

**С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ**

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
Павлодарского государственного университета имени С. Торайгырова

ПМУ ХАБАРШЫСЫ

Филологиялық сериясы
1997 жылдан бастап шығады

ВЕСТНИК ПГУ

Филологическая серия
Издается с 1997 года

ISSN 1811-1823

№ 4 (2019)

Павлодар

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

Павлодарского государственного университета имени С. Торайгырова

Филологическая серия

выходит 4 раза в год

СВИДЕТЕЛЬСТВОО постановке на учет, переучет периодического печатного издания,
информационного агентства и сетевого издания

№ 17026-Ж

выдано

Министерством информации и коммуникаций Республики Казахстан

Тематическая направленностьпубликация материалов в области истории,
правоведения и общественных наук**Подписной индекс – 76132****Бас редакторы – главный редактор**

Жусупов Н. К.

д.ф.н., профессор

Заместитель главного редактора

Демесинова Г. Х., *к.ф.н., доцент*

Ответственный секретарь

Шахметова Н. А., *к.ф.н.,**ассоц.проф. (доцент)***Редакция алқасы – Редакционная коллегия**

Брицын В. М., *д.ф.н., профессор (Украина)*
 Дементьев В. В., *д.ф.н., профессор (Россия)*
 Еспенбетов А. С., *д.ф.н., профессор*
 Жусип К. П., *д.ф.н., профессор*
 Трушев А. К., *д.ф.н., профессор*
 Казимирова И. А., *ст. науч. сотр. НАН, Украина*
 Маслова В. А., *д.ф.н., профессор (Белоруссия)*
 Пименова М. В., *д.ф.н., профессор (Россия)*
 Ыскак Д., *д.ф.н., профессор*
 Хасанулы Б., *д.ф.н., профессор*
 Шокубаева З. Ж., *технический редактор*

За достоверность материалов и рекламы ответственность несут авторы и рекламодатели

Редакция оставляет за собой право на отклонение материалов

При использовании материалов журнала ссылка на «Вестник ПГУ» обязательна

© ПГУ имени С. Торайгырова

МАЗМҰНЫ**Абдырова А. О.**

Қ. П. Жүсіптің ғылыми-зерттеу еңбектері12

Абзұлдинова Г. К.

Когнитивті лингвистикадағы концепт орны20

Ажигенова С. К., Жантуганова А. С., Ергалиева М. Н.,**Маясарова М. А., Томпиева З. Е.**

Қазақ және ағылшын тілдерінің септік категориясы26

Аймұхамбетов Ж. Ә., Кокбас Ж.Қазіргі қазақ поэзиясындағы мифтік «қабат»
және мифопоэтикалық бейне32**Арынтаева Г., Кожаканова М. Т., Ниязова А. Е.**

Балабақшада тілдік оқытуды ұйымдастыру42

Әбішева Г. К., Тұрышев А. Қ.

Көркем мәтін ономастикасы мәселесі49

Әбдуәлиұлы Б.Көне тұлғалы кісі есімдерінің тарихи-этимологиялық негіздері
және шығу уәждері59**Абаганова А. О., Кулуспаева С. Б.**

«Игоревтың құрамының сөзі» барлық ресей қазақстандығына мысал69

Байгуанышева А., Кожаканова М. Т.

Ағылшын тілінің шақ формаларын оқытудың тиімді әдістері81

Балғожиев Ф., Нұрланова Н., Ғилажева Э.

Журналистикадағы жаңашылдық принциптері88

Бектемирова С. Б., Умирова З. А.

Қазақ терминтануы дамуының негізгі қағидаттары98

Гируцкий А. А.Метапәндік байланыстардағы іргетас(лі) білімін елестету технологиялық
құралы ретінде сөз (абсолют) матрицасы: дискурстық тәжірибе112**Досжан Г. А.**Лексикалық кірігу мәселелерін зерттеудегі лингвоконтактологияның
дәстүрлі және заманауи теориялары119**Елікпаев С. Т., Қапасова Б. Қ.**

«Ақжол» материалдық байлық туралы128

Елікпаев С. Т., Қапасова Б. Қ.

Тәуелсіз әдебиет теориясы мәселелері136

Есимкулова С. С., Отарбекова Ж. К.

Тілдік тұлға концепті149

Жұмай Н.О. Бөкейдің «ардақ» атты әңгімесіндегі бейвербалды амалдар
және аудармада берілуі158

Жүсіп Қ. П., Жүсіпов Н. Қ., Баратова М. Н.	
Шәкәрімнің шеберлігі	167
Зейнулина А. Ф., Досмадиярова А. Е.	
Экологиялық ақпарат: мәселелері мен келешегі	175
Зейнулина А. Ф., Досмадиярова А. Е.	
Бақ саласындағы экологиялық мәселелері:	
теріс ықпалдары мен олардың алдын алу шаралары	183
Зейнулина А. Ф., Канапьянов К. Н.	
Құран және ақын лирикасындағы шығыстық сарын	191
Иост О. А., Новосёлова Е. А.	
Материалдар кедергісі ретінде өмір:	
Сергей Павлович Шевченконың шығармашылығы туралы	206
Исмагулова Г. К., Капанова Д. Е.	
Қазақ, ағылшын тілдеріндегі тілдік бірліктердегі «Ер»	
және «Әйел» бейнелерінің лингвомәдени көрінісі	216
Кенжигожина Қ. С., Нұрахметов Е. Н.	
Сөйлеу сөзінің аспектілері туралы	223
Мурсал А.	
Күрделі құрамды етістікті тіркестердің лексикографиясы	234
Мухаметкалиева С. Ж.	
Цифрлы телевидениені пайдалану мәселелері мен сұрақтары	245
Оспанова Ж. Т.	
Кеңістіктің концептуалдауының идиоэтникалық ерекшеліктері	
(әртүрлі құрылымдық тілдердің материалдары негізінде)	253
Савчиц Н. Е.	
Орыс тіліндегі модальдық санаты туралы сұраққа	265
Сартпай Ұ., Кожаканова М. Т.	
Афоризмдердің ағылшын тілін үйренудегі рөлі	274
Сарыбаева Б. Ж.	
Толымсыздықтың морфосинтаксистік көрінісі	282
Снабекова М. М., Атабаева М. С.	
Халықтың космоимдер – этномәдени дереккөз	290
Таусогарова А. Қ., Байсова Л. Ж.	
Ғаламтордағы этникалық тақырыптағы жарияланымның	
тілдік ықпалын талдау	296
Тұрышев А. Қ.	
Күрделі сөздер мен тұлғалар	309
Тұрышев А. Қ., Шакиржанова А. С.	
Қ. Жұбанов – тілдің тарихы	318
Тұрышев А. Қ., Қаратай Б. А.	
Когнитивтік лингвистика және философия	325
Тұрышев А. Қ., Шакиржанова А. С.	
Көне түркі ойма жазуы	333
Хамзина Қ. М.	
Ақын шығармашылығындағы типологиялық өрістің даму бағыттары	339

Хамитова Г. А., Алиева А. В., Кайрамбаева А. Ж.	
Американдықтардың тілдік санасындағы шенеуніктің бейнесі	350
Шахин А. А., Мусақанова Г.	
Портреттеу тілдік тұлғаны зерттеу әдісі ретінде	359
Шахметова Н. А., Самсенова Г. С., Зима М.	
Қазақ және орыс лингвомәдениеттерінің	
орнитологиялық сипаттамалары	366
Шындалиева М. Б., Жанысбаева А. П.	
Өңірлік мерзімді баспасөз: саяси жағдай мен ұлттық идея	379
Дүйсекова К. К., Джунусбаева М. Қ.	
Халықаралық құқықтық мәтіндерді аударудың ерекшеліктері	388
Бимагамбетова Ж. Т., Жантлеуова Г. К., Сагидолдин К.	
Дипломатиялық дискурстағы саяси-құқықтық мәтіндердің аудару мәселесі:	
ағылшын және орыс тілдеріндегі материалдар негізінде	395
Бимагамбетова Ж. Т., Муртаза А. Ш., Абирова А. М., Байлиева У. Б.	
Орыс тілінен ағылшын тіліне аудару трансформациясының	
мәселелерін зерттеу	402
 Авторларға арналған ережелер	 413
 Жарияланым этикасы	 419

СОДЕРЖАНИЕ

Абдырова А. О.	
Научно-исследовательские труды К. П. Жусипа	12
Абзулдинова Г. К.	
Место концепта в когнитивной лингвистике	20
Ажигенова С. К., Жантуганова А. С., Ергалиева М. Н., Маясарова М. А., Томпиева З. Е.	
Отдельная категория казахского и английского языков	26
Аймухамбетов Ж., Кокбас Ж.	
Мифический «слой» и мифопоэтический образ современной казахской поэзии	32
Арынтаева Г., Кожаканова М. Т., Ниязова А. Е.	
Балабақшада тілдік оқытуды ұйымдастыру	42
Әбішева Г. К., Тұрышев А. Қ.	
Проблемы ономастики художественного текста	49
Абдуалиулы Б.	
Историко-этимологические основы и мотивы возникновения древних антропонимов	59
Абаганова А. О., Кулуспаева С. Б.	
«Слово о полку Игореве» как пример древнерусского красноречия	69
Байгуанышева А., Кожаканова М. Т.	
Эффективные методы обучения форм английского языка	81
Балғожиев Ф., Нұрланова Н., Ғилажева Э.	
Принципы новаторства в журналистике	88
Бектемирова С. Б., Умирова З. А.	
Этапы развития казахской терминологии и основные принципы каждого этапа	98
Гируцкий А. А.	
Матрица слова (абсолюта) как технологический инструмент представления фундаментального знания в метапредметных связях: дискурсная практика	112
Досжан Г. А.	
Традиционные и современные парадигмы лингвоконтактологии в исследовании проблем лексического заимствования	119
Еликпаев С. Т., Капасова Б. К.	
О материальном богатстве «Ақжол»	128
Еликпаев С. Т., Капасова Б. К.	
Проблемы независимого литературоведения	136
Есимкулова С. С., Отарбекова Ж. К.	
Концепт языковой личности	149

Жумай Н.	
Невербальные средства и их репрезентация в переводе рассказа О. Бокея «Ардак»	158
Жусип К. П., Жусупов Н. К., Баратова М. Н.	
Мастерство Шакарима	167
Зейнулина А. Ф., Досмадиярова А. Е.	
Экологическая информация: проблемы и перспективы	175
Зейнулина А. Ф., Досмадиярова А. Е.	
Экологические проблемы в сфере СМИ: негативное влияние и меры их предотвращения	183
Зейнулина А. Ф., Канапьянов К. Н.	
Коран и восточный фактор лирики поэта	191
Иост О. А., Новосёлова Е. А.	
Жизнь как «Сопrotивление материала»: о творчестве Сергея Павловича Шевченко	206
Исмагулова Г. К., Капанова Д. Е.	
Лингвокультурологические картины «мужчина» и «женщина» в языковых единицах казахского и английского языков	216
Кенжигожина К. С., Нурахметов Е. Н.	
К вопросу об аспектах разговорной речи	223
Мурсал А.	
Лексикография сложно-составных глагольных сочетаний	234
Мухаметкалиева С. Ж.	
Проблемы и вопросы использования цифрового телевидения	245
Оспанова Ж. Т.	
Идиоэтнические особенности концептуализации пространства (на материале разноструктурных языков)	253
Савчиц Н. Е.	
К вопросу о категории модальности в русском языке	265
Сартпай Ұ., Кожаканова М. Т.	
Роль афоризмов в изучении английского языка	274
Сарыбаева Б. Ж.	
Морфосинтаксическое проявление неполноценности	282
Снабекова М. М., Атабаева М. С.	
Народные космонимы – этнокультурный источник	290
Таусогарова А. К., Байсова Л. Ж.	
Анализ языкового воздействия публикаций с этнической тематикой в интернете	296
Трушев А. Қ.	
Сложные слова и сочетания	309
Тұрышев А. Қ., Шакиржанова А. С.	
Қ. Жұбанов – история языка	318
Тұрышев А. Қ., Қаратай Б. А.	
Когнитивная лингвистика и философия	35

Тұрышев А. Қ., Шакиржанова А. С. Древнетюркская руническая письменность	333
Хамзина К. М. Пути развития типологической структуры творчества поэта	339
Хамитова Г. А., Алиясова А. В., Кайрамбаева А. Ж. Образ чиновника в лингвистическом сознании американцев	350
Шахин А. А., Мусаканова Г. Портретирование как метод изучения языковой личности	359
Шахметова Н. А., Самсенова Г. С., Зима М. Орнитологические характеристики казахской и русской лингвокультуры ...	366
Шындалиева М. Б., Жанысбаева А. П. Региональная периодическая печать: национальная идея и политическая ситуация	379
Дуйсекова К. К., Джунусбаева М. К. Особенности перевода международных правовых текстов	388
Бимагамбетова Ж. Т., Жантлеуова Г. К., Сагидолдин К. Проблема перевода политико-правовых текстов в дипломатическом дискурсе: на материале английского и русского языков	395
Бимагамбетова Ж. Т., Муртаза А. Ш., Абирова А. М., Байлиева У. Б. Изучение проблемы переводческих трансформаций с русского языка на английский	402
Правила для авторов	413
Публикационная этика	419

CONTENT

Abdyrova A. O. Research papers of K. P. Zhusip	12
Abzuldinova G. K. The place of the concept in cognitive linguistics	20
Azhigenova S. K., Zhantuganova A. S., Ergalieva M. N., Mayasarova M. A., Tompieva Z. E. Separate category of the Kazakh and English languages	26
Aimukhambetov Zh., Kokbas Zh. Mythical «layer» and the mythopoetic image in the contemporary Kazakh poetry	32
Aryntayeva G., Kozhakanova M. T., Niyazova A. E. Organizing languages teaching in kindergarten	42
Abisheva G., Turyshev A. Problems of onomastics of literary text	49
Abdualiyuly B. Historical and etymological foundations and motives for the emergence of ancient anthroponyms	59
Abaganova A. O., Kuluspaeva S. B. «The word about Igor's regiment» as an example of ancient russian eloquence	69
Baikuanysheva A., Kozhakanova M. T. Effective methods of teaching forms of the English language	81
Balgozhiev F., Nurlanova N., Gilazheva E. Principles of innovation in journalism	88
Bektemirova S. B., Umirova Z. A. The stages of development of Kazakh terminology and basic principles of each stage	98
Girutzky A. A. Word matrix (absolute) as a technological tool of representation of fundamental knowledge in metadisciplinary links: discourse practice	112
Doszhan G. A. Traditional and modern paradigms of linguacontactology in the study of problems of lexical borrowing	119
Kapasova B., Yelikpaev S. Of material wealth «Akzhol»	128
Yelikpaev S., Kapasova B. Problems of independent literary criticism	136
Yessimkulova S., Otarbekova Z. The concept of language personality	149

Zhumay N.	
Representation of тцтмукбфд devices in the story «Ardak» by O. Bokey and its translation	158
Zhussip K. P., Zhussupov N. K., Baratova M. N.	
Mastery of Shakarim	167
Zeynulina A. F., Dosmadiyarova A. E.	
Ecological information: problems and prospects	175
Zeynulina A. F., Dosmadiyarova A. E.	
Environmental problems in the field of mass media: negative impact and measures prevention	183
Zeynulina A. F., Kanapianov K. N.	
The Quran and the eastern factor of lyrical poetry	191
Ist O. A., Novossyolova E. A.	
Life as resistance of materials: about creativity of Sergey Shevchenko	206
Ismagulova G. K., Kapanova D. E.	
Linguocultural picture «man» and «woman» in the language units of the Kazakh and English languages	216
Kenzhigozhina K. S., Nurakhmetov Y. N.	
To the question of aspects of colloquial speech	223
Mursal A.	
Lexicography of complex-compound verb combinations	234
Mukhametkaliyeva S. Zh.	
Problems and questions of the use of digital television	245
Ospanova Zh. T.	
Idioethnic peculiarities of conceptualization of space (on the material of different structural languages)	253
Savchits N. E.	
To the question about the category of modality in the Russian language	265
Sartpai U., Kozhakanova M. T.	
The role of aphorisms in the learning of English	274
Sarybaeva B. Zh.	
Morphosyntactic manifestation of inferiority	282
Snabekova M. M., Atabaeva M.	
National cosmonyms – ethnocultural source	290
Taussogarova A. K., Baissova L. Zh.	
Analysis of the language impact of publications with ethnic topics on the internet	296
Turyshv A. K.	
Difficult words and combinations	309
Turyshv A. K., Shakirzhanova A. S.	
K. Zhubanov – history of the language	318
Turyshv A. K., Karatai B. A.	
Cognitive linguistics and philosophy	325
Turyshv A. K., Shakirzhanova A. S.	
Ancient Turkic runic writing	333

Khamzina K. M.	
Ways of development of the typological structure of the poet	339
Khamitova G. A., Aliyassova A. V., Kairambaeva A. Zh.	
The image of an official in the linguistic consciousness of Americans	350
Shakhin A. A., Mussakanova G.	
Making up a portrait as a method of studying linguistic personality	359
Shahmetova N. A., Samsonova G. S., Zima M.	
Ornithological characteristics of the Kazakh and Russian linguistic cultures	366
Shyndaliev M. B., Zhanybayeva A. P.	
Regional periodicals: national idea and political situation	379
Dusekova K. K., Junusbaeva M. K.	
Features of the translation of international legal texts	388
Bimagambetova Zh. T., Zhantleuova G. K., Sagidoldin K.	
The problem of political-legal texts translations in diplomatic discourse: on English and Russian languages	395
Bimagambetova Zh. T., Murtaza A. Sh., Abirova A. M., Bailieva U. B.	
To studying the problems of transformations in translation from Russian into English	402
Rules for authors	413
Publication ethics	419

А. О. Абдырова

докторант, Гуманитарлық-педагогикалық факультеті, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы
e-mail: abdyrova77@mail.ru

Қ. П. ЖҮСІПТІҢ ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ ЕҢБЕКТЕРІ

Мақалада Қ. П. Жүсіптің өмірі мен шығармашылығы, әдебиеттануға тың жаңалық әкелген әдеби-сын, ғылыми-зерттеу еңбектері, ұзақ жылғы ізденіс нәтижелері сөз болады.

Автордың анықтама-талдаулары, қазақ поэзиясының ұлттық сипаты мен көркемдік құрылымы жөніндегі теориялық құнды ой-пікірлері қарастырылады. Қ. П. Жүсіп мұрасына талдау жасалып, әдеби – ғылыми сипаттама беріледі. Зерттеулеріндегі өзіндік теориялық көзқарастары пайымдалады. Қазақ өлеңіндегі көркемдік бейнелеу тәсілдерінің сипаты айқындалады. Ғалымның қазақ әдебиетін оқыту және көркем шығарманы талдауға енгізген ғылыми жаңалығы, озық тәжірибесі, талдау технологиясы айтылады. Қазақ әдебиеттану ғылымы мен әдістемеді алатын орны, еңбектерінің даралағы айқындалады. Қазақ әдебиетін дамытуға қосқан үлесі сараланып көрсетіледі.

Кілтті сөздер: ғұмырнама, ұлттық сипат, көркемдік құрылым, озық тәжірибе, әдіснама.

КІРІСПЕ

Кереку-Баян өңірі – талай академик-ғалым, жазушы, ақындарды дүниеге әкелген қасиетті мекен. Соның бір дәлелі – өлең сөзден өлмес мұра қалдырған, тұма жырдың тұңғы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының немересі, өзінің білім-парасатымен, қарапайымдылығымен жұрттың қошемет-құрметіне бөленіп, талай шәкірт тәрбиелеген ұстаз-ғалым – Қуандық Пазылұлы Жүсіп.

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің профессоры, филология ғылымдарының докторы Қ. П. Жүсіптің саналы өмір жолындағы құнды әдеби-сын, ғылыми еңбектері ұрпаққа үлкен мұра.

Павлодар облысы, Баянауыл ауданы, қазіргі Мәшһүр-Жүсіп ауылы – (бұрын «Жаңа жол» колхозы атанған) дүниеге келіп, балалық шағын өткізген мекені. Баян қазақ орта мектебін бітірген Қ. П. Жүсіп 1959–1964 жылдары Алматы қаласы Абай атындағы Қазақ педагогикалық институтының тарих-

филология факультетінде оқып жүргенде-ақ ғылыми жұмысқа бейімділігін танытқан. 1964–1967 жылдары Қазақ ССР Ғылым академиясы М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты аспирантурасында оқып, «Қазақ прозасындағы тартыс және жаңа адам» тақырыбындағы кандидаттық, 1994 ж. «Қазіргі қазақ лирикасындағы стиль және бейнелілік» тақырыбындағы докторлық диссертациясын сәтті қорғады. Қазақ ССР Жоғары және арнаулы орта білім министрлігі жолдамасымен келген Семейдегі Н. К. Крупская атындағы педагогикалық институтының қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасында ұстаздық қызметін атқарды. Сол кафедраның доценті және кафедра меңгерушісі, 1995–1997 жылдар аралығында Қ. Сәтбаев атындағы Екібастұз инженерлік-техникалық институтында «Филологиялық пәндер» кафедрасының меңгерушісі, Екібастұз жоғарғы педагогикалық колледжінде қазақ филологиясы кафедрасының меңгерушісі, 1997–2008 жылдары С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті «Қазақ филологиясы» кафедрасының меңгерушісі қызметін абыроймен атқарды. Қазір де аталмыш кафедраның құрметті профессоры.

1991 ж. Қазақстан Жоғарғы білім министрлігі «Қазақ ССР халық ағарту ісінің үздігі», 2001 ж. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі «Қазақстан Республикасының ғылымын дамытуға сіңірген еңбегі үшін» белгісімен, 2012 ж. «Құрмет» орденімен марапатталуы да ғалым еңбегінің еселеніп, бағалануы еді.

Ғалым Қ. П. Жүсіп талай жылдар Мәшһүртану ілімін ұйымдастыру жұмысын жүргізді. М. Ж. Көпеевтің алғашқы екі томдық таңдамалысының (Ғылым, 1990 ж., 1992 ж.) алқа мүшесі болуымен қатар, 2003 жылдан шыға бастаған Мәшһүр Жүсіп шығармаларының толық жинағының жауапты редакторы ретінде еңбек етті. Түрлі мұрағаттардағы көне араб әрпімен жазылған ақын жазбалары және оның алуан көшірмелері жинақталып, қажетті ғылыми түсініктермен берілді. М. Ж. Көпеев туындыларымен бірге жинаған фольклор, ауыз әдебиеті үлгілері, қазақ тарихына қатысты еңбектері қамтылды. Бұрын түрлі тосқауылдар қойылып, қолжазба күйінде сақталып келген М. Ж. Көпеев шығармаларындағы сөз маржандарын арнайы зерттеген еңбегі – «Сөз құдіреті» атты 3 томдық монографиясы. Еңбекте Мәшһүр-Жүсіп шығармалары тақырып бойынша топтастырылған мысалдар шоғыры белгілі тәртіппен беріліп, қазақ тілінің бай екендігі дәлелденеді.

Өзінің жазушылық қырын танытатын бірқатар көркем шығармалар жариялады. Олар: «Бір әйелдің өмірі» – 1975 ж., «Армандастар» – 1979 ж., «Қыздар, жігіттер» – 1981 ж., 2013 ж., «Однокурсники» – 1989 ж. «Ұл мен қыз» пьесасы 1980–1996 жылдар аралығында Абай атындағы Семей музыкалық драма театрының сахна төрінен түспей, алыс-жақын аймақтың театрларында сахналанды.

Ғалым Қ. П. Жүсіптің ұзақ жылдар бойғы ізденісінің нәтижесінде «Өлең-сөздің патшасы» (1991), «Қазақ лирикасындағы стиль және бейнелілік» (1999, 2007), «Көркем сөздің құдіреті» (2000), «Мектепте қазақ әдебиетін оқыту» (2003), «Әдебиетті оқыту мәселелері» (2011), «Сөз құдіреті» (2013) атты 3 томдық ғылыми еңбектері дүниеге келді.

Сонымен қатар мақалаларын да аймақтық, халықаралық ғылыми конференциялар мен республикалық басылымдарда үзбей жариялап келді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қ. П. Жүсіптің ғылым жолындағы шоқтығы биік, қомақты еңбегі – «Қазақ лирикасындағы стиль және бейнелілік» атты монографиясы 1999 ж. Павлодар университеті баспасынан шыққан, оқырмандар қауымының сұранысына байланысты 2007 ж. екінші рет ұсынылды. Бұл еңбек қазақ әдебиеттану ғылымында арнайы зерттелмеген стиль және бейнелілік мәселелеріне арналған. Ғалым қазақ лирикасының даму тарихын айтқанда алдымен тақырыптың зерттелуіне көңіл бөледі. Стиль жайындағы ізденістерге, соның ішінде орыс әдебиеттану ғылымы тәжірибесіне шолу жасады. Белгілі ғалым С. Негимов: «Бүгінгі кемелденген қазақ лирикасындағы стиль өрісін оған ықпал еткен көркемдік әдіспен байланыстыра қарау, стиль туралы жазылған қазақ ғалымдары ғана емес, орыс ғалымдары ізденістерінің бай тәжірибесіне сүйену – бәрі тақырып ауқымдылығын, көкейкестілігін көрсетеді», – дейді [1, 2].

Қазақ әдебиеттану ғылымында стиль туралы еңбектерді саралай келе, тақырыпты игеру барысында әдебиетшілер тарапынан болған пікірлерді, сонымен қатар А. Байтұрсынов, Қ. Жұмалиев т.б. еңбектерін біраз сөз етеді.

Белгілі ғалым Д. Қамзабекұлы: «Стильдің алдымен лирикалық қаһарман бітімін негіздеп, тақырып, идея, сюжет, композициядан, әсіресе ақынның сөз қолданысы ерекшеліктерінен көрінетінін дәлелдеу үшін автор көне қазақ әдебиетінен бастап бүгінге дейінгі бай материалды қамтыған» [1, 2] деген пікір айтты. Ғалым қазақ ақындарының өлеңдерін стиль тұрғысынан зерттегенде, оны дәуір, уақыт ықпалымен тығыз байланыста қарастырады.

Кітаптың «Көркемдік әдіс және бейнелілік» деген бірінші тарауында автор романтизм мен реализм әдістеріне барынша түсінік береді. Көркемдік әдіс: романтизм мен реализм туралы сөз еткен әдебиетші, зерттеушілер пікірлеріне, арнайы монографиялық еңбектерге тұжырым жасайды. «Абайдан бастау алып кемелденген қазақ лирикасын көркемдік әдіс пен бейнелілік бірлігі тұрғысынан: М. Ж. Көпейұлы, Ш. Құдайбердіұлы, М. Дулатов, А. Байтұрсынов, С. Торайғыров, С. Сейфуллин, М. Жұмабаев т.б. өлеңдерін қарастырғаннан кейін бұл дәстүрді әрі қарай жалғастыру, дамытудың қалай жүргенін бұдан былай дербес стильге байланысты алуды жөн көреміз» [1, 184] деп, XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінде романтизм

мен реализмнің елеулі орын алғандығын айқындап, ақын-жазушылар шығармаларына арнайы талдау жасай отырып дәлелдейді.

Көркемдік әдістің, түрінің жеке жүрмей, оның дербес стильмен байланыста қатар жүретінін кітаптың «Стиль және бейнелілік» деп аталған екінші тарауында сөз етеді. Стиль туралы қазақ әдебиеті сынында айтылған түрлі айтыс-тартыстар, пайымдаулар мен кереағар, қарама-қарсы пікірлерге назар аударады. Стильдің аясына тақырыпты, образдарды, композицияны, мазмұнды қоса кіргізген орыс әдебиеті ғылымын қазақ зерттеушілері де қостайтынын айтады. Әсіресе, стильдің атап айтсақ, оның көркемдік әдіспен байланысы, стильдің ағым, бағытпен арақатынасы, стильдің аумағы, қызметінің көпқырлылығын, стильдің басқа ұғымдармен еш алмастыруға келмейтінін мәлімдейді. Стиль туралы ойларды саралап, ортақ бір шешімге келген соң, басты әрі өзекті сала – дербес стильді оның ерекшелігін, мәнін арнайы зерттейді. Дербес стиль қайдан көрінеді дегенге, «Дербес стиль ең алдымен жазушының тақырып таңдауынан байқалады. Сондай-ақ ұнамды, ұнамсыз образ мүсіндеуде де, қай идеяны нысана, жетекші етіп ұстауда да дербес стильдің бағыттаушылық, жетекшілік қызметі бар» [1, 189] деп, дербес стильдің тақырып таңдаудан да, кейіпкер мүсіндеуден де айқындалатынын, қазақ лирикасы дамуындағы стильдің ролін көрсетеді.

Ғалым лирикалық қаһарманның қаншалықты тұлғаланып өскені, өзіндік бітімі, биіктігі, асқақтығы, стиль ерекшелігі, өлең өрімі: мақам, ұйқас, ырғақ т.б. әр өлеңді жіті зерттеп, соны нышандармен өлеңге кешенді талдау жасайды. Деталь арқылы, аз сөздің көмегімен автордың шеберлігіне көз жеткізеді. Сондай-ақ, әр сөзді бүкіл өлең рухымен, басқа да сөз қолданыстарымен бірлікте алып қарастыру арқылы ақынның шеберлігін, стилін айқындайды. Өлең сюжеті мен композициясын құру шеберлігі, әдебиеттің дамуы, жанр мәселесін айтқанда, көркемдік әдіспен қатар стиль тұрғысынан зерттеудің маңыздылығын, онсыз әдебиеттің даму үдерісі жан-жақты, толық болмайтынын дәлелдейді.

«Сөз және стиль» деп аталатын үшінші тарауда жеке сөздің мәніне үңілмейінше, суреткердің шеберлігін, идеяны қаншалықты жеткізгенін, ақын стилін айқындау-анықтаудың мүмкін еместігін баса айтады. «Ақынның өзіндік көзқарасы, талғамы, мінез ерекшелігі оның лирикалық қаһарманының қайталанбас бітімін негіздейді де, сол дербестік сөз игерудің жеке үлгілерін тудырады» [1, 320]. Қазақ лирикасының бүгінгі жеткен биігі, жүріп өткен жолдарын айқындайды. Лирика даму үшін көркемдік әдіс ықпалын ашумен қатар, стильдің роліне, әр ақынның сөз нақыштауларына арнайы көңіл бөледі.

Қазақ ақындарының қаншалықты толысқан суреткер екенін айқындау үшін, стильді, көркемдік әдісті үнемі бейнелілік тұрғысынан саралайды. Қазіргі қазақ лирикасындағы биіктікті таныту үшін сараптама жасайды.

Ғалым Қ. П. Жүсіптің «Қазақ лирикасындағы стиль және бейнелілік» атты монографиясы – қазақ әдебиеттану ғылымында ерекше орын алған, әдебиет теориясына тың жаңалық әкелген еңбектерінің бірі және бірегейі.

«Өлең – сөздің патшасы» деп аталған зерттеулер жинағы 1991 жылы Алматы, «Жазушы» баспасынан жарық көрді. Жинақта лирика табиғатын көрнекті қазақ ақындарының шығармалары негізінде қарастырып, лирикаларына талдау-саралау жасайды. Қазіргі поэзияның жеткен жетістіктері мен кемшін тұстары жайлы ой қозғайды. Жинақ екі бөлімнен тұрады. Бірінші бөлім «Лирика табиғаты» деп аталады. Ғалым бұл бөлімде лирикалық қаһарман, лирикалық әсемдік, идея мен тақырып, лирикадағы сюжет, композиция мәселелері, поэзия және табиғат жайлы тұщымды сөз айтып, ой толғайды. Поэзияда махаббат тақырыбының жырлануына, жастардың бай дәстүрді әрі қарай дамытуына, осы тақырыптың игерілу тарихына ден қойып, шолу жасайды. Бірқатар ақындардың жарық көрген өлең жинақтарына талдау жасайды, ақындардың өзіндік талпыныстарына, ізденіс үстіндегі жекелеген жетістіктеріне, ой-сезімдеріне оң бағасын береді. Алайда, ақындардың арасында белең алған көпсөзділік, жалпыламалық, үстірт баяндаулардан арыла алмай, өз биігіне жете алмай жатқанын да баса айтады. «Қазақ совет лирикасының бүгінгі жетістіктері мен кемшіліктері бұл айтылғандармен еш шектелмейді. Бір мәселе айқын: өлең жүгі-ауыр жүк, қысқа өлеңге де ұзақ дайындықпен, ізденіспен келу керек» [2, 95].

Жинақтың екінші бөлімі «Ақын өрнегі» деп аталады. Бір-біріне ұқсамайтын қабырғалы ақындар: Ө. Тәжібаев, Ж. Молдағалиев, С. Мәуленов, Т. Молдағалиев, О. Сүлейменов т.б. лирикаларына жекелей жіті талдау жасап, ақындардың әдебиеттегі орны, өзіндік үні, дара жолы, танымы, тәжірибесі, көзқарасы, жеткен жетістіктеріне эстетикалық баға береді.

Ғалым Қ. П. Жүсіптің мектепте қазақ әдебиетін, тілін оқытуға арналған, көп жылғы ізденістерін жинақтап қамтыған сүбелі еңбегі – «Әдебиетті оқытудың мәселелері» толықтырылып, кеңейтілген нұсқасы 2011 жылы жарық көрді. Аталмыш еңбекке дейін қазақ әдебиетін оқыту мәселелерін қамтыған ғылыми-әдіснамалық еңбектері «Көркем сөздің құдіреті» және «Мектепте қазақ әдебиетін оқыту» атты кітаптары баспадан шықты.

«Әдебиетті оқытудың мәселелері» атты еңбегі үш бөлімді құрайды. 1-бөлімі мектепте өлең оқыту ерекшеліктеріне арналады. 2-бөлімде мектепте эпостық шығармаларды оқытудағы ізденістері сарапталса, мемлекеттік тілге мән берудің озық үлгілері ұсынылған, дәлелдеуге құрылған 3-бөлімі «Көркем шығарма тілін таныту» деп аталады.

Белгілі ғалым Р. Нұрғали: «Мектепте қазақ әдебиетін оқытуда орын алып келген олқылықтар аз еместігі талас тудырмаса керек. Солардың ең бастысы: шығарма мазмұнын жалаң баяндаумен шектелу, туындының көркемдік

сипатына, автордың сөз нақыштау шеберлігіне үңілте алмау десек, ұсынылып отырған оқу құралы сол күрмелеулерді шешуге бағытталған» [4, 2]. Автор әдебиет, тіл сабақтарын тиімді өткізудің нақты жолдарын айтады. Сабақ өтпестен бұрын мұғалімнің екі нарсені: бірі-оқушының әдеби-теориялық дайындығы, екіншісі-өлең мәтінінің көшірмесі болуын ескертеді. Дұрыс ұйымдастырылған сабақ әр оқушының ізденуін тудырады, қызығушылығын артырып, әдеби-теориялық білімін шыңдай түседі.

«...Көркем шығарманы талдай оқыту технологиясы тұрғысынан қарағанда, ф.ғ.д., профессор Қ. П. Жүсіптің еңбектері дара тұратындығы байқалады. Филология ғылымдарының докторы, профессор Қ. П. Жүсіптің мектепте және жоғары оқу орындарында қазақ әдебиетін оқыту, көркем шығарманы талдау технологиясы ғылымда түбегейлі зерттеуді талап ететін өзекті мәселелердің бірі болмақ. Ғалымның қазақ әдебиетін оқыту және көркем шығарманы талдауға енгізген ғылыми жаңалықтары тек қазақ әдебиеті, оны оқыту ғылымына қосылған жаңалық қана емес, әлемдік мәні бар зерттеулер» [5, 31].

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазіргі таңда қазақ тілін, әдебиетін оқытуда жаңа идеяларды әр сабақта жан-жақты қолданып, жаңаша оқытудың тиімді жолдарын тауып, жүйелі түрде қолдану – заман талабы болып отыр. Сол талапқа сай оқытудың парадигмасы да өзгерді. Білім берудің мазмұны жаңарып, жаңаша көзқарас пайда болды.

Әдебиет сабағында ең басты жұмыстардың біріне оқушылардың көркем туындыны қабылдауы, одан әсер алуы, шығарманы бүкіл бітім-болмысымен түсіне білулері, өлең көркемдігіне үңілуі жатады. Яғни, мұғалім осы мақсатпен ізденуі керек, осы мақсатта оны жүзеге асырудың ең тиімді деген әдіс-тәсілдерін сұрыптай отырып, пайдалануы керек. Осыған байланысты ұстаздар алдында оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі жаңартып отыру, іздену, заманауи технологияларды меңгеру, оны тиімді қолдана білу міндеті тұр. Осы орайда Қ. П. Жүсіптің қазақ әдебиеті мен тілін оқыту әдістемесі мен технологиясы ұстаздар қауымына, әдебиетші мамандарға таптырмас қазіргі заманның зор талабына сай жаңаша оқытудың озық үлгісі десек артық айтпаймыз.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Жүсіп, Қ. П.** Қазақ лирикасындағы стиль және бейнелілік. Монография. – Павлодар : «ЭКО» ҒӨФ, 2007. – 442 б. – ISBN 9965-808-98-8.

2 **Жүсіпов, Қ. П.** Өлең – сөздің патшасы. Зерттеулер. / Алматы : «Жазушы», 1991. – 216 б. – ISBN 5-605-01095-6.

3 **Жүсіпов, Қ. П.** Әдебиетті оқыту мәселелері. / Павлодар : «Brand Print», 2011. – 466 б. ISBN 9965-568-56-5.

4 **Жүсіпов, Қ. П.** Мектепте қазақ әдебиетін оқыту. / Павлодар : ПМУ, 2003. – 254 б. ISBN 978-601-7304-08-9.

5 **Қажыбаева, Г. К., Мүтәлиева, Р. М.** Ғалым Қуандық Пазылұлы Жүсіп зерттеулерінің ғылыми-әдістемелік негіздері / VIII Торайғыров оқулары. Халықаралық ғылыми-тәжірибешілік конференция. – 2016. – №171 – 176 б.

6 **Қуандық Мәшһүр Жүсіп.** Сөз құдіреті. (Мәшһүр Жүсіп шығармалары бойынша) Бірінші кітап. / Павлодар : «ЭКО» ҒӨФ, 2013 ж. ISBN 978-601-284-045-2. 485 б.

Материал 31.10.19 баспаға түсті.

A. O. AbdYROVA

Научно-исследовательские труды К. П. Жусипа

Гуманитарно-педагогический факультет,
Павлодарский государственный университет имени С. Торайғырова,
г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 31.10.19.

A. O. AbdYROVA

Research papers of K. P. Zhusip

Faculty of Humanities and Education,
S. Toraihyrov Pavlodar State University,
Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan.
Material received on 31.10.19.

Статья посвящена жизни и творчеству К. П. Жусипова, литературной критике, его научно-исследовательским работам, результаты которых принесли новые веяния в литературную критику.

Рассматриваются авторские, теоретические ценности национального характера и художественного устройства казахской поэзии. Проанализировано наследие К. П. Жусипа, дано литературное и научное описание. Производится синтетический обзор его теоретических взглядов на научные проблемы в исследованиях. Определяется характер художественного изображения казахских стихов. Научная новизна, передовой опыт, аналитическая технология ученого внедрены в изучение казахской литературы и анализ художественных произведений. Анализируются вклад ученого в развитие казахской литературы.

The article is dedicated to the life and work of K. P. Zhusipov, literary criticism, his research work, the results of which brought new trends in literary criticism.

The author's and theoretical values of the national character and artistic structure of Kazakh poetry are considered. There is given a literary and scientific description of the legacy of K. P. Zhusip. A synthetic review of his theoretical views on scientific problems in research is being carried out. The nature of the artistic image of Kazakh poetry is determined. Scientific novelty, advanced experience, analytical technology of the scientist are introduced in the study of Kazakh literature and the analysis of works of art. Analyzed the contribution of the scientist in the development of Kazakh literature.

Г. К. Абзүлдинова

к.ф.н., ст. преподаватель, кафедра «Русского языка и литературы», Гуманитарный факультет, Павлодарский государственный педагогический университет, г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан
e-mail: guleke160265@mail.ru

МЕСТО КОНЦЕПТА В КОГНИТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

В статье рассматривается вопрос о месте концепта в когнитивной лингвистике, как одной из фундаментальных категорий, находящейся в центре внимания исследователей. В результате взаимодействия человека с миром формируются его представления о мире, создается некоторая модель действительности, называемая в лингвистической науке концептом.

Ключевые слова: концепт, когнитивная лингвистика, картина мира, фрейм, концептосфера, лексема.

ВВЕДЕНИЕ

На современном этапе развития лингвистической науки одной из фундаментальных категорий, находящихся в центре внимания исследователей, является концепт.

Как известно, в результате взаимодействия человека с миром формируются его представления о мире, создается некоторая модель действительности, называемая в лингвистической науке метафорически «картиной мира» [Степанов, 2004].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Языковая картина мира – одно из фундаментальных понятий, описывающих человеческое бытие. Языковая картина мира, согласно «Словарю социолингвистических терминов», – это исторически сложившаяся в сознании данной языковой общности и отраженная в языке совокупность представлений о мире; определенный способ концептуализации действительности [Сулейменова, Шаймерденова, 2007:272].

Любой предмет (явление) окружающей действительности при прохождении через ментальный мир человека помимо объективно существующих свойств обрастает и массой свойств субъективных – образов, эмоций, оценок, ассоциаций. В современной лингвистике используется такой термин, как концепт – единица, служащая объяснению единиц ментальных или

психических ресурсов нашего сознания и той информационной структуры, которая отражает знание и опыт человека; оперативная содержательная единица памяти, ментального лексикона, концептуальной системы и языка мозга, всей картины мира, отраженной в человеческой психике.

Концепт определяется Ю. С. Степановым следующим образом: «Концепт – это как бы сгусток культуры в сознании человека; то, в виде чего культура входит в ментальный мир человека. И, с другой стороны, концепт – это то, что посредством чего человек – рядовой, обычный человек, не «творец культурных ценностей» – сам входит в культуру, а в некоторых случаях и влияет на нее» [Степанов, 2004:43].

Концепт включен в своеобразную систему, он не существует автономно, сам по себе, а связан множеством смыслов, их оттенками, семантическими переходами и преобразованиями с другими концептуальными единицами. «Человек, приобретая опыт, трансформирует его в определенные концепты, которые, логически связываясь между собой, образуют концептуальную систему; она конструируется, модифицируется и уточняется человеком непрерывно. Это объясняется таким свойством концепта, как способность к изменчивости в сознании. Концепты, оказываясь частью системы, попадают под влияние других концептов и сами видоизменяются. Изменяется со временем и число концептов, и объем их содержания», – пишет об этом Р. И. Павиленис в своей книге «Проблема смысла» [Павиленис, 1983:102–103].

Под концептуальной системой понимается тот ментальный уровень или та ментальная (психическая) организация, где сосредоточена совокупность всех концептов, данных уму человека, их иерархизованное упорядоченное объединение.

В современном языкознании на сегодняшний день сформировалось несколько основных подходов к исследованию сущности концепта. Кратко перечислим эти подходы:

1 Подход в рамках традиционного языкознания – Б. А. Серебренников [Серебренников, 1988:76] и М. Ш. Мусатаева [Мусатаева, 2001].

2 Лингвокогнитивный подход – И. А. Стернин [Стернин, 1994], С. А. Аскольдов [Аскольдов, 1997], В. Н. Телия [Телия, 1996], Л. К. Жаналина [Жаналина, 2006], Е. С. Кубрякова [Кубрякова 2004].

3 Лингвокультурный подход – Д. С. Лихачёв [Лихачев, 1993], Ю. С. Степанов [Степанов, 2004], В. И. Карасик [Карасик, 2002], С. Г. Тер-Минасова [Тер-Минасова, 2000], С. Г. Воркачёв [Воркачев, 2002], В. А. Маслова [Маслова, 2001], В. В. Красных [Красных, 2001], В. П. Нерознак [Нерознак, 1983], Н. Ф. Алефиренко [Алефиренко, 2010].

4 Логико-понятийный подход – А. Вежицкая [Вежицкая, 1997] и А. Д. Шмелёв [Шмелев, 2004].

5 Психолингвистический подход – А. А. Залевская [Залевская, 2001], Е. А. Селиванова [Селиванова, 2000].

6 Семиотико-семантический подход – Н. Д. Арутюнова [Арутюнова 1993] и А. П. Бабушкин [Бабушкин, 1996].

Концепт, в понимании воронежской научной школы, руководимой проф. З. Д. Поповой, – это глобальная мыслительная единица, представляющая собой квант знания (здесь и далее – изложение концепции из книги [Попова, Стернин, 1999]. Концепты идеальны и кодируются в сознании единицами универсального предметного кода, в основе которых лежат индивидуальные чувственные образы, формирующиеся на базе личного чувственного опыта человека. Образы конкретны, однако они могут абстрагироваться и из чувственного превращаются в образ мыслительный. Многие концепты, если не все, сохраняют свою чувственную природу, например, концепты, представленные словами *кислый, сладкий, гладкий, окурок, яма, ложка, стол, стул* и т.д. У концепта, в отличие от понятия, нет чёткой структуры, жёсткой последовательности и взаиморасположения слоёв.

По содержанию концепты подразделяются следующим образом:

1) представление (мыслительная картинка) – *яблоко, груша, холод, кислый, красный, шершавый, жара* и др.;

2) схема – концепт, представленный некоторой обобщённой пространственно-графической или контурной схемой: схематический образ человека, дерева и т.п.;

3) понятие – концепт, который состоит из наиболее общих, существенных признаков предмета или явления, результат рационального отражения и осмысления: *квадрат – прямоугольник с равными сторонами*;

4) фрейм – мыслимый в целостности его составных частей многокомпонентный концепт, объемное представление, некоторая совокупность: *магазин, стадион, больница* и др.;

5) сценарий – последовательность эпизодов во времени: *посещение ресторана, поездка в другой город, драка, экскурсия*;

6) гештальт – комплексная, целостная функциональная структура, упорядочивающая многообразие отдельных явлений в сознании: *школа, любовь* и др.

Исследуемая нами когнитивная область «учеба» с точки зрения предложенной выше классификации относится к такому типу концепта, как фрейм, поскольку он мыслится как, несомненно, сложный многокомпонентный конструкт, одновременно предстающий в сознании носителей языка целостным явлением. Действительно, как далее нами будет рассмотрено, учеба понимается как целостная совокупность некоторых отдельных компонентов, таких как участники процесса, предмет действия, место действия и проч.

Концептуальные признаки выявляются через семантику языка. Значения слов, фразеосочетаний, схем предложений, текстов служат источником знаний о содержании тех или иных концептов. Концепты репрезентируются словами, однако вся совокупность речевых средств не даёт полной картины концепта. Слово своим значением в языке представляет лишь часть концепта, отсюда необходимость синонимии слова, потребность в текстах, совокупно раскрывающих содержимое концепта.

В концептосфере отдельного языка возможны случаи, когда концепт имеется, а лексема для его экспликации в системе языка отсутствует. Такие случаи называются лакуной, классический пример – в русском языке есть концепт и лексема *молодожёны*, есть концепт, но отсутствует лексема для его вербализации, см. невозможность **старожёны*. В концептосфере языка также могут обнаруживаться иллюзии, т.е. отсутствие лексем и семем при наличии концепта, обусловленное отсутствием потребности в предмете (есть *кролиководы*, но нет лексем для специалистов по разведению носорогов).

Этническое сообщество подвергает образ определенной стандартизации, в результате чего концепты становятся общенациональными, групповыми или личными. Совокупность концептов в коллективном сознании этноса стали называть концептосферой. Концепты обладают национальной спецификой. Национальная концептосфера – это совокупность категоризованных, обработанных, стандартизованных концептов в сознании народа. Ряд концептов присущ одному этносу, а потому возможна безэквивалентная (непереводимая) лексика (например, *смекалка, быт, очередь, земляк* и др.). Однако значительная часть концептосфер различных этносов совпадает, чем объясняется возможность перевода с одного языка на другой.

Вербализация, языковое представление концепта средствами лексем, фразем, высказываний – предмет когнитивной лингвистики, которой интересно, какие стороны, слои, компоненты концепта вошли в семантическое пространство языка, как они его категоризуют, в каких участках системы конкретного языка обнаруживается исследуемый концепт. Одной из целей когнитивного изучения языка является представление в упорядоченном виде и комплексное описание участка системы языка, вербализующего данный концепт [Аскольдов, 1997].

Можно с большой долей уверенности предполагать, что картина мира концептуальная и языковая соотносятся. Картины мира, и тем более языковые, этнически специфичны. Национальное своеобразие видится в наличии/отсутствии тех или иных концептов, их ценностной иерархии, системе связей и пр. Этим можно объяснить наблюдение французского исследователя о том, что относительно бедная система, которой располагает гомеровский язык, не может дать того же разделения цветного спектра, какое возможно, скажем, в современном французском языке.

ВЫВОДЫ

Итак, концепты реализуются прежде всего с помощью лексем. В итоге возникает языковая картина мира. «Языковая картина мира – это выработанное многовековым опытом народа и осуществляемое средствами языковых номинаций изображение всего существующего как целостного и многочастного мира, в своем строении и в осмысляемых языком связях своих частей представляющего, во-первых, человека, его материальную и духовную жизнедеятельность и, во вторых, всё то, что его окружает: пространство и время, живую и неживую природу, область созданных человеком мифов и социум» [Шведова, 1999:15].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 **Степанов, Ю. С.** Константы: словарь русской культуры. – М. : Академический Проект, 2004. – 992 с.
- 2 Словарь социологических терминов. – Изд. 2-е, доп. и перераб./ Отв. ред. Э. Д. Сулейменова. – Алматы : Қазақ университеті, 2007. – 330 с.
- 3 **Павиленис, Р. И.** Проблема смысла. – М. : Наука, 1983. – С. 102–120.
- 4 **Попова, З. Д., Стернин, И. А.** Очерки по когнитивной лингвистике. – Воронеж : Истоки, 2001. – 192 с.
- 5 **Аскольдов, С. А.** Концепт и слово / Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология / Под ред. проф. В. П. Нерознака. – М. : Академия, 1997. – С. 267–279.
- 6 **Шведова, Н. Ю.** Теоретические результаты, полученные в работе над «Русским семантическим словарем» // Вопросы языкознания. – 1999. – № 1. – С. 3–16.

Материал поступил в редакцию 31.10.19.

Г. К. Абзуддинова

Когнитивті лингвистикадағы концепт орны

Гуманитарлық факультеті,
Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті,
Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы.
Материал 31.10.19 баспаға түсті.

G. K. Abzuldinova

The place of the concept in cognitive linguistics

Humanitarian Faculty,
Pavlodar State Pedagogical University,
Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan.
Material received on 31.10.19.

Мақалада когнитивті лингвистикадағы концепт орны туралы мәселе қарастырылады. Адамның әлеммен өзара әрекеттесуі нәтижесінде оның әлем туралы түсініктері қалыптасады, лингвистикалық ғылымда тұжырымдама деп аталатын кейбір шындық моделі құрылады.

The article considers the place of the concept in cognitive linguistics as one of the fundamental categories that is in the focus of researchers' attention. As a result of human interaction with the world, his ideas about the world are formed, a certain model of reality is created, called a concept in linguistic science.

**С. К. Ажигенова¹, А. С. Жантуганова², М. Н. Ергалиева³,
М. А. Маясарова⁴, З. Е. Томпиева⁵**

¹Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды қ., 100028, Қазақстан Республикасы;

²Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды қ., 100028, Қазақстан Республикасы;

³Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды қ., 100028, Қазақстан Республикасы;

⁴Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды қ., 100028, Қазақстан Республикасы;

⁵Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды қ., 100028, Қазақстан Республикасы
e-mail: green_light0111@mail.ru

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНІҢ СЕПТІК КАТЕГОРИЯСЫ

Мақалада қазақ тіліндегі септік категориясының көмекші есімдер туралы қазақ ғалымдарының жасаған әрбір ой пікірін саралай келе, көмекші есімдердің септік категорияда маңыздылығы жоғары дәрежеде болатындығы түсінігі туралы.

Кілтті сөздер: тіл, жаһандану, әліпби.

Тіл-халықтың жаны, діні, рухы, елдік қасиеті, ұлттық болмысы болып табылады. Жаһандану заманы жағдайында ұлттық тіл, ұлттық құндылықтар еліміздің әр азаматының бойында тереңінен орын алуы өзекті мәселелердің ең ірі ісі десек қателеспейміз. Сонымен қатар, ұлтаралық қатынастар үйлесімділігін, халықтар достығы мен бірлігін нығайтуда егеменді еліміз бар күш жігерін салуда. Мұның өзі тілдерді дамытуға, сайып келгенде, мемлекеттік тілді өркендетуге келіп тіреледі. Қазіргі таңдағы жаһандану үдерісі кезінде еліміздің өзіндік ерекшеліктерін сақтай отырып, көп тілді мемлекет болуымыз аса биік мақсаттардың бірі. «Тіл – өлшеусіз қазына, өрісі кең әлем» демекші, шет тілдерін меңгеру қазіргі заманның талабы болып отыр, соның ішінде ағылшын тілінің қоғамдағы рөлі өте маңызды.

Бірі түркі, бірі герман тілдері тобына жататын қазақ және ағылшын тілдерінің септік категорияларының бір-бірінен ұқсастық немесе бір-бірінен айырмашылық дәрежесін анықтауға көптеген ғалымдар өздерінің үлестерін

қосты. Мысалға көркем тілдің бастаушысы, қазақ тілін зерттеген алғашқы ғалым, қазақ тілінің әліпбиін тұңғыш қазақ қоғамына енгізген Ахмет Байтұрсыновтың еңбектерінен септік категория туралы жан – жақты білім ала аламыз. А. Байтұрсынов септік жалғаулары сөздердің үйлесуіне сеп болатындығын айта келіп, қазақ тіліндегі алты септікті атау, ілік, барыс, табыс, жатыс, шығысты атаған және бес жалғауды көрсеткен:

1 Ілік жалғау «дың»

2 Барыс жалғау «ға»

3 Табыс жалғау «ды»

4 Жатыс жалғау «да»

5 Шығыс жалғау «дан»

6 Көмектес септікті атамаған [1, 203 б.].

Алайда қазіргі сәтте көмектес септіктің жалғауы бар, сонымен қатар септік категориялар қатарына енген.

Септіктер – қазақ тіл білімінде жеке категория ретінде танылған тіл білімінің басты саласы. Қазақ тіл білімінің көрнекті ғалымы Қ. Жұбанов өзі жасаған қазақ тілі бағдарламасында «Септеу», «Септеудің жалғаулы, жалғауышты, аралас, түрлері, зат есімнің жалғаулы септеуі. Ілік септеу, табыс септеу, барыс септеу, шығыс септеу, жатыс септеу, теңдес септеу, меңзес септеу, көмектес септеу. Бұлардың жалғаулары.» [2, 344 б.] деп септіктерді бірнеше топқа бөліп, олардың әрқайсысына жеке тоқталған болатын. Септіктердің зерттелуі туралы деректі мағұлматтар өте көп. А. Байтұрсынов пен Қ. Жұбанов ғана емес, сонымен қатар, профессор А. Ысқақовтың «Қазіргі қазақ тілі. Морфология», ғалым Ә. Тілеуовтың «Сөз таптары» атты кітабынан да септіктер туралы көптеген мағұлматтар ала аламыз.

Септік категорияның күрделілігі.

Септік категориясының күрделілігін танытатын – оның мағыналық жағы. Яғни қазақ тіліндегі 7 септіктің (атау, ілік, барыс, табыс, жатыс, шығыс, көмектес) әрқайсысының өзіне тән мағыналары бар, сол себепті де лингвистикада олардың ортақ категориялық мағынасынан гөрі, қызметтік жағына байланысты категорияның парадигмалық түрін құрап отырғандығы анықталған. Бұл жөнінде ғалым С. Исаев мынандай пікір білдірген: «Септік жалғау түрлерінің басын біріктіріп, зат есімнің түрлену парадигмасының бір категориялық түрі етіп отырған – септік жалғауларының мағыналық қызметтік тек зат есім сөздерге жалғануы немесе басқа сөз табына жалғанса оның заттандырып тұру қасиеті» [3, 75 бб.] екендігін анықтап дәлелдеп берген болатын.

Жоғарыда айтып кеткендей, ол қазақ тілінің септік категориясының күрделілігі болса, ағылшын тілінің септік категориясы күрделі емес. Себебі ол аналитикалық тілдер қатарына жатқызылғандықтан, септік категория жағынан өте аз болып келеді.

Қазақ сөйлемінде сөздер атау септігінен басқа септіктердің бірінде тұрып қолданылады. Ендеше, ағылшын тілінде септіктердің категориясы жоқ болғандықтан бұл грамматикалық байланысты «Preposition» деген сөз табы білдіреді. Бұл топқа кіретін сөздер сөйлемнен тыс тұрса ешқандай мағына бермейді, сондықтан оларды сөйлемде тұрған орнына қарай, басқа сөздерге байланысына қарай қазақ тіліндегі септеулік категориясы бойынша аударамыз [4, 14 б.]. Бұл ағылшын тілінің септік категориясының күрделілігі болып жазылады.

Қазақ тілі мен ағылшын тілінің септік категориясының мағыңыздылығы, айырмашылығы, ерекшелігі.

Септік жалғау категориясы бір заттың екінші затқа, құбылысқа қатысын білдіреді. Бұл категория септік жалғаулары арқылы жасалады, яғни түбірге сөзге белгілі бір септік жалғауының жалғануы арқылы жасалады, яғни сөздер септік жалғауына септеледі. Септік жалғауының саны да екі түрлі тілде екі түрлі болады. Бұл құбылысқа екі тілдің морфологиялық жүйесіндегі айырмашылықтармен түсіндіруге болады. Өйткені септік жалғауының болу, болмауы да екі тілде шылау категориясының екі түрлі дамуына, жұмсалымымен байланысты деуге болады. Ағылшын тілінде септік жалғауы шектеулі де, ал оның қызметін шылаулар атқарады, яғни олардың морфологиялық формалары жоқ. Ал қазақ тілінде септік категориясының жаңа айтып кеткендей жеті түрі белгілі. Қазақ тіліндегі зат есімнің септік категориясы қазақ тілін үйренушілер үшін біраз қиындықтар туғызады. Өйткені әр септіктің түрі негізгі мағынаны және жанама мағынаны береді. Осындай жанама мағыналарының бірі затқа қатыстылықты білдіруі болып табылады. Қазіргі ағылшын тілінде зат есімге қатысты септік жалғаулықтары жоқ. Зат есімге қатысты жаңа грамматикалық категория, яғни «s» формасы арқылы жасалатын меншік категориясы бар. Ал жіктеу есімдігіне қатысты екі септік бар: атау және табыс септігі [5, 51 б.].

Жалпы аналитикалық септіктің көмекші есіммен және септеулік шылаулар арқылы жасалатын түрлерін жеке – жеке көрсеткен. Көмекші есімдердің септелетін зат есімге тіркесіп, зат есімге жалғанатын септік жалғауын қабылдап, сөйлемдегі зат есім сөздің құрамына кіріп сөйлемдегі зат есім сөзбен біртұтас грамматикалық сөзтұлға жасайтындығын нақты мысалдар арқылы дәлелдеген. Сонымен қатар, көмекші есімдер зат есімге тіркескенде көлемдік, мезгілдік қарым – қатынасқа қатысты мағыналарды нақтылайтындығын айтқан. Олай болса, көмекші есім мен септік жалғау зат есімге грамматикалық мағына қосатын тілдік бірлік қызметін атқарады [6, 11 б.]. Сонымен қатар, көмекші есімдерді зерттеген ғалымдардың ой – пікірлері де әртүрлі, мән-мағынасы да әрқилы.

И. И. Мещанинов септік мәселелерін қарастырып, көмекші есімдерді де, септеуліктерді де септік жүйесіне жатқызады. Өзбек тілінің ғалымы Х. Т. Ахтанова өз зерттеуінде аналитикалық септік жасаушы бірлік ретінде септеуліктерді таниды және аналитикалық тұлға жасаушы 25 септеулік шылаудың әрқайсысының мағынасын жеке-жеке көрсеткен. Қазақ тіл ғылымында да септіктерге көмекші есімдердің қатысы бар екендігі ғалымдар еңбектерінде көрсетіліп жүр. Мысалы, көмекші есімдер жайында А. Ысқақов олардың күрделі етістіктердің құрамындағы көмекші етістіктер қандай қызмет атқарса, көмекші есімдер де дәл сондай қызмет атқаратындығын айта келіп, көмекші есімнің зат есімге тіркесуі дәл аналитикалық тұлғалы етістіктің қызметімен сай келетіндігін, сондықтан бұлар да есімнің аналитикалық тұлғасы екендігін көрсеткен [7, 38 б.].

Профессор Н. Оралбай көмекші есімдердің септік категориясымен байлаулы екендігін, ол септіксіз ешқашан қолданылмайтындығын айтқан, оны өз сөзімен берейік: «Септік категориясы мағына жағынан байланысына қоса, оның септік категориясының тілде қолданылмауы көмекші есімдердің септік категориясымен тығыз байланысына дәлел» [7, 164 б.]. Яғни, қазақ тіліндегі септік категориясының көмекші есімдер туралы қазақ ғалымдарының жасаған әрбір ой пікірін саралай келе, көмекші есімдердің септік категорияда маңыздылығы жоғары дәрежеде болатындығы түсінікті.

Септіктердің қолданысындағы ерекшелік.

Септіктердің қолданысындағы басты бір ерекшелік – олардың кейбіреулеріне көмекші есімдердің, септеулік шылаулардың тіркесіп келіп, олардың мағыналарын нақтылауы. Бұл мәселе бойынша ғылымда жан-жақты қарастырыла бастаған. Мәселен, қазақ тілдеріндегі аналитикалық септік мәселесін зерттеген (септеуліктердің тіркесін аналитикалық септік деп танып, татар тіліндегі сегіз аналитикалық септікті көрсеткен) [8, 82–84 б.].

Септіктердің тағы да басты ерекшелігі ол көмекші сөздер болуында. Қазақ тіл ғылымында да септіктерге көмекші есімдердің қатысы бар екендігін қазіргі таңда ғалымдар өз еңбектерінде көрсетіп жүр десе де болады. Мәселен, А. Ысқақов көмекші есімдердің күрделі етістіктердің құрамындағы көмекші етістіктер қандай қызмет атқарса, көмекші есімдер де сондай қызмет атқаратындығын айта келіп, көмекші есімнің зат есімге тіркесуі дәл аналитикалық тұлғада, демек ағылшын тілінің де көмекші есімдері солай болады дегенге саяды.

Профессор Н. Оралбайдың оқулығында сөздің септік категориясының жалғаулары арқылы түрленуін септіктің синтетикалық парадигмасы деген болса, ал септік категориясы мағынасының көмекші сөздердің қатысуы арқылы ерекшеленетінін, күрделенетінін аналитикалық септік деп атаған болатын.

Н. Оралбайдың еңбегінен тағы бір көңіл аударарлық жағдай–септеулік шылаумен қолданылған сөз, яғни септіктің аналитикалық тұлғасындағы сөз бен септіктің синтетикалық тұлғасындағы сөздердің бір-бірімен мағыналас екендігін дәлелдеуі. Мысалы, оқуға келдім – оқу үшін келдім, жылда келеді – жыл сайын келеді, жолда әңгімелесті – жол бойы әңгімелесті сияқты қолданыстардың мағыналары бір-бірімен байланысты, өйткені олар бір категорияның көрсеткіштерімен қолданылған. Сондықтан синтетикалық, аналитикалық тұлғадағы сөздердің грамматикалық мағынасында үлкен айырма жоқ, тек аналитикалық тұлғалы сөздің септік мағынасы аздап күрделенген, бірақ олар мағыналас» – деп көрсеткен. Көмекші есім мен септеулік шылаулар септіктің аналитикалық түрін жасайтындығын айта келіп, ғалым көмекші есім мен шылаулар тіркескен сөздерді аналитикалық септік бойынша түрленген сөздер деп атап, ал септеулік шылаумен, көмекші есіммен қолданылған сөздер септіктің аналитикалық тұлғасындағы сөздер деп есептеген. Бұл айтылғандардан септік категориясына қатысты жаңа пікірлердің де басталғандығы байқалады [8, 38 б.].

Жалпы біз бұл тақырып аясында септік категорияға ғана тоқталып қана қоймай жан – жақты деректер алдық. Демек, қазіргі мезетте септік категория зерттелу үстінде.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Септік категориясының зерттелуі. – 203 б.
- 2 Септік категориясының зерттелуі. – 344 б.
- 3 А. Байтұрсынов Тіл тағылымы – Алматы : Ана тілі, 1992. – 75 б.
- 4 Қ. Жұбанов. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы, 1996. – 360 б.
- 5 <https://books.google.kzhttps://books.google.kz/books?id=2i08DwAAQBAJ&pg=PP1&lpg=PP1&dq=english+for+the+first+year+students+of+mechanics+mathematics+faculty&source=bl&ots=RnDn8eckYU&sig=ACfU3U2MHhShN40WNpUzIVjhWz5SPloIXQ&hl=ru&sa=X&ved=2ahUKEwjCk9uKo5PgAhUKCCwKHfNoD20Q6AEwAAnoEACQAQ#v=onepage&q=english%20for%20the%20first%20year%20students%20of%20mechanics%20-%20mathematics%20faculty&f=false> – 51 б.
- 6 «Филология, лингводидактика және аударматану : өзекті мәселелері мен даму бағыттары» атты І Халықаралық ғылыми және оқу-әдістемелік конференциясының материалдар жинағы 04 ақпан 2016ж. Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті – 16 б.
- 7 Оралбай, Н. Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы. – Алматы, 2007. – 390 б. – Б. 164.

8 Септік категориясының зерттелуі. – 82–84 б.

9 Оралбай, Н. Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы. – Алматы, 2007. – 390 б. – Б. 38.

Материал 31.10.19 баспаға түсті.

С. К. Ажигенова¹, А. С. Жантуганова², М. Н. Ергалиева³,
М. А. Маясарова⁴, З. Е. Томпиева⁵

Отдельная категория казахского и английского языков

^{1,2,3,4,5}Карагандинский государственный университет

имени Е. М. Букетова,

г. Караганда, 100028, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 31.10.19.

S. K. Azhigenova¹, A. S. Zhanatuganova², M. N. Ergaliev³, M. A. Mayasarova⁴,
Z. E. Tompieva⁵

Separate category of the Kazakh and English languages

^{1,2,3,4,5}Academician E. A. Buketov Karaganda State University,

Karaganda, 100028, Republic of Kazakhstan.

Material received on 31.10.19.

В статье об идее вспомогательных имен в казахском языке, о каждой идее, высказанной казахскими учеными, говорится о том, что вспомогательные имена имеют большое значение в дедуктивной категории.

The article is about the idea of auxiliary names in the Kazakh language, about each idea expressed by Kazakh scientists, says that auxiliary names are of great importance in the deductive category.

Ж. Ә. Аймұхамбетов¹, Ж. Кокбас²

¹ф.ғ.д., профессор, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы;

²докторант, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы

**ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ МИФТІК
«ҚАБАТ» ЖӘНЕ МИФОПОЭТИКАЛЫҚ БЕЙНЕ**

Мақалада мифтік танымның қазіргі поэзияда көркемдік тәсіл ретінде қолданылуы сөз болады. М. Мақатаев, С. Ақсұңқарұлы, Т. Әбдікәкімов, Ұ. Есдәулетов өлеңдеріндегі мифопоэтикалық танымға негізделген сюжеттеріне салыстырмалы түрде талдау жасалды. Поэзиядағы бейнелеу тәсілдерінің қыр-сыры зерделенді. Көркемдік кеңістіктегі табиғат пен адам болмысының байланысы, ақындардың оны суреттеудегі идеялық шеберлігі танытылды. Мифтік танымның қазіргі поэзиядағы көркемдік қызметі талқыланып, Сол негізде тұжырымдар жасалды.

Кілтті сөздер: мифтік таным, көркемдік ойлау, мифопоэтикалық бейне, мифтік құбылушылық, Көкбөрі, Көк Тәңірі.

КІРІСПЕ

Поэзия дегеніміз – ұлы әлем, тылсым күш. Қазақ поэзиясының бастау бұлағы, қайнар көзі Абай, Ыбырайлардан бастау алады. Басталған бұлақты жалғап ағатын келесі толқыны Мағжан, Сәкен, Жүсіпбек, Ілияс, Сұлтанмахмұт, Міржақып т.б. ақындарымыз жыр бұлақтың ағыны күшті сағасы еді. Тоқтаусыз аққан ағынды су аққан сайын таси түсті. Келесі кезекте асау толқынға келіп М. Мақатаев, Ж. Нәжімеденов, Қ. Мырзалиев, Ф. Оңғарсынова, Т. Айбергенов т.б. ақындар легі қосылды. Сөйтіп, қазақтың дәстүрлі поэзиясы әдебиет айдынында қалықтай түсті. XIX ғасырда басталған жыр бұлағы бүгінде түбі көрінбейтін тілегей теңізге айналды.

Қазіргі әдеби даму үрдісінде әдебиеттану ғылымының алдында күрделі міндеттер бар. Сол міндеттердің бірі әдебиеттегі мифологизм мәселесі, мифопоэтикалық құрылым, оның көркемдік-идеялық қызметі.

Миф (грек. *Mythos* – баян, аңыз, мысал) – табиғаттан тыс жай және «таңғажайып» құбылыстар мен оқиғалар туралы аңыз-әңгімелер. Миф алғашқы қауымдық қоғам адамдарына тән дүние туралы қиял-ғажайып ұғым. Халық ауыз әдебиетінің бір түрі болып есептелетін бұл аңыз-әңгімелерде

адамдардың өз айналасындағы дүние туралы тұрпайы түсінігі көрсетіледі. Миф – халық шығармашылығының ең көне жанры. Оны мифтік уақыт пен мифтік сана, мифтік ұғым мен мифологиялық ой-өріс, т.б. белгілеріне қарап, ажыратуға болады. Мифте аспан мен жер – бір, адам мен табиғат – бір деп түсіндіріледі. Көне мифтің мазмұны – әлемнің жаратылуы, тұңғыш адамның дүниеге келуі мен оның жасампаздық іс-әрекеті болып келеді. Алғашқы қауымда туып қалыптасқан түрі архаикалық миф деп аталады. Алғашқы қауым адамы өзін табиғаттан тыс бөліп алып, оған қарсы қойған. Адамзат қоғамы мен санасының ілгерілеп, патриархалдық-рулық қауым тұсындағы мифтің мазмұнында адам өзін қоршаған дүниенің пайда болу себебін түсіндіруге талпыныс жасайды. Бұл мифтік сананың біршама дамыған кезеңі [1, 116 б.].

Мифтің поэтикадағы қызметін қазіргі поэзиямыздың арқауында қарастырған зерттеуші-ғалым Ж. Ә. Аймұхамбет. Ұлттық поэзиямыздағы мифопоэтика, оның өзіндік қырлары поэзияның көркемдік деңгейін саралау бүгінгі күн талабы. Белгілі ғалым Ж. Ә. Аймұхамбет өзінің «Миф. Мифология. Мифопоэтика» деген еңбегінде: «Ұлттық әдебиеттануымыз көп уақыттар бойы мифошығармашылық, мифологизм, мифопоэтика сияқты түсініктерге бойлап ене алмады», деген тұжырым айтады [2, 189 б.].

Қазіргі поэзиядағы мифопоэтикаға қатысты ойды ғалым А. Потебня «Сөз бен миф» деген еңбегінде: «Барлық поэтикалық туындылардағы сияқты ол: а) белгілі бір анықталған ойға қатысты сауалдың нақты жауабы; ә) бейне мен мағынадан тұрады, олардың арасындағы байланыс дәлелденбейді, сенім ретінде қабылданады; б) таным актісінің жемісі, қорытындысы, миф ең әуелі ауызша сөз туындысы болып табылады, уақыт өткен сайын мифтік бейненің кескіндемелік немесе пластикалық бейнеленуі алға шығады» [3, 259 б.], – деп жазады. Ғылымның пайымдауында мифопоэтика адамзаттың дүниені танып білуі мен рухани дүниетанымы. Рухани құндылық болып саналатын қазақ поэзиясындағы мифопоэтикалық мәтіндерді зерделеп, оның сан қырлы қабаттарына ғылыми талдау жасау мақаланың алдағы мақсаттарының бірі болып табылады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Мифтік таным негізінде туындаған оқиғалар мен сол негіздегі бейнелер адамзаттың эстетикалық мұраттарына қызмет етіп келе жатқанына ерте кезеңдегі фольклорлық мұралар, ауыз әдебиетінің үлгілері, қазіргі көркем әдебиет туындылары мысал бола алады. Әлем әдебиетіндегі классикалық дәуірден басталып, бүгінгі постмодернистік әдебиетке дейін жалғасқан, жаңашыл әдебиетке жаңаша жаңғырған мифтік дүниетаным сан алуан бейнелілікті, көркемдік қалыптарды түзіп, өзінің мүмкіндігін танытуда. Ұлттық әдебиетіміздегі жаңа сипатты поэзиялық туындылардың дерлігі

осы мифопоэтикалық пішіндермен түрленуде. Ал, бүгінгі поэзиядағы адам-табиғат-қоғам мәселесін бейнелеудің түрлі тәсілдерімен, әртүрлі көркемдік құралдармен бейнеленіп жырлануда болса, сол тәсілдердің бірегейі мифопоэтика болып табылады.

Белгілі ақын Серік Ақсұңқарұлының «Көк бөрінің күйі – «көк түрік» деген өлеңі ерте замандағы «Көк бөрі» туралы аңыздар, көркем шығармаларда бейнеленген тотемдік ұғым арқылы жырланады. Мысалы,

Немене жыбырлап тұр тамағымда,
Қорқыттың қобызының шанағында?
Болғанмен басым – мұнда,
Көңілім анау
Көк Тәңірі,
Көк Түркінің заманында, [4, 85 б.]

– деген жолдардағы «Мәңгілік өмір» идеясы қазақ мифтерінде Қорқыттың көрден қашу оқиғасы арқылы көрінсе, ақын қобыздың шанағы арқылы жасампаздықты бейнелейді. Лирикалық кейіпкер көксеген тыныштық, тәуелсіздікке деген іңкәрлік «Көк Тәңірі», «Көк Түркінің заманы» арқылы көрінеді.

Жаһанды жанарыммен жасқап өстім,
Жайлауды тастап, неге тасқа көштім?
Дүниеде жоқ-ты бізден басқа ешкім,
Біздерден бекзат, текті, асқақ ешкім! [4, 85 б.]

– бұл жолдарда әлемдік әдебиеттанудағы мифтік түсінік, дүниені тану арқылы рухани мәдениеттің жоғарлығын байқатады. «Жайлауды тастап тасқа көштім?» дегеннен аңғарғанымыз қашанда халқымыз тәуелсіздікті аңсаған, сол қоғамның солақай саясаты қоныс болмайтын, адам тұрмайтын жерге көшіреді. Қайсарлықты ту еткен текті халық қиындықтан жол табады дегенді меңзейді.

Түркіге түбі тексіз жүйе қасты,
Бетіме қай сұм келіп күйе басты?!
Қалайша Көк Тәңірі Көк Түркіден
Көз жазып, Көк Бөріден кие қашты?! [4, 7 б.]

– деген жолдардан адамзаттың наным-сенімі арқылы Тәңіріден жақсылық күткен лирикалық кейіпкер «Көк Бөріден» кие қашты деп налиды. Өлеңге арқау болған «Көк Тәңірі», «Көк Түркі», «Көк Бөрі» мифологиялық ұғым. Тотемдік сипаты бар миф десек артық айтпаймыз. Өлең соңында лирикалық кейіпкер мифопоэтикалық ұғыммен көзжасын қияда төгіліп, қапияда Оғыздың қабіріне құладым дейді. Соңында қобыздың шанағына кіріп кеттім» деген жол арқылы мәңгілік дүниемен осылай қоштасады. Қорқыт іздеген «мәңгілік бейнелі» болмайтынын тағы да дәлелдей түседі.

Ақын Серік Ақсұңқарұлының өлеңдеріндегі символдық белгілер «Көк Тәңірі», Көк бөрі», «Жын», «Пері» сияқты ежелгі мифологиялық ойлау жүйесінде қалған сарын. Ақынның «Көк Тәңірі» өлеңінде:

Көк Тәңірі!
Қай қиянға қашты үміт?
Асау жанды бір өзіңе тапсырып,
Тыным табам...
Жоқ...
Қайтадан мына елге
Жібер Мені Бақсы ғып!
Екі жақта лапылдаған екі от тұр,
Екі от емес
Тамұқтағы екі
өрт бұл!
Екеуінің ортасында Алаш қап,
Оған енді Әзәзіл кеп бал ашпақ;
Қойлыбайдай Бақсы керек бұл елге
Жын-періні қуатұғын аластап!
От
Су
Жер
Жел
Жұлдыз– міне,
Бес Ене.
Бес Енеміз,
Маңдайдағы Пешене!, [4, 226 б.]

– деген өлең жолдарында қоғамда болып жатқан әртүрлі келеңсіздік, халық басындағы мұң-мұқтажды көрген лирикалық қаһарман өзінің бақсы болуын өтінеді. «Қойлыбайдай бақсы керек бұл елге» деуінің өзі бақсылықтың бастауы Қойлыбайдан басталып тұрғанын айтады. Ел басындағы қияметті қайтару үшін ежелгі наным бойынша аластау керек деген тұжырым жасайды. Ш. Уәлиханов Қойлыбайды «бақсылардың бақсысы әрі пірі» десе, Ө. Марғұлан «Қорқыттың қобызын, оның сарынын ең алғаш рет мирас еткен кісі – Қойлыбай бақсы. Ол Қорқыттың шәкірті болып саналады» деген пікір айтады [5, 216–220]. Өлеңдегі «От», «Су», «Жел», «Жер», «Жұлдыз» сияқты табиғаттың жаратылысына табыну, содан жәрдем сұрау көне мифологиялық наным-сенім. Олардың әрқайсысының өзіндік иесі, рухы бар деп санаған. Сол рух арқылы аластап жамандықты қашырып, жақсылыққа бет бұрады. Соңында күрсініп Күн, алабұртып Ай қалады. Бұдан шығаратын қорытынды, мифтік санаға рух пен табиғаттың бірлігі деген тұжырым жасауға болады.

Белгілі ғалым Сейіт Қасқабасов «Жаназық» деген еңбегінде: «Өзінің даму жолында мифтік сана екі түрлі сатыдан өтеді деуге болады. Бірінші кезеңде рух пен табиғат толық тең, яғни бір болып көрінеді. Екінші кезеңде адамның табиғат қойнауынан алыстауына байланысты жаңағы айтқан теңдік бұзыла бастайды», – дейді.

XX ғасырдағы қазақ поэзиясында өзгеше құбылыс болған М. Мақатаев поэзиясының орны ерекше. Мұқағали әлемі – сан қырлы. Сол әдемі, мұңды, сазды, сағынышты, терең ойлы жырлар қай кезде де оқырманын ойландырмай қоймады. Мұқағали поэзиясында кездесетін мифтік құбылушылық мифологиялық символ болып табылып, поэтикалық бейнеге айналғанын байқаймыз. Ақынның «Ұйықтасам түсіме ылғи тау кіреді» өлеңінде:

Ұйықтасам түсіме ылғи тау кіреді,
Тау жайлап, тау қыстаған шал кіреді.
Басында ақ қалпағы, жүннен шекпен,
Астында балпаң басқан Сал-күреңі, –

деген жолдардағы тау символдық бейне. «Тау жайлап, тау қыстаған шал» этно-архаикалық персонаж. Жаны жайсаң, көңілі тоқ қарапайым халықтың ұлттық болмысын көрсетіп отыр. Тау-тасты жайлау арқылы биіктік, асқақтық, қарапайымдылық, сал-серілік көрініс тапқан.

«Табиғаттағы әрбір зат ой-санаға ие, олар тірі рух деп қабылданып жатса, керісінше тірі рухтың тауға, тасқа оп-оңай айналып кететіні туралы баяндайтын мифтер бар», дейді академик С. Қасқабасов [6, 291]. Осындай мифологиялық сарында жазылған поэзия көшпелі қазақы өмірдің қайнаған ортасынан шыққан ақын Ж. Бөдешұлынан табылары қақ.

Аңызға ақын көңілім қанбай қалып,
Таң қалдым, күдіретіне тандай қағып.
Жер үшін құрбан болған Бұланай ер,
Кетіпті мынау алып тауға айналып.
Айқасып Бұланай батыр алып күшпен,
Дұшпанын талай мәрте шалыпты іштен.
Найзаның ұшы тиіп қапелімде,
Оң көзі етегіне ағып түскен.
Анау көл, бұл таудағы көл деймісің,
Оны айтсам, жаным жанып, шөлдейді ішім.
Көл емес, ол – батырдың сыңар көзі,
Жас тұр ғой жанарында көрмеймісің?!,

– деген жолдардан алып батырдың денесі тау-тасқа құбылу, көзден немесе көз жасынан су пайда болу сарыны түрік-моңғол фольклорында жиі кездесетін, жалпы, адам баласының ең ежелгі санасынан хабар беретін мифопоэтикалық құбылыс.

Ж. Бөдешұлының фольклорлық сарында жазылған өлеңі. Ал, келесі бір өлеңде «тау-тасқа құбылу» сарынын саналы түрде көркемдік құрал ретінде пайдаланып, өлеңге поэтикалық өң береді.

Жанымды жаралады жастай жалған,
Сүнгідей кірпігіме тас байланған.
Алатау ақылы асқан адам екен,
Тағдырдың талқысымен тасқа айналған.

Рас, ақын айтып отырғандай, Алатаудың бұрын адам болғандығы туралы топонимикалық аңыз ел аузында айтылмайды. Бірақ ақын ежелгі қалыпты үлгіні қиялмен көмкеріп пайдалану арқылы Алатаудың көрнекі бейнесін жасайды. Ақынның поэтикалық түсіндіруі бойынша Алатау бұрын адам болған, бірақ ол аңыздағыдай алып батыр емес, кәдімгі «ақылы асқан адам». Яғни, ақын Алатау арқылы ақылды қарияның символдық бейнесін жасайды.

Мұқағалидің мына өлең жолына үңілейік:
Аспан да абыр-сабыр шамын жағып,
Құс жолы да төселді сағымданып.
Бар дүние тұрғандай дамыл бағып,
Тауым қалғып, ойымда бағым қалғып.
Түн мені күйзелтеді жынды қылып,
Бақты басып жатқандай, гүлді жұлып.
Күміс қанат бір құсқа мініп алып,
Кетсем бе екен артынан күнді қуып.
Неге мен үрейленем түнге қарай,
Маған солай, білмеймін, кімге қалай.
Күнде – өмір, түнде – дамыл, түсінбеймін,
Мойнымды бүрсам екен кімге қарай?!

Күнге құштар ақын көңілі түнді қабыл алмайтын секілді. Нұрлы сәулеге ғашық лирикалық кейіпкер сол нұрлы дүниенің соңынан «күміс қанат құсқа мініп, қуғысы да» келеді. Күн – өмірді қуған сол ғашық жүрек іздегенін тапты ма, таппады ма біз білмейміз. Бірақ жол айрықша лирикалық кейіпкер екі ұдай таңдауға кезігеді. Күн – өмірді қанша жақсы көргенмен, аласұрған өмірден шаршап жалыққан кейіпкер бір тыным, тыныштықты да іздегендей. Ол тыным – түн-дамыл. Міне, ақын жанын екі ұдай сезімге салған өмір шындығы дегеніміз осы.

Поэзиядағы мифопоэтикалық ойлау жүйесінің белгілері мифологиялық санаға, мифологиялық символикаға ұштасып жатады. «Кез келген талантты ақын әлемнің өзіне көрінген бөлшегін тұтас әлемге айналдыруға және сол әлемнің материалынан тек өзінің мифологиясын жасауға мүдделі», – дейді Шеллинг. Мифологиялық символиканы поэзиядағы өзекті көркемдік тәсіл деп білуіміз керек. Ал, символикалық ойлаудың негізгі құрылым-

нысандарына, тіректеріне архетиптер жатады. Көркем шығармадағы, поэзиядағы архетиптер образдық мағына-мәннің ядролары, негізгі тудырушысы, алғашқы болмысы болып табылады.

Әр халықтың салт-сана, әдет-ғұрып, тұрмыс-тіршілігі, наным-сенімі, діни түсінігіне байланысты архетиптер әр қилы мағыналық болмыс пен мәнді иеленеді. «Мифтік архетиптер ешқашан жоғалмайды, тек өзгерістерге ұшырап отырады. Әдеби талдаудың бір міндеті – оларды таба білу», – деп жазады У. Б. Фрай.

Тыныштықбек Әбдікәкімов поэзиясындағы мифопоэтикалық ой өлшемдерінде де терең сырлар, мифологиялық символика мен мистикалық элементтер жеткілікті. Ақын жырларында түнгі кезең ерекше бір құпиясы мол тажал болып суреттеледі.

Мына түн қандай суық қорқынышты,
Жүзінде жатқандайсың зор қылыштың...
Миымды бүре-бүре бұлты ажалдың,
Жұртқа еріп,
Мың ластандым,мың тазардым.
Міне, енді...
Қала қара, ай сап-сары,
Сарғайып жалғыз тісі тұр тажалдың,

– деген өлең жолдарындағы тажалдың сарғайып тұрған жалғыз тісі – ай, ал тажал – түн. Жалпы Тыныштықбек Әбдікәкімов поэзиясындағы архетиптердің көпшілігі шаманды ұғымға қатысты жын, албасты, пері, дию, тажал, эзирейіл, эзезіл, ібіліс болып келеді. Ақынның «Түнгі күзет» деген өлеңінде:

Не деп саған жазайын... қой қоздаған,
Тау мөңіреп, аспанда Ай боздаған.
Жұлдыздар да түрткілеп түйсігімді,
Түсініксіз діріл бар бойда аздаған.

Ақын поэзиясындағы «Жел-уақыт», «Қаңбақ күндер» келмекке домалаған деп, уақыттың жылдам зымырап өтіп жатқаны сонша, қалай өтіп кеткенінде білмей қалатынын айтып отыр. Мифтік ойлаудың түп бастауларын терең пайымдаған ақын ондағы әртүрлі танымдық желілерді көркемдік-эстетикалық тұрғыдан кеңейте жырлайды. «Ауыл кеші» деген өлеңдегі «Аспан боталап», «Тау тамсанды», «Уыз тұман» сияқты автометафралар арқылы ауылдың сән-салтанатын көрсетіп отыр. «Боран алдында» өлеңінде де «Қой-ашқарақ, төл-тоңғақ, жусан-өлі, тал-жалаңаш, бұлт-үркек, жел солақай» деген авторлық метафора арқылы қыстың сұрқайы келістіріп беріп тұр. Табиғатты тірі рух ретінде бейнелеп, мифопоэтикалық бейне жасап отыр. Негізінен ақынның өлең жазудағы стилінің өзі басқа ақындарға ұқсамайды.

Өлеңдеріндегі философиялық ой поэзияның поэтикалық деңгейін арттырып отыр. «Боранды түнде» деген өлеңдегі «Қап-қараңғы», «күрең боран», «жын жылайды» тіркестері арқылы өлеңнің поэтикалық деңгейін көтеріп отыр.

Қап-қараңғы. Үрейдің
Арқасындай
Мына Түннен азырақ қорқасың да.
Сыртта боран булығып,..
Жын күледі
Моп-момақан пешіңнің қалқасында [36].

Өлеңдегі «қап-қараңғы» деген тіркес символдық бейне. Қорқыныш, үрей, жамандықтың бейнесі. Ал, «күрең боран», «боран булығып» деген теңеулерден табиғаттың тосын мінезін көреміз. «Жын жылайды», «жын күледі» деген мифопоэтикалық бейне арқылы лирикалық кейіпкердің мінезі ашылып тұр.

Ал, ақын Ұлықбек Есдәулетов те өз поэзиясында табиғат нысандарын ұлттық нақышпен өрнектеуден қағыс қалмаған.

Аспанның қиғаш қасындай,
Дидарын бұлтқа жасырды Ай.
Шашырап жатыр жұлдыздар,
Терілмей қалған шашудай...
Жұлдыздар күміс бауырсақтай,
Теректер соны терсем деп,
Созылып тұрған саусақтай.

Аспанның қиғаш қасындай дидарын бұлтқа жасырған Ай жаңа түскен келіндей сызылады. Терілмей қалған шашу, күміс бауырсақтай жұлдыздар, оны терсем деп ұмтылған теректер қол созған саусақты елестетеді. Осының барлығы жиылып келіп, ұлттық салт-дәстүріміздің этно-архаикалық бейнесі.

Қазақ поэзиясындағы мифтің мән-мағынасын ашу арқылы ата-бабаларымыздың рухани мәдениетінің алғашқы сатысы, әдет-ғұрпындағы, мәдениетіндегі толып жатқан құндылықтарын танып-білуімізге үлкен жол ашылары қақ. Поэзиясындағы табиғат суреттері мен жаратылыс көріністерін кез келген ақынның өлеңдерінен кездестіруге болады.

Ұлықбек Есдәулетов поэзиясындағы «Біз – түркілерміз» өлеңінде:
Біз – түркілерміз...
Біз – түркілерміз!
Көк аспандай жарқырап, күркіерміз,
Көк аспанның бұлттындай сілкінерміз,
Көкбөріден туғанымыз рас болса,
Көк Тәңіріден қуат ап, бір түлерміз.

Поэзияда «Көк аспан», «Көкбөрі», «Көк Тәңірі» деген тіркестер символикалық бейне. Көне түркілер үшін күллі жаратылыстың иесі – Тәңірі. Ол «Көк», «аспан» ұғымдарымен үндеседі. «Аспан – шамандықтың ең күдіретті жаратушысы. Көк Тәңірі – көк аспан деп аталады. Қазақы ұғымда «көк» сөзі көріністі бейнелеп, заттық түсінікті білдіреді. Ал, «Көкбөрі» сөзі – түркі тайпаларының басты тотемі. Ең көне таным болып саналады. Яғни, адам мен жануарды қандас бауыр деп түсіндіреді. Лирикалық кейіпкердің сезімі мен көңіл-күйі ары қарай асқақтай түседі. «Айға қарап ұлыған көк бөрімін», деп өзін Көкбөріге теңейді. Көкбөрідегі қаһармандық пен асқақтықты лирикалық кейіпкер өз бойынан іздейді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта айтқанда, қазіргі поэзияда қалам тербеп жүрген біраз ақындардың өлең өлкесіне мифологиялық және мифопоэтикалық тұрғыдан талдау жасалды. Қай ақынды алып қарасақта өлеңдерінен Қорқыттың қобызының үні, Асанқайғының жұмақ мекен іздеудегі арман-тілегі, Көк Тәңіріден медет сұрап, Көкбөрі болып жұлқынуын көреміз. Талдауға өзек болған ақындардың өлеңдерінде мифопоэтикалық таным мен лирикалық кейіпкердің психологиялық бейнесі анық. Алайда бір мақаланың көлемі қазақ поэзиясын талдауға, мифопоэтикалық тұрғыдан баға беруге жетпейді. Алдағы уақытта да ғылыми зерттеу жалғасын табары қақ.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы : Аруна, 2005. – 576 б.
- 2 **Аймұхамбет, Ж. Ә.** Миф. Мифология. Мифопоэтика. – Алматы, 2017. – 512 б.
- 3 **Потебня, А. А.** Слово и миф. – М., 1989. – 480 с.
- 4 **Серік Аксұңқарұлы.** Қыпшақ хиссасы. Өлеңдер жинағы. – Алматы : «Ел шежіре», 2012. – 384 б.
- 5 **Марғұлан, Ә.** Ежелгі жыр, аңыздар. – Алматы, 1985. – 205 б.
- 6 **Қасбабасов, С.** Жаназық (әр жылғы зерттеулер). Астана, 2002. – 584 б.
- 7 **Мақатаев, М.** «Жырлайды жүрек». – Алматы : «Жазушы», 1989 ж.
- 8 **Есдаулетов, Ұ.** Шығармалар жинағы. II том. – Алматы, 2014. – 483 б.

Материал 31.10.19 баспаға түсті.

Ж. Аймұхамбетов¹, Ж. Кокбас²

Мифический «слой» и мифопоэтический образ современной казахской поэзии

^{1,2}Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,
г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 31.10.19.

Zh. Aimukhambetov¹, Zh. Kokbas²

Mythical «layer» and the mythopoetic image in the contemporary Kazakh poetry

^{1,2}L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan.
Material received on 31.10.19.

В статье рассматривается применение мифического познания как художественного подхода в современной поэзии. Был проведен сравнительный анализ сюжетов, основанных на мифопоэтическом познании в стихах М. Мақатаева, С. Аксұңқарұлы, Т. Абдіқақимов, Ұ. Есдаулетова. Были изучены аспекты изобразительных приемов в поэзии. Были продемонстрированы связь природы и человеческого бытия в художественном пространстве, идейное мастерство поэтов в его описании. Были обсуждены художественные функции мифического познания в современной поэзии, на основе которых были сделаны выводы.

The article discusses the use of mythical knowledge as an artistic approach in modern poetry. A comparative analysis of the plots based on the mythopoetic knowledge of the poems by M. Makataev, S. Aksunkaruly, T. Abdikakimov, U. Esdauletov was conducted. Aspects of pictorial techniques in poetry were studied. The connection of nature and human existence in the artistic space, the ideological mastery of poets in its description were demonstrated. The artistic functions of mythical knowledge in modern poetry were discussed, on the basis of which conclusions were drawn.

Г. Арынтаева¹, М. Т. Кожаканова², А. Е. Ниязова³

¹4-ші курс, студент, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы;

²доцент, «Шетел тілдерінің теориясы мен тәжірибесі» кафедрасы, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы;

³доцент, «Шетел тілдерінің теориясы мен тәжірибесі» кафедрасы, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы

email: ¹aryntayeva_114@mail.ru; ²modi_85@mail.ru

БАЛАБАҚШАДА ТІЛДІК ОҚЫТУДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ

Берілген мақалада балабақшада ағылшын тілін оқытудың маңыздылығы, балалардың жас ерекшелігіне қарай ағылшын тілінде ойын, жаттығуларды жүргізудің түрлері, балаларға ағылшын тілін үйретудегі қиындықтарды жеңе білудің жолдары қарастырылған. Ерте жастан шет тілін меңгерудің тиімділіктері ғалымдардың пікірлерімен салыстырылып, дәлелденді.

Кілтті сөздер: психология, педагогика, импровизация, методика.

КІРІСПЕ

Балабақшадағы оқыту мектеп типіндегі оқытудан әр күн сайын барлық жұмыс қайтадан басталатындығымен ерекшеленеді: балалардың психикасының ерекшеліктері үнемі қайталанбас қайталауды талап етеді, көптеген балалар сабақ өткізіп тұрады, топ құрамы өзгереді, тәрбиешілердің ауысым бойынша жұмысы немесе олардың ауруы сабақ өткізуге әрдайым мүмкіндік бермейді, сондықтан соңғы 5–6 жылда ағылшын тілін оқытын адамдардың саны күрт өсті. Балалардың жасы да өзгерді. Егер осы уақытқа дейін әдістеме ең алдымен оқушыларға бағытталса, енді ата-аналар балаларды шет тіліне оқытуды ерте бастауға ұмтылады. Сонымен қатар, мектепке дейінгі жас психолог ретінде осы қызмет түрі үшін ең қолайлы кезең деп танылды. Өзгерген жағдай қоғамның білікті оқытушыларға деген қажеттілігінің өсуіне алып келеді. Олардың болмауы төте қайғылы салдарларға әкеледі. Тіл негіздерін меңгерген адамдар өздерін мектепке дейінгі балаларды үйретуге қабілетті деп санайды, өйткені кішкентай балаларға бұл білім жеткілікті. Нәтижесінде уақыт шығынсыз ғана емес, сонымен қатар осы салада балалардың одан әрі жылжуына да зиян келтіреді:

қайта оқыту әрдайым оқытудан гөрі қиын және қате айтылуын түзету «нөлден» дыбыстарды орнатудан гөрі қиын. Бірақ балаларға тілді жақсы білетін адамдар келген кезде де, оларға әрқашан қажетті нәтижеге қолжеткізе алмайды: балаларды оқыту–бұл оқушылар мен ересектерді оқытудан мүлдем өзге тәсілді талап ететін өте қиын мәселе. Әдістемелік қажетсіз сабақтармен кездескеннен кейін, балалар көпке дейін шет тілн оқуда құлшыныстарын жоғалтады, өз мүмкіндіктеріне сенбейді.

Егер ойындар калейдоскопы болмаса, балабақшадағы ағылшын тілінен сабақ қалай болуы мүмкін? Ойын ойнап, өз жетістіктерін байқай отырып, бала жаңа шындыққа ұмтылады. Біз оқытудың икемді әдістеріне жүгінеміз. Тілді балаға оқыту қарым-қатынас ретінде меңгерілуі керек, яғни жекелеген сөздер мен сөйлеу үлгілерін ғана меңгеріп қоймай, сонымен қатар өзінің коммуникативтік қажеттіліктеріне сәйкес өзіне белгілі модельдер бойынша пікірлерді құрастыруды үйрену, балаларды шет тілін оқыту коммуникативтік сипатта болуы тиіс. Шет тіліндегі қарым-қатынас дәлелді және мақсатты болуға тиіс. Балада шет тілді сөйлеуге оң психологиялық қондырғы жасау қажет. Мұндай оң мотивацияны құру тәсілі-ойын. Ойын қызметі мектепке дейінгі жастағы балалардың сөйлеу қызметін дамыту құралы ретінде балаға тиісті жағдайларда шет тілін табысты меңгеруге мүмкіндік береді. Ойын әдістемесінің негізінде елестететін жағдайды құру, сондай-ақ баланың немесе оқытушының қандай да бір рөлді қабылдауы жатыр. Мұндай тәсіл әр түрлі қызмет салаларында когнитивтік, эмоционалдық және коммуникативтік белсенділік есебінен мектепке дейінгі баланың жеке тұлғасының өз бетімен ілгерілеуін ынталандыруға әкеледі және болашақта қазіргі заманғы мектепке дейінгі білім берудің негізгі идеясының іске асырылуы еске ала отырып, оның жан-жақты дамуына ықпал етеді. Сабақтың жетістігі ересектер мен балалардың белсенді өзара қарым-қатынасына байланысты және баламен мейірімді қарым-қатынас орнатуы.

Сонымен қатар, шет тілінде сөйлеу мен түсіну дағдыларын дамыту алдымен ана тіліндегі тиісті дағдыларға қарамастан қалыптаса алады және кейіннен ана тілінің дамуына оң ықпал ете алады. Осылайша, сабақ нәтижесінде балаларда тілдердің әрқайсысында дыбыстардың айтылуы едәуір жақсарады. Үйреншікті стереотиптер сынады, айқын, қоршаған жаңа мағынаға ие болады, бұл кейбір кешендерден құтылуға мүмкіндік береді. Мұнда екі тіл – тірі, жұмыс, мазмұнды, олар әртүрлі жағдайларда табиғи түрде меңгеріледі.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Тіл үйренудің маңызы баланың жеке басының жалпы дамуына әсер ету негіздерін меңгеруден тұрады (ол неғұрлым сауатты өсуі, басқа тілдерде

сөйлейтін адамдармен қарым-қатынасқа түсуден қорықпауы, мәдениетінен өзге адамдармен, шыдамды, тілді пайдалануға дайын және т.б.). Сонымен қатар, ол жалпы тіл мен тіл құбылыстарын жақсы түсінеді, ең алдымен ана тілі мен ана мәдениетіне мұқият қарайды, «өз» сөзін «басқамен» салыстырады, коммуникативтік-білімді болады. Сабақтың ықпалымен танымдық және сөйлеу қабілеті жетілдіріледі, ой-өрісі кеңеюде, тіл арқылы бала елдің тарихы мен географиясын таниды. Мұндай жұмыс баланың мектепте басқа тілдерді үйренуге дайындалуына да ықпал етеді. Соңғы жылдары балаларды шет тілін оқытуды бастаудың жас шегі бұрынғыдан да төмендеуде. Әдетте, төрт жастағы бала сабаққа дайын болып саналады, кейбір ата-аналар үш жастағы балаларды ағылшын тілі топтарына беруге тырысады. Бұған қалай қарауға болады, және оқуды бастау үшін қандай жас лайықты деп санауға болады? Ерте жастағы шетел тілін меңгерудегі мүмкіндіктер шын мәнінде бірегей екені белгілі. К. Д. Ушинский былай деп жазды: «Бала бірнеше ай бойы шет тілінде сөйлейді, бірнеше жыл бойы үйрене алмайды».

Көптеген ата-аналар баланың туған тілін нашар меңгергенінен немесе тілді шатастыра бастағанынан қорқып, баланы басқа тілмен таныстырғысы келмейді, бұл баланың тұрақты емес және қалыптаспаған жүйке жүйесіне қосымша жүктеме береді, үзіліске және жағымсыз салдарға әкеп соғады деп ойлайды. Бірақ соңғы екі он жыл ішінде жүргізілген ғалымдардың эксперименталды зерттеулерінің нәтижелері бойынша, бір тіл толық көлемде игерілген (негізгі тіл), ал екіншісін меңгеру дәрежесі әртүрлі болуы мүмкін: бірнеше сөз айта білу, дүкенде түсіндіруден жетік білуге дейін. Ерте жастағы тілдерді үйренуге кіріскен балалар өз құрдастарынан артта қалып қана қоймай, көбінесе жүйке-психикалық дамудың көптеген көрсеткіштері бойынша оларды басып озады. Олардың жадысы жақсы дамығандығы дәлелденді. Мұндай бала, әдетте, оның құрдастарына қарағанда қисынды ойлайды және түсінеді, лингвистикалық құбылыстарға әрдайым назар аударады, оған математика және гуманитарлық ғылымдар оңай беріледі. Ал жақында ағылшын ғалымдарының балалық шағынан екі және одан да көп тілді меңгерген адамдар қартайғанда неғұрлым теңдестірілген сипатпен және айқын ақылмен ерекшеленетіні туралы сенсациялық хабарламасы пайда болды.

Тілдік ойындар коммуникативтік сипатымен ерекшеленеді және мектеп жасына дейінгі ерекшелікті көрсетеді. Зерттеулерде дамыта оқытудың нәтижелері көбінесе оқытушының педагогикалық танылуына, оның кәсіби ұстанымына, ой-өрісі, ерік, қарым-қатынасты ұйымдастыра білуіне, балалардың оқылатын пәнге қызығушылығын, эмоционалдық, құзыреттілігі сияқты жеке қасиеттеріне байланысты екендігі көрсетілген. Дамытушылық оқытудың мақсаты оқушылардың әр түрлі қабілеттерін, соның ішінде абстрактілі және нақты мәндерді тануға, әлемді, ұжымның

және өзін, логикалық ойлау мен нақты қызметті бастан өткеруге байланысты қалыптастыру мен жетілдіруді көздейді.

Л. С. Выготский және Д. Б. Эльконин ойынды мектепке дейінгі баланың қызметінің жетекші түрі деп атайды, бірақ ғалымдар оның іс-тәжірибесінде барлық басқа қызмет түрлері арасында басым емес, дәл осы кезеңде мектеп жасына дейінгі баланың дамуына алып келеді [1, 156].

Балалар ойыны туралы көп жазылған, оның теориясының мәселелер әлі күнге дейін ойындардың бірыңғай жіктелімі жоқ. И. Л. Шолпо мектепке дейінгі балалармен шет тілі сабақтарында қолдануға болатын оқыту ойындарын жіктеудің өз нұсқасын ұсынады. Автор оқыту ойындарын жағдайлық, жарыстық, ритмомузыкалық және көркемдік деп бөледі. Жағдаяттарға қандай да бір себептермен қарым-қатынас жағдайын моделдейтін рөлдік ойындар жатады. Олар, өз кезегінде, балалар түрлі модельдерді қолдану мен түр-түрін өзгертуді талап ететін қандай да бір жағдайға және импровизациялық ойындарды қолдана отырып, типтік, стандартты диалогты ойнайтын репродуктивті сипаттағы ойындарға бөлінеді. Әрине, репродуктивті ойынға импровизация элементі енгізілген аралық сәт болуы мүмкін. Жарыс түрлеріне лексика мен грамматиканы меңгеруге ықпал ететін көптеген ойындар жатады. Оларда тілдік материалды жақсы меңгерген адам жеңеді. Бұл әртүрлі кроссвордтар, «аукциондар», лингвистикалық тапсырмалар мен үстел үсті баспа ойындары, командаларды орындау және т.б. [2, 104].

Ритмо музыкалық ойындар-бұл қарым-қатынас дағдыларын меңгеруге ғана емес, фонетикалық және ырғақтық сөйлеу жақтарын жетілдіруге және тіл рухына батыруға мүмкіндік беретін серіктестерді таңдаумен хоровод, әндер мен би түріндегі дәстүрлі ойындар, мысалы: «All around the Butter-Cup». Көркем немесе шығармашылық ойындар. Бұл ойын және көркем шығармашылық шекарасында тұрған іс-әрекет түрі, балаға жол тек ойын арқылы жатады. Оларды, өз кезегінде, драматургияға бөлуге болады (кішкентай қойылымдарды ағылшын тілінде қою); графикалық диктант, аппликация және т.б. сияқты бейнелеу ойындары; және сөздік-шығармашылық (рифма таңдау, комикске қойылған қолдың ұжымдық шығармасы, кішкентай ертегілердің ұжымдық шығармасы). Ахуалды импровизациялық ойындар мен шығармашылық драматизациялар шекарасында белгілі ертегінің тақырыбы бойынша импровизация сияқты қызмет түрі бар. Мысалы, «Рибка» немесе «Теремок» ойынында ойнайтындардың санына және жаңа лексиканы меңгеруге байланысты жаңа кейіпкерлер мен репликтер қосуға болады. Сабаққа қосу үшін ойынды таңдап немесе ойлап табу арқылы Е. И. Негневицкая мен А. М. Шахнаровичтің «Тіл және балалар» еңбегіндегі мына пікірі орынды жазылған: 1. Ойынға кіріспес бұрын келесі сұрақтарға

жауап беріңіз ойын мақсаты қандай? Ол қандай сөйлеу әрекетін орындауы тиіс: сөзбен іс-әрекеттердің бірі немесе пікірді жасау-онда қандай және қандай модель бойынша? Бала мұндай пікір жасай ала ма, онда қосымша қиындықтар, «су асты тастары» жоқ па? Осы сұрақтарға жауап бере отырып, өзіңізді балаға айналдырып, осындай үлгіде қандай қызықты жағдай туындауы мүмкін екенін ойлаңыз. Бұл жағдайды балаға қалай қабылдайтынын бірден ойлап көріңіз. Баламен өзіңіз қуана ойнаңыз. Бұл үзіндіде оқыту ойынының басты қасиеттері ескерілген, олар оның атауында белгіленген: ол пайдалы болуы тиіс және ол ойын болуы тиіс. Кеңес энциклопедиялық сөздігі ойынды нәтижеде емес, үдерістің өзінде мотив болып табылатын өнімсіз қызметтің түрі ретінде анықтайды. Бұл өте маңызды белгі. Сондықтан, сабаққа ойын енгізе отырып, оның дидактикалық нәтижесі мұғалім үшін маңызды, бірақ балалардың іс-әрекетіне түрткі бола алмайды. Ойын балалар мен ересек оқытушы арасындағы өзара қарым-қатынас стилін өзгертуі тиіс, бірақ баланы осыған итермелеудің қажеті жоқ: бала оны қалаған кезде және ол қызықты болған кезде және оның ықыласын тудыратын адамдармен ойнай алады. Мұғалім тек ойын ұйымдастырушысы бола алмайды, ол баламен бірге ойнауы тиіс, себебі балалар үлкен қызығушылықпен ересектермен ойнайды, өйткені ойын атмосферасы бөгде бақылаушының көзқарасымен бұзылады [3, 46].

Осылайша, оқыту ойыны – бұл ең жақын даму аймағына бағытталған ойын, педагогикалық мақсатты бала үшін тартымды іс-әрекетпен ұштастырады. Жас психологиясына тағы бір рет жүгінсек. «Балалар ойынының мәні қандай да бір рөлді орындау және қандай да бір жаңа жағдайды жасау болып табылады», – деп жазды Дж. Селли. Б. Эльконин ойын және ойынмен байланысты әрекеттерді оны орталық сәті депі санады. Мектеп жасына дейінгі балалардың рөлдік ойынының дамуын бақылай отырып, ғалым ең алдымен сыртқы белгіге (костюм, құралдар) жақындай алатындықтан рөл туралы түсінік пайда болатынын байқады, содан кейін рөл белгілі бір іс-қимылдарды талап ете бастайды, ақырында, бейнеленген жағдайға осы жағдайға сәйкес мінез-құлық ережелерін сақтауды талап ететін басқа балалар тартылады. Осылайша, кез келген ойынның негізі – рөлдік деп айтуға болады. Бала рөлдік ойында өзі, ағылшын баласы немесе ересек, ертегі кейіпкері немесе жануар т.б. рөлінде ойнай алады. Оның әріптесі басқа бала, мұғалім, қуыршақ, елестететін кейіпкер, көмекші актер немесе сол рөлді әрдайым ойнайтын екінші оқытушы бола алады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Бұл жұмыстың мақсаты мектеп жасына дейінгі шет тілі ретінде ағылшын тілін оқытуды ұйымдастырудың кейбір бағыттарын ашу болып

табылады. Мақсатқа жету үшін осы мәселе бойынша отандық және шетелдік авторлардың еңбектері зерттелді. Біз бала кезінде шет тілін үйрету баланың жалпы дамуы үшін пайдалы деген қорытындыға келдік, өйткені сөйлеу және тілдік ойын жаттығулары мен ойлау мен сөйлеуді, есте сақтауды, қиялды, логиканы дамытуға ықпал етеді, оны эмоционалдық байытады. Сабақ беру әдістемесі балалардың сөйлеу іс-әрекетінің жас және жеке ерекшеліктерін ескере отырып құрылуы тиіс.

Психологтар мен психолингвистердің пікірінше, тілді ерте жастан бастау жақсы. Бала сөйлеуге тырысып, содан кейін сөздерді айқын айтып, тіл оған көзге көрінбейтін күш арқылы кіреді. Олардың пікірінше, балалар жасындағы ерекшеліктері өздігінен меңгеру қабілеттілігімен байланысты.

Сабақ өткізу әдістемесі балалардың лингвистикалық қабілеттері мен жас және жеке ерекшеліктерін ескере отырып құрылуы және олардың дамуына бағытталуы тиіс. Шетел тілі оқытушысы баланың жеке басының жалпы дамуының бір бөлігі ретінде қатысуы, оның сенсорлық, физикалық, зияткерлік тәрбиесімен байланысты болуы тиіс. Мектепке дейінгі жастағы балаларды шет тіліне оқыту коммуникативтік сипатта болуы тиіс, егер бала қарым-қатынас құралы ретінде тілді меңгерсе, яғни жекелеген сөздер мен сөйлеу үлгілерін ғана меңгере қоймай, бірақ өзіне белгілі модельдер бойынша өздерінде туындаған коммуникативтік қажеттіліктерге сәйкес пікірлерді құрастыруды үйренеді. Шет тіліндегі қарым-қатынас дәлелді және мақсатты болуға тиіс. Балада шет тілді сөйлеуге оң психологиялық қондырғы жасау қажет. Мұндай оң мотивацияны құру тәсілі-ойын. Сабақтардағы ойындар эпизодтық және оқшауланған болмауы тиіс. Тілді оқыту процесінде қызметтің басқа түрлерін біріктіретін және біріктіретін ойын әдістемесі қажет. Ойын әдістемесінің негізінде елестететін жағдайды жасау және баланың немесе оқытушының қандай да бір рөлді қабылдауы жатыр.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Выготский, Л. С.** Умственное развитие детей в процессе обучения. Государственное учебно-педагогическое издательство, Москва. – 1935. – 214 с.
- 2 **Абалкина, П. И.** Воспитание игрой: Учебник – М. : Просвещение, 2008. – 237 с.
- 3 **Ливингстоун, К.** Ролевые игры в обучении иностранным языкам – М. : Высшая школа, 1988. – 328 с.

Г. Арынтаева¹, М. Т. Кожаканова², А. Е. Ниязова³

Организация языкового обучения в детском саду

^{1,2,3}Филологический факультет,
Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,
г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 31.10.19.

G. Aryntayeva¹, M. T. Kozhakanova², A. E. Niyazova³

Organizing languages teaching in kindergarten

^{1,2,3}Philology Faculty,
L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan.
Material received on 31.10.19.

В статье обсуждается важность преподавания английского языка в детском саду, научиться справляться с трудностями в обучении детей английскому языку, типами упражнений и организации разных игр для детей дошкольного возраста. Сравнили мнения ученых об эффективности изучения иностранного языка.

The article discusses the importance of teaching English in kindergarten, learning to cope with difficulties in teaching English to children, types of exercises and organization of different games for preschool children. Compared the opinions of scientists about the effectiveness of learning foreign language from an early age.

Г. К. Әбішева¹, А. Қ. Тұрышев²

¹1 курс, докторант, 6D020500-Филология (қазақша) мамандығы, Гуманитарлық-педагогикалық факультеті, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы;
²ф.ғ.д., профессор, Гуманитарлық-педагогикалық факультеті, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы
e-mail: 'gulnara_abisheva1982@mail.ru

КӨРКЕМ МӘТІН ОНОМАСТИКАСЫ МӘСЕЛЕСІ

Мақалада көркем туындылардағы жалқы есімдердің мәтін қызметіндегі атқаратын ролі қарастырылған. Соңғы онжылдықта қарқынды дамып келе жатқан поэтикалық ономастика саласы туралы және оның өзге салалардан ерекше өзіндік күрделі сипаты зерттеледі. Осы тұрғыда теориялық еңбекерге сараптама жасалады және ғалымдардың теориялық тұжырымдары беріледі. Сонымен қатар көркем шығармалардағы жалқы есімдерді жүйелі түрде зерттеу автордың ойы мен шығарма жанрының ерекшелігін танып, сипатын ашуға мүмкіндік беретіні, әдеби онимдерді талдау жұмысы әдебиет пен тіл ғылымының табиғатын тереңдей тану мақсатында ғана емес, тарихи, мәдени, этнографиялық мазмұндағы мәліметтердің толығымен де ұштасатыны сөзсіз.

Кілтті сөздер: ономастика, әдеби ономастика, жалқы есім, поэтоним, антропоним, көркем мәтін, көркем шығарма.

КІРІСПЕ

Жалқы есімдер лексикалық құрамның маңызды бөлігі болып табылады және апеллятивтік есімдерге қарағанда олардың ерекшеліктері де бар. Бізді қоршаған әрбір зат атауға ие болуы мүмкін деген ақиқатты назарға алатын болсақ, онда жалқы есімдердің мөлшері нақты және нақты емес объектілердің атаулары сияқты кең ауқымға ие болуы мүмкін. Сондықтан да жалқы есімдер тілдік айналымда әлдеқайда көп кездеседі.

Тілдің тарихи дамуы – жеке атаулардың әртүрлі өзгерістерге ұшырайтынын, кейбіреулері жоғалатынын, басқалары керісінше басқаша сипатта пайда болып, не қайта жаңғыруы мүмкін екендігін анықтап береді.

Есімдердің жоғалуы, пайда болуы және қайта жаңғыртылуы қоғамның дамуымен және оның өзгерістерімен тығыз байланысты. Тіпті, автордың сол

қоғамда өмір сүруінің өзі де мәтіндегі жалқы есімдердің қолданылуына әсер етуі мүмкін. Қоғамның осындай даму құбылыстары көркем кейіпкерлердің аттары бойынша шығармашылық процестерде ерекше байқалады.

Әдеби ономастика немесе поэтикалық ономастика бөлімі көркем әдебиеттегі жалқы есімдердің теориялық және практикалық маңыздылығын анықтаумен айналысады. Көркем ономастиканың маңызды міндеті көркем және поэтикалық мәтіндердегі онимдердің ерекшелігін зерделеу болып табылады.

Әдеби ономастика бөлімдерін тарқататын болсақ, әдеби антропоним – әдеби тіл нормаларына сәйкес келетін антропоним формасы, мысалы, Бақтияр, Сәкен, Лэйлэ т.б.; поэтикалық антропоним – атау қызметінен басқа стилистикалық қызметін атқаратын көркем шығармадағы антропоним, әлеуметтік және идеологиялық бағыты болуы мүмкін, негізінен шығарма кейіпкерінің мінезін, бейнесін көрсету қызметін атқарады, мысалы, Тоғжан, Ұлпан, Ботағөз, Қарабай, Мәжнүн, Бекежан т.б.

Поэтикалық антропоним ойдан шығарылған атаулар категориясына жатуы мүмкін, бірақ жазушылар өмірде болған тұлғалардың есімдерін немесе ойдан шығарылған, бірге өмірде болған тұлға есімдерін біріктіріп қолдануы мүмкін; поэтикалық антропоним терминінің орнына көбінесе «көркем шығарма антропонимі», «белгілі бір шығармадағы жалқы есімдер» сияқты анықтаушы сөз тіркестері, «әдеби антропоним» термині қолданылады [1, 12 б.]

Айта кету керек, поэтикалық ономастиканы зерттеуге арналған ғылыми зерттеулер көп емес. Жекелеген шығармалардағы персонаж аттардың сөз төркінін ашуға көңіл бөлген ғалымдар Р. Әміров, Е. Жұбанов, Х. Нұрмұханов, Ф. Мұсабаева, А. Мұқатаева, Г. Қортабаева, Қ. Жаппарова т.б. Сондай-ақ профессор М. Балақаевтың газет-журнал беттеріне сатира мен юмор жанрында қолданылатын кейіпкер аттары туралы жарияланған мақалалары бар.

Поэтонимдерді зерттеуге деген қызығушылықтың артуы поэтика саласының көп қырлы болуымен, стилистика, көркем әдебиет тілі, көркем әдебиетке қатыстылығымен байланысты.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қазіргі уақытта поэтикалық ономастика филологияда біртіндеп берік ұстанымға ие болып келеді. Көркем шығармадағы жалқы есімдер – *поэтонимдер* – зерттеушілер үшін ерекше маңызды және олардың қызығушылығын тудырады. Ресей ономастикасында поэтонимдерді терең, жүйелі түрде зерттеген ғалымдар Ю. А. Карпенко, Э. Б. Магазаник, В. А. Никонов, В. Н. Михайлов, В. А. Кухаренко, М. В. Карпенко,

Г. А. Силаева, О. Г. Ревзина, О. И. Фоякова, В. П. Григорьев және т.б. Қазақ ономастикасында поэтонимдер бойынша жеке мәселелерді қарастырған Ә. Қайдар, І. Кеңесбаев, Т. Жанұзақов, Е. Жұбанов, К. Жаппар, С. Еспаева.

Поэтикалық ономастика ұзақ уақыт бойы зерттеушілерді көркем мәтіндерге атау немесе түсініктеме беру кезінде, көркем шығармалардағы жалқы есімдер сөздігін құрастыру кезінде талап етілетін құрамдас ғылым ретінде қызықтырды [2, 83–89 б.].

Уақыт өте келе көркем әдебиеттегі жалқы есімдерді зерттеу мәселелері өзекті, яғни қолданбалы міндеттер кезінде күрделі және күрделі зерттеу саласы болды. Академик В. В. Виноградов көркем ономастиканы көркем әдебиет стилистикасымен байланыстырады, өйткені есімдер, лақап аттар, тектер көркем бейненің негізгі құралдарының бірі болып табылады. Осыған байланысты ол: «Көркем әдебиеттегі атауларды, тектерді, лақап аттарды іріктеу, олардың әр түрлі жанрлар мен стильдердегі құрылымдық ерекшеліктері, олардың үлгілері, сипаттамалық функциялары туралы мәселе аз-маз мысалмен дәйектелуі мүмкін емес. Бұл көркем әдебиет стилистикасының өте үлкен және күрделі мәселесі» [3], – деген болатын.

Поэтикалық ономастика ғылыми салаға лексикология, семиотика, стилистика, поэтика сияқты басқа ғылыми пәндермен өзара байланысты жеке сала ретінде кірді.

Поэтикалық ономастика жеке ғылым саласы ретінде көркем мәтіндегі жалқы есімдердің өзіндік ерекшеліктерінің қажетті жүйесін қамтиды. Көркем әдебиетте жалқы есімдерді талдау кезеңінде «жалқы есім» және «ат» (кісінің аты) терминдері қолданылды. Көркем мәтінге сәйкес терминдер: басты кейіпкерлердің аттары, неғұрлым пассив жалқы есімдер және топонимикалық объектілердің аттары деп нақтыланды.

В. А. Никоновтың кейіпкер есімі туралы анықтамасы осы терминнің маңыздылығын тағы да атап көрсетеді: «Кейіпкердің есімі – көркемдік бейнені жасайтын құралдардың бірі, ол кейіпкердің әлеуметтік тиесілігін сипаттай алады, ұлттық және жергілікті бояуларды бере алады, ал егер іс-әрекет өткенде болса, тарихи шындықты қалпына келтіре алады (немесе егер аты шындыққа қарамастан таңдалса, оны бұзады)» [4, 234 б.]. Бұл анықтаманы талдау кезінде көркем ескерткіштердегі жалқы есімдер қоғам мен қоғамдық жағдайлармен тығыз байланысты болатындығы назар аудартады, яғни осы жағдайлардың негізінде көркем шығарманың ерекшелігі анықталады.

Поэтикалық ономастиканың мақсаты көркем мәтінде поэтонимдердің, әдеби жалқы есімдердің қолданыс ерекшелігі мен заңдылықтарын, оларды жасау және шығарма жанрына қарай таңдау принциптерін, мәтінді лингвистикалық интерпретация жасауда поэтонимдердің мүмкіндіктерін,

поэтонимдердің қызметін (мәтін жасаушы, ерекшелігін көрсетуші, стилистикалық, идеологиялық, экспрессивтік т.б.) анықтау [5, 4 б.].

Біршама уақыт көркем мәтіндегі жалқы есімдерді анықтау үшін үстем термин ретінде әдеби антропоним термині қолданылды. Ономатолог ғалым М. В. Карпенко М. В. бұл термин тек автор ойлап тапқан (ойдан шығарылған) аттар екенін атап көрсетті. «Әдеби емес антропонимияда тек қана тарихи және шынайы кейіпкерлер аттары болады», – деді [6, 24 б.].

Демек, әдеби антропонимияға көркем бейнелер ретінде пайдаланылған барлық жалқы есімдер жатады.

Көркем ономастиканың тағы бір бөлімі – топонимиканы қарау барысында топонимикалық объектілердің атауын теңестіретін атау термині қолданылды. Көркем топонимиканың бөлімдеріне қойылатын лингвистикалық талаптарға сәйкес тағы да басқа: көркем ойконимия, гидронимия, орронимия, космонимия, зоонимия, этнонимия және т.б. терминдер бөлініп шығады.

Көркем шығармадағы жалқы есімдердің барлық түрлерін қарастыру барысында «поэтоним» деген әмбебап терминді анықтау қажеттілігі туындайды.

А. В. Суперанская өзінің ғылыми зерттеулерінде мифтік немесе экзотикалық аттардың ерекше мағыналық сипаттарын алатын жалқы есімдерді поэтонимдер деп атап көрсетеді [7, 30 б.].

Терминнің кең тұрғыдағы мазмұны «Орыс ономастикалық терминология сөздігінде» берілген: «Поэтическое имя (поэтоним) – имя в художественной литературе, имеющее в языке произведения, кроме номинативной, характеризующую, стилистическую и идеологическую функции. Это правило, относится к категории вымышленных имён, но часто писателем используются реально существующие имена или комбинация тех и других» [8, 108 б.].

Көркем мәнмәтінде жалқы есімдердің нақты түрлерін анықтау үшін поэтикалық антропоним, поэтикалық топоним, поэтикалық гидроним және т.б. сияқты бірқатар терминдер бар.

Жалқы есімдерінің мағыналық мазмұнының жоқтығы көптеген ғылыми жұмыстарда, оның ішінде А. В. Суперанскаяның «Общая теория имени собственного» монографиясында атап көрсетілген [9].

А. В. Суперанскаяның пікірінше, поэтонимдер жалқы есімдердің бір түрі болып табылады және жалқы есімдер ретінде олар төмендегідей ерекшеліктерге ие болады:

1) жалқы есімдердің лексикалық мағынасы болмайды, олар тек денотат болып саналады;

2) жалқы есімдердің мағынасы тек сөйлеу барысында білінеді, онда да тілдік деңгейде олар семантикалық тұрғыдан бос белгілер болып саналады;

3) егер жалқы есімдер мағына беретін болса, ол онда жалпы есімдердің мағынасынан ерекше болады [9].

Көркем шығармалардағы поэтонимдер де барлық жалқы есімдерге қатысты қабылданған қасиеттерге ие. Бірақ осы ұқсастықпен қатар, поэтонимдер көркем мәтінде авторлардың көркемдік ой– пікірлерімен үндесіп, идеологиялық міндеттерді жүзеге асыру сияқты ерекше мақсаттарды орындайды. Көп жағдайда көркем мәтінде поэтонимдер өзінің сипаттары бойынша жалпы есімдермен жақындастырылады, сондықтан поэтонимдердің мазмұнды жағы лингвистикалық сипаттамалардың күрделі кешенін білдіреді.

Поэтонимдердің мазмұндық жағын қабылдау поэтикалық мәнмәтіндегі көркемдік бейненің көмегімен жүзеге асырылуы тиіс. Көркем мәтіндегі жалқы есімдерді пайдаланған кезде денотаттарға қарағанда, жалқы есімдер, соның ішінде поэтонимдер туралы жалпы мәліметтерге назар аудару қажет. Тиісті деректерді, атап айтқанда атау себептерін, атының тарихын және оның шығу тегінің негіздерін қарастыру қажет.

Поэтонимдердің стилистикалық функцияларын ескере отырып, сөйлеу деңгейінде оларды жалқы есімдерге өте жақын деп айтуға болады. Олардың көмегімен сөйлеу деңгейінде жалқы есімдер денотатының мәліметтері туралы әртүрлі ақпарат алуға болады. Сөйлеу ақпараты өз кезегінде есімнің оның тасымалдаушысымен байланысын күшейтуге мүмкіндік береді, яғни осыған байланысты денотат пен есім иесі қарым-қатынастардың толық көрінісі ашылады. Поэтонимдер денотаты ретінде автор ойдан шығарған, қиялымен ойластырылған бейнелер алынады, оларды қолдану барысында қаламгер өзіндік жеке жалқы есімдерді ойлап шығарады. Бұл атаулар тобының мәні көркем ескерткішті нақты зерттеу кезінде ғана түсінікті болады. Осыған орай, ойдан шығарылған есімдер авторлық ой мен оны оқырманның қабылдауы кезінде жасанды білім болып саналады.

Көркем әдебиеттегі жалқы есімдердің ерекшелігі әртүрлі лингвист-ғалымдар тұрғысынан түрліше қаралды. Жалқы есімдердің ерекшелігін қарастыра отырып, Ю. А. Карпенко әдеби ономастика бірнеше белгілерін ажыратты [10, 34–40 б.].

Әдеби ономастика – екіншілік шығарылым. Ол жалпы халықтық ономастика аясында пайда болады және соған ғана негізделеді. Нақты жалқы есімді таңдау – автордың ісі. Және де, әрине, субъективті фактор да өте ауқымды. Әдебиеттің алтын қорына енген классикалық шығармаларда барлық есімдер оңтайлы деп қабылданады.

Әдеби ономастика – бұл сөйлеу фактісі. Әдеби жалқы есім тәуелсіз пайдалануға ие болғанда және символға айналған жағдайда ғана тілге ауысады.

Демек, тіпті көркем бейнелерді жасау барысында автордың шығармашылық әлеуеті күшті фактор болып жатса да, поэтиномия

ақиқаттағы және тарихи ономастикадан ажыратылып шыға алмайды. Әдеби ономастика әрқашанда ортақ ономастикалық нормаларға сүйенеді.

Қаламгер шығармашылық табиғатына байланысты ономастикалық ресурстарды өзінше түсіндіруі мүмкін, бірақ мұның бәрі ономастикалық норманың аясында ғана жүргізіледі.

Туындылар ғасырлар жауһары болған жағдайларда, оларда пайдаланылған есімдер де есімдердің алтын қорына кіреді, яғни бұлар танымал онималар болып кетеді, оларды атаған кезде бүкіл шығарманың көркем бейнесі көз алдыға келіп тұра қалады. Осыған байланысты «сөйлейтін есімдер» термині қалыптасқан. Әдеби ономастика анықтап берген «сөйлейтін есімдер» сипаттамасы кейіпкердің тарихи, әлеуметтік-мәдени өмірінің жинақталған рөлін көрсетеді. Көркем мәтінде тарихи қайраткерлердің аттары, нақты топонимдер әдеби ономастика компоненттеріне айналады және «сөйлей» алады.

Сондай – ақ, көркем шығармаларда аттардың ерекше түрі байқалады, олар жеке объектілер деп аталады және оларды хремотонимдер тобына (материалдық мәдениеттің жекелеген заттарының атаулары) сәйкестендіруге болады – бұл ерекшелік ономастиканың ерекше қасиеттерінің бірі болып табылады.

Әр түрлі гуманитарлық ғылымдар тоғысындағы поэтикалық ономастиканың даму үрдісі лингвистикалық, әдебиеттану, әлеуметтік, тарихи, психолінгвистикалық және басқа да көптеген пәндерге қатысты әртүрлі әдістерді қолдану кезінде қалыптасты. Пәндер тоғысындағы ономастикалық кеңістік аясында қалыптасқан байланыстар поэтикалық ономастиканың өзіндік ерекшелігін көрсетеді. Ономастикалық бірліктердің кешенді сипаттамасы олардың жүйелі қалыптасуына әсер ететін түрлі факторларды зерттеуге негізделеді.

Көптеген зерттеушілер өздерінің ғылыми жұмыстарын поэтонимдерді сипаттауға арнады, кейбіреулері тіпті оларды поэтикалық ономастика теориясына сілтеме жасай отырып жіктеді. Поэтонимдерді жіктеу кезінде бастапқыда «поэтикалық антропонимдердің семантикалық тобы» назарға алынады.

Сондай-ақ ғалымдар поэтонимдердің жалпы және бірден-бір қағидасы ретінде – поэтонимдердің сипаттамасы және сюжеттік қызмет етуі қағидасын қарастырады. Осы ерекшеліктерге сәйкес поэтонимдер көркем мәтіндегі тікелей іске қосылған онимдерге бөлінеді, олар көркем шығарманың мазмұнын одан әрі ашу үшін қызмет етеді (көркемдік бейнелер мен объектілер атауларының тікелей және жанама аттары) және көркем шығарманың мазмұнын жанама түрде ашатын (тарихи атаулар салыстыру кезінде, өзіндік мәдени фонды жасайтын аттары).

Поэтонимдерді жіктеудің екінші принципі бейнелі сипаттаманы ескере отырып, онимдерді бөлу болып табылады. М. В. Карпенконың пікіріне сәйкес, бұл онимдер тобы: а) тікелей сипаттайтын; ә) жанама сипаттайтын сияқты екі топқа бөлінуі мүмкін.

Лингвист ғалымдар тікелей сипаттайтын топқа келесі атауларды жатқызды: семантикалық сипаттамасына ие есімдер; әдебиетте экспрессивті рөлге ие есімдер; көркем шығарманың авторы ойдан шығармайтын нақты тарихи атаулар.

Л. М. Щетининнің поэтонимикалық кеңістігінің талдауына сәйкес, поэтонимдерді одан әрі жіктеу көркемдік шығармадағы стилистикалық рөлді есепке ала отырып жүзеге асырылады. Осы ономастикалық бірліктерге олардың жүйелі қалыптасуына әсер ететін түрлі факторларды зерттеу көзделеді. Поэтонимдердің бұл тобына төмендегілер жатады:

- а) кейіпкердің мінез-құлқын көрсетпейтін бейтарап атаулар;
- ә) ат иегерлерінің тікелей және жанама сипаттамасын беретін сипаттамалық атаулар;
- б) эмоциялық және экспрессивті бояуы бар пародиялық атаулар (әдетте теріс сипаттағы);
- в) оқырманда түрлі ассоциациялар тудыратын ассоциативті атаулар [11, 32 с.].

Айта кету керек, Л. М. Щетининнің жіктеуінде автордың поэтонимдерді құрудағы рөлі қарастырылмайды, бұл біздің ойымызша, көркем мәтінді құруда мүмкін емес, өйткені поэтонимдерді жіктеу негізіне «нақты ономастика – автор – поэтикалық ономастика» үдерісінің бірлігі алынады.

Автордың поэтонимдерді құрудағы басым рөлін ескере отырып, оларды жіктеу кезінде тарихи және ұлттық ономастиканың автордың ой-пікірімен және көркем бейненің рөлін анықтауы арасындағы байланысқа назар аудару қажет.

Жоғарыда айтылғандарды негізге ала отырып, поэтикалық ономастика саласында поэтонимдердің мынадай кіші топтарға бөлуге болады:

- тарихи тұлғалар мен географиялық объектілерді анықтап көрсету үшін автор жасаған тарихи жалқы есімдер;
- автор ойдан шығарған көркем бейнелерді анықтау үшін тарихи жалқы есімдер мен ұлттық ономастика атаулары;
- автор ойдан шығарған көркем бейнелер үшін ұлттық ономастиканың жалпы қолданылатын аттары мен атаулары;
- ұлттық есімдер негізінде құрылған ойдан шығарылған аттар;
- авторлық экспрессияны көрсететін авторлық поэтонимдер;
- ақиқатты емес көркем бейнелерді бейнелеу үшін ойдан шығарылған поэтонимдер;
- басқа көркем шығармалардан алынған поэтонимдер.

Көркем ономастиканың осы санаттарын неғұрлым толық қарау үшін әр топ поэтонимдерін нақты тұжырымдау керек. Адамдар мен географиялық объектілердің тарихи жалқы есімдері ұлттық ономастикада оним тобын пайдалану кезінде көрсетілген онимдердің тән белгілерін байытады.

Көркем ескерткіштерде тарихи поэтонимдердің қосымша сипаттамасын алу құрылған материалдың әсерін күшейтеді. Бұл бөлімді қолданғанда автордың өзі жасаған материалда келтірілген шындыққа қатынасы бейнеленеді, ал нақты тұлғалар мен оқиғалар басқа мағыналық реңктерді алады. Тарихи поэтонимдер ескерткіштің көркемдік құндылығына тарихи нақтылық ретінде ықпал етеді.

Көркем бейнелердің тарихи есімдері автордың есімдерді ойдан шығару үшін бай қоры болып табылады. Поэтонимді таңдау, әрине, автордың шығармашылық әлеуетіне және оның шеберлігіне сәйкес болады. Бұл жағдайда автордан шығармашылық талап етіледі, себебі атты сәтті таңдаған кезде туындының әсер ету дәрежесі неғұрлым маңызды болады.

Автор ойдан шығарған көркем бейнелерге арналған жалпы қолданыстағы есімдер мен ұлттық ономастикадағы атаулар поэтикалық ономастикада біршама көп. Осы санаттағы поэтонимдердің көмегімен көркем шығарманың әлеуметтік-тарихи болмысының бейнесі айқындалады.

Ұлттық есімдер негізінде жасалған ойдан шығарылған поэтонимдер поэтонимдердің тағы бір қабаты болып саналады, олар өз қатарына ұлттық ономастиканың негізіндегі ойдан шығарылған аттарды қосады және әр ұлттың этномәдени кеңістігін анықтайды. Десек те, кейде автор толықтай ойдан шығарған аттар да кездеседі.

Авторлық поэтонимдер автордың өзіндік экспрессиясын көрсете отырып, көркем шығармаларда қолданыс табады және автордың сатиралық және әзіл-сықақтық қатынасын байқатады. «Сөйлейтін есімдер» термині мазмұны жағынан лақап аттарға жақын поэтонимдер қатарына жатады.

Бейақиқат көркем бейнелерді көрсетуге арналған ойдан шығарылған поэтонимдер өз мәнісі жағынан нақты ұлттық ономастикаға жатқызылмайды, әдетте олар фантастикалық шығармаларда немесе романтикалық жанрларда кездеседі.

Басқа да көркем шығармалардан алынған поэтонимдер көркем әдебиетте шамалы байқалады, өйткені оларды пайдалануда автордың көркем шығарманы жасаудағы бірегейлігі жоғалады. Бірақ бұл поэтонимдер әдеби шығармаларда кездеседі және оларды «кыдырма» поэтонимдер деп те атайды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Байқағанымыздай, көркем ономастика мәтін бірлігі ретінде шығарма мазмұнының тереңіне бойлауға ықпал етеді және түрлі акпараттық, стилистикалық, көркемдік қызметтерді атқарады.

Көркем ономастикаға қатысты ғылыми әдебиеттерді талдау барысында біз поэтикалық әдебиеттерде түрлі типтегі онимдер үшін поэтоним термині қолданылатынына көз жеткіздік.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Ономастикалық хабаршы № 1 (33) 2017.
- 2 **Зинин, С. И.** Изучение поэтической ономастики в Вузах (опыт программы специального курса) / С. И. Зинин // Труды Самаркандского ун-та. – Самарканд, 1974. – С. 72–76.
- 3 **Виноградов, В. В.** Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. – М., 1963. – 315 с.
- 4 **Никонов, В. А.** Имя и общество / В. А. Никонов. – М., 1974. – с. 278.
- 5 **Мәдиева, Г. Б., Иманбердиева, С. Қ.** Ономастиканың теориясы мен практикасы. – 2015. 270 б. ISBN 9965-640-03-3.
- 6 **Карпенко, Ю. А.** Имя собственное в художественной литературе / Ю. А. Карпенко // Филологические науки. –1986. – № 4. – С. 34–40.
- 7 **Суперанская, А. В.** Языковые и внеязыковые ассоциации имён собственных / А. В. Суперанская // Антропонимика. – М., 1970. – с. 7–17.
- 8 **Подольская, Н. В.** Словарь русской ономастической терминологии / Н. В. Подольская. – М. : Наука, 1978 – 198 с.
- 9 **Суперанская, А. В.** Общая теория имени собственного. – Москва : Наука, 1973. – 218 с.
- 10 **Карпенко, Ю. А.** Специфика имени собственного в литературе / Ю. А. Карпенко // Onomastica, 1986, t.XXXI. – С. 6–22.
- 11 **Щетинин, Л. М.** Переход собственных имён в нарицательные как способ расширения словарного состава языка (на материале английских фамильных имён): Автореф. дис... канд. филол.наук / Л. М. Щетинин. – М., 1962.

Г. К. Әбішева¹, А. Қ. Тұрышев²**Проблемы ономастики художественного текста**^{1,2}Гуманитарно-педагогический факультет,

Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова,

г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 31.10.19.

G. Abisheva¹, A. Turyshchev²**Problems of onomastics of literary text**^{1,2}Faculty of Humanities and Education,

S. Toraygryrov Pavlodar State University,

Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan.

Material received on 31.10.19.

В статье рассмотрена роль в текстовой деятельности собственных имен в художественных произведениях. В последнее десятилетие исследуется наиболее сложный характер поэтической ономастики, динамично развивающейся за последние десятилетия, и ее характер особенно сложный из других сфер. В этом контексте проводится анализ теоретических трудов и дается теоретическая формулировка ученых. Кроме того, систематическое исследование собственных имен в художественных произведениях позволяет раскрыть особенности и характер мысли и жанра произведения автора, анализ литературного онима не только с целью углубления познания природы литературы и языковой науки, но и с наполнением сведений исторического, культурного, этнографического содержания.

The article considers the role of proper names in literary works in textual activity. In the last decade the most complex character of poetic onomastics, dynamically developing over the last decades, and its character especially difficult from other spheres is investigated. In this context, the analysis of theoretical works is carried out and the theoretical formulation of scientists is given. In addition, the systematic study of their own names in the works of art allows us to reveal the features and nature of the thought and genre of the author's works, the analysis of the literary onym not only to deepen knowledge of the nature of literature and language science, but also with the historical, cultural, ethnographic content.

Б. Әбдуәлиұлы

ф.ғ.д., профессор, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия

ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 080000, Қазақстан Республикасы

e-mail: bekzhan_a7@mail.ru

**КӨНЕ ТҰЛҒАЛЫ КІСІ ЕСІМДЕРІНІҢ
ТАРИХИ-ЭТИМОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ
ЖӘНЕ ШЫҒУ УӘЖДЕРІ**

Мақалада көне түркі жазба ескерткіштерінің тілінде сақталған кісі есімдерінің этимологиялық табиғатына талдаулар жүргізілді. Жалқы есімдер, соның ішінде кісі есімдері лексикалық қордағы жалпы есімдерден жасалады да, қызметі жағынан тілдік қолданыстың келесі сатысына көтеріледі, яғни жеке адамдарды атау мүмкіндігіне ие болады. Осыған байланысты антропонимдер мен жалпы есімдердің шығу тегін анықтауда да өзіндік ерекшеліктер туындайды. Екіншілік атауға өту белгілі бір уәждер арқылы жүзеге асады. Талдаулар барысында сол ерекшеліктерге орай өзіндік тәсіл қолданылады, яғни дыбыстық сәйкестіктер мен морфологиялық құрылымдардың өзгерістері ғана емес, есімдерінің шығу уәждері де назарға алынады. Сонымен қатар көне есімдер мен олардың қазіргі қазақ тіліндегі нұсқаларының арасындағы грамматикалық және лексика-семантикалық байланыстар анықталады. Мақала қазақ есімдерінің тарихи-лингвистикалық негіздерін анықтауға арналған.

Кілтті сөздер: Көне түркі, аба, абаму, абық, абыч, азақ, адақ, кісі есімі, антропоним, этимология, шығу уәждері, тұтұқ, адым, аттау, аяқ.

КІРІСПЕ

Кез келген тілдің құрамында бастапқы мағынасы көнерген сөздер кездеседі. Соның ішінде дыбыстық тұлғасының көмескіленуіне байланысты кісі есімдеріне айналған кейбір сөздер этимологиясын ашуды қажет етеді. Жалпы есімдерге қарағанда жалқы есімдердің шығу тегін анықтаудың өзіндік ерекшелігі бар, өйткені лексикалық жүйенің бір сатысынан екіншісіне өтеді. Ақпарат жеткізу қызметі мен мағына білдіру қабілеті жағынан, жалпы лексикалық бірлік ретінде өзара ортақтықтары көп болғанмен, жалпы есімдер мен жалқы есімдердің бір-бірінен өзіндік ерекшеліктері болады, яғни

дыбыстық формасы сақталғанмен, мағынасында белгілі дәрежеде өзгерістер орын алады. Бұл шығу уәждерімен тікелей байланысты құбылыстар. Көп жағдайда жалпы есімдердің бәрінің бірдей дыбыстық тұлғасы мен шығу тегінің арасындағы байланысты тап басып айту қиын. Мысалы, *арыстан, батыр, бура, боран, дала* т.б. сөздердің қазіргі мағынасы айқын болғанымен, жыртқыш, ұшқыш, тәлімгер, жаушы т.б. қарағанда шығу уәждері белгісіз. Ал антропонимдерге осы тұрғыдан келгенде Алтын, Батыр, Бурабай, Арыстан, Боранбай, Далабай т.б. шығу уәждері белгілі. Себебі аталған есімдердің түпкі мағынасы белгісіз болғанмен, кісі атына айналу себептері анық. Екіншіден, тілімізде қолданылатын *Көбек, Тоған, Адай, Темен* т.б. есімдер бар, жалпы есімдік мағынасы көнергендіктен, антропонимге айналу уәждері де көмескі тартқан. Осындай мәселелерге байланысты кісі есімдерінің этимологиясын зерделеудің екі түрлі себебі айқындалады: біріншісі – шығу уәждерінің көмескіленуіне байланысты, екіншісі – есімге айналған сөздің көнеруіне байланысты. Этимологиялық талдаулардың келесі бір себебі, лексикалық бірліктердің кісі есіміне айналу дәуірінің көнелігіне қарай, шығу уәждері белгілі кісі аттарының да түпкі төркініне үңілу қажеттіліктері туындайды. Мысалы, кейіннен түрлі дыбыстық тұлғаларға ие болған Алтын, Алшын, Алтан, Әлтен есімдерінің түпкі тегінің бір екенін этимологиялық талдаулар ғана ашып бере алады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Кісі есімдерінің этимологиясын зерттеудегі қиыншылықтардың бірі – адам өзін атап тұрған сөздің (есімінің) мазмұны бола алмайды, басқаша айтсақ зат пен оның атауының арасында мағыналық байланыс барда, есімдерде ондай мүмкіндік өте төмен. Мысалы, өзі атап тұрған зат пен құбылыстың белгілі бір сипатын негізге ала отырып тұлғасы көнерген сөздің мағынасын анықтауға мүмкіндік бар. Ал кісі есімдерінің мағынасы көнеріп кеткен жағдайда, әуелі жалпы есімдік мағынасы қалпына келтіріліп, сол арқылы кісі есіміне айналу уәждері анықталады. Сөздік қордағы лексикалық бірліктердің көпшілігінен кісі есімі жасалады дегенімізбен, арғы дәуірлердегі түркілер мен бергі кезеңдердегі қазақ халқына тән ат қою дәстүрінің шарттарына сәйкес ондай міндетті атқаруға барлығының бірдей қабілеті жете бермейді. Сондықтан, көне тұлғалы есімдердің этимологиялық табиғатына талдаулар жасағанда олардың осындай ерекшеліктері де назарға алына отырып, шығу уәждеріне негіз болуы мүмкін бірнеше мағынасы ұсынылады.

Қолданысымызда сақталып келген кісі есімдері қазіргі заманға жазба деректер арқылы және жалпыхалықтық қолданыс арқылы екі жолмен жетіп отыр. Сақталу ерекшеліктеріне қарай оларды өз ішінде төмендегідей бірнеше топқа бөліп қарауға болады: *жазба мұраларда да, қазіргі тілімізде*

де сақталған есімдер; жазба мұраларда сақталған, қазіргі тілімізде беймәлім есімдер; қазіргі тілімізде бар, жазба мұраларда жалпы есім түрінде кездесетін есімдер; жазба мұраларда кездеспейтін, қазіргі тілімізде көне тұлғалылар қатарында кездесетін есімдер. Көне түркі жазба мұраларының қорында сол дәуірлерде қолданылған есімдердің барлығы бірдей қамтылды дегенге кепілдік жоқ, ол мүмкін де емес, өйткені әрқайсысының тақырыбына сай сөздік қоры да шектеулі болатыны белгілі. Қазіргі тілімізде қолданылатын, бірақ жазба мұралар тілінде кездеспейтін көптеген есімдер бар. Қазақ есімдерінің тарихын зерттеген ғалымдардың ғылыми тұжырымдарын негізге ала отырып, мағынасы мен шығу уәждерін зерделегенде көне замандардағы есімдерге тән ерекшеліктерге сәйкес келеді. Оларды көне тұлғалылар қатарына жатқызуға болмайды, сондықтан этимологиялық талдауларға алынған есімдер қатарында жазба деректер арқылы жеткендермен қатар қазақ тілінде сақталған көне тұлғалылар да қарастырылады.

Тарихи тегімізбен тікелей байланыстың тіні болып табылатын кісі есімдерінің көне мағынасы мен шығу уәждерін анықтау қазіргі тіл білімінің алдында тұрған келелі мәселе болып табылады. Сондықтан мақала аясында көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі арқылы жеткен бірнеше кісі есімінің шығу тегі мен лингвистикалық табиғатына талдаулар жасау жоспарланып отыр. Этимологиялық талдаулар жасағанда негізінен Көне түркі сөздігінің материалдары басшылыққа алынды.

АВА (Аба) «Көне түркі сөздігінде» аба тұлғасының бірнеше мағынасы беріледі. Соның ішінде М. Қашқари сөздігіне сілтеме жасай отырып, мынандай түрлері көрсетілген: **«АВА I* ана (шеше). Салыст. ара I** (жасы үлкен туыс, әпке).

АВА II [*тиб.* a-pha] әке.

АВА III аю.

aba bašī қиярға ұқсас тікенек сабақты өсімдік, ащыларға қосып тамаққа пайдаланады.

АВА IV ата-баба, арғы тек. Аба оулані адам, адам баласы

АВА V қарсы болу, жаратпау одағайы (қазіргі «ойбай» мағынасында). Егер кісі есімдерінің шығуына тән дәстүрлі уәждерге сүйенер болсақ, ілгеріде көрсетілген сөздердің ішінде бірінші, екінші, үшінші, төртінші мағыналары есімге айналуына негіз болған. Өсімдік атауынан да кісі есімдері жасалады.

С. Е. Маловтың зерттеулеріне сілтеме жасай отырып, Э. Севортян көне түркі тіліндегі **Ара тарқан** титулының құрамындағы апа сөзін де **абамен** байланыстырады. Қоғамдағы адамның орнын айқындайтын лауазым атауларының көпшілігі жалқы есімдерге айналғаны тарихтан белгілі, демек

* Латын әліпбиімен берілген мысалдардың барлығы 1969 жылы жарық көрген «Көне түркі сөздігінен (қара. әдебиеттер тізімі; 1. Древнетюркский словарь.)» алынды.

кісі аты ретінде таңдалуына осы түркілік лауазымның да өзіндік әсері болған секілді. Э. Севортян сонымен қатар, аба сөзінен тарайтын **аба ~ апа ~ абу** т.б. түркі тілдерінің басым көпшілігіндегі нұсқаларын көрсете отырып, басқа да түрлі тілдерде көптеген параллелдерінің бар екенін айтады: *моңғол* тілінде *аба*, *абу*, *ав*, *аав* 'әке', 'ата' қартайған әкені құрметтеп, еркелету мәнді атау; *корей* тілінде *абәни* 'әке', *абәним* 'әке' сөзінің сыпайы түрі т.б. осы секілді мәнде қолданылады [2, 57]. Кей зерттеушілер Абай есімінің шығу тегін «аба» сөзімен байланыстырады: «Біздің пікірімізше, есімнің бастапқы түбірі *аба* сөзі болса керек. Ол тува, татар тілінде – *абызқай*, алтай, хакас тілдерінде – *абака*, якут тілінде – *абага* түрлерінде айтылып, *ага*, *үлкен ага*, *ата*, *қария* мағыналарында жұмсалады. Демек, Абай «үлкен аға, ел ағасы» деген мағына береді», – деп шығу тегіне талдаулар жасайды Т. Жанұзақов [3, 17]. Осы пікірді татар есімдерінің сөздігін құрастырушылар да қолдайды: «Татар тілінде Абай «аға, бауыр; жасы үлкен туыс» деген мағына білдіреді», – деп көрсетеді [4]. Антропонимжасамдық уәж тұрғысынан алғанда Аба түбірінен тарайтын есімдермен бірге осы мағынадағы Әкежан, Әкейман, Атажан, Атабек, Бабажан, Бабалық т.б. арасында сабақтастық бар деген қорытынды жасауға болады. Есімнің мағынасы ақылман, дана, ұйымдастырушы – отбасының ұйытқысы, әулеттің басшысы, жетекші, елдің ағасы т.б. секілденіп келеді.

Аба түбірінен тарайтын есімдерді айтпағанда осы мағынадағы Әкежан, Әкейман, Атажан, Атабек, Бабажан, Бабалық т.б. есімдерді осы негізден тараған деген қорытынды жасауға болады. Есімнің мағынасы ақылман, дана, ұйымдастырушы – отбасының ұйытқысы, әулеттің басшысы, жетекші, елдің ағасы т.б. секілденіп келеді. Мұнан өзге жекелеген жағдайлар мен ат қоюшының жеке арман-мақсатынан туындайтын әрқайсысының өзіне ғана тән қайталанба бермейтін дербес мағыналары болады.

АБАМУ. Аба 1. ана. 2. *тиб.* (a-pha) 'әке'. 3. аю. 4. *ар.* арғы ата, баба: *aba jaztı ırşā bajat qīnatī Babalarы жаза басқанда (күнәға батқанда), құдай (оны) жазалады.* Аба сөзі *әке*, *аю*, *баба* мағыналарының негізінде кісі атына айналған. Түбір мен қосымшаның бірігуінен жасалған. **-му** (му) көпше түрдегі тәуелдік жалғауы. Қазір бұл қосымша осы формасында (-му) тұңғысманчжур тобына жататын удегей, орош тілдерінде сақталған. Бірінші жақ, көпше түрдегі тәуелдік жалғауының қызметін атқарады. Ал түркі тілдерінде **-muz/-miz** (-муз/-миз), **-mus/-mis** (-мус/-мис) болып қолданылады. Бұл қосымша кісі аттарының құрамында көне замандардан бері қолданылады: *Jiḡim* (Йырым), *Qalim* (Қалым) секілді есімдер соның айғағы. Қазіргі тілімізде Абақ, Абаш нұсқалары қолданылады.

АБАШ: 1. Жасы үлкен туыс (ер адам), әке жағынан жақын аға. *Қара.* **АВІС** (Абыч). 2. Абылай, Аббас, Абдолда, Абзал т.б. секілді есімдердің

бірінші буынына еркелету, құрметтеу мәнді **-и** (*-аш*, *-еш*, *-ыш*, *-иш*) қосымшаларының жалғануы арқылы жасалған есім. Бастапқыда еркелету, құрметтеу мәнді есім ретінде қолданылып, кейіннен Абаш тұлғасы тұрақты орнығып қалған.

Абыш жазба ескерткіштерде сақталған көне тұлғалы есім, алайда құрамындағы **-щ** (*-ищ*, *+йщ*) қосымшасы өзінің еркелету, кішірейту мәнді қызметі мен мағынасын кейінгі дәуірлерде де сақтай отырып, қазақ есімін жасауға қатысып келеді. Көнеден сақталып келе жатқан кісі есімдерінің жасалу заңдылықтарына сәйкес араб, парсы тілінен енген көптеген адам аттарының құрамын өзгертіп, жаңаша тұлғалар қалыптастырды. Нәтижесінде көне түркілік Абаш пен кейінгі кірме есімдердің өзгеру арқылы қалыптасқан дыбыстық тұлға бір-біріне тоғысып, бір есімге айналып кетті. Абыш есімі қазірге дейін сақталған, қазақ тілінде осы есіммен мағыналас сөздерден және *-ыш* қосымшасының жалғануымен жасалған Бабаш, Ақаш (түбірі ақа (аға) туыстық атау) және басқа да түбірлерден жасалған Қалыш, Қаныш, Құлыш т.б. секілді есімдер көп.

АБЫ: 1. Көне түркі жазбаларында **ABİ** (Абы) сөзі жалқы есім ретінде «тығу», «жасыру» мағынасында қолданылады: *ol anı kişidän abidi* (ол аны кишидән абыды) *Ол оны адамдардан жасыр-ды* [МК]. Кісі есіміне негіз болып отырған мағынасы жасырын, яғни тіл-көзден аман болсын деген тілекпен қойылуы мүмкін. Сонымен қатар, морфологиялық құрылым элементтерінің ақпараттары бойынша төмендегідей этимологиялық болжамдар жасауға болады:

Есімнің түбірі **Аб-** 'ау', 'аң' мағынасын береді: *er abqa bargmıš* 'ер абқа бармыш' *ер аңға барды* және **-ы** қосымшасы. Түбір (Аб-) мен қосымшаның (-ы) бірігуінен туған есімнің (Аб+ы) мағынасы «аңға шығушы» немесе «аңшы» болуы мүмкін. **-ы** қосымшасының көне түркілік нұсқасы мен мағынасы: 1. **-i** (-ы) (*нұсқалары: -i* (-и), **u** (-у), **ü** (-ү) 3-жақ тәуелдік жалғауының қосымшасы;

2. **-i** (-ы) тұлғасының бір мағынасы етістік тудыршы **+a-(+ä)** қосымшасына сәйкес келеді, яғни өзі жалғанған сөзге қимыл әрекет мағынасын береді: *sıḡta* (сығта) *ет. жыла* (*sıḡit* 'сығыт' *зат. жылау*); *küčä-* (күчә) күштеу, зорлау (*küč* 'күш').

Кісі атының жасалуына тән заңдылықтар бойынша алғанда **Абы** есімі екінші қосымшаның негізінде қалыптасқан. Түбір (Аб-) мен қосымшаның (-ы) бірігуінен туған есім (Аб+ы), мағынасы «аңға шығушы» немесе «аңшы» болуы мүмкін. Қазіргі тілімізде *тасы*, *жасы*, *қасы*, *бекі*, *шоқы* т.б. сөздердің түбіріне кірігіп, етістік тұлғаның құрылымдық бөлшегі ретінде қызмет етіп келеді. Тілімізде сақталып келген Аңшы, Аңшыбай т.б. мағыналас есім.

АБЫҚ: Аб және -ық қосымшасының бірігуінен жасалған есім. Кісі аттарының жасалу заңдылықтары бойынша есімнің түбірі Аба болуға тиіс, қос дауысты (Аба+ық) қатар келгендіктен, біріншісінің түсіп қалуынан Абық тұлғасы қалыптасқан. Есім Аба сөзімен мағыналас, еркелету, құрметту мәнінде жасалған. Есі құрамындағы қосымшаның тарихи негізі төмендегідей:

I. -q (-к) нұсқалары: -k (к); -ïq (-ық), -ik (-ик); -uq (-уқ), ùk (үк); -aq (-ақ), -äk (-эк) зат. сын.: buziq (бузук) сынық, бұзық, бөлшек (buz– ‘бұз’, ‘сындыр’); qiliq (қылық) қылық, мінез (qil ‘қыл’, ‘істе’).

Қосымша бір нәрсенің бөлшегі, яғни кішкене бөлігі деген мағына береді. Сондықтан, етістіктен сын есім немесе етістіктен зат есім тудыру қызметіне қосымша, кішірейту мәнін де беретіні байқалады.

II. -q (-к) нұсқалары: -k (к); -ïq (-ық), -ik (-ик); -uq (-уқ), ùk (үк); -aq (-ақ) жекелеген жағдайда кішірейту, еркелету мәнін білдіреді: ögük (өгүк) сүйіктім; анашым (ög ‘ана’). Бұл форманы осы мағынадағы -aq (-ақ), -äk (-эк) қосымшасымен салыстыруға болады: jolaq (йолақ) соқпақ (jol ‘жол’); julaq (йулақ) бұлақ (jul ‘бастау’). Кішірейту және көптікті немесе үлкендікті білдіретін қосымшалар қолданыла келе тілде еркелету, құрметтеу мәнді есімдердің жасалуына негіз болған. Осы тұрғыдан алғанда Абық өз заманында Аб тұлғасынан тарайтын есімдердің кез келген біреуі арқылы жасалғаны байқалады.

АБЫЧ: Аба және -ыч қосымшасының бірігуінен жасалған есім. Көне түркі тіліндегі Аба сөзінің бір мағынасы «эке, ата» болса, осы қызметінен келіп туындайтын қатынас кезіндегі сыйлау, құрметтеуге байланысты жаңаша мағынаға ие болған. Кісі аттарының жасалу заңдылықтары бойынша көне түркілік Абыч (Абыш) есімнің түбірі – Аба, қос дауысты (Аба+ыч) қатар келгендіктен, біріншісінің түсіп қалуынан Абыч тұлғасы қалыптасқан. Есім Аба сөзімен мағыналас, еркелету, құрметту мәнінде жасалған.

Көне түркілік -ч (қазіргіше -ш, -ыш, -іш) жұрнағының грамматикалық мағынасы: 1. -č (-ч) зат есім тудырушы жұрнақ: qilīnč (қылынч) іс, қадам т.б. (qilīn ‘қылыну’, ‘істелу’).

1 -č (-ч) нұсқалары: -uč (-уч), +üč (-үч) еркелету, кішірейту мәнді қосымша, әдетте мұнан кейін бірінші жақтағы тәуелдік жалғауы жалғанады: атаčim (атачым) әкешім (ata ‘эке’), ögüčim (өгүчүм) анашым (ög ‘ана’). Абыш есімі қазірге дейін сақталған, қазақ тілінде осы есіммен мағыналас сөздерден жасалған Бабаш, Абаш, Абыш, Абай, Абатай т.б. секілді есімдер бар. -ыш қосымшасының жалғануы арқылы Ақаш (түбірі ақа, яғни аға), Қалыш, Қаныш, Құлыш т.б. есімдер көп кездеседі.

АЗАҚ: AZAQ III жалқы е. Түбір мен қосымшаның бірігуінен жасалған: Аз+ақ. -q (-к) нұсқалары: -k (к); -ïq (-ық), -ik (-ик); -uq (-уқ), ùk (үк); -aq (-ақ) кішірейту, еркелету, құрметтеу мәнін білдіреді (қараңыз: Абық).

Оғыз билеушісінің есімі [KTC]. «Азақ» сөзі көне түркі тілінде бірнеше мағынада қолданылған. AZAQ I 1. адасушы, жолынан жаңылып қалған адам: azaq jat baz ersä ajıtyu keräk Егер [бұл] бір адасқан жатжерлік болса, оны сұрастыру керек (QBN189) [KTC]. Қазіргі тілімізде жолынан жаңылу мағынасында қолданылатын «азу, азғындаудың» түбірімен байланысты сөз екені байқалады, алайда мағыналық ерекшелігі жағынан кісі есіміне айналу мүмкіндігі аз. Бірнеше түбірлес сөздердің ішінде AZAQ, яғни аяқ мағынасы кісі атына айналуына себепші болған деген болжам жасауға болады. Көне түркі тайпаларында адамның дене мүшесін (аяқты) білдіретін сөз аяқ, азақ, адақ тұлғаларында қолданылған. Бұл сөздердің түбірлерінен адым, аттау, аяқтау немесе адаққы ‘соңғы’, адақтау ‘бітіру’, адақтау ‘алға ұмтылу, озу’, адақтау ‘аралау’, адақ арба ‘жас баланы жүруге үйрету үшін жасалған арба’ т.б. секілді сөздер жасалған.

Азақпен дыбыстық жағынан өзгешелігі болмаса, мағынасы ортақ есім – Адақ. Қазіргі қазақ тілінде кісі есімдерінің құрамында қолданыста бар. Ал көне түркі жазбаларында «ADAQ II: adaq tutuq геогр. Елдімекен атауы ретінде кездеседі (?) (USp 62₉)». Тұтұқ көне түркі тілінде лауазым атауы ретінде беріледі: TUTUQ II [қыт. дуду, to-tog] тұтұқ, яғни атақ (аймақтың әскери басшысы) және лауазым (жалқы е. компоненті): čik bodunqa tutuq bertim чик халқына тұтық (басшы) бердім (МЧ Ю₂) [КТ]. Елдімекен атауының құрамындағы тұтық лауазымы оның антропопоним екенін, яғни ол жерге кісі есімі берілгенін көрсетеді, демек көне түркі тілінде де Адақ кісі есім ретінде қолданылған. Кісі есіміне айналу уәждері көне тілдегі мынандай мағыналарынан көрінеді: ADAQ I 1. аяқ (адам мен жануардың): adaq berti iki jorıu üčün eki ayaq berdi [Құдай] жүру үшін. 2. аяқ, тұғыр, тірек (заттың): bu kürsi üzälä öz olturtuqı adaqı üč ol kör Көр, мен отырған орындықта үш аяқ бар (QBH 43₁₄); 3. Аяқ жақ, төменгі бөлік, негіз: [a]daqıda bir qara qojunnı baıladı [ағаштың діңінің] төменгі жағына қара қойды байлады (ЛОК 41₉); 4. Етегі, төменгі жағы: muzdaj tegän taınuı adaqıqa keldi [ол] Мұздай деген таудың етегіне келді (ЛОК 15₉); 5. саға (өзеннің): ol suvuı adaqı sol өзеннің сағасы (Man III 37₂). Э. Севортянда түрлі мағына беретін аяқ (адақ), адым, аттау секілді сөздерді бір түбірден деп қарайды. Якут тілінде – атах, эзербайжан тілінде – адақ түрінде дыбысталады. Мұнда «адымдау сәбидің алғашқы қадамы» деген мағына бар [2, 88]. Қашқари еңбегіне сүйені отырып Ғ. Мұсабаев монғол тілінде «адақ» тұлғасында кездесетінін айтады [5, 15].

Адақ – адым – аттау – аяқ сөздерінің шығу тегі бір деп санасақ д-т-й дыбыстарының сәйкестігін байқаймыз. Аяқтан етістігі жөнінде «Аяқтан ет. I жаңа туған төлдің, аң баласының ең алғашқы тұрып жүруі» – деп беріледі [6, 15]. Бұған «алға» сөзінің бірінші ал- түбірін қосуға болады. Севортянның көрсетуіндегі «А:дым, а:т» пен осы (ал-) екеуінің арасында

байланыс бар секілді. Түрлі сөз тұлғалардың жасалуына негіз болған «ал» түбірінен тарайтын кісі есімдерінің шығу уәждерін зерделегенде «алға» және «алу, бағындыру» секілді екі мағынаны аңғарамыз. Сөз таптары тұрғысынан алғанда *алға* – бағыт мәнді (барыс тұлғалы зат есім) сөз де, алу – етістік, алайда бұл қазіргі сипаты. Ал қисынға салып қарағанда біріншісінде де қимыл мәнді ақпарат бар, демек екеуінің арасында мағыналық байланыс бар. Кісі есімдеріне негіз болған сонымен қатар «алдыңғы, алғашқы» мағынасындағы үстеу тұлғалы сөздер бар. Үшеуі де антропонимжасамдық уәж шарттарына сәйкес келеді. С. Сейфуллин Көкшетау поэмасында «Қалың қолды адақтағаны үшін осылай атанды» деген пікір айтады. Батыр есімі туралы *адақтау* сөзін бұл жерде «қолды бастау» деп түсінсек түпкі мағынасы бір жерден шығады, демек Азақ пен Адақ есімдерінің арасында тарихи байланыс бар.

Аталған сөздердің мағыналық дамуынан кісі аттарына байланысты мынандай мақсат-тілектер байқалады: 1. *Өмірге жаңа қадам басқан сәби, перзент*. Бұл орайда, Азақ есімі Балақай, Балдырған, Балауса т.б. мағыналас болып келеді; 2. *Болашақта ілгерішіл, жасампаз, жалынды болсын деген арман*. Бұл мағынасында, Дауыл, Асқанбек, т.б. есімдермен мағыналас. 3. *Осы сәби үйдің кенжесі болсын, осыдан кейін тоқталсын деген тілек*. Кенже, Тоқталы, Соңғыбай т.б. есімдермен мағыналас болып келеді.

Азақ, Адақ есімдерімен қатар зерттеу барысында анықталған түбірлес есімдердің келесі бірі – Адақ, Адыман, Адыбек (Азақ *көне*), Алғадай, Алғай, Алғыр, Алданбер, Алдыоңғар.

ҚОРЫТЫНДЫ

Мақалада қазақ есімдерінің құрамындағы көне элементтерге дыбыстық формасы және лексика-семантикалық сабақтастық бойынша екі жақты талдаулар жасалды. Ат таңдауда ойға алынатын ұғым-түсініктер дами береді, алайда әуелгі негізбен сабақтастық ұзақ уақыттар бойы сақталатынына көз жеткізілді, ал дыбыстық формалар түрліше өзгеріп, бір-бірінен мүлде алшақтап кетеді екен. Этимологиялық талдаулар арқылы қазір мағынасы көмескі, дыбыстық тұлғалары әртүрлі есімдердің бір негізден тарағаны анықталып отыр. Бұл қазақ есімдерінің даму тарихындағы заңды құбылыс болып табылады, этимологиялық талдаулар барысында осы заңдылықтардың сырлары ашылды. Әрбір ерекшелікпен бірге сөзжасамның аясынан өрбитін қазақ антропонимжасамының өзіндік болмысы айқындала түсіп отыр. Өз кезегінде ол тіл біліміндегі осы аталған жаңа бағыттың қарқын алуына мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Древнетюркский словарь. – Ленинград : «Наука», 1969. – 677 с.

2 Севортян, Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. – Москва : Наука, 1974. – 778 с.

3 Жанұзақ, Т. Есімдер сыры. – Алматы : «Парасат» журналы. 2004. – 208 б.

4 <http://tatarimena.ru/abayj.html>

5 Мұсабаев, Ғ. Қазақ тілі тарихынан. – Алматы : Мектеп, 1988 – 136 б.

6 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 2 том. – Алматы : 1974. – 623 б.

Материал 31.10.19 баспаға түсті.

Б. Абдуалиулы

Историко-этимологические основы и мотивы возникновения древних антропонимов

Филологический факультет,

Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,

г. Нур-Султан, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 31.10.19.

B. Abdualiuly

Historical and etymological foundations and motives for the emergence of ancient anthroponyms

Faculty of Philology,

L. N. Gumilyov Eurasian National University,

Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan.

Material received on 31.10.19.

Основная часть антропонимов с лексического фонда древнетюркского письменного памятника до сих пор сохраняются в современном казахском языке. Не удивительно что, среди них встречаются собственные имена, сохранившие свою историческую основу, а также подверженные определенным звуковым и семантическим изменениям. В данной статье осуществляется этимологический разбор имен, более того определяется связь между древними и современными вариантами антропонимов казахского языка. В ходе ознакомления с морфонологической и семантической характеристикой антропонимов в казахском языке выдвигается научная гипотеза о том что, внешний характер некоторых имен подвержен значительным изменениям в ходе исторического развития, а также о происхождении от одной основы.

Основной целью написания данной статьи является определение роли казахских антропонимов в истории тюркского языка, путем анализа изменения в морфологической структуре и звуковом составе имен людей в языке древнетюркских письменных памятниках.

The article presents the linguistic analysis of etymology of the names of people preserved in the language of the ancient Turkic written inscriptions. Personal names (the names of people) are formed from common lexical fund names according to the functional feature of languages by moving into another stage of language usage. Therefore, the definition of anthroponyms and common nouns is unique. On the base of the linguistic analysis, there is a specific approach to these language specifications, especially in the origin of personal names. The grammatical and lexical-semantic relationships between ancient names and modern Kazakh versions are also different and require analysis and research.

SRSTI 17.07.29

A. O. Abaganova¹, S. B. Kuluspaeva²

¹L. N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan;

²L. N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan

e-mail: ¹abaganova.a@list.ru; ²salima.kuluspayeva@gmail.com

«THE WORD ABOUT IGOR'S REGIMENT» AS AN EXAMPLE OF ANCIENT RUSSIAN ELOQUENCE

In this article, the author examines the peculiarities of the historical literary monument of Kievan Rus «The Word about Igor's Regiment», taking into account the opinions of historians and critics of literature. The author analyzes the originality of the work, the system of images and genre connections of the work with folk poetry. He reveals in his study that this monument of folk poetry combines two folklore genres, which are indivisible and very harmoniously intertwined within the text.

Keywords: «Word about Igor's regiment», style, image system, folk poetry.

INTRODUCTION

The Word about Igor's Regiment is one of the monuments of medieval Russian literature of the late 12th century, written by an unknown author who created this unique work in a lyric-epic genre. There are thousands of works that refer to this work, which indicates the great and endless interest of researchers to it.

This work caused a lot of controversy after its discovery, including the authorship of the work, the exact date of writing, genre affiliation and other questions. Researchers suggested many writers as an author: the Galician scribe Timofey; Mitus, the son of the thousands Raguil, Kochkar, Svyatoslav of Kiev, Kiev tysyatskogo Peter Borislavich and Prince Igor himself, also, that was written at the end of the XVIII century. Joel Bykovsky [1], [2], [3].

But doubts are inherent in all researchers and in different periods of time, so scientists still doubt the authorship and authenticity of many works of Russian and foreign literature known to us, for example: M. Sholokhov. Silent Don, W. Shakespeare and other authors.

There is also a lot of controversy and major research on this issue about the exact date of writing the work, because Originally, the manuscript of the work was discovered in the Savior Transfiguration Monastery (Yaroslavl) by Count

A. I. Musin-Pushkin and entered into his manuscript collection of the XVI–XVII centuries. But in the fire of 1812 only a copy of the text made in the 18th century for Catherine II was burned down.

MAIN PART

As for the genre affiliation of the work, the following can be noted: the researchers ambiguously defined this work and attributed it to a song, poem, epic, or oratorical speech or military story. Researcher N. M. Karamzin, attributed this work to a passage of the poem, V. G. Belinsky to the genre of the heroic poem, F. I. Buslaev considered it a historical poem with elements of ancient mythology, and M. A. Maksimovich called the song, S. P. Shevyrev emphasized that this work is a narration, «the transition from song to story». Such a researcher as A. I. Nikiforov regards the work as an epic, and the researcher I. P. Eremin – as a «work of oratory», as a «monument of secular epidemic eloquence of Kievan Rus» [4].

N. D. Tseretelev in his works expressed the idea that the style «The Word of Igor's Regiment» is close to the style of heroic tales and is written in common language, as there are constant epithets in it that are characteristic only of works of folklore. The author of «The History of the Russian People» N. A. Field defined this work as «the oldest monument of poetry,» which combines the features of folk poetry and epic works [5]. Su F. Miller relates this book to the book, pointing to its beginning, in the author's address to the readers, in the recollection of the antiquity singer Boyana, the flowery style, in the author's dedication in the relationship of princes, the edifying character of the monument, alien to folklore works, since his opinion, «morality in all forms, in the lives, in parables, in the sayings – is a characteristic feature of book literature» [6].

D. S. Likhachev wrote: «The difficult and responsible question is the question of the relationship between the system of literary genres of ancient Russia and the system of genres of folklore. Without a number of large preliminary studies, this question not only cannot be resolved, but even more or less correctly posed [6].

In our study, we will consider the «Word of Igor's Regiment» as one of the works of Old Russian eloquence, we will try to analyze the originality of the work, the system of images and, above all, its genre connections with folk poetry.

The connection with the works of oral folk poetry can be traced in the combination of two folklore genres, which are most often mentioned in it, these are laments and song praises – glory:

И трубила славу Ярославу.
Пела древний киевский престол,
Поединок славила старинный,
Где Мстислав Редюю заколол

Перед всей косою дружиной,
И Роману Красному хвалу
Пела лебедь, падая во мглу [7].

The work constantly contains words: glory, praise, glorify, glorious (s), praise, praise, magnify others. The word glory is found in the work 7 times, each time in the work of glorification appears when the author wants to emotionally support the characters, give a positive assessment and show their attitude to one or another hero of the work:

Не пора ль нам, братия, начать
О походе Игоревом слово,
Чтоб старинной речью рассказать
Про деянья князя удалого?
А воспеть нам, братия, его –
В похвалу трудам его и ранам [7].

The work begins with the glorification of Prince Igor, about which Boyan sings to us in this work:

Если б ты, взлетев под облака,
Нашу славу с дедовскою славой
Сочетал на долгие века,
Чтоб прославить сына Святослава [7].

Glory to the heroes permeated the entire work, even where there is no obvious use of the word glory, Germans and Venetians, Greeks and Moravs sing it to Svyatoslav. Glory rings in Kiev, the girls sing on the Danube.

Венецейцы, греки и моравы
Что ни день о русичах поют,
Величают князя Святослава,
Игоря отважного кланут [7]

Separate passages are heard in the work where the author speaks of Boyana, and where he composes an exemplary song in honor of Igor's campaign, as well as at the end of the work, where he praises the princes and the retinue. Words of glory are heard in the author's addresses to the Russian princes, in Igor's dialogue with Donets, praising the river and its powers:

– О, река! – ответил князь. – Немало
И тебе величья! В час ночной
Ты на волнах Игоря качала,
Берег свой серебряный устлала [7].

Also with fame, glorification ends this work, the author says that he sang a song to the old princes and should also glorify the young:

Но восходит солнце в небеси –
Игорь-князь явился на Руси.

Слава князю Игорю,
 Буй-тур Всеволоду,
 Владимиру Игоревичу!
 Слава всем, кто, не жалея сил,
 За христиан полки поганых бил!
 Здрав будь, князь, и вся дружина здрава!
 Слава князям и дружине слава! [7]

And only in one place in the work the word glory is used in the tragic description that turns into weeping for the deceased Rostislav, which is very interesting, since it speaks about the folklore peculiarities of this work, about interweaving of two genres:

А не всем рекам такая слава.
 Вот Стугна, худой имея нрав,
 Разлилась близ устья величаво,
 Все ручьи соседние пожрав,
 И закрыла Днепр от Ростислава,
 И погиб в пучине Ростислав.
 Плачет мать над темною рекою,
 Кличет сына-юношу во мгле,
 И цветы поникли, и с тоскою
 Приклонилось дерево к земле [7].

Also, this work is very close to the people's laments, which are found in the annals of the XII–XIII centuries. The word crying is found in the work 2 times, it is in the cry of Yaroslavna, which can be evaluated as a lyrical digression of the author, since it stands, as it were, separately from the whole work, and there is an appeal to the wind, to the river, to the sun, like pagan gods, which also speaks of the work's folklore:

Над широким берегом Дуная,
 Над великой Галицкой землей
 Плачет, из Путивля долетая,
 Голос Ярославны молодой:
 – Обернусь я, бедная, кукушкой,
 По Дунаю-речке полечу
 И рукав с бобровою опушкой,
 Наклонясь, в Каяле омочу.
 Улетят, развеются туманы,
 Приоткроет очи Игорь-князь,
 И утру кровавые я раны,
 Над могучим телом наклонясь [7].

And the second time crying occurs in the work, when it is said about Rostislav's death:

Плачет мать над темною рекою,
 Кличет сына-юношу во мгле,
 И цветы поникли, и с тоскою
 Приклонилось дерево к земле [7].

There is also a lyrical digression, like the crying of Russian wives for Igor's soldiers, which refers to crying, but also stands apart from the work, even the rhythm has changed:

Не воскреснуть Игоря дружине,
 Не подняться после грозной сечи!
 И явилась Карна и в кручине
 Смертный вопль исторгла, и далече
 Заметалась Желя по дорогам,
 Потрясая искрометным рогом.
 И от края, братья, и до края
 Пали жены русские, рыдая:
 – Уж не видеть милых лад нам боле!
 Кто разбудит их на ратном поле?
 Их теперь нам мыслию не смыслить,
 Их теперь нам думою не сдумать,
 И не жить нам в тереме богатом,
 Не звенеть нам серебром да златом! [7]

The word grief is encountered 5 times in the work, and each time conveys the author's feelings, his pain and sadness, and Igor's army is sad about the past power. The author uses the words disaster, fear, pain, sadness, and others:

И повсюду бедствие и горе.
 Далеко ты, сокол наш могучий,
 Птиц бия, ушел на сине-море!
 В Киеве далеком, на горах,
 Смутный сон приснился Святославу,
 И объял его великий страх,
 И собрал бояр он по уставу.
 – С вечера до нынешнего дня, –
 Молвил князь, поникнув головою, –
 На кровати тисовой меня
 Покрывали черной пеленою.
 Черпали мне синее вино,
 Горькое отравленное зелье,
 Сыпали жемчуг на полотно

Из колчанов *вражьего* изделья.
Златоверхий терем мой стоял
Без конька и, *предвещая горе*,
Серый ворон в Плесенске *кричал*
И летел, шумя, на сине-море. [7]

CONCLUSION

Considering these genres in the work, it is safe to say that this monument of folk poetry combines two folklore genres that are not separable and very harmoniously intertwined within the text.

Exploring this work, you can also see that it is very difficult to talk about one main character, there are a lot of images, secondary characters. Each small part of the work has its main character, to which the author gives a small description. Thus, in the work one can single out the following largest figures: Igor, Svyatoslav, Yaroslavna. In addition to them, there are images of the princes of the past in historical retreats. And also a lot of images of nature and pagan gods.

Thus, at the beginning of the work, Igor is depicted as a great warrior, courageous and brave man, as the embodiment of princely valor. In the campaign, he acts with exceptional courage, is filled with «martial spirit», military honor, the desire to «drink with the shelter of Don the Great.» This is a noble, courageous man, ready to give his life for his native land.

И прославим *Игоря*, который,
Напрягая *разум*, *полный сил*,
Мужество избрал себе опорой,
Ратным духом сердце поострил
И повел полки родного края,
Половецким землям угрожая [7].

But further, in the work, the author's sympathy change to the hero, whose desire for fame has been eclipsed by reason, can be seen, and therefore, there is almost no description of the battle, because no heroism can justify a prince who does not think about the fate of his native land. Vanity, the lack of a clear idea of the need for unity and joint struggle of all princes against the enemy, the desire for personal glory led Igor to defeat.

Вспала князю эта мысль на ум –
Искусить неведомого края,
И сказал он, полон ратных дум,
Знаменем небес *пренебрегая*:
– Копие хочу я преломить
В половецком поле незнакомом,

С вами, братья, *голову сложить*
Либо Дону зачерпнуть шеломом! [7]

The author draws the image of Igor with the help of comparisons, characteristics of other characters of the work.

С вечера до самого утра
Бьется войско *князя удалого*
Если б ты Траяновой тропой
Средь полей помчался и курганов, –
Так бы ныне был воспет тобой
Игорь-князь, могучий внук Траянов:
Но восходит солнце в небеси –
Игорь-князь явился на Руси [7].

Further, the author praises him because he came to Svyatoslav, that is, realized the need for unity.

Svyatoslav the author in the work portrays as an ideal hero. He is opposed to the princes Igor and Vsevolod.

Игорь-князь и Всеволод отважный –
Святослава храбрые сыны –
Вот ведь кто с дружиною бесстрашной
Разбудил поганых для войны!
А давно ли *мощною рукою*
За обиды наши *покарав*,
Это зло *великою грозой*
Усыпил отец их Святослав!
Был он *грозен* в Киеве с врагами
И поганых ратей *не щадил* –
Устрашил их сильными полками,
Порубил булатными мечами
И на Степь ногою наступил.
Потоптал холмы он и яруги,
Возмутил течение быстрых рек,
Иссушил болотные округа,
Степь до лукоморья *пересек* [7].

His image in the work is described as a powerful prince-military leader, who won the Polovtsy thanks to unity. He is also characterized by his speech: wise, judicious statements, even prophetic. He scolds his sons, but that they were stupid and just wanted to get gold and glory, unleashing a war in which there was no need. Condemns the brothers for the pursuit of personal glory. He grieves for the defeated Igor and Vsevolod, and reproaches the Russian princes for the fact that they are «unable to help» in the rule of Russia, the preservation of its unity and power:

И тогда великий Святослав
 Изронил свое златое слово,
 Со слезами смешано, сказав:
 – О сыны, не ждал я зла такого!
 Загубили юность вы свою,
 На врага не во-время напали,
 Не с великой честью в бою
 Вражью кровь на землю проливали.
 Ваше сердце в кованой броне
 Закалилось в буйстве самочинном.
 Что ж вы, дети, натворили мне
 Также он видит пророческий сон о гибели войска Игоря:
 В Киеве далеком, на горах,
 Смутный сон приснился Святославу,
 И обьял его великий страх,
 И собрал бояр он по уставу.
 – С вечера до нынешнего дня, –
 Молвил князь, поникнув головою, –
 На кровати тисовой меня
 Покрывали черной пеленою.
 Черпали мне синее вино,
 Горькое отравленное зелье,
 Сыпали жемчуг на полотно
 Из колчанов вражьего изделия.
 Златоверхий терем мой стоял
 Без конька и, предвещая горе,
 Серый ворон в Плесенске кричал
 И летел, шумя, на сине-море [7].

Vsevolod Svyatoslavich is shown by the author in battle, this is the only hero resembling a warrior. His description is saturated with hyperbole, his self-oblivion is shown, with which he chops the enemy. It embodies the best features of a warrior.

Yaroslavna is the only lyrical image of a Russian woman in her work. This is the faithful and devoted friend of her husband, ardently loving her husband. Crying Yaroslavna is a symbol of the rejection of war by the author. By the power of her love, she helps Igor to return from his captivity by crying with a spell and turning to the Sun, Wind, Dnieper.

– Днепр мой славный! Каменные горы
 В землях половецких ты пробил,
 Святослава в дальние просторы
 До полков Кобяковых носил.

*Возледей же князя, господине,
 Сохрани на дальней стороне,
 Чтоб забыла слезы я отныне,
 Чтобы жив вернулся он ко мне!* [7]

In her grief that Igor was amazed and captivated, the grief of all Russian wives and mothers is visible. Yaroslavna is depicted as a symbol of peaceful Russian people, unlike the historically described princes. The power of her love, which helps Igor escape from captivity, is the strength of all Russian women.

Also in the work there is an image of the Russian land. Talking about the unsuccessful campaign on the Polovtsy, the author covers the events of Russian life for a half century. Huge geographical spaces were introduced into the author's story: Polovtsian steppe, Don, Black and Azov seas, Volga, Ros, Dnieper, Danube, Western Dvina; the cities of Korsun, Kiev, Polotsk, Chernigov, Kursk, Pereyaslavl, etc. The landscape also conveys the feeling of vast expanses.

Also, we noticed that the author of The Lay of Igor, often in addition to simply describing the images of the main characters of the work, uses comparison, for example, when depicting the main character Igor, with images of the animal world: ermine, squirrel, gogol, falcon, wolf:

*В горностая-белку обратясь,
 К тростникам помчался Игорь-князь,
 И поплыл, как гоголь по волне,
 Полетел, как ветер, на коне.
 Конь упал, и князь с коня долой,
 Серым волком скачет он домой.
 Словно сокол, вьется в облака,
 Увидав Донец издалека.
 Без дорог летит и без путей,
 Бьет к обеду уток-лебедей.
 Там, где Игорь соколом летит,
 Там Овлур, как серый волк, бежит,* [7]

Having considered the work, it can be noted that the author often appeals to the images of Russian nature: wind, sun, thunderclouds, lightning, fog, bird cries, all this is very similar to the folklore landscape. Such a device as the personification of the forces of nature throughout the entire work also indicates a connection with oral folk art.

*Солнце тьмою путь ему закрыло,
 Ночь грозою птиц перебудила* [7].

The author of the work conveys the inner state of the heroes, nature, using folklore techniques, through the expression of his idea, political views. This is the exclusiveness of the monument: it shows historical events that reflect the

people's point of view, and this was done with the help of poetics inherent in oral folk art.

Summing up we can say that this work can be attributed to Russian eloquence – solemn eloquence. Since there is a fairly clear structure here: the introduction, the main part – the narration, the conclusion. There is a rhythmic pattern of speech. And also discusses issues of broad political grip. The genre seems not a song, although there are echoes of the story, the text of the work is very closely connected with the works of oral folk art, as there are comparisons of characters with animals, their characteristics are given, the author uses hyperbole, repetitions, epithets.

REFERENCES

- 1 **Чивилихин, В. А.** Память; роман/эссе. – Москва : Художественная литература, 1984. – 573 с.
- 2 **Зимин, А. А.** Когда было написано «Слово»? – Москва, 1967. – 103 с.
- 3 **Зализняк, А. А.** Слово о полку Игореве: взгляд лингвиста. – Л., 2007. – 122 с.
- 4 **Булахов, М. Г.** «Слово о полку Игореве» в литературе, искусстве, науке: Краткий энцикл. словарь/М. Г. Булахов; Под ред. Л. А. Дмитриева. – Минск : Университетское, 1989. – 247 с.
- 5 **Василенко, В. М.** Народное искусство. Избранная литература о народном творчестве. Текст. / В. М. Василенко. – М. : Наука, 1974. – 372 с.
- 6 **Лихачев, Д. С.** О словаре-комментарии «Слова о полку Игореве» Текст. // ТОДРЛ. Т. 16. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1960. – С. 424–441.
- 7 **Заболоцкий, Н. А.** Слово о полку Игореве // Слово о полку Игореве / АН СССР; Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – С. 200–226. <http://feb-web.ru/feb/slovo/texts/a50/a50-200-.htm>
- 8 **Адрианова-Перетц, В. П.** Слово о полку Игореве и памятники русской литературы XI–XIII вв. – Л., 1968. – 201 с.
- 7 **Лихачев, Д. С.** Слово о полку Игореве и культура. – М., 2008. – 219 с.
- 8 **Демкова, Н. С.** К вопросу о времени написания «Слова о полку Игореве». – Вестн. ЛГУ, 1973, № 14. Ист., яз., лит. – вып. 3, – С. 72–77
- 9 **Алексеев, М. П.** К «Сну Святослава» в «Слове о полку Игореве» // Слово о полку Игореве: Сб. исслед. и ст. / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. – М.; Л., 1950. – С. 226–248.
- 10 **Лихачев, Д. С.** Своеобразие древнерусской литературы. В кн.: Лихачева В. Д., Лихачев Д. С. Художественное наследие Древней Руси и современность. – Л., 1971. – 250 с.
- 11 **Лихачев, Д. С.** Поэтика древнерусской литературы. 2-е изд. – Л., 1971. – 308 с.

- 12 **Лихачев, Д. С.** Развитие русской литературы X–XVII веков. – Л., 1973. – гл. 3. – 420 с.
 - 13 **Адрианова-Перетц, В. П.** Человек в учительной литературе Древней Руси. ТОДРЛ. – Л., 1972. – т. XXVII. – 750 с.
 - 14 **Бурсов, Б. И.** О национальном своеобразии и мировом значении русской классической литературы. (Статья первая). – Русская литература, 1958, № 1. – С. 28.
 - 15 **Воинские повести Древней Руси** /Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. – М.; Л., 1949. – 298 с.
 - 16 **Орлов, А. С.** Об особенностях формы русских воинских повестей (кончая XVII в.). – М., 1902. – 75 с.
 - 17 **Творогов, О. В.** Задачи изучения устойчивых литературных формул Древней Руси // Труды Отд. древнерусской литературы. – Т. 20. – М. ; Л., 1964. – 120 с.
- <http://www.opentextnn.ru/man/?id=711>

Material received on 31.10.19.

А. О. Абаганова¹, С. Б. Кулуспаева²

«Игоревтың құрамының сөзі» барлық ресей қазақстандығына мысал

^{1,2}Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы.
Материал 31.10.19 баспаға түсті.

А. О. Абаганова¹, С. Б. Кулуспаева²

«Слово о полку Игореве» как пример древнерусского красноречия

^{1,2}Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева
г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 31.10.19.

Бұл мақалада автор тарих пен әдебиеттану сыншыларының пікірін ескере отырып, Киев орыс әдебиетінің «Игорь посты туралы сөз» тарихи-әдеби ескерткіштерінің ерекшеліктерін зерттейді. Автор өз мақаласында шығарманың ерекшелігін, суреттер жүйесін және, ең алдымен, халық поэзиясымен жанрлық байланыстарды талдады. Зерттеу барысында ол халық поэзиясының ескерткішінде екі фольклорлық жанр біріктіріліп, олардың өзара үйлесім тапқанын көрсетті.

В данной статье автор рассматривает особенности исторического литературного памятника Киевской Руси «Слово о полку Игореве» с учетом мнения историков и критиков литературоведения. Автор проанализировал своеобразность произведения, систему образов и прежде всего его жанровые связи с народной поэзией. Выявил в своем исследовании, что данный памятник народной поэзии соединил в себе два фольклорных жанра, которые не делимы и очень гармонично переплетаются внутри текста.

FTAMP 14.35.09

А. Байгуанышева¹, М. Т. Кожаканова²

¹студент, 4-ші курс, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы;

²доцент, Шетел тілдерінің теориясы мен тәжірибесі кафедрасы, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы

email: ¹Baikuanysheva@mail.ru; ²modi_85@mail.ru

АҒЫЛШЫН ТІЛІНІҢ ШАҚ ФОРМАЛАРЫН ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІ ӘДІСТЕРІ

Берілген мақалада ағылшын етістігінің уақыт формаларын үйрену кезіндегі негізгі оның төрт аспектісі, грамматикалық дағдыларды қалыптастыруда үш негізгі тәсілдер, яғни эксплициттік, имплициттік, дифференциалды тәсілдер қарастырылған. Грамматикалық дағдылар мен іскерлікті қалыптастыруға эксплицитті тәсіл шеңберінде екі әдіс бөліп көрсетілген: дедуктивтік және индуктивтік.

Кілтті сөздер: дедукция, индукция, форма, эксплициттік, имплициттік.

КІРІСПЕ

Ағылшын грамматикасының маңызды бөліктерінің бірі-етістіктің шақтары. Әдетте, бұл тақырып оқыту процесінде көп қиындық тудырады, себебі ағылшын тіліндегі уақыт жүйесі мағыналық және формальды ерекшелікке ие, қазақ тіліндегі уақыт формаларының ерекшелігінен мүлдем өзгеше. Қандай да бір форманы зерттеу ағылшын тілінде белгілі бір сөйлеу ахуалының контекстінде жүргізілді. Кейде оқушыларға ана тілінде сөйлеу жағдайына байланысты ағылшын етістігінің формаларын қолдануды ажырата білуді қалыптастыру тиімді болады. Бұл оларға қандай да бір нысанды пайдаланудың мағынасын жақсы түсінуге көмектеседі. Осы бағытты зерттеуші психолог және педагог Т. Б. Клементьева «Повторяем времени английского глагола» оқу-құралын жазу кезінде автор профессор П. Я. Гальпериннің ақыл-ой іс-әрекеттері мен ұғымдарын кезең-кезеңмен қалыптастыру және шет тілін меңгерудегі орталық буын ретінде тілдік сананы бөлу туралы тұжырымдамасына сүйенеді. Ағылшын етістігінің шақтарын оқыту оқушыларға ана тілінде сөйлеу жағдайларында ағылшын етістігінің түрлерін ажырата білуге үйретуден басталады. Бұл жағдайда

ана тілі тілдік сананы қалыптастыру үшін қажетті база ретінде әрекет етеді. Ағылшын тілі санасын қалыптастыру ағылшын тілін қалыптастыру үшін қажетті шарт болып табылады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Уақытты игеру үш кезеңге бөлінеді. Уақыт түсінігін енгізер алдында біз ағылшын сөйлеміндегі сөздің ең басты бөлігі-етістік екенін ажыратып алайық. Іс-әрекет объективті процесс. Онда әртүрлі тілдерде тек ішінара сәйкес келетін әр түрлі жақтарды атап өтуге болады. Бірақ ағылшын және орыс тілдерінің шақтарын білдірудің әртүрлі құралдарына қарамастан, ағылшын етістігінің уақыт формаларының кез келген мәндерін қазақ тілінің қазіргі шақтарымен беруге болады: қазақ тілінде контекст арқылы, ағылшын тілінде – етістіктің өзі түрінде.

Ағылшын етістігінің уақыт формаларын үйрену кезінде негізі – оның төрт аспектісі («түрі», «реңкі») болып табылады.

1-ші кезеңі екі уақытты үйренуді қамтиды: Present Simple және Present Continuous. Уақытты практикалық игеру тек бірге үнемі салыстыруда, нақты мысалдар мен жаттығулар жасауда жүргізіледі. Біз осы шақты үйренетінімізді түсінеміз және оның екі түрімен танысамыз, олардың бірі ұзақтықты білдіреді, ал келесісі тұрақтылықты.

2-ші кезең-Past Simple, Future Simple және Present Perfect оқу. Бұл кезең-уақытты түсінудегі ең маңызды кезең. Мұнда оқушылар Simple, Continuous және Perfect уақыт формаларының негізгі аспектілерін түсінуі тиіс. Бұл кезеңде оқушылар өздеріне таныс екі уақыт пен үш жаңа нәрсені көреді. Біз осы шақтың аяқталған жаңа түрін үйренуді бастаймыз. Біз көрсеткіш сөздерді жазып, бірден үш уақытты қамтитын жаттығуларға көшеміз. Содан кейін Past Simple-ға келеміз. Етістіктің дұрыс және бұрыс түрлерімен танысып, бұрыс етістіктердің кестесін қарастырамыз.

Present Simple-дан Past Simple-ге сөйлемдерді өзгерту жаттығуларын орындаймыз. Барлық бес шақтың туындау жолдары мен функцияларымен танысқаннан кейін, сол шақтарда, осы сөздер жиынтығын пайдалана отырып: бастапқы формадағы бастауыш және баяндауыш, бес түрлі сөйлем құрастырамыз. Мысалы:

he/ write a letter.

He writes letters every day. (Present Simple)

He is writing a letter now. (Present Continuous)

He has already written a letter (Present Perfect)

He wrote a letter yesterday (Past Simple)

He will write a letter tomorrow (Future Simple)

Содан кейін етістіктің сұрау және болымсыз түрлерінде сөйлемдер құрастырамыз. Осындай жаттығулардан кейін, жақшаларды ашу жаттығуларына көшеміз. Оларды келесі схема бойынша орындаймыз.

1 Тапсырманы оқып, оны қазақ тіліне аударыңыз.

2 Біздің жағдай қай шақта – қазіргі, өткен немесе келер?

3 Әрбір әрекетті (жақшадағы етістік) дұрыс формада көрсетіңіз: жай, жалғасқан немесе орындалған.

3-ші кезең – жеті шақ. Алдыңғы бес шаққа Past Continuous және Past Perfect қосылады.

Осы екі шақ кестеге қосылады және біз сол схема бойынша әрекет етеміз:

1 Шақтың туындау жолдарын талдау.

2 Жеті түрлі шақта сөйлемдерді ауыстыруға арналған жаттығулар.

3 Жақшаларды ашуға жаттығу.

4 Сөйлеу әрекеттерінде осы жеті шақты қолдануды үйрену.

4-ші кезең. Барлық шақтар. Бұл кезең қорытынды және оқушыларды «Шақтардың қиылысуы «атты жаңа күрделі тақырыпқа алып келеді

Грамматикалық дағдыларды қалыптастыруда үш негізгі тәсіл бар. Грамматикалық дағдыларды қалыптастыру процесі әртүрлі әдістемелік тәсілдер тұрғысынан ұйымдастырылуы мүмкін. Қазіргі уақытта шет тілдерін оқыту әдістемесінде келесі тәсілдерді атап өтуге болады:

1 *эксплициттік тәсіл;*

2 *имплициттік тәсіл;*

3 *дифференциалды тәсіл.*

Грамматикалық дағдылар мен іскерлікті қалыптастыруға эксплициттік тәсіл шеңберінде екі әдісті бөліп көрсетуге болады: дедуктивтік және индуктивтік. Дедуктивтік әдістің атауы «дедукция» – жалпыдан жекеге дегенді білдіретін сөзден шыққан. Дедуктивтік әдіс кезінде дағдылар мен біліктерді қалыптастырудың бірінші кезеңі – танысу. Ереже мен мысалдармен танысу процесінде іске асырылады, екінші кезең – жаттығу-оқшауланған формальды операцияларды пысықтауды қамтиды, үшінші кезең – сөйлеу практикасы, аудару жаттығулары негізінде ұйымдастырылады [2, 105].

Эксплициттік тәсілдің басқа әдісі индуктивтік әдіс болып табылады. Индуктивтік әдіс бірлі-жарым фактілерден жалпы ережелерге ауысуды көздейді. Индуктивтік әдіс оқушылардың өздері шет тілін үйренуде кездесетін құбылыстар негізінде ережені қалыптастыруға мүмкіндік береді. Индуктивтік әдіс кезінде оқушылар мәтінде бейтаныс грамматикалық формаларды тауып, контекст арқылы олардың мағынасын түсінуге тырысады. Жаңа құбылысты одан әрі талдау шетел мәтінін ана тіліне аударумен салыстыру арқылы жүргізіледі, одан кейін ереже тұжырымдалады. Қажет болса, оқытушының немесе оқулықтың кеңестері қолданылады. Содан кейін оның формаларын

өзектендіруге жаңа грамматикалық құбылысты сәйкестендіру және түсіндіру үшін жаттығулар сериясы қажет.

Грамматикалық дағдыларды қалыптастыруда имплицитті тәсіл әр түрлі модификациялармен екі әдісті қамтиды, атап айтқанда – құрылымдық және коммуникативтік. Құрылымдық әдістермен ауызша, белсенді, құрылымдық-функционалдық және т.б. деп аталатын әдістер аясында әр түрлі авторлар әзірлеген грамматикалық дағдыларды қалыптастырудың бірқатар әдістерін атауға болады. Грамматикалық дағдыларды қалыптастыруды құрылымдық әдіс деп атауға болады, себебі олардың жаттығуларының негізіне құрылымдық модельдер немесе формулалар арқылы символдық түрде берілетін сөйлемдер үлгілері қойылады, мысалы: S-V-O, мұнда S-бастауыш, V-баяндауыш, O – қосымша (толықтауыш).

Құрылымдық модельдер тіл немесе сөйлеу модельдері деп аталады немесе егер олар символдармен емес, лексикалық бірліктермен, сөйлеу үлгілерімен, типтік фразалармен өрнектелген болса. Грамматикалық дағдыларды қалыптастыруға имплициттік тәсілдің басқа түрі коммуникативтік әдістер болып табылады. «Гувернантка әдісі» деп аталатын қарқынды әдістердің түрлі нұсқаларын коммуникативтік әдістерге жатқызады (яғни оқылатын тілде қарым-қатынас, аударма және грамматика оқу жүйесінен алынып тасталса, ал сабақ оқытушының сөйлеуіне еліктеу түрінде өтеді, бұл сөйлеу автоматтарының пайда болуына ықпал етеді, бұл әдісті шет тілдерін оқытудың тікелей әдістерінің бастаушысы деп есептеуге болады) және коммуникативтік мақсатта қарым-қатынас жасауға мәжбүр ететін тілдік ортаға жай ғана табиғи батыру. Шетел тілдерін оқытудың коммуникативтік әдісін, оның ішінде грамматикалық дағдыларды қалыптастыруды Е. И. Пассов әзірледі. Бұл әдістеме 12–13 жастағы балалар тобы үшін 10–13 адам көлемінде әзірленген. Балалар өте жан-жақты, қызығушылықтары әртүрлі: компьютерлік тақырып, шетелдік әншілер, ұялы телефондар танымал көркем шытырман оқиғалы және мультипликациялық фильмдер мен т.б. бұл топта балалардың назарының тұрақтылығы 25–30 минуттан аспады, сондықтан да ұзақтығы аз қызметтің түрлі түрлері қолданылды. Сабақтың көп бөлігі ауызша сөйлеуге арналады, себебі ол жаттығуды қажет етеді. Оқыту концептуалды жүргізілді, әрбір сабақ бойынша тапсырмалардың күрделілігі артады, бірінші сабақта «мұғалім-сынып жұмыс» режимі басым болады, ал соңында оқушылар жетекші рөл атқарады, ал мұғалім сүйемелдейді, көмектеседі, үйлестіреді [3, 78].

Дифференциалды тәсіл оқытудың әр түрлі әдістері мен тәсілдерін, оқыту мақсатына, сөйлеу қызметінің түрлеріне, оқыту кезеңіне, тілдік материал мен оқушылардың ерекшеліктеріне байланысты әр түрлі жаттығуларды қолдануды көздейді. Көп рет қайталауды талап ететін

грамматикалық құрылымдарды қолдану оқушыларды өзінің біртектілігімен шаршатады, ал жұмсалған күш-жігер жылдам нәтиже бермейді. Шет тілін оқыту әдістемесін әзірлеудің басты мақсаты ахуалдық-коммуникативтік тәсілді пайдалана отырып, дамытушы, тәрбиелік және оқу міндеттерін іске асыру болуы тиіс.

• **Оқыту:**

- сөйлеу іс-әрекетінің тәжірибесі (монолог, диалогтық, тыңдалым));
- сөйлеу әрекетінің рецептивті түрлерін оқыту;
- тақырып бойынша лексиканы белсендіру;
- грамматикалық материалды қайталау және бекіту;
- коммуникативтік біліктерді қалыптастыру және дамыту (қысқа

хабарламаларды есту арқылы қабылдау және түсіну, күрделі емес ақпаратты жазбаша ресімдеу);

- сөздік қорын кеңейту.

• **Дамытушы:**

- ағылшын тілінде ойлау, баға беру, өз пікірін білдіру қабілетін дамыту;
- зияткерлік даму;
- шығармашылық, қияли дамыту;

• **Әлеуметтік-мәдени:**

- бейнелі ойлауды, эрудицияны дамыту;
- ой өрісінің кеңеюі.

• **Тәрбиелік:**

- ағылшын тілін оқуға деген құрмет пен қызығушылықты қалыптастыру;
- төзімділік сезімін тәрбиелеу;
- қарым-қатынас мәдениетін тәрбиелеу;
- командада жұмыс істей білу, бір-біріне көмектесу;
- әр түрлі қызмет салаларында тілді практикалық пайдалану қажеттілігін

қалыптастыру

ҚОРЫТЫНДЫ

Грамматикалық құрылымдарды сөйлеу үлгілері түрінде енгізу керек. Балалар оларды есте сақтайды, содан кейін оларды сөйлеуде пайдаланады. 12–13 жастағы балалар үшін мұндай түсініктемелер оқу үдерісіне ойын түрінде енгізіледі. Олар өте қарапайым және қысқа. Осы жаста балалар мұғалімнің ұзақ түсіндірмелерін қабылдай алмайды және ұмытып кетеді.

грамматиканы оқу кезінде, ұқсас құбылыстарды талдауда қазақ тілімен ұқсастық принципі қолданылады. Түсініктеме балалар үшін қызықты және қолжетімді формада (грамматикалық ертегілер, тілдің тарихы мен оқиғалары, өлеңдері және т.б.) болады, ал қазақ тіліне тән емес құбылыстар оқылатын жағдайларда ертегілер мен тарихты, көрнекілік элементтерін қолданған жөн,

ол оқушылардың өзіндік «тірек сигналы» ретінде қызмет етеді, және одан әрі жұмыста құбылыстың өзін есте сақтауға мүмкіндік береді.

Осылайша, шет тілді тілдік сананы меңгеру осы тілде сөйлейтін адам тұрғысынан сөйлеу жағдайларын қабылдай білу және түсіне білуді білдіреді. Жоғарыда көрсетілгендей оқушыға қазақ тілінің тілдік формаларынан бөтен тіл формаларына тікелей көшуді ұсынамыз. Бірінші кезекте қазақ және ағылшын тілдерінде аспектілердің айырмашылығын қалыптастыру қажет. Әдетте, шақтарды оқыту жеке грамматикалық формалар мен нақты модельдердің жеке ережелерін үйренуден тұрады. Шақтардың формалар жүйесін меңгеру жылдар бойына созылады, бұл, әрине, көп шығындалатын оқу уақытына әкеледі. Әр түрлі тәсілдерді бастапқы кезеңде қолдану шет тілін оқытуда грамматикалық дағдыларды қалыптастыруға және дамытуға ықпал етеді.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Щукин, А. Н.** Обучение иностранным языкам: Теория и практика. – М., 2006. – 200 б.

2 **Ляховицкий, М. В.** Методика преподавания иностранных языков: Учебник. – М. : Высшая школа, 1981. – 159 б.

3 **Конышева, А. В.** английский язык. Современные методы обучения: Учебник. – М. : Минск : Петра Системс, 2007. – 298 б.

Материал 31.10.19 баспаға түсті.

А. Байгуанышева¹, М. Т. Кожаканова²

Эффективные методы обучения форм английского языка

^{1,2}Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,
г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 31.10.19.

A. Baikuanysheva¹, M. T. Kozhakanova²

Effective methods of teaching forms of the English language

^{1,2}L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan.

Material received on 31.10.19.

В этой статье рассматриваются основные четыре аспекта английского глагола для изучения временных форм, три основных подхода к формированию грамматических навыков –

это эксплицитный, имплицитный, дифференциальные подходы. Говорится о двух методах, играющих важную роль в развитии грамматических навыков: дедуктивный и индуктивный.

This article discusses the four main aspects of the English verb for the study of forms, the three main approaches to the formation of grammatical skills: explicit, implicit, differential approaches. There are two methods that play an important role in the development of grammatical skills: deductive and inductive.

Ф. Балғожиев¹, Н. Нұрланова², Э. Ғилажева³

¹оқытушы, Гуманитарлық ғылымдар және өнер факультеті, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті, Атырау қ., 060011, Қазақстан Республикасы;

²аға оқытушы, магистр, Гуманитарлық ғылымдар және өнер факультеті, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті, Атырау қ., 060011, Қазақстан Республикасы;

³оқытушы, магистр, Гуманитарлық ғылымдар және өнер факультеті, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті, Атырау қ., 060011, Қазақстан Республикасы

e-mail: ¹balgozhiev60@bk.ru; ²k.n.n.a.a@mail.ru; ³ilmira8381@mail.ru

**ЖУРНАЛИСТИКАДАҒЫ ЖАҢАШЫЛДЫҚ
ПРИНЦИПТЕРІ**

*«Журналистика-қоғаммен бірге өмір сүріп,
қоғаммен бірге тыныстайды.»*

Н. Михалковский

*«Жазу қиын, бірақ мүлдем жазбау одан да
қиынырақ болар еді.»*

Тадеуш Бреза

Мақалада журналистика саласындағы жазу стилі, тілдің көркемдік ерекшелігі мен онда кездесетін кейбір сөздердің мағыналық жағына аса мән беру жайы қарастырылған. Онда қазақ тілінің сөйлеу, жазылу мәнерін де екішеледік. Негізінен, қай халықтың да қастерлеген қадірлісі ұлт тілі. Өйткені, оның ел өмірінде атқарар міндеті айырықша болғандықтан осы тұстарын алып отырмыз. Сондай-ақ, бүгінгі таңдағы баспа жұмысына да жаңаша талап пен талғам тұрғысынан қарау жағы да қарастырылды. Әсіресе, газет, журнал арасындағы сапалық айырмашылық пен кітап басудың заңдылық бағыттарын да қысқаша сараладық. Ал, журналистикада газет шығарудағы компьютерлік дизайнның соңғы үлгідегі жасалу жолдары мен оны қолданудағы кейбір айырмашылықтарының бүгінгі заман ағымына сай жаңарып отыруы да заңдылық. Сол себепті осы ғылыми мақалада қазақ газетінде жарияланған материалдың маңызы мен мәні де газетті көркемдеу әдісі де қамтылды.

Кілтті сөздер: Библиография, лингвистика, тілдік таңба, бастамашы, ақпараттар жүйесі, верстка, статистика, лингвистика, кітап, дизайн, қаріп, фотосурет, иллюстрация.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қай халықтың да қастерлеген қадірлісі-ұлттық тілі. Оның ел өмірінде атқарар міндеті айырықша.

Тіл мәселесі –тереңнен тартылған тарихи теперіштер тежегіш күш болып отырғандықтан да жалаң жанашырлықпен жақсара қояр жай емес. Бұл жайлы тілдің сан салалық проблемаларын көтерген көлемді ғылыми еңбектер, публицистикалық пәрменді мақалалар жазылып келеді және оның әлі де талай уақыт ұранды мәселе атынан айырылмайтыны анық.

Қазақстандық бұқаралық ақпарат құралдары тіл мәселесі тақырыбында талай таласты ой-пікірдің өрістеуіне шын мәніндегі демократиялық талапқа сай ықпал етті. Негізінен тіл тарихы тым тереңде жатқаны талас тудырмайды.

Аталған мәселе халқымыздың XX ғасыр басындағы қайраткерлерінің еңбектерінде көтерілді, олардың тіл болашағына, қоғамдық өмірде қолданысына қатысты қарымды ойлары мен батыл пікірлері бүгінгі күні де бағасын жоймай отыр. Бұл орайдағы қазақ тілі ғылымының аса көрнекті өкілі А. Байтұрсынов, С. Садуақасов, М. Шоқай, Х. Досмұхамедұлы, М. Дулатов тағы басқалардың өз кездерінде айтқан кеңестерін соңғы жылдары ғана баспасөз бетінен және кейінгі жылдары жинақталып, жарық көрген кітаптарынан білеміз. Бұл жерде біз зерттеу барысында еңбектерінен дәлел келтірген ұлылар есімін ғана атап отырмыз.

Мемлекеттік тіл мәселесі, оның республикадағы саяси ахуалдың тұрақтылығына тигізер ықпалы және бұқаралық ақпарат құралдарының қоғамдағы ролі мен міндеттері жайлы Қазақстан Республикасы Президентінің елдің қоғамдық-саяси мәселелері бойынша берген сұхбаттарында, еңбектерінде ерекше аталып келеді.

Мемлекеттік тіл, ұлтаралық қарым-қатынас және ішкі саясат мәселелерін зерттеуде соңғы жылдары ғалымдар, саясаткерлер, философтар, тарихшылар, журналистер баспасөздің, электронды бұқаралық ақпарат құралдарының қызметіне ерекше назар аударып отырғанын атап өту қажет. Осы орайда А. Сәрсенбаевтың, Б. Абдығалиевтің, Б. Исабековтың, С. Борбасовтың еңбектері елеулі үлес қосты.

Қазақстандық баспасөздің жаңа дәуір үлгісіндегі демократиялық жағдайда мемлекеттік тіл саясатын жүргізуге ықпалын қалыптастыру арқылы нақты қоғамдық күш негізіндегі бағытын бағдарлау қажет. Бұл орайда қоғамдағы саяси тұрақтылық қалыптың сақталуына, ұлтаралық қатынастың тұрақтануына, халықты мәдени тәрбиелеуде журналистика қоғамдық

пікірді қалыптастырушы қуатты күш ретінде қоғам дамуында қаншалықты зор рөл атқаратыны, жалпы журналистиканың рөлі жайлы қалыптасқан көзқарастарға ие ғалым-зерттеушілер Т. Амандосов, М. Арғынбаев, Х. Бекхожин, Ш. Елеукенов, Т. Ыдырысов, Т. Қожакеевтердің еңбектерінде, оның бүгінгі күнмен сабақтасқан сипаты М. Барманқұловтың, Н. Омашевтың, С. Қозыбаевтың еңбектерінде кеңінен көтеріліп келеді.

Қазақ тілінің қазақтың мұңын мұндап, жоғын жоқтар жалғыз қаруы екенін бір сәтте есінен шығармаған Ахмет Байтұрсынов Қазақ газетінде: «Арамызға әр түрлі жұрт кіріскенде солармен қатар атымыз жоғалмай, қазақ ұлты болып тұра аламыз ба? Осы біздің төсекте дөңбекшітіп ұйқымызды бөлетін нәрсе. Басқа жұртпен араласқанда өз алдына ұлт болып, өз алдына тілі бар, өз тілінде жазылған сөзі (әдебиеті) бар жұрттарға не тұрады. Өз тілімен сөйлескен, өз тілімен жазған жұрттың еш уақытта адамы жоғалмайды. Ұлттың сақталуына да, жоғалуына да себеп болатын нәрсенің ең қуаттысы-тіл. Сөзі жоғалған жұрттың өзі де жоғалады. Өз ұлтына басқа жұртты қосамын дегендер әуелі сол жұрттың тілін аздыруға тырысады. Егер де, біз Қазақ деген ұлт болып тұруды тілесек, қарнымыз ашпас қамын ойлағанда, тіліміздің де сақталу қамын қатар ойлау керек. Қазақтың осы күнгі ісінің бетіне қарағанда һәм мұнан былай ісіміздің беті осы болса, қазақ тілі азып жоғалуға ықтимал», – деп дауыл алдындағы дабыл қақты. Ал, А. Байтұрсыновтың айтқаны, сол кездегі қазақ тілінің басына төнер түнектің алдын алу еді.

Кейінгі уақытта дербес ел ретінде жаңа таныла бастаған жас мемлекеттер үшін ұлт тілінің мемлекет тілі ретінде мойындалуы – ең маңызды шарттардың бірі. Ал, Қазақстан Республикасында мемлекеттік тіл – қазақ тілінің қатарға әлі қосыла алмай жатуының сыры неде? Бұл сұраққа жауап бергенде, қазіргі күні көп айтылып жүрген тілді оқыту, үйретудегі қиындықтарды, оның республиканы мекен еткен басқа ұлттар үшін де өмір сүру үшін басты қажеттілігі қалыптаспағанын, тілді меңгеруге деген талап деңгейінің төмендігін, жалпы жанашырлық аздығын және басқа түрлі кедергілерді көлденең тартып қана қоймай, тереңнен тартылған тарихи себептерді де зерттей қарастыру қажеттілігі анық.

Қайта құру, жариялылық жылдары туған сәттен бастап қазақстандық баспасөз бен бұқаралық ақпарат құралдарының алдында тұрған ұлы міндет осы болды. Алайда, орыс тіліндегі басылымдармен салыстырғанда қазақ басылымдарының жағдайы әлі де болса қажетті деңгейге көтеріле қоймаған еді.

Осындай жағдайда отырып, республиканың қазақ тілді баспасөзі ұлттық мұрат жолына адалдық, туралық үшін табандылық таныта білді. Бұл жолда әсіресе қазақ тіліндегі басылымдардың атқарған еңбегі мен орындаған рөлі орасан зор болғаны белгілі.

Қалай дегенде де, қазақстандық баспасөз біз көрсетіп отырған кезеңде тіл болашағына қатысты қабырғалы қоғамдық ойдың қозғаушысы, тәлімгердің тірекшісі бола білді. Ол тіліміздің дамуы енді қазақтың өз қолында ғана қалып отырғанын қадала айтуда.

Мемлекеттік тіл саясатындағы жүргізіліп отырған жұмыстарға кеңірек тоқталуымыздың бір сыры-осы істердің нәтижесі, баспасөздің тікелей араласуымен, көп жағдайда бастамашы болуымен байланысты. Баспасөз тіл саясатындағы жоқты көре білді, барды бағалай алды. Сыны сындарлы, ойы орынды басылымдар бұл орайда бағыт та сілтеді.

Қазақстандық баспасөз демократиялық жаңару кезеңіне тән талап пен талғамнан сабақ ала отырып, еліміздің өркендеуі үшін лайықты үн қоса алуы аса маңызды, ал жоққа шығаруға болмайтын бірлік бұзуға бейім басылымдар тарапынан болатын бұратартушылықтарға байыпты, білімді баға беріп, тіпті тегеурінді тойтарыс таныту күн тәртібінен түспейтінін де ұмытпау қажет. Бұл өсудің, шығармашылық шыңдалудың шынайы шарты. Ал, қазақстандық баспасөздің басым бөлігі қоғамдық көзқарастардың тайталасында пісіп, жетіліп, тәуелсіз елдің ертеңі мен болашағы үшін пәтуалы пікір, саналы саясатты өз іс-қимылының қазығы ете алатын зор мүмкіндігі мен ықпалын анық байқатты [1, 3–139 б.]

Сондықтан бүгінгі өз мамандықтарын игеріп жатқан болашақ журналистердің де алға қояр міндеті – тәуелсіз еліміздің тіл туралы мәселесіне қай кезде де жанашырлықпен қарап, еліміздің мүддесін жан-жақты қорғап, тіліміздің шұбалаңқы тіл аталмай, таза қалпында сақталып, өз деңгейіне көтерілуіне үлес қосып қана қоймай оны газет, журналдар арқылы бұқара халыққа жеткізу. Ол үшін журналист ұлтымыздың мәртебесі саналатын қазақ тілін, оның сөйлеу, жазылу мәнері мен лексикалық жүйесі мен құрылымын ең әуелі өзі жетік меңгеріп алуы тиіс. Өйткені, журналист қай кезде де халықтың жанашыры мен қолдаушысы болып қала бермек.

«Негізінен, газет – жұртқа қызмет ететін нәрсе, олай болатын мәнісі жұрттың білімді, пікірлі, көргені көп көсемдері, оқығаны көп адамдары газет арқылы халықтың алдына түсіп, жол көрсетіп, жөн сілтеп, басшылық айтып тұрады», – деген еді А. Байтұрсынов 1913 жылғы ақпанның 2-сі күнгі «Қазақ» газетінің алғашқы нөміріне арнап жазған бас мақаласында.

Бүгінгі күні лингвистика ғылымы көтеріп отырған тіл мен ойлаудың арақатынасы, тілдің коммуникативтік және номинативтік қызметі, тілдің ішкі құрылымы, тіл жүйелілігі, тілдегі типологиялық қатынастар мен олардың түрлері, тіл меңгеру мен үйренудің тиімді жолдары, тәсілдері сынды өзекті мәселелер заман талап-тілегінен орындалып отыр.

Тіл-таңбалар жүйесі. Тілдік таңба– зат пен оның атауы емес, ұғым мен акустикалық образдың (яғни дыбысталудың) психикада таңбалануы, сезіну органдарының қатысы арқылы түсіндірілетін құбылыс.

Тіл-жүйе, яғни оған абсолютті еркіндік жат. Тілдік жүйені тұтастай өзгерту мүмкін емес. Әрі тілдің кез-келген күйі тарихи факторлардың жемісі, тілдегі таңбалардың өзгеріссіз қала беруі, өзгелермен ауыстыруға келмейтіндігінің бір себебі осында. Айталық, алғашқы қазақ газеттері тіліне бүгінгі күннің лексемаларын тықпаласак, тарих пен тілге жасалған қиянат болар еді, тіл заңдылығына қайшы келу болып шығар еді.

Жалпы қазақ газеттерінде жарияланған материалдардың маңызы мен мәнін ескере отырып, газеттің қоғамдық өмірінде алатын орны мен қызметін үш бағытта топтастыруға болады:

- 1) қазақ газеттерінің халық санасын ояту үшін атқарған ағартушылық бағыттағы қызметі;
- 2) ақпарат жеткізу мен үгіт-насихат жүргізу бағытындағы қызметі;
- 3) әдеби тілді, сөздік қорды сан және сапалық жағынан толықтырудағы, байытудағы қызметі.

Газет тек ақпарат жеткізудің көзі ғана емес, ол өзі жеткізіп отырған ақпаратына қалың оқырманды, көпшілікті сендіру мен сол көздеген мақсаты бағытында тәрбиелеу жүгін де қоса ала жүреді. Осы тұрғыдан келгенде газет ұжымдық үгітші, насихатшы және ұйымдастырушы қызметін де атқара алады. Газеттің сан қырлы қызметін дөп басып, дәл таныған жөн.

А. Байтұрсынов кезінде «газет -халықтың көзі, құлағы һәм үні» екенін мерзімді басылымдар қызметінің сан қырын ашып танып айтқаны ақиқат [2, 8–27 б.]

Баспа өнімі. Баспа өнімінің стандарттары дегеніміз-біздің күнделікті пайдаланып жүрген баспа өнімдері-кітап, газет, журнал сол сияқты басқа да ақпараттық басылымдардың шығарылым мағлұматтарын бір ізге түсіріп, реттейтін нормативтік-техникалық құжат. Стандарт басылымдары түрлеріне қарай бірыңғайластырылғандықтан оқырман кітаптың авторын, суретшісін, аудармашысын, жанрын, қандай оқырманға арналғандығын, сонымен бірге қысқаша мазмұнымен, басылған жері, таралымы, көлемі туралы бірден ақпарат ала алады. Сонымен бірге стандарттау библиография, статистика және кітап саудасы саласында басылым туралы ақпараттар жүйесін әмбебап етеді. Стандарттау, әрине баспа саласында шектеулер қоятыны шындық, бірақ баспа өнімдерімен жұмыс істейтін аппарат, кітапхана және оқырман арасын бір деңгейде түсіністікке келтіретін қажеттілік.

Болашақ баспагерлер шығаратын өнімдерінің баспа ісіне қойылатын талаптардың барлығына сәйкес болу үшін бірінші көңіл аударатын мәселелері: Кітаптың тыстамасын қалай безендіруді, титул парақ және оның

сыртқы бетіне не орналастыру керектігін, негізгі мазмұнын қалай безендіруді, компьютер арқылы мәтінді теру барысында қандай ережелерді сақтауды соңғы бетке қандай мәліметтер орналастыру керектігін білу керек.

Басылымды баспадан шығаруға дайындаудың негізгі кезеңі-оның шығарылымы мен мағлұматтарын орналастырудан басталады. Кітап түріндегі басылымның шығарылым мағлұматтары-баспа туралы кешенді мәліметтер мен басылым туралы негізгі мәліметтер жазылған мәтіннен, оның қысқаша сипаттамасынан, кітапты дүкендер мен кітапханаларда өңдеуді жеңілдететін және оқырман іздестіргенде тез тауып алатын дербес цифрдан тұрады. Біздің республикада шығарылым мағлұматтарын реттейтін негізгі талаптар мемлекетаралық ГОСТ 7,4-95 «Басылым. Шығарылым мағлұматтары (ГОСТ 7.4-95 «Издания. Выходные сведения») стандарты бойынша анықталады.

Кітаптардың халықаралық стандартты нөмірлеуде республикалық стандарт пен мемлекетаралық ГОСТ 7.56-2002- ISSN сериялық (мерзімді) басылымдардың стандарты пайдаланылады. Халықаралық немесе республикалық стандарт әлі дайын болмағандықтан Ресейдің мемлекеттік стандарты ГОСТ Р 7.0.6-2008 ISMN-музыкалық шығармаларды халықаралық стандартты нөмірмен тіркеу стандарты бойынша түсініктемелер беріледі [3, 3–10 б.].

Газет журнал дизайны. Газет пен журнал-басылымның екі түрі ғана емес, ақпаратты екі түрлі жеткізудің, оқырманға екі түрлі әсер етудің құралы. Күн сайын жарық көретін газет оқырманға қоғамдық пікір тудыру арқылы үгіт – насихат жүргізудің ең тиімді құралы ретінде танылса, ал журнал-газет тудырған қоғамдық пікірді әрі қарай кең талқыға сала отырып, әр фактіні саралап, салыстырып оқырманға толыққанды материал ұсынатын басылым. Дегенмен, көзі қарақты оқырман бүгінде газет пен журнал арасындағы айырмашылықтың азайып бара жатқанын байқайды. Газеттер көптеп оқырман тарту үшін кіші форматтармен жарық көріп мүмкіндігінше журналға ұқсауға талпынғанымен, журнал газеттің ақпаратты оңтайлы әрі шапшаң жеткізетін тиімді тұстарын жетілдіру арқылы бәсекелес болуға ұмтылуда. Әйтсе де бұқаралық ақпарат құралдарының ішінде газетке қарағанда журналдың дизайнға көбірек мән беретіні байқалады. Журнал редакторы мен беттеушісі басылымның безендіру ісіне аса ұқыптылықпен қарайтыны содан. Десе де, газет пен журнал беттеушілерінің өзіндік стильдері болады. Әрқайсысы өз беттерінің бір-біріне ұқсап, біркелкі болып шыққанын қаламайды. Әр бетке түрлі өзгерістер енгізіп, дизайнның түрленуіне көбірек ерік береді.

Журналдардың көпшілігінің белгілі бір салаға арналатыны ақиқат. Әрқайсысының қандай да бір өзіне тән мақсаты бар: мәселен, табыс табу, идеяны жүзеге асыру, қоғаммен байланыста болу, мекеменің немесе жеке бір адамның шығармашылығын насихаттау.

Көп жағдайда журналдың басты тақырыбы әдебиет және өнер болып келеді. Мәселен, өнер саласын басты тақырып етіп алған журналдар («Жұлдыздар отбасы», «Керемет», «Жұлдызбен сырласу», т.б.) танымал тұлғалардың көпшілік біле бермейтін белгісіз тұстарын, қызықты әңгімелерін ұсыну арқылы оқырманның жүрегін жаулап алуға тырысады.

Журнал түрлі тақырыптарды негіз етіп алады және әрқалай түрленіп отыруға мүмкіндігі бар. Тіпті бір бағыттағы журналдардың қозғаған тақырыптары әртүрлі болып жатады. Кейде жаңа редактордың келуімен де журнал өз бағытын мүлдем өзгертіп жататын сәттер кездеседі. Мәселен, Мұхтар Шахановтың басшылыққа келуімен «Жалын» журналы әдеби тақырыпты көбірек қамти бастады. Осылайша, бағытын өзгерткен басылымның негізгі оқырмандары да ауысып отырады. Сол өзгеріс арқылы журналдың беделіде, таралымы да өседі.

Бұл арада газет дизайнының журнал дизайнынан қандай айырмашылығы бар десек, біріншіден, газет дизайнына қарағанда журнал дизайнында шығармашылық «еркіндік» басым.

Екіншіден, журналдың беттелуі мен дизайны газетке қарағанда анағұрлым күрделі.

Газет сызбасының дизайны, ең алдымен, оның жалпы мазмұнымен сыдырта қарап шығу арқылы танысуға мүмкіндік берсе, журнал сызбасының дизайны бұған көнбейді, ол асықпай зейін қоя қарап шыққанды жөн көреді. Газет дизайнының жалпы көрінісі мен журнал дизайнының жалпы көрінісі, сондай-ақ технологиялық процестерінің күрделілігімен де ерекшеленеді. Мәселен, газетті макеттеп, беттеу үшін әжептәуір ақша жұмсалатын болса, журнал шығыны оданда көп.

Газет бетінің дизайны немесе журналдың дизайндық беттелуі деген ұғымдар дұрыс емес, алдымен газет-журнал сызбаларының дизайнын жасап алу керек, содан соң ғана сол нобаймен газет те, журнал да беттеледі.

Газет – журнал дизайны принциптерін ұғудың ең бір нақты көрсеткіштерінің бірі-фотосуреттерінің беттерде, әсіресе ашпабетте дұрыс орналасуында.

Жақсы атқарылған дизайн-әдемі безендіру емес, түрлі хабарларды сауатты орналастырудың функциясы. Газет-журнал бетіндегі ешбір материалды да елеусіз орналастырғымыз келгенімен, сызба ыңғайына қарай кейде шығармашылықпен жұмыс істеуге тура келеді.

Газет-журнал дизайнерлеріне ерекше маңыз аудару тиіс тетіктер мыналар:

- 1 Қаріптер;
- 2 Тақырыптар;
- 3 Мәтін бағаналары;

- 4 Ішкі архитектура;
- 5 Фотосуреттер;
- 6 Ақпараттық кескіндер;
- 7 Бос кеңістіктер;

Журнал және газет беттерін монтаждауды беттеу дейміз. Бұл-баспа өнімінің полиграфиялық процестер арқылы түпкілікті түрге енетін кезеңі. Яғни, беттеу-нөмірдің композициясы.

Газет-журнал беттеулерінің өзіндік айырмашылықтары бар:

- материалды беру принципіне қарай;
- беттелу күрделілігіне қарай.

Газет нобайы ақ-қара түске көне бергенімен, журнал нобайы барлық ерекшелігі танылу үшін міндетті түрде түрлі-түсті болуы тиіс. Сондықтан газет сызбасын жасағаннан гөрі, журнал сызбасы анағұрлым қымбатқа түседі. Екеуіне де тәжірибелі маман қажет.

ҚОРЫТЫНДЫ

Заман техникасы дамыған сайын беттеу принципі де күнделікті жаңарып отырады. Талғам да, талап та өзгереді. Журналистік көзқарас та басқа арнаға ойысады. Қазірдің өзінде кейбір беттеушілер екіұдай пікірде: бірі ең маңызды материалдарды газет бетінің сол жақ үстіңгі бөлігіне орналастыру керек десе, екіншілері оның оң жақ үстіңгі бұрышта тұрғанын қалайды. Материал газет бетіне түскен соң, оның маңызды, маңызсызы болмайды деген пікір айтушылар да бар. Ең дұрысы, оқырманды жақсы дизайнмен қызықтыра білуде, сонда ол материалды қай бұрышқа апарсаңыз да, бәрібір тауып оқиды.

Беттеуге кіріспес бұрын, қай сызба жобасының, қанша бағаналы макеттің газетімізге сай келетінін таңдап, белгілеп алуымыз тиіс.

Сауатты әзірленген сызба жобасы мәтін мен суретті дұрыс әрі әдемі орналастыруға септігі тиеді. Үлкен форматты газеттер (А2 – «Егемен Қазақстан», «Айқын», т.б., А3 – «Қазақ әдебиеті», «Ана тілі», т.б.) тәп-тәуір макет жасауға өте ыңғайлы. Оған мақала да, сурет те еркін сияды. Кіші форматты газеттің (А4 – «Замана», т.б. «сары басылымдар») сызбасын жасау өте қиын әрі ол біз ойлағандай сызба жасауға мүмкіндік бермейді. Үлкен форматты газеттер негізінен 6 бағаналы сызбаны таңдап алады.

Қазір бір-бірімен бәсекелес газеттер мен журналдар өз дизайндарына ерекше мән беріп жүр. Дизайнынның басылымға тән ерекшелігін көркемдеуші редактор айқындайды. Әсіресе, газет дизайнында қаріптерді сауатты қолдану ерекше рөл атқарады.

Газет немесе журналдың дизайнын қалыптастыруда оқырман аудиториясының да үлкен рөлі бар. Өйткені, газет оқырман тілегімен санасып, оқырман қажеттілігін қанағаттандырады. Газеттің бірінші беті мен

журнал мұқабасы көбіне оқырман талғамына сай безендіріледі. Басылым міндеті – алдымен ақпарат беру, сондықтан ол бірінші жолдан-ақ оқырман үшін қызмет ететінін айқын аңғартуы тиіс. Құрылымы жағынан бірінші бет дағдыдан бөлек күрделі. Барлық ішкі құрылымдық белгілері мен сыртқы безендіру сипаттары газеттің мүмкіндігін ашады.

Әдетте, редакцияда бірінші беттің барлық элементтері тыңғылықты ескеріледі: мәтін мен иллюстрациялардың орналасу, қаріптердің үлкен-кішілігі, беттің сыртқы (титулдық сұлбасы), т.б. Газеттің бірінші бетін безендіруде симметриялық терім (верстка) жиі қолданылады: ортасына бет мазмұнын ашатын үлкен фотосурет, сонан соң басылымның логотипі орналастырылады.

Газеттің әрбір бетінің жетістігі беташар суреттерге байланысты болады. Беттің құрылымы дербес материалдарға бағынады және ол негізгі мазмұндық форманы атқара алады [4, 82–91 б.]

Бастысы, журналист өзінің саласын біліп қана қоймай, жан-жақты меңгергені жөн. Өйткені, газет-журналды оқырман көңілінен шығатындай етіп сапалы әрі көркем дайындау, жақсы дизайнермен бірге, сол журналистің тынымсыз ізденіс еңбегінің ғана жемісі болмақ. Ал, журналист тек мақала жазумен ғана шектелмеуі қажет. Ол мақаланың газет бетіне қалай орналасуы мен мақала тақырыптарының, оған қойылатын рубрикалардың, газеттегі суреттер мен мақаланың өзара байланысып тұруын да, құрылған беттегі бас тақырыптардың шрифтілік үйлесімін де, дизайндық көркемдігін де тәжірибе жөнінде жетік білген кезде, сол өзінің саласының нағыз шебері бола алады. Бүгінгі жас журналистерді оқытып шығаруда да оларға қойылатын талап пен берілген білім сапасы осы жазғанымызда көрсетілгендей деңгейде болуы шарт. Сондай-ақ, дайын газет, журналды басып шығаруда баспахананың атқаратын рөлі орасан зор.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Біржан БЕЛҒАРА.** Баспасөз және мемлекеттік тіл мәселесі. – Астана : Елорда, 2001. 160 б.

2 **Бағдан Момынова.** Газет лексикасы жүйесі мен құрылымы. – Алматы : «Арыс», 2003. – 228 б.

3 **Қоңыр Мұқатаева.** Баспа ісіндегі стандарттар. – Алматы : Қазақ университеті, 2012 – 212 б.

4 **Сердәлі, Б.** Мерзімді баспасөз дизайны: – Астана : Фолиант, 2015 – 128 б.

Материал 31.10.19 баспаға түсті.

Ф. Балгожиев¹, Н. Нұрланова², Э. Ғилажева³

Принципы новаторства в журналистике

^{1,2,3}Факультет гуманитарных наук и искусства,
Атырауский государственный университет имени Х. Досмухамедова,
г. Атырау, 060011, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 31.10.19.

F. Balgozhiev¹, N. Nurlanova², E. Gilazheva³

Principles of innovation in journalism

^{1,2,3}Kh. Dosmukhamedov Atyrau State University,
Atyrau, 060011, Republic of Kazakhstan.
Material received on 31.10.19.

В статье описывается журналистский стиль письма, художественные особенности языка и значение некоторых текстов. Здесь мы говорим о казахском языке, стиле письма. По сути, достоинство нации – это национальный язык. Ведь из-за его особой роли в жизни страны мы принимаем эти причины. Кроме того, сегодняшняя работа с прессой также была сделана на заказ. Короче говоря, мы кратко рассмотрели качественные различия между газетами, журналами и юридическими аспектами книгоиздания. Также верно и то, что в журналистике современные способы оформления газет и различия в их использовании актуальны. Именно поэтому в данной статье сущность и сущность материала, публикуемого в казахстанской газете, также освещается газетой.

The article outlines the journalistic writing style, the artistic peculiarity of the language, and the meaning of some of the lyrics that are there. Here we speak of the Kazakh language, the style of writing. Basically, the nation's dignity is the national language. After all, because of his special role in the life of the country, we take these reasons. In addition, today's press work has also been tailor-made. In short, we have briefly considered the qualitative differences between newspapers, magazines, and legal aspects of book publishing. And it is also true that in journalism, the way in which the most recent generation of newspaper designs and the differences in its use are up-to-date. That is why in this paper the essence of the material published in the Kazakh newspaper is also covered by the newspaper.

С. Б. Бектемирова¹, З. А. Умирова²

¹ф.ғ.к., доцент, Филология және әлем тілдері факультеті, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы;

²магистрант, 2 курс, Филология және әлем тілдері факультеті, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы

e-mail: ¹bektemirova_s77@mail.ru; ²zamira_07_91@mail.ru

**ҚАЗАҚ ТЕРМИНТАНУЫ ДАМУЫНЫҢ
НЕГІЗГІ ҚАҒИДАТТАРЫ**

Мақалада қазақ терминжасамы тарихында негізге алынған қағидаттар туралы сөз қозғалады, өйткені қазіргі таңда сол қағидаттар ескерілмей, әртүрлі ғалымдардың өз бетінше термин жасау үдерісі көбейіп, терминдердің сапасы төмендеп немесе бір терминнің бірнеше нұсқаларының бір-бірінің орнына қолданылып жүргенін байқау қиын емес. Сондықтан қазақ терминологиясының негізін салған ұлы ғалымдарымыз А. Байтұрсынұлы, Қ. Жұбанов, Ә.Қайдар және тағы басқа ғалымдарымыз негізге алған бағыттары мен қағидаттарын ескеріп, олардың ең тиімділерін дұрыс қолдана білу терминжасам ғылымының өзекті мәселесі болып отыр. Сонымен қоса термин жасауда олар қолданған кейбір әдіс-тәсілдерді ұтымды пайдалануымызға болады, өйткені ғалымдарымыз тәжірибесінде олардың қаншалықты тиімді немесе тиімсіз болғанын көруімізге болады. Бұл термин жасауда дайын ұтымды модел деген сөз. Дегенмен бұл модел толықтыруды талап етеді. Өйткені тіл үнемі өзгеріп, дамып отыратын құбылыс және қоғам өміріндегі барлық ғылыми-техникалық, саяси, әлеуметтік, экономикалық жаңалықтар мен өзгерістер тілде көрініс табады. Ал ғылыми-техникалық, саяси, әлеуметтік, экономикалық жаңалықтармен алмасу үдерістерінде термин ең бір маңызды рөл атқарып, арнаулы ғылыми ақпаратты беруші тілдік бірлік болып табылады. Мұның себебі терминнің ақпараттық қызметімен, яғни оның арнаулы білімдерді тасымалдау міндетімен айқындалады.

Кілтті сөздер: термин, терминтану, пуризм, қағидат, интернационалдылық.

КІРІСПЕ

Қазіргі жаһандану үдерісінде әлемдік деңгейдегі талаптарға сай әрі кез келген заманауи ғылыми-технологиялық ақпараттар мен жаңалықтар көрініс табатын қазақ тілінің мемлекеттік тіл дәрежесін бұдан да жоғарылату, әлеуметтік өміріміздің барлық саласында ресми түрде қызмет етуіне сонымен бірге ғылым тілі дәрежесінің мынсыз болуына бүгінгі таңдағы жүргізіліп жатқан іс-шаралар соның бір айғағы деуімізге болады. Қазақ тілі мемлекеттік тіл мәртебесін алған күннен бастап оның рөлі айтарлықтай өсті, әсіресе барлық функциясының кеңеюі және қарым-қатынас жасаудың барлық аясында көрініс табады. Қазіргі таңда жаһандану үдерісінен арта қалмау барлық елдің мүддесі, дегенмен өз ұлттық болмысын сақтап қалу одан да маңызды болып отыр. Ал әр ұлттың болмысы тілінде көрініс табады. Сондықтан қазақ тілінің жағдайын жақсарту, ұлттық болмысымызды сақтап қалу үшін тілдік саясатымызға сәйкес лингвистикалық зерттеулер қажет, соның бірі – ұлттық тілімізге ешқандай нұқсан келтірмей, әлемдік стандартқа сай терминологиялық қорымыздың сапасын жақсарту мәселесі.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Ұлттың қоғамдық-саяси, рухани-мәдени өмірінде болып жататын өзгерістердің барлығы оның тілінен көрініс таппай қалмайды. Тіл тек қатынас құралы ғана емес, халықтың танымы мен білімінің жинақтаушысы да болғандықтан солай болуы заңды да. Ғылым тілінің даму тарихын да халық өмірінде болған өзгерістермен байланыстырмай, бөліп алып қарауға болмайды. Сондықтан да біз бүкіл термин шығармашылығын, терминологиялық лексиканың барлық тәсілдері арқылы жасалған терминдерді қоғам өмірінде болған сондай өзгерістермен тікелей байланыста қарастыру қажет деп білеміз. Қазақ терминологиясының қалыптасу, даму тарихы термин шығармашылығының барлық уақытта бір қалыпты жүріп жататын процесс емес екендігін көрсетеді. Түрлі себептердің әсерінен белгілі бір мерзім аралығында терминдер қатары тез өсіп, терминологиялық лексиканың ауқымы молая түссе, келесі бір уақыт аралығында ондай қарқындылық байқалмайды. Оның бірнеше себептері бар. Солардың ішіндегі термин шығармашылығына тікелей ықпал ететін ең басты факторлардың бірі – ғылым мен техниканың дамуы болса, екіншісі – сол елде үстемдік етуші тілдік саясат. Ғылым жақсы дамыған тұста көптеген жаңа ұғымдар пайда болып, олар тілден өзінің таңбаланушысын табуды қажет етеді, мұндай құбылыс арнаулы саланың барлығына емес, санаулы бір ғылым салаларына ғана тән болуы да мүмкін. Көбіне солай болады да. Ұлт тілінің ғылым саласындағы қызметі, термин шығармашылығына қатыстырылуы сол тілдің қоғамда атқаратын рөлімен тікелей байланысты. Ал тілдің қоғамда қандай рөл атқаратындығын сол елдің

тілдік саясаты белгілейтіндігіне өткен ғасырдағы қазақ терминологиясының даму жолдары куә бола алады. Бұл зерттеуімізде өзімізге дейінгі қазақ терминологиясының даму тарихын кезеңдестіру мәселесіне тоқталған ғалымдардың пікірлері де назарынан тыс қалмады.

Қазақ тілінің терминологиялық лексикасының қалыптасуы аталған факторларға сәйкес кезеңдестіріледі. Төменде қазақ лексикасының терминденуі төрт кезеңге бөлініп қарастырылады. Олар:

1) XIX ғасырдың екінші жартысынан XX ғасырдың 10-жылдарына дейінгі бірінші кезең – алғашқы қазақ басылымдары мен кітаптардың шығуына байланысты жекелеген сөздер терминдене бастады;

2) 1910 жылдан 1930 жылға дейінгі екінші кезең – қазақ тілі білім беру, ғылым салаларында мүмкіндігінше пайдаланылып, ұлт тілінде термин жасауға айрықша мән берілді;

3) 1930 жылдар мен 1990 жылдарға дейінгі аралықты қамтитын үшінші кезең – Орыс тілі негізінде совет халқына ортақ терминологиялық қор құру мақсаты көзделеді;

4) 1990 жылдан бергі төртінші кезең – қоғам өмірінде болған түбегейлі өзгерістерге байланысты ұлт тілінде термин жасау қажеттілігі туындап, қазақ тілі термин шығармашылығында пайдаланыла бастады [1].

Қазақ терминологиясы дамуының қай кезеңін алып қарасақ та терминологияның даму бағытын белгілеу мәселесі көтеріліп, және де бұл мәселе әр кезеңнің өз талабына, сол уақыттағы нақты тарихи жағдай мен елдің тіл саясатына, ғылым-білімнің даму деңгейіне сәйкес шешімін тауып та отырған. Қазақ терминологиясының даму тарихына көз жүгіртер болсақ, ғылым тілі өркендеуінің әр кезеңі өз дәуірінің ерекшелігіне лайық қағидаттарды өмірге әкелгенін көреміз. 20-жылдары А. Байтұрсынұлы мен Е. Омарұлы, 30-жылдары Қ. Жұбанов, 90-жылдары Ә. Қайдар ұсынған қағидаттардың қай-қайсысын алсақ та, олардың мемлекеттің тиісті кезеңде жүргізіп отырған тіл саясатына сәйкес жасалғанын айқын аңғаруға болады. Әр кезең ғалымдарының өздері басшылыққа алған бағыт-бағдарлары, қағидаттары мен қолданған әдіс-тәсілдері болды. Олар бір-бірінен ерекшеленіп, тіпті бір-біріне қайшы келген тұстары да бар. Ал енді әр кезең ғалымдарының ұсынған қағидаттарына тоқталсақ. Терминология туралы сөз айтылған жерде А. Байтұрсынұлының атын айтпай өтуге болмайды, өйткені ол кісі қазақ терминологиясын ғана емес, қазақ тілінің негізін салушы ғалым. «Тілдің міндеті – ақылдың аңдауын аңдағанынша, қиялдың меңзеуін меңзегенінше, көңілдің түюін түйгенінше айтуға жарау. Мұның бәріне жұмсай білетін адамы табылса, тіл шама қадырынша жарайды. Бірақ тілді жұмсай білетін адам табылуы қиын... Сондықтан сөзден сөз жасап шығару деген әркімнің қолынан келе бермейді және шығарғандардың да сөздері бәрі

бірдей жақсы бола бермейді», [2] – деп, тілдің міндетін терең түсініп, оны терминшығармашылығында асқан шеберлікпен, үлкен жауапкершілікпен жұмсай білген ұлы тұлғаның қазақтың ғылыми терминологиясын қалыптастырудағы еңбегі ұшан-теңіз.

Орыстың ғылым тілінің даму тарихын зерттеуші ғалымдар бірауыздан энциклопедист-ғалым М. В. Ломоносовты – «орыс ғылыми терминологиясының атасы» – дейтін болса, Қазақстан ғылымының тарихындағы ондай орынды ұлтымыздың бағына туған перзенті аса дарынды ғалым Ахмет Байтұрсынұлы иеленіп тұр [3].

1910–1930 жылдар аралығын еш талассыз қазақ терминологиясы дамуының «Байтұрсынұлы кезеңі» деуге толық негіз бар. Өйткені ғасыр басынан 30 жылдарға дейінгі қазақ терминологиясының дамуы Ахмет Байтұрсынұлы есімімен тығыз байланысты. Өйткені ол өзі жүздеген терминдер жасап, оларды қолданысқа енгізіп, ұлт тілінде термин жасаудың үлгісін көрсетті. Қазақтың ғылым тілінің, ұлттық терминологиялық қорының қалыптасуына А. Байтұрсынұлы өзі тікелей басшылық етті. Осы кезеңде қазақ тілінде алғашқы оқулықтар мен түрлі деңгейдегі ғылыми және ғылыми-көпшілік еңбектер жазып, бұл істің басында тұрған А. Байтұрсынұлы, М. Әуезов, Х. Досмұхамедұлы, Ж. Күдерин, Е. Омарұлы, С. Қожанұлы, М. Дулатұлы, М. Жұмабайұлы, Ж. Аймауытұлы, Н. Төреқұлұлы, Ғ. Қараш, К. Жәленов, Т. Шонанов сияқты қазақ зиялыларының салалық терминологияның қалыптасуына өзіндік үлестерін қосқандығы бүгінде жұртшылыққа жақсы таныс. Оған аттары аталған зиялылардың еңбектерінде кездесетін, бүгінгі терминқорымыздан берік орын алған көптеген ғылыми атаулар куә бола алады. А. Байтұрсынұлы қазақ тіл білімі, әдебиеттану сияқты жеке ғылым салаларының ғылыми терминологиясының негізін қалаумен бірге әдістеме, тарих және этнографияға, жалпы мәдениетке қатысты да көптеген терминдер жасаған ғалым. Жалпы алғанда, А. Байтұрсынұлының термин шығармашылығында лексика-семантикалық тәсілден гөрі морфологиялық және синтаксистік тәсілдерді көбірек пайдаланғандығы аңғарылады. III. Жалмаханов еңбектерінің бірінде «Ахаң пайдаланған терминдердің ішінде ең көп қолданылғаны күрделі тұлғалы терминдер – 245, ал дара тұлғалы терминдер – 65, оның 20-сы түбір сөзден, 45-і туынды сөзден болған» – дейді. Мұны кездейсоқ нәрсе деуге болмайды. Ғалым ұғымдар жүйесінің ерекшелігін терең түсіне отырып, әр ұғымның көлемі мен мазмұнын дәл қамтитын атау жасауды көздеген. Яғни, әр ұғымның өз таңбалаушысы болуына мән бергендігі байқалады. Сондықтан да ол аталған тәсілдерді пайдалану арқылы көптеген жаңа терминдер жасаған [4].

А. Байтұрсынұлының кейбір термин жасау үлгілерін (модельдерін) немесе ұлт тілінде бұрыннан бар тұлғалас сөздерді терминдік мағынада

жұмсаған тәжірибесін кейінгі оқулықтар жазған авторлар салалық термин жасауда пайдаланған. А. Байтұрсынұлының қаламынан туындаған тұрлаусыз мүше, тұрлаулы мүше, одағай сөз, сабақтас сөйлем терминдері Е. Омарұлының оқулығындағы тұрлаусыз шама, тұрлаулы шама, одағай сан, сабақтас пішін терминдерінің жасалуына себеп болғандығын, олардың арасындағы сабақтастықты көрсететін басқа да нақты мысалдар өте көп. А. Байтұрсынұлы ұлт ғылымының көшбасшысы Академиялық орталықтың («Акцентр») тұңғыш төрағасы, өзге тілдерден енген терминдерді ұлт тіліне аударып, термин жасап, қазақ терминологиясын қалыптастыру үшін 1922 жылы құрылған комиссияның төрағасы ретінде ғылым тілінің даму үрдісін белгілей отырып, терминқорымыздың ұлт тілі негізінде жасалуына өлшеусіз үлес қосты. А. Байтұрсынұлы XX ғасырдың басындағы қазақ терминологиясын қалыптастыру мен дамытудың бағыт-бағдарын айқындаушы, яғни қазақ терминологиясының тұңғыш ғылыми қағидаттарын жасаушылардың бірі.

1924 жылдың маусым айында Орынборда «Қазақ ғылыми қызметкерлерінің 1-съезі» болып, онда қазақ терминологиясын қалыптастырудың алғашқы қағидаттары бекітілді. Съезде терминологияны қалыптастырудың басты қағидаттарын белгілеу жөніндегі баяндаманы Елдес Омарұлы жасады. «Қазақша пән сөздер тақырыпты Елдестің баяндамасы» негізінде съезд қаулы қабылданды. Ол қағидаттар мыналар:

1 Қазақша пән сөздері қазақтың өз тілінен алынатын болсын. Қазақша сөздерден түбірге жұрнақ жалғап, жаңа сөз шығарғанда, жұрнақтарды Елдестің баяндамасында айтылған жолмен талғап алуға тиіс;

2 Қазақтың өз тілінен табылмаған пән сөздер, басқа түрік халықтарынан ізделсін; басқа түріктер тіліндегі пән сөздер жалпы түрік сөзі болып, жат тілдің әсерінен аман болса, ондай сөздер жатырмай алынсын;

3 Еуропа халықтарының бәрінің де тіліне сіңіп кеткен жалпы жұртқа ортақ пән сөздер, қазақ тілінің заңдарына сай келтіріліп, бізге де пән сөз болып алынсын, жалпы Еуропа сөзі мен қазақша сөз түбінде екеуі қатар жазылып отыратын болсын;

4 Қазақтың өз тілінен басқа тілдерден алынған пән сөздер қазақ тілінің баяндамада көрсетілген заңдарынша өзгертіп алынсын;

5 Қазақша пән сөздерін тексеріп қабылдап алатын қазақ ілім кеңесі, жалпы қазақ халқы үшін жалғыз болсын; пән сөздер әуелі ілім кеңесінің жанында өз пәнінің мамандарынан сайланған, өз пәнінің өзіне дербес кемесиелерде тексерілетін болсын; Кемесиенің қабылдап алған сөздері баспасөз жүзінде жарияланып, көптің сынына түскеннен кейін, ілім кемесиесінің қарауына тапсырылып, сонда бекіп шығатын болсын; қазақша сөздер әліпби ретімен тізіліп, лұғат кітәбі болып жазылып шығарылсын.

Бұл қаулыға қосымша есебінде, Ә. Бөкейханов: «қағаз бетіне кісінің аты-жөнін жазғанда, орысшаға еліктеп, әкесінің атына «оп» деп қосып жазу қалсын» – деген ұсынысы тіркелді. Осы жайттарды және сол кезеңдегі бүкіл терминологияны қалыптастыру ісінің басы-қасында А. Байтұрсынұлының жүргенін, жетекшілік жасағанын, термин жасаудың үлгісін көрсеткенін және съезд бекіткен қағидат негізінде біршама толықтырылып, жүйеленген терминология қағидаттары жөніндегі баяндаманы Бакуде өткен Бірінші бүкілодақтық түркологиялық құрылтайда А. Байтұрсынұлының жасағанын ескерсек, оның бұл іске тікелей қатысы болғанын, қосқан үлесінің үлкен екенін көруге болады.

Ондағы А. Байтұрсынұлының ұсынған қағидаттары мыналар:

а) Ең алдымен термин ретінде ұғым мағынасын толық беретін қазақ сөздерін алу. Бұл қазақ тілінің жоғарыдағылар мен төмендегілердің, дәлірек айтқанда сауаттылар мен сауатсыздардың тілі болып жіктелмесі үшін керек. Қай жерде және кім бастырып шығарса да баспа өнімдері, газет-журналдар, кітапшалар пайда әкелуі үшін, тіл қалың көпшілікке түсінікті болуға тиіс;

б) Ондай сөздер қазақ тілінде болмаған жағдайда оларды туыстас тілдерден алу. Олай етуіміздің себебі:

- туыстас тілдердің көптеген сөздерінің тұлғалары бірдей болмаса да олар ортақ түбірден тараған, сол себепті туыстас емес тілдердің сөздеріне қарағанда оларды түсіну жеңіл және естігенде де айқанда да бөтен болып сезілмейді;

- түркі халықтары қашанда өзара қарым-қатынаста болған және бола да береді, сондықтан да бір тілдің көптеген сөздері ортақ түбірден өрбімесе де өзге тілдің тұтынушыларына таныс болуы мүмкін.

в) Жаппай қолданылатын әлемдік терминдер қабылдана алады, бірақ олар қазақ тілінің табиғатына сәйкес өзгертілуі керек. Оларды алмастыруға болатын қазақ сөздері болған жағдайда таңдауды қоғамның өзі жасауы үшін, екеуі де қатар алынуға тиіс. Жаппай қолданылатын деп біз араб сөздерін емес, қазіргі кең тараған еуропа сөздерін айтып отырмыз. Араб сөздеріне қарағанда оларға басымдық беріп отыруымыздың себебі біз қазір араб емес еуропа мәдениетіне ден қойып отырмыз. Еуропа мәдениетінің барлық жетістіктері тұтастай еуропа тілдерінде атала алады. Алайда кірме терминдер біздің қазақ тілінің айтылуына бағынуға тиіс, яғни оларға тілдің қалыпты артикуляциясынан бастау алатын біздің тіліміздің дыбыстық заңдылықтары үстемдік етуі (таратылуы) керек. Шет тілдерінің сөздерін өзіміздікі ету үшін, бұл міндетті түрде солай болуы қажет.

г) Қазақ тілінің табиғатына сәйкеспейтін барлық өзге тілдердің сөздері дәл қазақтың айтуына сәйкес өзгертілуі керек. Бұл дегеніміз, біріншіден, құрамында қазақ тіліне жат дыбыстары бар барлық сөздердің тиісті төл

дыбыстарымызбен алмастырылады, екіншіден, кірме сөздердің жұрнақтары қазақ жұрнақтарымен алмастырылады, үшіншіден, қосарлы дыбыстардың біреуі ғана қабылданады, төртіншіден, қазақ тіліне жат қосымшалар Оренбург – Орынбор, Самара – Самар, пуховой – бөкебай, покров – боқырау, Адамовский – Адамау т.б. сияқты тілге қажетті талап шеңберінде өзгертілуге тиіс». А. Байтұрсынұлы құрылтайға қатынасушыларға осы принциптерді таныстыра отырып және өзге түркілердің де ғылыми терминологияны қалыптастыруда оларды басшылыққа алса дұрыс болатындығын айта келіп, өз ойын былай түйіндейді: «Этим путем каждый из нас, разгрузив свой язык от балласта чужих слов и отчистив его от засоренности влиянием чужого языка, сделали бы доступными произведения своей печати и своей народной массе и другим тюркским народностям» [5].

Қазақ терминологиясы дамуының 30-жылдардан басталған кезеңі профессор Құдайберген Жұбанов есімімен тығыз байланысты. Ол тілші-ғалым ретінде де сол кезеңде Мемлекеттік терминология комиссиясының төрағасы ретінде де терминқорымыздың қалыптасуына тікелей ықпал еткен. Жалпы қазақ терминологиясының кеңес дәуіріндегі дамуын Қ. Жұбановсыз елестету мүмкін емес. Дәлірек айтқанда ол қазақ тіл білімі дамуының А. Байтұрсынұлынан кейінгі отызыншы жылдардан бастау алатын кезеңінің көшбасшысы. Қазақ совет тіл білімінің, терминологиясының отызыншы жылдардан басталған жаңа кезеңінде терминология қағидаттарын жасап, оның даму бағытын белгілеуші және сол жылдары осы салада өнімді де белсенді жұмыс атқарған ғалым. Оның қазақ тіл білімінің фонетикасы мен морфологиясы, синтаксисі сияқты салалары бойынша жазылған және тіл тарихына, әдістемеге қатысты еңбектері осы салаларды жан-жақты зерттеп жүрген тілші-ғалымдар назарынан тыс қалып көрген емес, әлі зерттеле де жатар. Профессор Құдайберген Жұбанов жасап, 1935 жылы Мәдени қызметкерлер съезі бекіткен қағидаттарды ғалымның 1966 жылы жарық көрген «Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер» атты еңбегіндегі орысша нұсқасынан аударылған қазақша нұсқасы мыналар:

1 Әдеби тілдер практикасында ұлт тілдеріне аударылмайтын, халықаралық біртұтас белгілері бар революция, совет, теория, практика, тенденция, медицина, хирургия, климат, абсолютный, конкретный, т.б. сияқты терминдер қазақ тіліне аударылмай, сол халықаралық біртұтас белгіленуінде қабылдансын;

2 Әдеби тілдер практикасында ұлт тілдеріне аударылатын производство, труд, деньги, корень, стебель, мышцы, деление, умножение және т.б. сияқты халықаралық терминдер қазақ тіліне аударылсын. Егер де аударылуға тиісті терминнің қазақ тілінде баламасы болмаса немесе оның қазақ тіліндегі аудармасы оны түсініксіз ететін болса (кей жағдайларда терминнің

мағынасын бұрмаласа), онда тиісті орыс сөзі қабылдансын: сословие, состав, клетка, слет және т.б.;

3 Түрлі пәндерде белгілі бір мағынада немесе бір-біріне жақын мағыналарда қолданылатын терминдер бірдей белгіленсін: форма – forma (философияда және физикада), материя – materija (философияда және физикада), корень – tybir (математикада, ботаникада және лингвистикада), морфология – morpologija (ботаникада және лингвистикада), реакция – reaksija (химияда, биологияда, саясатта), экскурсия – ekiskursija (білім беру саласында және физиологияда);

4 Түрлі жағдайларда әртүрлі мағына беретін мануфактура (тарихи-экономикалық және тауарлық мағынада), продукт (өндіріс өнімі және азық-түлік мағынасында), легенда (фольклорлық жанр ретінде және аннотация ретінде) және т.б. осы сынды терминдер бір пән үшін термин ретінде қабылдансын, қалған жағдайларда аударылсын. Мысалы, мануфактура экономикалық дамудың кезеңі ретінде термин де (аударылмайды), ал тауар түрі ретінде термин емес (аударылады);

5 Халықаралық терминдер орыс әдебиетінде қалай жазылса, сол түрінде қабылданады. Егер қазақ тілінде кей дыбыстар болмаған жағдайда (бұл терминдерді беру үшін), олар қазақ әліпбиі шегіндегі әріптермен бейнеленеді (форма – forma, химия – gjmija, революция – rebolutsija және т.б.);

6 Қазақ тіліне аударылған терминдер өзінің ғылыми мазмұнын сақтаулары қажет. Оларды аудару кезінде қазақ тілінің грамматикалық ерекшеліктерін қатаң ескеріп, терминдерді түсініксіз қылып жіберетін жасанды сөз жасау амалдарын қолданбау керек. Мәселен, berilis – передача, көркіл – многоугольник, тоқыма – текстиль, тәжігібе – практика т.б.;

7 Есім және етістік-есім формасында берілген терминдер сол күйінде қабылдансын (изация, ификация, ация формальдық элементтері арқылы жасалған «машинизация», «электрификация», «объективация» сынды каузативтік формасы бар сөздерді ескермегенде; олар қазақтың masjnalandyruv, elektirlendiyuv, objektivlenyuv формаларына сәйкес келеді). -ский, -ный жұрнақтарымен аяқталатын сын есімдерден жасалған анықтауыш халықаралық терминдер қазақ тілінде қысқа түрінде, яғни -ский, -ный-сыз қабылдансын: популярная книга – popular kitap; абсолютная величина – absolut sama; буржуазная идеология – burjuas ijeologija; экстенсивное хозяйство – ekstensijj saruvasylyq, дифференциальное уравнение – dijperensijal teңgerme. Негіздегі к әрпін ч әрпіне айналдыру арқылы – ский жұрнағымен жасалғанын есімдер ешқандай қосымшасыз зат есім сияқты қалдырылсын: электрическая лампа – elektir sam; физическая география – rijzijka қағарija және т.б. Зат есім және сын есім негізінде жасалған етістік формалары тиісті қазақ суффикстері арқылы жасалсын: изолировать –

ijzolatsijalav, машинизировать – masijnalandyuv және т.б. Орыс тілінде есім формалары жоқ, тек етістік формалары ғана бар немесе есім мағынасынан алшақтап кеткен терминдер контекстке қарай аударылсын: игнорировать, регулировать, реагировать (соңғысы «реакция» деген есім формасынан өте алшақтап кеткен);

8 Терминдермен бірге қазақ тіліне халықаралық терминологиялық практикада қолданылатын, қазақ суффикстерімен алмастырылмайтын бірқатар аффикстер енгізілсін, мысалы, ист, изм (суффикстер); ре, син, анти, контр (префикстер). Терминдерде кездесетін көптеген басқа аффикстер қазақ тілінде сақталсын, бірақ формальдық элемент ретінде атап көрсетілмей, негіздің құрамдас бөлігі саналсын;

9 Басқа сөздерге қосылатын терминдердің қысқарған түрлері (авто, аэро, авиа, т.т.) қазақ сөздеріне қосылып жазылсын: artoqol, artoqatynas, abiasana және т.б. Диктатура, революция, совет, теория, практика, контрреволюция, милитаризм және басқа да қазақ тілінде аударылып қана қолданылып жүрген терминдер аударылмай, интернационалдық формада қабылдансын;

10 Қазақ сөзжасамы практикасына Қазан революциясынан бастап қазіргі орыс тілінде кеңінен қолданылып жүрген қысқарған күрделі сөздер енгізілсін, сөзжасамның бұл тәсілі революция енгізген жетістік деп саналсын (политэкономия – polijtekonomija, райисполком – avatkom және т.б.). Дегенмен бұндай қысқартулар жасаған кезде оларды қазақ әдеби тілінің заңдарымен байланыстыра отырып, практикада Мемлекеттік терминология комиссиясы қабылдаған сөздерді ғана пайдалану керек.

Бұл қағидаттарда негізінен халықаралық терминдер мен орыс тіліндегі атауларды, қосымшаларды тілімізге қабылдаудың жолдары, тәртібі көрсетіледі.

Қ. Жұбанов қағидаттары жөнінде сөз қозғап, ол жасаған қағидаттар жөнінде түрлі пікірлер айтқан ғалымдарымыз А. Әбдірахманов, Ө. Айтбайұлы, Ш. Біләлов т.б.

Қазақ терминологиясын дамытудың Қ. Жұбанов қағидаттары жөнінде пікірін ұдайы айтып жүрген тілші ғалымдардың бірі – академик Ө. Айтбайұлы. Ғалымның Қ. Жұбанов қағидаттары туралы кеңестік кезеңде айтылған пікірлерінде бұл қағидаттардың прогрестік жағы, терминологияны дұрыс қалыптастыруға септігін тигізгені атап көрсетіледі де, ал соңғы 10–15 жылдың көлемінде жазылған еңбектерінде керісінше, бұл қағидаттардың ұлт тілінің мүддесіне сай жасалмағандығы, тілдік заңдылықтарымыздың ескерілмегендігі баса айтылады.

Ш. Біләлов 30-жылдардан бергі ғылым тілінің дамуын «ғылым тіліндегі ұлттық тіректің шайқалу кезеңі» деп атай отырып, Қ. Жұбанов қағидаттарының әр пунктін арнайы тоқталып, талдау жасаған. Ол он қағидаттың тек екеуімен (3,10) ішінара ғана келіседі де, ал қалған сегіз

(1,2,4,5,6,7,8,9) шартымен келіспейтіндігін білдіреді. Зерттеуші Қ. Жұбанов қағидаттарымен келіспеуге негіз болған өз дәйектерін алға тартады. Оның монографиясының он беті (92–102 б.) осы мәселеге арналған. Қ. Жұбанов қағидаттарын талдай келіп, Ш. Біләлов төмендегідей тұжырым жасайды. «Мінеки, мемлекет тарапынан қаулы қабылданып, заңдастырылған атау жасау қағидалары осындай. Бұл қағидалар мүлтіксіз орындауға міндеттейді.

Сондықтан да, мемлекеттік қадағалауды қажет етеді. Бірақ, бұл мемлекет тарапынан жасалған ұлттық тілге деген қамқорлықтан гөрі, оған жасалып отырған қысымға көбірек ұқсайды. Бұл қағидалар орыс тіліндегі атаулар жасалу негізін басшылыққа алған. Әр тілдің өз ерекшеліктері, өзіндік даму жолы есепке алынбаған. Ғылыми тұрғыдан дәйекті түрде тиянақталмаған, түбегейлі зерттелмеген мәселені жаппай міндеттеу орынды іс емес, әрине. Бірақ мемлекет, қоғам даму бағыты осы жолды еріксіз таңдауға мәжбүр еткен іспетті. Сонымен, мемтерминком бекіткен атау жасау қағидалары ұлт тілінің даму аясын барынша тарылтып, оның еркін дамуына нұқсан келтірді» [6].

Ал терминология саласында біршама өнімді еңбек еткен тілші ғалым А. Әбдірахманов «Қ. Жұбанов пуристік бағытпен қажымай күрес жүргізді» –деп атап көрсетеді [7].

Ө. Айтбаев «Тіпті орыс тілі арқылы тілге еніп, сіңісіп жатқан халықаралық терминдердің өзін қалайда қазақша аударуға әрекеттенген солақай сақшылықтың да (пуризм) болғаны белгілі» – деп жазады [8].

Академик Ө. Қайдардың қағидаттары 1993 жылы «Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас» деген атпен жеке кітапша түрінде және «ҚР ҰҒА-ның Хабарлары» ғылыми журналының 1993 жылғы №1 санында жарияланды [9].

Төменде осы қағидаттарды барынша ықшамдалған, оның негізгі ұстанымдары ғана беріледі.

1 – принцип: Егеменді ел, тәуелсіз мемлекеттің басты белгілерінің (атрибууттарының) бірі – мемлекеттік тіл десек, оның негізгі тіректерінің бірі – терминологияны жан-жақты дамытуға, реттеуге, қалыптастыруға, кеңінен қолдануға сол мемлекеттің өзі қамқорлық жасауы керек.

2 – принцип: Қазақ тілі терминологиясының жақсы дәстүрлерін жалғастыра, өскелең өмірдің биік талап-талғамына сай жүз беріп отырған бұқаралық үрдістің тіл үшін тиімді де қажетті жақтарын саналы түрде пайдалану.

3 – принцип: Салалық терминдер мен атауларды жаңадан жасауда, өзгертуде, ауыстыруда ең алдымен қазақ тілінің төл, және бұрыннан қалыптасқан байырғы лексикалық байлығын сарқа пайдалану.

4 – принцип: (қазақ терминологиясы үшін жаңа бағыт): Термин шығармашылығында бұдан кейін туысқан түркі тілдерінің (әсіресе

терминология дәстүріне бай жазба тілдердің) озық тәжірибелерінен, терминдік өрнек-үлгілерінен, оңтайлы да үйлесімді сөз жасау модельдерінен мүмкіндігіне қарай пайдалану.

5 – принцип: (бұрынғы принциптің жаңаша баяндалуы): Тіліміз үшін қажет, бірақ дәл баламасы жоқ, аударуға келе бермейтін интернационалдық терминдер мен атауларды қазақ тілінің өз ерекшеліктеріне икемдеп қабылдау.

6 – принцип: Орыс тілінен (жалпы славян тілдерінен) енген термин-атауларды мүмкін болғанынша қазақша аударып қолдану; аударуға келмейтіндерін бұрынғыдай сол қалпында емес, қазақ тілінің фоно-морфологиялық ерекшеліктеріне үйлестіре қабылдау.

7 – принцип: (қысқартылған терминдер мен атаулар жайында): Салалық күрделі терминдер мен атауларды қазақ тілінің өз негізінде алғашқы әріптері мен буындары бойынша (сөз араластырылып та) кеңестік-интернационалдық термин-атаулардың үлгісімен қысқартып қолдануды заңдастыру.

8 – принцип: Күн санап толассыз туындап жатқан терминдік ұғымдарға тілімізден дәл балама іздеуде де, термин-атауларды жаңадан жасауда да жалпы терминдерге тән талаптарды сақтай отыра, дәстүр мен шарттылық заңдылығын мойындау.

9 – принцип: Тілімізге қабылданатын терминдер мен атаулардың мағыналық, түлғалық жағынан жақындарын өзара топтастырып, салыстыра отырып, лексикалық байлығымызды салалық жүйе бойынша жіктеп, саралап пайдалану.

10 – принцип: Тіліміздегі ұлттық және интернационалдық термин-атаулардың сандық және сапалық ара салмағын табиғи қалыпта сақтаудың жолдарын іздестіру.

11 – принцип: Терминдер мен атаулардың емлесін тіл заңына, жазу дәстүріне сәйкес реттеу [10].

Ә. Қайдардың ұсынған қағидаттарына пікір айтып, өз ойын ортаға салған ғалымдардың бірі – Ө. Айтбайұлы. «Біз проф. Ә. Қайдаровтың бұл «жаңаша көзқарасын» негізінен қуаттай отырып қайсыбір тұстардағы өзіміздік топшылауларымызды да ортаға сала кеткенді жөн көріп отырмыз. Біз қазақ тілінде термин жасаудың он бір емес, шынтуайтына келсек, жеті принципі бой көрсететінін байқаймыз. Тілдік материалдар осы жеті принцип шеңберіне топтай беретін тәрізді. Әңгіме бұл принциптердің санында емес, мәнінде ғой» – дейді ол [11].

ҚОРЫТЫНДЫ

Әрине, алдыңғы толқын ағаларды, өткен кезенді кінәлағаннан ешкімнің ешнәрсе ұтпасы анық, оның қажеті де шамалы. Алайда қазіргі кезеңде терминология саласында қалыптасып отырған жағдайға шынайы баға беріп,

оның алдағы уақыттағы даму бағытын дұрыс белгілеу үшін де терминқор қалыптастыруда жүріп өткен жолымызды саралап, жетістіктеріміз бен кемшіліктерімізді анықтап алмай болмайды. Өткеннен сабақ алып, аға буынның тәжірибесі мен қол жеткізген нәтижелерін ұтымды пайдалану мен қатар алға қадам басу үшін кешегі кемшіліктер мен қателіктерді қайталамау да аса маңызды.

Қазақ терминологиясының XX ғасырдағы даму, қалыптасу үрдісіне, басшылыққа алынған қағидаттарына арнайы тоқталып отыруымыздың себебі де осында. Қазақ терминологиясы бүгіннен бастау алып отырған жоқ, бізге дейін де бұл саланы дамытудың түрлі жолдары таңдалған, талай іс атқарылған, сондықтан да өткенімізді зерделеп алмай тұрып, ертеңіміз туралы әңгіме қозғау қисынсыздау. Өткеніміз туралы сөз қозғағанда тек замананы, уақытты ғана кінәлап, түрлі субъективтік себептермен «жауырды жаба тоқымай», әр кезеңнің ерекшелігін ескере отырып, сол кешегі күніміздің шындығын бұрмаламай көрсете алсақ қана, ертеңге дұрыс жол сілтеу мүмкіндігіне ие болсақ керек. Мұндай жауапкершілікті сезінбеген жерде ісіміздің ілгері басуына септігіміз тиеді дегенге сену қиын.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Құрманбайұлы, Ш.** Қазақ Терминологиясы, – Алматы, 2014 «Сардар» Баспа Үйі.

2 **Байтұрсынов, А.** Тіл тағылымы. – Алматы. 1992. – 425 б.

3 **Даниленко, В. П., Канделаки, Т. Л.** Русская терминология // Развитие терминологии на языках союзных республик СССР. – М., 1986. – С. 182.

4 **Жалмаханов, Ш. А.** Байтұрсынұлы – қазақ лингвистикасы терминдерінің негізін салушы. – Қарағанды, 1997. – 3 б.

5 **Байтұрсынов, А.** Шығармалар. Алматы, 1989. – 141 б. А. Байтұрсынұлының 1926 жылы Бакуде сиезде жасаған орысша баяндамасындағы орысша нұсқасынан аударылып беріліп отыр.

6 **Білалов, Ш.** Ұлттық ғылым тілін қалыптастырудың өзекті мәселелері. – Алматы, 1996. – 92–102 бб.

7 **Әбдірахманов, А.** Қазақ терминологиясының түп қазығы // Құдайбереген Жұбанов және қазақ совет тіл білімі, – Алматы, 1990. – 178 б.

8 **Айтбаев, Ө.** Қазақ терминологиясының дамуы мен қалыптасуы. – Алматы, 1988. – 93 б.

9 **Қайдаров, Ә.** Қазақ тілі терминологиясына жаңаша көзқарас // ҚР ҰҒА Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. 1993. № 1. – 3–17 бб.

10 **Құрманбайұлы, Ш.** Қазақ Терминологиясы. – Алматы, 2014. «Сардар» Баспа үйі, 249 б.

11 **Айтбайұлы, Ө.** Терминжасамның қайсыбір қалтарыстары//
Терминология: теория және тәжірибе. – Астана, 2001. 22 б.

Материал 31.10.19 баспаға түсті.

С. Б. Бектемирова¹, З. А. Умирова²

**Этапы развития казахской терминологии и основные принципы
каждого этапа**

^{1,2}Факультет филологии и мировых языков,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
г. Алматы, 050000, Республики Казахстан.
Материал поступил в редакцию 31.10.19.

S. B. Bektemirova¹, Z. A. Umirova²

**The stages of development of Kazakh terminology and basic principles
of each stage**

^{1,2}Faculty of Philology and World Languages,
al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan.
Material received on 31.10.19.

В статье идет речь о полученных принципах, которые исходят из истории казахского терминологического образования. Потому что в настоящее время без учета принципов, многие ученые начали процесс самостоятельного терминоведения. Тем самым не сложно заметить, что качество терминов снизилось так как у одного термина появилась несколько вариантов, и их начали использовать не уместно. Поэтому актуальной проблемой терминологической науки является правильное применение самых эффективных основополагающих направлений и принципов, упомянутые основоположниками казахской терминологии, великими учеными А. Байтурсиновым, К. Жубановым, А. Кайдаровым и другими нашими учеными. А также в образовании можно выгодно применить некоторые приемы и методы, которые они использовали, потому что мы можем увидеть на практике наших ученых, насколько они были эффективны или неэффективны. Это готовая выгодная модель в образовании терминов. Но все равно эта модель требует дополнения. Потому что, язык постоянно меняющееся и развивающееся явление, и все научно-технические, политические, социальные, экономические новшества и изменения в жизни общества проявляются в языке. Термин является языковой

единицей, передающей специальную научную информацию. Термин играет важную роль в обмене процессами и научно-техническими, политическими, социальными, экономическими новшествами. Причиной тому является информационная функция термина, т.е. его обязанности переносить специальное знание.

The article deals with the principles obtained, which proceed from the history of the Kazakh terminology. Because now without taking into account these principles, many scientists have begun the process of self-creation of terms. Thereby, it is not difficult to notice that the quality of terms has decreased since one term had several options, and they were not used appropriately. Therefore, the actual problem of terminological science is the correct application of the most effective fundamental directions and principles mentioned by the founders of Kazakh terminology, the great scientists A. Baitursynov, K. Zhubanov, A. Kaydarov and other our scientists. And also in formation of terms, it is possible to apply some techniques and methods that they used, because in the practice of our scientists we can see whether they were effective or ineffective. This is a ready profitable model in the formation of terms. But still, this model requires additions. Because the language is a constantly changing and developing phenomenon, and all scientific, technical, political, social, economic innovations and changes in the life of society are manifested in the language. The term is a language unit that conveys special scientific information. The term plays an important role in the exchange of processes and scientific, technical, political, social, economic innovations. The reason for this is the informative function of the term, i.e. its responsibilities transfer special knowledge.

А. А. Гируцкий

д.ф.н., профессор, кафедра «Языкознания и лингводидактики», Белорусский государственный педагогический университет имени М. Танка, г. Минск, 220030, Беларусь

**МАТРИЦА СЛОВА (АБСОЛЮТА)
КАК ТЕХНОЛОГИЧЕСКИЙ ИНСТРУМЕНТ
ПРЕДСТАВЛЕНИЯ ФУНДАМЕНТАЛЬНОГО
ЗНАНИЯ В МЕТАПРЕДМЕТНЫХ СВЯЗЯХ:
ДИСКУРСНАЯ ПРАКТИКА**

Характеризуется одна из тенденций современного образования: широкое развитие междисциплинарных связей с попытками выхода в рамках одной дисциплины в универсум знания. Отмечается, что эта тенденция требует разработки когнитивного инструментария представления больших объемов информации в максимально сжатом и доступном для студентов виде с сохранением её актуального знания, приспособленного к изучаемому предмету. В качестве эффективного инструмента для решения этих задач предлагаются матричные технологии. Универсальной матрицей мироздания и основой общенаучного знания в статье выступает матрица Слова в виде её геометрического образа. Указываются основные практические результаты использования матрицы слова в образовательном и научном дискурсах.

Ключевые слова: матрица, дискурсная практика, матричные технологии, междисциплинарные связи.

Современное образование характеризуется все более широким развитием связей не только между дисциплинами, принадлежащими к одной и той же профессиональной области, скажем, филологии, истории, биологии, физике, математике и др., и не только нахождением таких связей в своей отрасли знания в целом – гуманитарной, естественнонаучной, физико-математической, но и выходом в рамках своей дисциплины за эти пределы – в универсум знания. С одной стороны, это дает возможность давать студентам более целостное представление о мире. А с другой стороны, требует от них усвоения больших объемов информации, которая содержательно должна быть органично приспособлена к изучаемому предмету, и «упакована»

до минимально возможных пределов. Все это побуждает разрабатывать когнитивный инструментарий для решения этих задач. Эффективным инструментом в их решении выступают матричные технологии.

Матричные технологии являются важнейшей составной частью современных многомерных дидактических технологий. Зародившись в древности в недрах математики, в новое время матричные технологии расширили сферы и формы своего применения, наполнились актуальным содержанием. Описание современных матричных технологий, их включение в новую парадигму нано-, био-, инфо-, когнитотехнологий, занявших ведущее место в развитии мышления и деятельности, произведено нами в статье «Матричные технологии в лингводидактике (аспекты метапредметности)» [5]. Несомненная ценность матричных технологий в том, что они «дают возможность максимальной логико-визуальной компрессии безграничной информации с сохранением ее актуального смысла, представления ее в доступной и легко усваиваемой форме, объединения в один универсум знания из различных наук в совместимых матрицах, возможность объемного моделирования информации с использованием интерактивных инструментов» [5, с. 9].

В научном дискурсе матричные технологии позволили автору статьи получить матричную модель структуры слова (рисунок 1), а на её основе – универсальную матрицу мироздания (рисунок 2), в которой фундаментальное знание из различных наук находит точки соприкосновения, происходит слияние универсумов этих наук, расширяющее их привычные горизонты до более широких пределов.

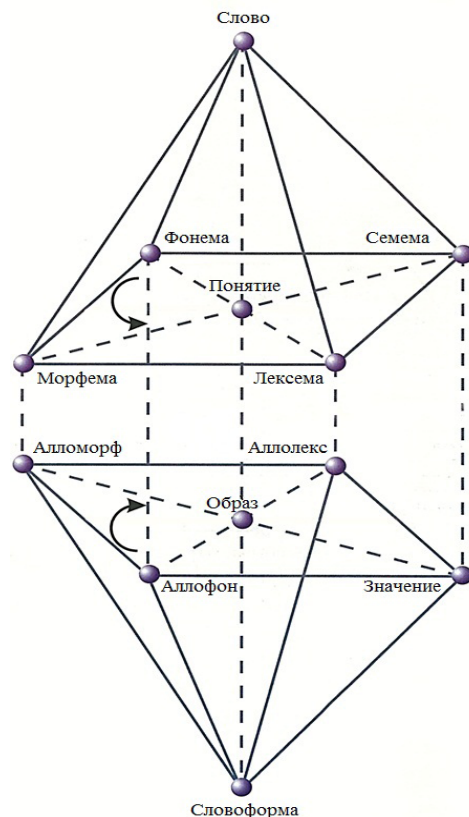

Рисунок 1 – Матрица слова

Свойства матрицы слова, законы и принципы, по которым она создавалась, описаны в ряде работ автора [см. например: 4, 6]. В рамках данной статьи нет необходимости подробно характеризовать матрицу слова, следует только отметить, что фактически она впервые представляет собой структуру сознания и мышления любого человека, независимо от языка, которым он пользуется. Сознание и мышление, как известно, идеальны, но вместе с тем – они реальны. И таким образом, матричная модель слова сохраняет в себе основной принцип конструктивизма – быть идеальным, теоретическим аналогом реального объекта, который, на наш взгляд, имеет голографическую природу.

Принцип структурного изоморфизма позволил распространить матрицу слова, кроме сознания и мышления, на язык и другие объекты: большой мозг,

генетический код, человека, фундаментальные физические силы, объекты макромира, включая Вселенную.

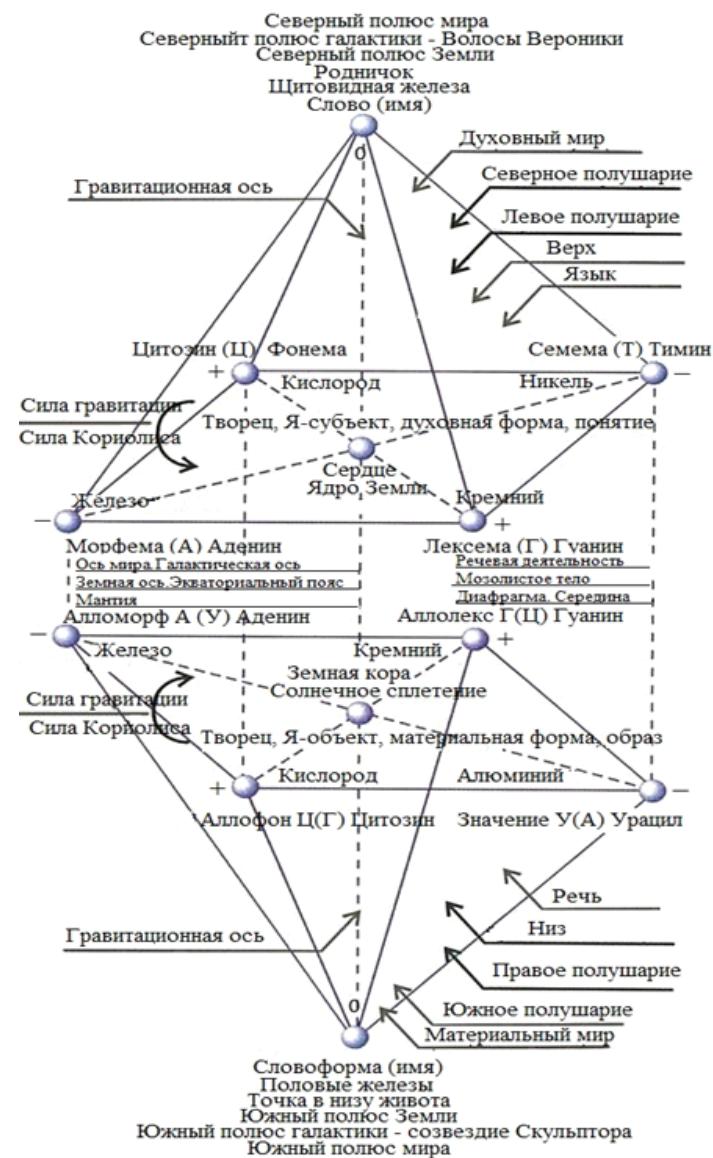

Рисунок 2 – Матрица Слова (имени Абсолюта)

Описание матрицы Абсолюта в наиболее полном виде дано в работе автора «Матрица Абсолюта» [4]. Это описание, представляя собой новый тип словаря, дается в аксиоматическом и идеографическом ключе с необходимыми краткими комментариями, что позволяет представителям различных наук иметь в сжатом виде полученную понятийную и аксиоматическую основу общенаучного знания.

В образовательном дискурсе матрица слова вошла в учебные пособия «Введение в языкознание» [1], «Нейролингвистика» [2], а также учебник «Общее языкознание» [5]. На ее основе создана общая теория языка, включенная в учебник по общему языкознанию. В этих пособиях матричный подход к слову и языку позволил представить в компактном геометрическом образе не только их внутреннюю (идеальную) форму, но также тонкие структуры сознания и мышления и механизм их воплощения в языковых формах. Отмеченные учебные издания в своем содержании компактно и органично отражают структурную и функциональную связь лингвистического знания с данными анатомии, нейрофизиологии, психологии, генетики, биологии. Словарь «Матрица Абсолюта» распространяет эту связь и на физико-математические науки, выступая, таким образом, в роли познавательного инструментария для большинства наук и изучаемых в высшей школе дисциплин. Практика применения универсальной матрицы мироздания в семиотическом и экологическом дискурсах продемонстрирована нами в статье «Экология семиосферы: традиции и новые подходы» [7].

Н. И. Миницкий в своих работах по многомерным дидактическим технологиям, составными частями которых выступают матричные технологии, подчеркивает важность подобного рода моделей в учебном процессе высшей и средней школы, в конструировании содержания учебников и учебных пособий, в разработке концепций научных исследований [8, 9].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Гируцкий, А. А. Введение в языкознание: учеб. пособие. – Минск : Вышэйшая школа, 2016, 238 с.
- 2 Гируцкий, А. А., Гируцкий, И. А. Нейролингвистика: пособие для студентов вузов. – Минск : ТетраСистемс, 2017, 192 с.
- 3 Гируцкий, А. А. Матричные технологии в лингводидактике (аспекты метапредметности) // Гісторыя і грамадазнаўства, № 11, 2018, – С. 3–17.
- 4 Гируцкий, А. А. Матрица Абсолюта: словарь, избранные статьи. – Минск : БГПУ, 2017, 252 с.

5 Гируцкий, А. А. Общее языкознание: учебник. – Минск : Вышэйшая школа, 2017, 238 с.

6 Гируцкий, А. А. Структура слова: монография. – Минск : БГПУ, 2005, 251 с. Грант Белорусского республиканского фонда фундаментальных исследований.

7 Гируцкий, А. А. Экология семиосферы: традиции и новые подходы // Журн. Белорус. гос. ун-та. Экология, № 1, 2019, – С. 4–17.

8 Миницкий, Н. И. Познавательный инструментарий исторической науки и образования // Гісторыя і грамадазнаўства, № 2, 2017, – С. 18–22.

9 Миницкий, Н. И. Тематика семинара-дискуссии «Многомерные дидактические инструменты как средство реализации компетентностного подхода в гуманитарном образовании» // Гісторыя і грамадазнаўства, № 11, 2018, – С. 67–68.

Материал поступил в редакцию 31.10.19.

А. А. Гируцкий

Метапэндік байланыстардағы іргетас(лі) білімін елестету технологиялық құралы ретінде сөз (абсолют) матрицасы: дискурстық тәжірибе

М. Танк атындағы
Беларусь мемлекеттік педагогикалық университеті,
Минск қ., 220030, Беларусь,
Материал 31.10.19 баспаға түсті.

A. A. Girutzky

Word matrix (absolute) as a technological tool of representation of fundamental knowledge in metadisciplinary links: discourse practice

Belarus State Pedagogical University named after M. Tank,
Minsk, 220030, Belarus.
Material received on 31.10.19.

Заманауи білім беру үрдісінің бір түрі: бір пән бойынша білім әлеміне кіру әрекеттеріне байланысты пәнаралық байланыстарды кеңінен дамыту. Бұл үрдіс зерттелетін пәнге бейімделген өзекті білімін сақтай отырып, студенттер үшін ең қысқа және қол жетімді түрде үлкен көлемдегі ақпаратты ұсынуға арналған когнитивтік құралдарды дамытуды талап етеді. Осы проблемаларды шешудің тиімді құралы ретінде матрицалық технологиялар ұсынылады. Әлемдегі әмбебап матрица және мақалада жалпы ғылыми

білімдердің негізі – оның геометриялық бейнесі түріндегі Сөздің матрицасы. Сөз матрицасы оқу және ғылыми дискурстарында қолданудың негізгі практикалық нәтижелері көрсетіледі.

Characterized by one of the trends of modern education: development of interdisciplinary connections with attempts to exit within a single discipline in a universe of knowledge. It is noted that this trend requires the development of cognitive tools represent large volumes of information in as concise and accessible for students with retaining its current knowledge, adapted to the subject studied. As an effective instrument to address these challenges matrix technology are offered. Universal matrix of the universe and the basis of general scientific knowledge in the article supports the matrix in the form of Words of its geometric image. The main practical results of the use of the word matrix in educational and scientific discourse.

FTAMP 16.21.07

Г. А. Досжан

PhD, доцент, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы
e-mail: gul2005@list.ru

ЛЕКСИКАЛЫҚ КІРІГУ МӘСЕЛЕЛЕРІН ЗЕРТТЕУДЕГІ ЛИНГВОКОНТАКТОЛОГИЯНЫҢ ДӘСТҮРЛІ ЖӘНЕ ЗАМАНАУИ ТЕОРИЯЛАРЫ

Осы мақалада лексикалық кірігу мәселелерін зерттеудегі лингвоконтактологияның дәстүрлі және заманауи парадигмалары арасындағы негізгі айырмашылықтарға «тілдік контактілер» және «интерференция» теорияларының негізінде шолу жасалған. Автор «шетел сөздері» мен «кірме сөздер» терминдерінің ұғымдық мазмұндарына салыстырмалы талдау жүргізіп, тілдік контактілерді классификациялаудың критерийлеріне қатысты өзіндік тұжырымдарын ұсынған.

Кілтті сөздер: лингвоконтактология, кірме сөздер, шетел сөздері, тілдік контакт, интерференция.

КІРІСПЕ

Адамзат дамуының эволюциясына назар аударар болсақ, түрлі қауымдастықтар, әр түрлі халықтар, тұтастай ұлттар өзара мәдени, саяси, әлеуметтік, экономикалық, әскери және т.б. қатынастарды бастан кешіп келеді. Ал бұл қатынастардың барлығы, өз кезегінде, тілдік қатынастармен қатар жүретіні анық. Кеңестер Одағының көрнекті лингвисті Б. А. Серебренников XX ғасырдың 70 жылдары: «Бір тілдік жүйеден екіншісіне дайын элементтерді енгізудің немесе әкеліп қосудың заңдылықтарын зерттейтін арнайы ғылым саласы қажет» – деген екен [8, с. 60]. Академик қажет деп тапқан дәл осы функцияны қазіргі таңда лингвистикалық контактология ғылымы атқарады.

XXI ғасырдың басталуымен заманауи лингвистикада тілдік контактілерді зерттеуге айрықша назар аударылуда. Лингвистиканың осы саласы әр алуан әдебиетте әр түрлі атауға ие. Бір әдебиетте «контактті лингвистика» немесе «тілдік контактілер лингвистикасы» деп аталса, екінші бірінде «лингвистикалық контактология» деп аталады.

Белгілі белорус лингвисті Н. Б. Мечковская: «Лингвистикалық контактология нақты геосаяси кеңістіктегі белгілі-бір тарихи және әлеуметтік жағдаяттағы қарым-қатынасқа негізделген әр түрлі тілде сөйлейтін халықтардың, этникалық топтардың, этникалық қауымдастықтар мен жекелеген адамдар ұжымдары тілдерінің түйісу процестері мен нәтижесін зерделейді» – десе, серб лингвисті Й. Айдукович: «Лингвистикалық контактология – белгілі бір әлеуметтік-тарихи жағдайлар шеңберіндегі екі немесе одан да көп тілдердің тілдік контакт механизмдері мен осы механизмдерді қолдану үлгілерін әзірлеуді зерделейтін жеке лингвистикалық пән [9, с. 456]. Ол тіларалық әсер етудің экстралингвистикалық (әлеуметтік, психологиялық, этнологиялық және т.б.) факторларын, тілдік қатынастың лингвистикалық процестерін, сондай-ақ экстралингвистикалық факторлар мен таза лингвистикалық процестерді байланыстыратын құбылыстарды зерттеумен шұғылданады» – деген анықтама береді [10, с. 445].

Тілдердің өзара байланысуы туралы сонау Антика дәуірінде айтылса да, лингвистикалық контактология тіл білімінің жаңа саласы болып табылады, өйткені ол арнайы пән ретінде XX ғасырдың соңында ғана дами бастағандықтан, оның теориялық және методологиялық базасы әлі толық қалыптаса қойған жоқ. Соңғы жылдары шеттілдік кірме элементтерге арналған зерттеулердің артуына орай «кірме лексема», «кірме сөз» ұғымдарына қатысты XIX ғасырда пайда болған теориялық тәсілдер мен XX ғасырдың екінші жартысында қалыптасқан жаңа парадигмалар арасындағы қайшылықтар көрініс беруде.

Тіл – адам мен адам, халық пен халық арасындағы аса маңызды қатынас құралы. Әрбір ұлттың өзіне тән ұлттық төл тілі мен сол тілдің өзіне тән заңдылықтары болады. Қоғам дамуының өзегі болып табылатын тіл өркениеттің ең алғашқы бастауынан бастап, әлемді бір-біріне жақындастырып, халықтар арасындағы мәдени, рухани, сондай-ақ, саяси-экономикалық байланыстарда дәнекерлеуші рөл атқарып келеді.

Антика дәуірінде Платон «Кратиле» атты еңбегінде сөздердің бір тілден екінші тілге кірігетінін атап өткен. Тілдік контактілердің маңыздылығын ең алғаш ғылыми түрде Лоренцо Балл бастаған итальяндық гуманистер дәлелдеді. Олар латын және герман тілдерінің араласуынан қазіргі роман тілдерінің пайда болғандығын атап көрсеткен.

XVII–XVIII ғасыр лингвистикасында тілдің қоғамдық рөлі айтылғанымен, олардың өзара әрекеттесуі мәселесі лингвистердің нақты зерттеу объектісіне айналған жоқ. XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың басында тілдің тарихи типологиясы мен салыстырмалы-тарихи тіл білімі саласындағы зерттеулердің жандануымен тілдік қатынастарға қатысты теориялық көзқарас өзгере бастады. XIX ғасырдың барысында салыстырмалы-тарихи тіл білімі

ең басты лингвистикалық пәнге айналып, лингвистер тілдік дивергенция ұғымына баса мән беріп, тілдің конвергенциялық, контактілік процестері назардан тыс қалды. XX ғасырдың алғашқы жартысында да тілдік контакт мәселесі айтарлықтай зерттелген жоқ.

Тілдік контактілер теориясына қатысты алғашқы деректер лингвист Г. Пауль зерттеулерінен көрініс берді. Ол «Тіл тарихының принциптері» атты еңбегінде лексикалық кірігу мәселесін қозғады. Ол ана тілдегі сөздердің лексикалық мағынасының өзге тілдегі сөздердің әсерінен семантикалық өзгеріске ұшырайтынын, құрылымдық калькалау мен суффикстер мен флекстердің кірігуі, сондай-ақ, бір тілден екінші тілге сөз ауысудағы билингвизм факторы туралы өз тұжырымдарын ұсынды [11, с. 58].

Тілдік контактілер теориясын дамытуда итальян лингвисті, субстрат теориясының негізін қалаушы Г. И. Аскони мен австриялық тілтанушы Г. Шухардтың сіңірген еңбегі зор. Г. Шухардт «Slawo-Deutsches und Slawo-Italienisches» атты еңбегінде алғаш рет «тілдік интерференция» құбылысына назар аударып, «пиджин», «креоль тілдері» және «билингвизм» ұғымдарына қатысты тың тұжырымдарын ұсынды. Осы кезеңде америкалық лингвист Д. Уитни өзге тілге кірігу қабілетін негізге ала отырып, тілдік элементтердің иерархиялық шкаласын әзірледі.

Г. И. Аскони мен Г. Шухардттың идеяларын XX ғасырда итальяндық неолингвистика өкілдері Дж. Бонфанте, М. Бартоли, В. Пизани мен С. Ф. Жильэрон бастаған француз диалектология өкілдері жалғастырып, тілдік субстрат мәселесінің теориялық негіздерін айқындады. Кеңестік лингвистикада Л. Б. Щерба билингвизмді екі түрге – таза және аралас деп бөле отырып, бұл ұғымдарды алғаш рет тілдік контактілер теориясымен байланыста қарастырды.

Тілдік контактілерді зерттеудегі келесі кезең – Прага лингвистикалық үйірмесіне кіретін ғалымдардың есімдерімен тығыз байланысты. Осылардың арасында Н. С. Трубецкой 1928 жылы «фонологиялық интерференция», «тілдік одақ» ұғымдарын ғылыми негіздеп шықты. Прага лингвистикалық үйірмесі идеяларының негізінде У. Вайнрайх 1953 жылы тілдік қатынастар теориясын жетілдіре түсті. Дәл осы жылы жарық көрген У. Вайнрайхтың «Language contacts» («Тілдік контактілер») және Э. Хаугеннің «Norwegian Language in America» («Америкадағы норвег тілі») атты еңбектері тілдік контактілер теориясында жиі қолданылатын классикалық монографиялар қатарына жатады. Америкалық лингвистердің осы аталған еңбектерінен кейін әлемде тілдік контактілер бағытындағы зерттеулер қарқын алды.

Негізінде, «тілдік контакт» терминін француз лингвисті А. Мартине ойлап тапқанымен, оны белгілі америкалық лингвист У. Вайнрайх ғылыми айналымға кеңінен енгізіп, неміс лингвисті Г. Шухардтың «тілдердің араласуы» терминін

қолданыстан ығыстырды. У. Вайнрайхтың айтуынша, «Тілдік контактілер дегеніміз – адамның бір немесе бірнеше тілді кезек-кезек қолданылуы болып табылады» [12, р. 148]. Біздіңше, дәл осы анықтама «тілдік контакт» ұғымынан гөрі, «мультилингвизмге» берілген дефиницияға дәп келеді.

«Тілдердің араласуы» ұғымы кеңестік лингвистиканың көрнекті өкілі Л. Б. Щербаға ұнаған жоқ, сондықтан да ол бұл терминнен бас тарту қажеттігін айта отырып, оның орнына «тілдердің өзара әсері» ұғымын енгізді [13, с. 313]. Осы ретте румыниялық тілтанушы А. Росетти екі морфологиялық жүйенің өзара әрекеттесуін білдіретін «аралас тіл» (*langue mixte*) ұғымы мен белгілі-бір тілге өзге тілден енген кірме сөздің морфологиялық жүйеге әсерін тигізбейтін «араласу элементі бар тіл» ұғымының ара-жігін ажырату қажеттігін айта отырып: «шет тілдік элементтердің араласуы кез-келген тіл үшін қалыпты жағдай болып табылады, дей тұрғанмен, аз да болса аралас тілдер бар» – деп пайымдады [14, с. 112].

Кеңестік лингвистиканың көрнекті өкілі В. Ю. Розенцвейг «тілдердің араласуы» және «тілдердің өзара әсері» терминдері лексикографияда ғана емес, жалпы контакт құбылысында жиі қолданылатын «кірме» термині секілді тілдік контактілердің күрделі процесін білдіреді, осының нәтижесінде екі (немесе одан да көп) тілдің біреуі «беруші», ал екіншісі «алушы», немесе екі тіл де бірін-бірі «байытушы» болып табылады» дейді [15, с. 80]. Лексикалық контактологиядағы кірме лексема саласындағы бұл ұғымдарды қазіргі таңда «донор тіл» және «реципиент тіл» деген терминдер алмастырып отыр.

Қазіргі лингвистикалық әдебиеттерде «тілдердің араласуы» терминінен гөрі «тілдік контакт» термині жиі қолданылады. Осы орайда ресейлік лингвист Ю. А. Жлуктенко бұл құбылыс туралы айта келе: «Тілдік контакт»:

- 1) бір тілдің диалектілері мен сөйлеу ерекшеліктерінің;
- 2) бір тілдің шеңберіндегі әр түрлі әлеуметтік топ тілдерінің;
- 3) жақын туысқан тілдердің;
- 4) құрылымы әр түрлі тілдердің өзара әрекеттесуін біріктіреді» – деп түсіндіреді [16, с. 176].

«Тілдік контакт» терминіндегі «контакт» сөзін қазақ тілінде «байланыс» немесе «қатынас» деп аудару семантикалық тұрғыдан осы ұғымның мән-мазмұнын ашпайтындықтан, оны «контакт» нұсқасында қалдыру қажет деп санаймыз. Бұған қоса, «контакт» термині латынның «*contactus*» – «жанасу» деген сөзінен шыққандығын және бұл сөздің халықаралық термин екендігін ескерген жөн. Сонымен қатар, «Сөздік-Словарь» баспасынан 2005 жылы шыққан «Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігінде» «языковые контакты» термині қазақ тілінде «тілдік контактілер» деп аударып, бұл ұғымға: «*Тілдік контактілер* – бір немесе бірнеше тілдің құрылымы мен сөздігіне ықпал ететін екі не одан көп тілдің бір-бірімен байланысқа түсуі.

Тілдік контактілердің әлеуметтік жағдайлары әр түрлі этникалық, тілдік топтардың шаруашылық, саяси т.б. себептермен бір-бірімен жиі қарым-қатынасқа түсуі арқылы анықталады. Тілдік контактілер – әр түрлі тілде сөйлеушілердің үнемі байланыс жасауы нәтижесінде пайда болады, ондай жағдайда сөйлеушілер бір мезгілде екі тілді бірдей пайдалануы немесе әрқайсысын жеке қолдануы мүмкін» – деген түсіндірме берген [17, 118 б.].

Лингвистиканың зерттеу парадигмасына іргелес ғылымдардың, әсіресе, әлеуметтану, психология мен когнитологияның методологиялық тәсілдерінің енгізілуі тілдік контактілер мен олардың нәтижелерін зерттейтін білім теориясына жаңаша екпін алып келді. Кез келген тілдік қатынас – бұл этноәлеуметтік, психолингвистикалық, лингвомәдени және лингвокогнитологиялық феномен болып табылады. Осыған орай тілдердің контактіге түсуін осы тілдерді тұтынатын халықтар арасындағы өзара қатынастар тұрғысынан зерттеу қажеттігі өзектіленіп отыр. Себебі, тілдік контактілердің қарқындылығы, оның табиғаты мен түрлері тілдік байланысқа түсетін халықтардың қоғамдық-саяси, әлеуметтік-экономикалық, мәдени-психологиялық, ақпараттық-коммуникациялық өзара қатынастарына тікелей байланысты.

Тілдік контактілердің әр алуандылығы бір тілдің екінші тілге әсерінің деңгейіне, яғни жекелеген элементтердің кірігуінен бастап толықтай бірігуіне дейінгі процестерге байланысты болып келеді. Осы орайда Л. Б. Щерба тілдік контактілердің үш типін атап көрсетеді:

- 1) Бір тілден екінші тілге кірме сөздердің енуі;
- 2) Қандай да бір тілді өзгерістерге ұшырататын шет тілінің әсері (калькалау; сөз мағынасының ғана кірігуі);
- 3) Қандай да бір тілдің жеткіліксіз игерілу нәтижелері [18, с. 15].

Француз лингвисті Ж.Вандриес: «Тілдердің контактіге түсуі – бұл тарихи-географиялық, әлеуметтік, психологиялық және мәдени салалардың мәселесі. Міне, тілдік контактілердің негізгі төрт факторы осыдан туындайды» – дей келе, оларға экономикалық, саяси, діни және танымалдылық факторларын жатқызады [19, с. 33]. Осы ретте экономикалық фактордың мәнін кеңестік лингвист Т. Х. Халмурзаев былайша сипаттайды: «XIX ғасырдың аяғында Үндістанда үндістер мен мұсылмандардың тілдік белгі бойынша бөлінісі көрініс берді. Хинди тілі үндістердің, ал урду тілі мұсылмандардың айырым белгілерінің біріне айналды. Бұл бөлініс Үндістанның екі іргелі тілінің өзара қарым-қатынасын қиындата түсті [20, с. 15].

Ал саяси факторға кәріс ұлтының басындағы жағдайды мысал ретінде айтуға болады. Саяси тұрғыда екіге бөлінген Оңтүстік және Солтүстік Корея тұрғындары бір тілді пайдаланғанымен, олардың сөздік қорындағы кірме сөздердің кірігу жолдары екі бөлек. Бұл жағдай осы елдердің саяси-

идеологиялық ұстанымдарына тікелей байланысты. Солтүстік Кореялық кәрістер коммунистік жүйеде өмір сүргендіктен, негізінен, кеңестік орыс тілінен, ал Оңтүстік Кореялық кәрістер либералдық-демократиялық бағытқа бет бұрғандықтан, Еуропа халықтары, соның ішінде, ағылшын тілінен кірме сөздерді көптеп қабылдаған.

Діни факторға тарихта түркі халықтарының VIII ғасырдан бастап Исламды қабылдауы нәтижесінде осы халықтардың сөздік қорындағы араб-парсы кірме элементтерінің көбеюін айтуға болады. Ал танымалдылық факторына келер болсақ, қазіргі заманда дүниежүзіндегі ең танымал тілге ағылшын тілі жатады. Бұған бір ғана мысал, көптеген тілдердің сөздік қорында ағылшын тілінен енген сөздердің көбеюін айтсақ та жеткілікті.

Ресейлік лингвистер тілдік контактілердің генетикалық және типологиялық сипатына, тілдер арасындағы сөз алмасудың интра– және экстралингвистикалық факторлардың рөліне қарай тілдердің өзара әрекеттесуінің бірнеше классификациясын әзірледі. Алайда, оларды әлде де жүйелеу қажеттігін айта кеткен жөн. Мәселен, Б. В. Горнунг тілдердің құрылымдық жақындығы негізінде тілдік контактілердің классификациясын жасап, тілдердің өзара әрекеттесуінің 4 түрлі типін атап көрсетеді:

- туысқан емес (түрлі құрылымдағы) тілдердің өзара әрекеттесуі;
- грамматикалық құрылысы мен лексикалық құрамы алшақтау туысқан тілдердің өзара әрекеттесуі;
- грамматикалық құрылысы мен лексикалық құрамы ұқсас жақын туыс тілдердің өзара әрекеттесуі;
- диалектілердің өзара әрекеттесуі [21, с. 48].

А. А. Белецкийдің тілдік контактілер классификациясына тілдердің өзара әрекеттесу сипатының әр алуандығы негіз болған:

- бір жақты әсер ететін қатынастар (әдетте, лексикалық деңгейде);
- өзгермелі әсерге ие қатынастар (бір тілдің бірнеше деңгейіне әсер ету) және қабыспалы қатынастар (өзара әрекеттесу тілдердің бірнеше деңгейлерінің өзгеріске ұшырауы);
- бірігуге және жаңа тілдің пайда болуына әкелетін қатынастар (креоль тілдері) [22, с. 108].

Т.А. Бертагаев тілдік контактілерді екі пішінге (форма) бөліп қарастырады:

- 1) дистальді – тілдердің арасындағы тығыз байланыстың жоқтығымен сипатталатын монолингвизм жағдайында жүзеге асатын және тек кірме сөз процесінде іске асатын қатынастар;
- 2) проксимальді – билингвизм және тікелей тілдік контакт жағдайында жүзеге асып, нәтижесінде тілдердің бірі өзгеріске ұшырайтын тілдік қатынастар [23, с. 82].

Т. А. Бертагаевтың классификациясын Жлуктенко қатаң сынға алып, тілаларлық байланыстарды қостілділік пен тілдердің арасындағы олардың қолданушыларының қандай да бір тікелей контактісінің жоқтығына қарамастан туындайтын – дистантты және тілдердің арасында оларды қолданушылардың этникалық түйісуі мен қостілділік жағдайында орын алатын контактілі деп екі типке бөліп қарастыруды ұсынды. Осы ретте ол екінші типтегі тілдік контактіні қарым-қатынас ахуалының сипатына қарай тағы да 2 түрге бөледі:

1) адам әрекетінің тәжірибесінде түрлі тілдерді тұтынушылардың тікелей қарым-қатынасында туындайтын табиғи тілдік контакт;

2) екінші шет тілін оқыту үшін арнайы жағдайда пайда болатын жасанды тілдік контакт [16, с. 176]. Ал сербиялық лингвист Й. Айдуковичтің ұсынған классификациясы бойынша тілдік контакт мынадай түрлерге бөлінеді:

- 1) қайнаркөз-тіл мен адресат-тіл арасындағы тілдік контакт;
- 2) медиатор-тіл мен адресат-тіл арасындағы тілдік контакт;
- 3) транзиттер-тіл мен адресат тіл арасындағы тілдік контакт [10, с. 445].

Қазіргі таңда көптеген зерттеулерден «тілдік контактілер халықтардың қарым-қатынасынсыз, мәдениеттердің түйісуінсіз орын алмайды», «тілдік контакт» термині ғылыми әдебиеттерде кең таралып, сәтті ойлап табылған метафора» деген тұжырымдарды кездестіруге болады. Шын мәнінде, контакт тілдердің арасында емес, оларды қолданушылардың арасында орын алады. Шет тілдік элементтердің кірігуі де халықаралық және мәдениаралық коммуникация барысында, яғни түрлі этнос немесе әр түрлі тілде сөйлейтін бір этнос өкілдерінің арасындағы коммуникация жағдайында жүзеге асады.

Қорыта келе, өз тарапымыздан «тілдік контактілер» терминіне – «әр түрлі тілде сөйлейтін халықтар арасындағы мәдени-гуманитарлық, саяси-экономикалық, әлеуметтік т.б. қарым-қатынастар нәтижесінде осы халықтар тілдерінің бір-бірімен өзара байланысқа түсуі»; «кірігу» ұғымына – «тілдік контакт нәтижесінде, сондай-ақ ғылыми-техникалық жаңалықтардың әлемге таралуы, ақпараттық коммуникацияның дамуына сәйкес халықтардың өзара қарым-қатынасынсыз-ақ бір тіл элементтерінің екінші тілге тікелей немесе аралық тіл арқылы ену процесі»; ал «кірме сөздер» терминіне – «бір тілден екінші тілге еніп, толық немесе жартылай ассимиляцияланған лексикалық бірліктер» деген анықтама ұсынамыз.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Ломтев, Т. П. Субстрат и заимствования // Общее и русское языкознание. – М., 1976. – С. 60–62.

2 Мечковская, Н. Б. Языковой контакт // Общее языкознание. – Минск : Высшая школа, 1983. – 456 с.

3 **Айдукович, Й.** Основные понятия лексической контактологии (на материале русизмов в славянских языках) // Русский язык: исторические судьбы и современность: тез. Докл. II Междунар. Конгр. Исследователей рус. Яз. – М., 2004. – С. 445.

4 **Пауль, Г.** Принципы истории языка. – М., 1960. – С. 155.

5 **Weinreich, U.** Languages in contact. Findings and problems. – New York : Linguistic Circle of New York, 1953. – 148 p.

6 **Щерба, Л. В.** К вопросу о двуязычии // Языковая система и речевая деятельность. – Л., 1974. – С. 313–318.

7 **Росетти, Л.** Смешанный язык и смешение языков // Новое в лингвистике. – М., 1972. – Вып. 6. – С. 112–119.

8 **Розенцвейг, В. Ю.** Языковые контакты. – Л. : Наука, 1972. – 80 с.

9 **Жлуктенко, Ю. А.** Лингвистические аспекты двуязычия. – Киев : Высшая школа, 1974. – 176 с.

10 Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы : Сөздік-Словарь, 2005. – 469 б.

11 **Щерба, Л. В.** Избранные труды по языкознанию и фонетике. – Л. : ЛГУ, 1958. – 182 с.

12 **Weinreich, U.** Languages in contact. Findings and problems. – New York : Linguistic Circle of New York, 1953. – 148 p.

13 **Щерба, Л. В.** К вопросу о двуязычии // Языковая система и речевая деятельность. – Л., 1974. – С. 313–318.

14 **Росетти, Л.** Смешанный язык и смешение языков // Новое в лингвистике. – М., 1972. – Вып. 6. – С. 112–119.

15 **Розенцвейг, В. Ю.** Языковые контакты. – Л. : Наука, 1972. – 80 с.

16 **Жлуктенко, Ю. А.** Лингвистические аспекты двуязычия. – Киев : Высшая школа, 1974. – 176 с.

17 Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы : Сөздік-Словарь, 2005. – 469 б.

18 **Щерба, Л. В.** Избранные труды по языкознанию и фонетике. – Л. : ЛГУ, 1958. – 182 с.

19 **Vendryes, J.** Choix d'études linguistiques et celtiques. – Paris, 1952. – P. 217.

20 **Халмурзаев, Т. Х.** Статус урду в современной Индии и тенденции его развития. – Ташкент : Фан, 1979. – 112 с.

21 **Горнунг, Б. Г.** К вопросу о типах и формах взаимодействия языков // Докл. И сообщ. Инс-та языкозн. АН СССР. – М., 1952. – №2. – С. 4.

22 **Белецкий, А. А.** Генезис и этимология // Проблемы языкознания: докл. И сообщ. Сов. Учен. На X Междунар. Конгр. Лингв. – М., 1967. – С. 251–255.

23 **Бертагаев, Т. А.** Билингвизм и его разновидности в системе употребления // Проблемы двуязычия и многоязычия. – М., 1972. – С. 82–85.

Материал 31.10.19 баспаға түсті.

Г. А. Досжан

Традиционные и современные парадигмы лингвоконтактологии в исследовании проблем лексического заимствования

Филологический факультет,

Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,

г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 31.10.19.

G. A. Doszhan

Traditional and modern paradigms of linguacontactology in the study of problems of lexical borrowing

Faculty of Philology,

L. N. Gumilyov Eurasian National University,

Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan.

Material received on 31.10.19.

Статья предлагает обзор интерпретаций основных различий между традиционными и современными парадигмами лингвоконтактологии в исследовании проблем лексического заимствования на основе теорий «языковые контакты» и «интерференция». Автором представлены результаты сравнительного анализа понятийного содержания терминов «иностранные слова» и «заимствованные слова», а также собственные концептуальные выводы касательно критериев классификации языковых контактов.

The article provides an overview of the interpretations of the main differences between traditional and modern paradigms of linguacontactology in the study of problems of lexical borrowing based on the theories of «language contacts» and «interference». Author presents the results of a comparative analysis of the conceptual content of the terms «foreign words» and «borrowed words», as well as their own conceptual conclusions regarding the criteria for the classification of language contacts.

С. Т. Елікпаев¹, Б. Қ. Қапасова²

¹ф.ғ.к., профессор, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы;

²ф.ғ.к., профессор, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы
e-mail: ¹serik.elikbay@mail.ru; ²karasova1970@mail.ru

«АҚЖОЛ» МАТЕРИАЛДЫҚ БАЙЛЫҚ ТУРАЛЫ

Қазақ баспасөзіндегі «Ақжол» газетінің орны талданады. Газеттің қазақ руханиятындағы, шаруашылығы мен дамуындағы орны талданады.

Алғашқы басылымның мақалаларындағы өзекті тұстарға назар аударылады. «Ақжол» басылымы Кеңес қоғамындағы партиялық қызметтің алғашқы кезеңдері туралы көптеген мәліметтер береді. Қазақ қоғамын жаңа идеяға бағытталған ортаға бейімдеуде, ұлттық бейнені сақтауда «Ақжолдың» орны ерекше болғаны анықталады. «Ақжолдың» шаруашылық және сауда, ақша қатынастарына қатысты талдамалы, шолу, түсіндірме мақалалары туралы тұстар қажет болғандығы ашылады. Газетте тауар мен экономикалық мәселелер туралы жан-жақты зерттеу жүргізілген. Бұл халықтың осы саладағы экономикалық білімдерін кеңейтті. Психологиялық және білімдік даярлықтан өткізіп, келесі сатыға әкелді. Жаңа үкіметтің ауысуына байланысты халықтың ақшасын ауыстыруға байланысты жүргізілетін істерге талдау жасағандығы анықталады.

Кілтті сөздер: «Ақжол» газеті, рухани даму, журнал, баспасөз, газет, тарих, қоғам, мәселе, ұлттық, саяси-әлеуметтік, зерттеу т.б.

КІРІСПЕ

1924 жылдың соңында Түркістан Совет республикасы таратылып қайта құрылды. Осыған байланысты бұрын оның қарамағында болып келген Жетісу меп Сырдария облыстары Қазақ АССР-іне қосылды. Осыдан кейін «Ақ жол» газеті 1925–1927 жылдары Қазақстанның Сырдария облыстық партия, кеңес мекемелерінің органы болып Шымкентте шығып тұрды.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Кеңес қоғамындағы партиялық әдебиетте мемлекеттік биліктің жоғары эшелонындағы ұлттық басқару элитасының қызметіне сыңаржак

бағалар берілген. Әйтсе де, ол бағалардың арасында ақиқатқа сәуле түсіретін тұжырымдар да кездеседі. Айталық, «Ходжановтар негізінен «Ақ жол» газетінің төңірегіне топтасып, онда өздерінің ұлтшылуқлонистік көзқарастарын жарнамалады» деп топшылдыққа ұлтшылдық идеялардың негіз болғанына назар аударады. «Ақ жол» газетіне қатысты Сталиннің белгілі хатының ықпалымен жасалған бұл партиялық тұжырым ұлттық элитаның қызметіне берілген саяси бағаның өзегіне айналды. Осылайша «Ақ жол» газетіне кеңестік қоғам тарихшылары біржақты баға беріп, биліктің идеологиясы мәселені ұзақ жылдар бойы жабық тақырыпқа айналдырды.

«Ақ жол» газетінің тағы да бір ерекше көңіл бөліп, жан-жақты мәселелерінің бірі – шаруалар жағдайы. Мысалы, газеттің 1921 жылы 52-нөмірінде «Жерсіз һәм аз жерлі дихандар ұйымының жобасы» жарияланды. Онда ұйым мүшелерінің ақша жөніндегі міндеттері, істері көрсетілді. Шаруаға әр айға кіріс салығы 50 сом айлық, салығы да 50 сом. Одан әрі ұйымның құрылыс реті көрсетіледі. Дихандар ұйымының әр ауылда ашылу керектігін айтады. Сондай-ақ газетте «Шарушылық жайынан» деген айдармен «Түркістандағы жер байлығы» атты мақала да жарияланыпты, Онда, «Мухин деген бір профессор Ташкенттен Ленинградқа қайтып барып, баяндама қылған. Баяндамада Түркістан уезіндегі Қаратау таусылмастай көп тас көмір таптым деген, Тас көмір жатқан жердің ұзындағы 200 шақырымдай дейді» [3, 234] – деп оны тез арада кәдеге асыру жайын сөз етеді.

Қазақ шаруасына жаңа тұрмыстың, жаңа заңның ерекшеліктерін түсіндіріп отырды. Газет бетіндегі түрлі осындай маңызды жайлар арқылы қазақ шаруалары түсінікті тілде мәлімет ала алды.

«Ақжол» газетінің келесі бір үлкен ісі – экономикалық сауаттылықпен байланысты істері болатын.

«Ақжол» газетінде 1919 жылдың қаңтарынан бастап, 1920 жылдың маусымына дейінгі аралықтағы тауар бағалары туралы кесте береді. Бұл кестеде осы аралықтағы тауар бағаларының 14 есе өскендігі айтылады. Тіпті Ташкент қаласында 178 есе өсіпті. Түркістан ақшасының құнының төмендеуіне байланысты оны айырбастау заңдары мен жолдары түсіндіріледі. Осы себептен де, қаржы мәселелер кезе келген халықтың ең жанды жері болғандықтан да газет бұл тақырыпқа дайындықпен кіріседі. Алдын-ала тауар мен экономикалық мәселелер туралы жан-жақты зерттеу жүргізіп, халықтың бұл саладағы экономикалық білімдерін кеңейтеді. Оларға психологиялық және білімдік даярлықтан өткізіп, келесі сатыға әкеледі. Бұл халықтың ақшасын ауыстыруға байланысты іс болатын. Қаржы, ақшаның ауыстырылуы, ең бірінші дайындықты қажет ететіндігі ескеріліп, ұлттың экономикалық білімін өз түсінігіне лайықтап жеткізеді.

«Петербург, Қызылжар, Омбы, Қазан Ақша заңы дегеніміздің мәнісі өтімсіз қадірі кеткен «Түркістан ақшасын» қалдырып, оның орнына өтімді «Центр» ақшасын айырбастап жүргізу. Бұл екі ақшаны алмастырғанда, сомына сом беруге бола ма? Әрине, болмайды. Олай етсек, қағаз ақшаның саны кемімейді. Нәрсе қымбаттығы баяғыдай болып, еңбекшілерге қиын болар еді. Кіндікпен біріңғай бола алмас едік (Түркістан Республикасының бюджеті баяғы таз алпында қалар еді). Қайта, кіндік ақшасының қадірін кетіріп алар едік. Мұнан, түк пайда шықпас еді. Ақша заңының түп мақсаты, жалғыз ақша тәртібін біріктіру ғана емес, Түркістанда қағаз ақша санын кеміту. Қағаз ақша азайса, тауардың бағасы өсе беруі тоқтар еді. Бәлкім арзандатар еді. Міне, мысал: қазір Түркістанда жан басына 20 мыңға ие болған адамы базарға енді 200 сом кіндік ақшасымен барса, әрине тауар арзандамасақ шаруа бар ма. Бұл реттен Түркістан шаруашылығына жеңілдік келгелі отыр. Тіпті тауар үш есе қана арзандасын. Сонда да, Түркістан Республикасының расхоты, бүкіл федерация ассигнациясын қуып жетеді ғой» [3, 202]. «Ақжол» газеті шығып тұрған 1920 жылдары қазақ тілінде басылымдар аз емес еді. Сол жылдары қазақ баспасөзінің ең бір молайған бір арнаға түскен мезгілі еді. «Сарыарқа», «Жас азамат», «Бірлік туы», «Ақжол», «Тәжі», «Жас қайрат», «Ұшқын», «Кедей сөзі», «Бостандық туы», «Қазақ тілі», «Жаңа дауыс», «Кедей еркі», «Қызыл ту» газеттері, «Абай», «Шолпан», «Сана», «Таң» журналдары жарық көрді. Осылардың қай-қайсы болсын сол кездегі аумалы-төкпелі тарихи кезеңдегі қазақ халқының тұрмыс тіршілігінен, әлеуметтік ахуалынан, енді орныға бастаған кеңестер үкіметінің жайынан, бізге беймәлім кейбір қырларынан хабардар етеді. Бірақ ақша мен қаржылық мәселеге бара қойғаны сирек.

Бұл үшін нақты дерек және билік керек екені белгілі. «Ақжол» газеті осы ерекшеліктерді пайдаланды.

«Түркістан жұмхуриятындағы халық комиссарлар кеңесінің 1920-шы жыл 31-ші декабрьдегі низамына баяндама» деген мақалада осы баяндаманың шешеімін жеткізеді.

«Һәр азамат егер жасы 16-дан асқан болса, 1921-ші жыл 1-ші мартқа шейін қолындағы бар ақшасын центрдің бар ақшасына айырбастауы тиіс.;

Ақшаны айырбас қылу үшін тұрған жеріне жақын ашылған, ақша айырбастайтын орынға (кассаға) баруы тиіс;

Һәр адамның ақша айырбастаудан бұрын есінде болу керек, ақшаны олардың қолынан дестемен алады.

Дестелерінде һәртүрлі ақшаны өз алдына дестелеу керек. Мәселен, бірінші дестесі 500 сомдықтан, екінші дестесі 100 сомдықтан, үшінші дестесі 5000 сомдықтан басқалар да осы реттен.

Һәр дестеге 100-ден кем яки, артық сандар кірмеуі тиіс. Мысалы, егер бір адамда 57, 735 сом ақша болса, ол адама айырбастау үшін ақша айырбастайтын орынға 37, 800 сомды алып келуі тиіс.

Дестелегенде дестеде бұзылған ақша болмасын. Бұзылған ақшаға саналы алынбайтын ақшалар мына түрлі болады:

1 Ақшада кассирдің қолы қойған қолы болмаса;

2 Ақшада нөмір жаңа литр;

3 Ақшаның төрттен бірі жыртылған болса;

4 Екі ақшадан құралған құралған ақша болса;

6 Һәр адам өз ақшасын өзі айырбас қылуы тиіс. Айырбас қыл депбіреуге тапсыруға, яки біреуден айырбас қыламын деп ақша алуға болмайды;

7 Егер ақша айырбастайтын орны жоқ жерде, тұрған азаматтар ортасынан үш адамды сол атыраптағы елдің ақшасын айырбастайтын орынға алып барып, айырбастауға уәкіл қылып сайлауға болады. Уәкіл қағазы, мамлакат тілінің қайсында жазылса да, болады. Бірақ уәкіл қағазын, жергілікті махкала куәландыру керек. Уәкіл қағазда һәр адамның айырбастайтын ақшасының саны көрсетілуі тиіс;

8 Өзінің һәм басқалардың уақытын бекер өткізбес үшін азаматтар шамасы келгенше 1-ші марттан қалдырмай, айырбас қылып құтылмаққа тырысуы керек;

9 Һәр азамат қолында қанша ақшасы болса да, айырбас қыла алады. 3 миллион сомға шейін нақты ақшаға айырбас қылады. Онан артығын банкке салып қою керек. Уақытында алып тұрады;

10 Ақша салатын орынға, Түркістан ақшасының орнына центрдің ақшасы салынады. Мысалы, Түркістан ақшасынан 100 сом салынған болса, 10 сом центрдің ақшасын алады. 100, 000 сомға 10, 000 сом алады. 1, 500.000 сомға 150.000 сом алады. Басқалар да осы ретпен болады» [3, 191]. Түркістан республикасы болып тұру үшін алғашқы қажеттілік қаржымен тікелей байланысты. Осы жолда халықтың қаржылық белгілері, қандай қаржы негіздерін ұстайды деген мәселеде аса маңызды болды. Түркістан республикасы алғашқы кезде жеке дамуды бастан кешіңкіреп, өз еркіндігін анық сезіне алғандығымен ерекше. Сондықтан да халықтың қаржылық сауаттылығына да назар аударды.

«Түркістанда ақша өзгеру (үгітшілерге өрнек)» деп аталатын мақалада:

«Ақтардың жол бөгеуі себепті, Түркістан кіндікпен қатынаса алмай тұрған заманда, ләжсідан Түркістан Кеңес хукіметі, осы күнгі Түркістан ақшасы деген ақшаны шығарып, өз алдына қазына ашқан еді.

«Түркістан ақшасы» Түркістанның өз ішінде қана жүріп, Россия республикасының өзге аймақтарында жүрмеуші еді. Патша хукіметінің жалмауыздары халықтың шаруасын күйзелтіп, әсіресе жиһангерлер

соғысы кезінде уаляттан шетке шығаратын басы артық азық-түлік болмады. Оның үстіне сыбайлас Бұқара, Хиуа, Ауғанстан бейбітшілік заманда Түркістанмен саудасы Мәскеуден һәм басқа ішкі жақтан келетін тауар мен ғана болып, Түркістанның өзінде үлгеретін шаруашылық заттармен жұмысы болмады. Түркістанға шеттен ақша келетін жөні жоқ еді. Түркістан Бұқарадан, Ауғаныстаннан нәрсе алатын болса, оларға төлейтіні «Мәскеу ақшалары» яғни, «Киренский» «Дума ақшасы», «Николай» ақшасы еді.

«Түркістан ақшасын», сыбайлас елдер өтімді ақша деп білмеді. Күннен-күнге базар төмендей берді:

1919-шы жыл мартта «Киренкенің» 100 сомына 150 сом, апрельде 580, сентябрьде 700 сом. 1920-шы жыл январьға қарсы 850. Апрельде 950 Түркістан ақшасын беретін болды. «Центр» ақшасымен салыстырғанда, Түркістанның ақшасы Түркістанның өз базарында да құны төмендеп, өнімі кем болып, керек-жарақты қымбаттата бастады» [3, 196], деп алғышартта рдың болғандығын, оның жасалып кеткендігін ескертті. Ендігі жерде халықтың әрекеті, желінбей, өз пайдаларына қалай, мемлекеттің болашағына қарай қандай әрекеттер жасауы қажеттігін рет-ретімен түсіндірілді. «Ақша мәселесінің мұндай күйге ұшырауына, тағы да Кеңес хукіметінің Түркістанда ұйымдаса алмауы болды. Екінші себебі, мамлекеттің һеш бір түсімі болмағандық. (1919-шы жыл түсім 2 % процентіне ғана бара-бар 1920-шы жыл онан да аз. һәрбір 1000 сом шығынның қарсысына 2 сом ғана түсім болды). Осы айтылған себептер Түркістан Республикасының ақша басып шығаратын машинасын, жұмысқа белшесінен батырды. Сөйтп, Түркістан Республикасы тез арада, кіндік Россия хукіметін қуып жетті. Міне, бір мысал: 20 айдың ішінде кіндік Түркістан Республикасының ақша басатын машинасы (1920-шы жыл 1 – августына шейін) 24 есе өсті. Осы екі арада Түркістан ақшасы 190 есе өсті. Яғни кіндік ақшасынан 8 есе артып кетті.

Рас, жан басына бөлгенде, ақша саны һәр мамлекеттерде –ақ өсті (ақ Польшада екі жылдың ішінде жан басына 14 сомнан келуші еді). Бұл жағынан қарағанда, кіндіктен озып отыр. Түркістан ақшасы 1920-шы жылдың декабрь басына қарсы «центр» ақшасымен салыстырғанда, жан басына екі есе артық кесіп отыр. һеш бір түсім болмаған соң, Түркістанның машинасы бұрқыратып шығарып, Түркістан Республикасының жылдық бюджеті (1 жылға шамалаған расходы) кіндік Кеңес Россиямен салыстырғанда, орасан көбейіп кетті. Бұрын бейбітшілік заманда Түркістан бюджеті Россия бюджетінің жеті процентіндей-ақ еді. Яғни, һәр 1800 сомына 70 сом келуші еді. 1919-шы жылы төрт жарым процентке 1920-шы жыл 10 процентке жетті. Түркістан халқының санына

шаруашылығын қарағанда, жылдық шығыны Россия бюджетінің оннан біріндей болатын жөні жоқ. Осы күні бұрын бейбітшілік заманға қарағанда, бюджет 285 есе артылып отыр. Бұл сан Россия бюджетінің өсуімен салыстырғанда, 4000 есе артқаны. Яғни, Россия Республикасының бюджетінен 14 есе артылып кетіп отыр» [3, 196].

ҚОРЫТЫНДЫ

«Ақжол» газеті – қазақ басылымдарының ішінде ұлттың саяси, білімділік, әлеуметтік сауатын ғана емес, алғаш рет экономикалық сауатына назар аударған басылым. Сонысымен де оның орны ерекше. Бүгінгі баспасөз үшін газеттің тәжірибесі мен жұмыс стилі әлі де үлгі болып қалады.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Қазақстан ұлттық энциклопедиясы Т. 4. – Алматы : Қазақ энциклопедиясы, 1999. – 568 б.
- 2 «Шолпан» журналы / Х. Есенқарақызы – Алматы : «Қазақпарат» баспасы, 2015 – 475 б.
- 3 «Ақ жол». Көптомдық. 2-том. / Х. Есенқарақызы – Алматы : «Қазақпарат» баспасы, 2015 – 380 б.
- 4 «Ақ жол». Көптомдық. 1-том. / Х. Есенқарақызы – Алматы : «Қазақпарат» баспасы, 2015 – 380 б.
- 5 **Омашев, Н.** Алаш басылымдары // «Айқын» газеті. – 2009. 22.06.
- 6 Әуезов және архив – Алматы : Атамұра, 1997. 23 б.
- 7 **Қамзабекұлы, Д.** Алаш және әдебиет – Астана : «Фолиант», 2002. – 474 б.
- 8 **Ысқақұлы, Д.** Әдебиет сынмен көркейеді. Ж. Аймауытовтың сыншылық қызметі хақында.
- 9 **Нүрпейісов, К.** Қазақ интеллигенциясының әкімшіл-әміршіл жүйеге ғылым мен мәдениет саласындағы қарсылығы (20–30 жылдар мысалында) //Столичное обозрение – 1998.

Материал 31.10.19 баспаға түсті.

С. Т. Еликпаев¹, Б. К. Капасова²**О материальном богатстве «Акжол»**^{1,2}Гуманитарно-педагогический факультет,

Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова,

г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 31.10.19.

S. Yelikpaev¹, B. Kapasova²**Of material wealth «Akzhol»**^{1,2}Faculty of Humanities and Education,

S. Torayghyrov Pavlodar State University,

Pavlodar, 140008 Republic of Kazakhstan.

Material received on 31.10.19.

В статье анализируется место газеты «Акжол» в казахской журналистике. Рассматриваются темы духовности разных авторов, разные мировоззренческие и классовые взгляды. Проводится анализ статей в первых выпусках журнала «Акжол». С первых номеров газета «Акжол» обратила внимание на актуальные моменты в жизни населения. Газета «Акжол» дает многие сведения о деятельности новой власти. В идее адаптации к новой среде, направленной на развитие казахского общества, в сохранении национального колорита и облика газета «Акжол» занимает особое место. Проводится анализ первых аналитических, обзорных и других жанров статей, этим и определяется особое место газеты «Акжол». В газете постоянно публиковались всесторонние обследования по товар на экономическим вопросам. Это в свою очередь позволило народу расширить свои знания об экономике. А так же это позволило подготовить к психологическому и информационному порядку тем самым воздвигая аудиторию на новый уровень. В связи с тем что в государстве поменялось правительство, народу пришлось менять денежную купюру и на эти процессы были проведены анализы.

The article analyzes the place of the newspaper «Akzhol» in Kazakh journalism. Explores the theme of different authors spirituality, different ideological and class views.

The analysis of the articles in the first issues of the magazine «Akzhol». With the first issues, the newspaper «Akzhol» drew attention to relevant moments in the life of the population. The newspaper «Akzhol» gives many data on the activities of the new government. The newspaper «Akzhol»

occupies a special place in the idea of adapting the new environment, aimed at the development of Kazakh society, preservation of national character and appearance. The analysis of the first analytic, review, and other genres of articles, determined a special place of the newspaper «Akzhol». The newspaper constantly published a comprehensive examination about the product and economic issues. This in turn has allowed people to expand their knowledge about the economy. In addition, this has led to the preparation of psychological and information order thereby elevating the audience to a new level. Due to the fact that the state changed the government, people had to change the bill.

С. Т. Елікпаев¹, Б. Қ. Қапасова²

¹ф.ғ.к., профессор, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы;

²ф.ғ.к., профессор, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы
e-mail: ¹serik.elikbay@mail.ru; ²karasova1970@mail.ru

ТӘУЕЛСІЗ ӘДЕБИЕТ ТЕОРИЯСЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мақалада тәуелсіз қазақ әдебиетінің негізгі түйінді тұстары қарастырылады. Авторлар қазіргі тәуелсіз әдебиет үшін бірнеше қажетті тұстарға назар аударады. Бұл әдебиеттің ұлттық туынды ретіндегі мәнінен бастап мемлекеттің негізгі тірек ойы болуының шарттары, әдебиеттің әрекеттік қызметтері де талданады. Әдебиеттің мемлекеттің тірегі болуы үшін оның қызметтік және әрекеттік ролі қажет болса, қаламгер мен оқырман байланысын, олардың эстетикалық бірлігін де еске алуын талап етері белгілі. Белсенді оқырман мен әдеби сын мәселелері де талданады. Бұл әдебиеттің дамуы үшін аса қажет тұстар ретінде алынады. Әдебиеттің қоғамдық қызметтері оқырманға қатысты талданып: оның бірнеше түрлері жіктеледі. Тәуелсіз әдебиеттегі тәуелсіз оқырманның қабылдауы мен сұранысы ескерілуі қажеттігі қарастырылады. Әдебиеттің оқырманға қарай түрлері және классикалық әдебиеттің белгілеріне тоқталады. Мақалада тәуелсіз оқырман талғамы басты назарға алынған.

Кілтті сөздер: тәуелсіз әдебиет, ұлт, мемлекет, оқырман, жазарман, әрекет, қызмет, классикалық әдебиет, талғам, әдеби ой.

КІРІСПЕ

Ұлт қазынасы – әдебиет. Әдебиеттің алар орны, ерекшелігі, қажеттілігі бүгінгідей жаһандасу кезеңінде қайта саралануға тиісті. Әсіресе Қазақстан мемлекеті тәуелсіздігін алғанда тұжырым сөз, егемен пікір орны бөлектігі анық сезіледі. Әдебиет – өнер екендігі даусыз болса, оның қазақ өнері екені дәлсіз ақиқат. Мысалы М. Әуезов «Қазақ үшін әдебиеттің алар орны ерекше екенін» айтудан танбады. А. Байтұрсынұлы әдебиет те сөз өнері тектес екеніне назар аудартады. Бұған қоса әдебиет ұлттың өнері, жанары бардың бәрі Ә. Қастеев, Б. Тышқанбаев туындыларын көре алады. Әр бояуды нақ танымаса да ұғынары хақ. Құрманғазы, Тәгімбетті есту-мүмкіндігі барларға қиын емес.

«Жалғыз тақтай екі ішек» – деп қабылдап тоңы ерімес, тамыры оқшау мен өнер отына жүрек жылытқандардың әрқайсысы хадари санасымен сіңіретін не тітіркене жиырылары беймәлім. Бірақ әдеби туындыны ұғыну қазақ ұлты тағдырынан тыс, танымынан тауфиқ алмағанның қолы жетіп, тұшынбас тамашасы.

«Бұдырайған екі шекелі» атты бір сөз қазақ халқының көшпенді кезінен бастау алып оның жақсы көрері, ұнатары, ақыл аясы тынысынан із тартады. Демек ұлт пен бүкіл ғаламды, танымы мен тәңірін қосар ұлы ұстын, көшпес көпірі тек әдебиеті ғана болмақ. Немесе өткен күннің жылусыз жарығы ғұн, Бабылдардан жеткен жұқана әдебиетте ғана болмақ. «Алланың өзі де рас, сөзі де рас» Абай сөзінен асығы асмар қазақ ұлты болмысынан хабар береді. Әдебиетсіз ұлт болмақ емес, ұлтсыз әдебиет те.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Әдебиет – мемлекет өзегі. Қазақ хандығының негізін қалаған, соны қорғаған жандар ішінде Дотан жырау, Кет-Бұға, Асан Қайғы, Бұхар жыраулар болуы мемлекеттің бар саясаты, идеологиясы өз әдебиеті арқылы жүргізілетінін көрсетеді. «Иллиада», «Эдда», «Игорь жорығы туралы сөз», «Нибулинг сағасы» тектес соқталы шығармалар – сол сөздің дәлелі.

Б.ғ.д. 2120–2070 жылдарғы Египет басшысы Ахтой Хептидің «Сөз қарудан күшті», «Тобырды бас, қарсылық отын бас», «адалдықты тапсаң, ұзақ өмір сүресің» атты пікірлері мемлекеттің іргесін ұстап тұруға көмектесті. Хаммурапи патша жазбалары (1901–1902 ж.ж. табылған). Қазақ мемлекетінің Жеті Жарғысы тектес болатын. Бұны – әдебиет деп те қабылдауға болады, тарихы да осы. Өзгелерден бұрын түсінген әдебиеттің қажеттілігіне деп қойған орыс-кеңес жүйесі болды.

«Әдебиеттің партиялығы» да осыны тұтынды. Егер кез-келген мемлекет ұзақ өмір сүремін деп дітесе әдебиетті айналып өте алмайды. Ол әдебиет мемлекетті құраушы ұлт тілінде ғана болады. Де Голль ағылшын мемлекеті көмегіне сүйенгенмен ағылшын тілі, әдебиетімен ел басқара алмады. Большевиктер кайзер қалауымен билікке келсе де, неміс әдебиетін билікке әкеле алмады. Тек вассал болған сталинеттік бірінші хатшылар өктем тіл қызметшілері болуы мүмкін. Егемен ел болашағы еркін әдебиетіне байланысты.

Әдебиет – әрекет. Қазақ әдебиеті ең басында әркімге арналған. «Ешкімге арналмаған кітаптар» алаш үшін жат. «Тәңірі түсірген төрт кітап» адамдарға жіберілген. Әдебиеттің басты мұраты сөйлеуге, араласуға негізделген. Әдебиет болашаққа жолдау. Пирамида жазбалары, Орхон-Енисей ескерткіштері, жыраулар туындылары сол кезең ғана емес, болашаққа да арнау.

Көркем сөздің негізгі шарты: а) сендіре айтылады, ә) халық түсінер иірімдерге арқа сүйейді, б) өз бойындағы ауыр хал, жан киналысымен бөліседі. Р.Стевинсон әдебиетті «Қайырымды пікірлесу күресі» деп санайды. Демек бағытты әдебиеттану ғылымы герменевтика яғни тәпсірлеуге сүйенеді. Бұған дейінгі талдауларда кеңестік идеологияға жат делініп ығыстырылған туындыларды назардан тыс қалдыруға болмайды. Бүгінгі атаусыз, еңсіз жүрген әр сөз келер ұрпаққа керек болуы мүмкін.

Кез келген қазақ қаламгері оның жас ерекшелігі, атақ-даңқы, билікпен қарым-қатынасы екінші қатарға кетіп, не айтқысы келді деген дүние алда болуы тиісті. Неоромантизм, мистика, артхауз, пәлсапашылдық, жалғызшылдық, модернизм т.б. бағыттар жіліктесіп ұсынылып, ой табағына тартылғаны жөн.

Әдебиетке жол. Жазарман мен оқырман. Кез келген әдебиет екі жақтан қаралады. Ол жазарман мен оқырманнан тұрады. Жазарман тапсырмасыз не үшін жазады, кім үшін жазады бұл әлі жауабы табылмаған жауаптар.

«Ұлылардың кітабы қайшылыққа толы. Ойландырмай қоймайды. Ал өзің шешімін шығар. Қадыров Қожаны қай қиырға шегелеуге болды. Құнанабай күз ұшына оңай шығамын деуге дәт жете ме? Оралханның Қоңқайы оң жамбасқа, ой жанбасқа көне ме? Стендальдің Сорелі, Бальзактың Гобсекі ше? Ұлылар әр кезде уақыттан биік, уақыттың құлы емес. Уақыттың төрешісі. Қала берді, Адамзаттың ақидасын анықтар таразы басы, қыл көпір қасы. Олар заманының оппозиционерлері. Көшеге шық, кеңірдек үзі жоқ. Өшпенділігі, өлтірі де жоқ. Қарғысы мен бет түкіру, соңынан топырақ шашауы да жоқ. Олар өкім айтушы, жан алғыш та емес, жан ашушы да емес, жар басындағы жаракты жалғыз жауынгер. Қорлаушы емес, қатал қазы». «Жазарманға жалғыз хат» С. Елікбай.

И. А. Ильиншілесек «Қас шеберлікті қалтықсыз қабылдау керек [1]. Оған ұлы көркемдік сеніммен қарап, балаша жан қақпасын ашу керек. Оқушы да, театрдағы көрермен де көріп отырған, немесе оқып тұрып шығарма ішіне араласып, тағдырын кешіп кейіпкерімен ғұмыр бөліседі. «Кейбіреулер театрдағы көргендегі сезімдерін кейін оймен қортады, белгілі бір уақытқа дейін сол оймен болады», – дейді. Оқырман да өзі оқып шыққан қызықты кітабы тұтқынына шыға алмайды. Әрине қазіргі әдебиет солғын тартқан шақта, әсіресе кітап оқуға тұрмыстық-танымдық мүмкіндік азайған кезеңде кітап керектік-мәжбүрлік категориясында оқылуда. Әдебиетті тандап беруші тәлімгер білім-қарымы талапкердің әдебиетке деген көзқарасына орасан әсерін тигізеді.

Әлем ғалымдары «жазарман-оқырман» мәселерінде бір ізділікке түскен емес. «Оқу ұлылықпен, оқыту – надандықпен жолығу», – деген Ф. Бэкон

сөзі әлі өзекті. Біз кейде жазарманды, кейде оқырманды ортақ межеге иіп әкелгіміз келеді. Бұл екі жағалау жұртын бір арнаға алдыру мүмкін емес. Көп жағдайда оқырман дәрежесі жазарманнан биік, ақылы алшақ, ойы ірі болып та келері кездеседі.

Орыс әдебиетіндегі жазарман мен оқырман арасындағы «сына» жөнінде бірінші А. А. Потебня айтқанды суреткер күдіреттілігі әр түрлі оқиғаларды тудыра білетінінде деген [2]. Бұған қарамастан «Біз не айтсақ та...оқырман шығармашылығы екінші орында, оқырман бағыт-бағдары қабылдау нысанасына негізделген. Жазарман оқырманды шығармашылық даңғыл жолда алып жүреді. Ал жаңа оқырман дегеніміз түсінік алаңында өзін тауып, автор еркіне берілері» сияқты пікірлер де бой көрсетуде [3, 229].

Аталған пікірді бүтіндей дұрыс деп қабылдауға болмайды. Жазарман мен оқырман бірінсіз-бірі өмір сүре алмайтын, бірін-бірі толықтырып тұратын егіз ұғым. Жазарман оқырмансыз өмір сүре алмайды. Оқылмас кітап-қағаздар жиынтығы. Оқығаны көп, сыни көзқарасты оқырманға жолыққан кітап бәйгеге түскен жүйірікпен тең. Асылы аз, салмағы жоқ дүние бұл арада сыбағасыз қалады.

Асыл кітап оқырманын еліте ертіп, көрінбес көмбелерін көңілмен тартып әкетер сөнбес шырақшыдай. «Автор шығармасындағы мағына жүйесі-мызғымастықтың ұлылығын көрсетеді» [4, 254, 257].

Егер оқырман әдебиеттен алшақ болса арадағы «сына» бәс алып, әркім өз жағасында желкенін тігеді. Оқырман мен жазарманды қосар тек әдебиеттану ғылымына сүйенген тәпсірлеу-герменевтика болмақ көрген кітапты ұнату, оқу ол туралы ойлану бәрі жазарманның қарым-қуатын көрсетеді. «Иә, солай» деп оқылар кітап ғұмыры ұзақ емес, «неге бұлай» деген шығарма одан әрі есте көп жүрер-ақ. «мүмкін емес» деген ойларды аттап жылдардан жылжып барып «неге мүмкін, емес» делінер шығарма санада мәңгі шегеленіп қалады.

«Кеңес көсемі» Ленин жайлы жазылған солай деп қабылданған туындылар қоғам сұранысынан тыс қылды. Біз балалық шақта оқыған «Аяз би» ертегісі, «Үш ноян» әлі есте тек көп бояуы өшкен. Біз болуы мүмкін емес деген «Қар қызы» бейнесі әр аязда бізді қалың ойға орайды. «Ерік-ара» да сана сенделтеді. Демек реализм атты бұған дейінгі қозғалмас қазықтар түбінен босады. О. Бөкеевтің туындылары әлем білер «Шегірен елтірісі», «Қызыл үйден» кем емес. Оқырманның кітаптарды оқып болған соң ту көтерер «мүмкін» немесе «мүмкін емесі» таным сайысы. Я. Мукаржовский айтқандай: «суреткер салған діңгек «өзек» бойында оқырманның сезімі мен қиясы» қанат қағады» [5, 219, 240]. Демек әдебиеттен алар ләззат жазарманның оқырманды соңынан ерте алатынында шебер суреткер ойлы оқырманда байлап, өз ойын таңбайды. Оқырманға қиял қанаттан

қағар кеңістік те сиялайды. «Менің атым Қожадағы» кульминацияда ешкім Қожа түзелді ия бұзылды деп жіп таға алмайды. Оқырман ары ойланып барып шешім қабылдайды. Шедевр шырайы да осы. «Оқу – ол да еңбек пен шығармашылық» дейді В. Ф. Асмус (Асмус В. Ф. Чтение как труд и творчество // Асмус В. Ф. Вопросы теории и истории эстетики).

Жазарман мен оқырман талап тілегі бір қалыпқа сия алмай жатады. Тәуелсіз әдебиет теориясы мақсаты да осы шығарманы түсіндіру оның әр түрлі пішінін ұғындыру, қазақ-әлем мәдениетіне қосарын, тарихи орнын анықтату.

Шығарма шанағындағы оқырман немесе эстетика. Кейде оқырман жазарман тілегімен шығарма ішінде оқырманмен сөйлесіп кеңесе береді. Мысалы О. Бөкеевтің, Б. Соқпақпаевтың туындылары секілді. Әсіресе Қожаның «Менің атым» деп бастаралар тұсы соған дәлел. Әлем әдебиетіндегі Л. Стерн туындыларын да осыған бойлауға болады. Бұл тұралы кеңестік саясаттан тыс орыс зерттеушілері де жазды. Әсіресе «концепция адресі» жөнінде «Пушкиндік достық жолдаулары» А. Н. Островскийдің «демократиялық көрермендер туралы талдау ойлары» алыс та өткір пікірлі оқырман жайлы жазған.

О. Э. Мандельштам белгілі мақаласы «О собеседнике» осыны қарап, талдап, жинақтауға тырысты.

«Оқырман адресат» мәселесі Батыс Герман (Сол кездегі ФРГ) ғалымдары Констану қаласы университеті 1970 жылдары Х. Р. Яусс, В. Изердің басталауымен пішімді эстетика (рецепті – Rezeption – қабылдану) бағдарламалық таныстыру болды [6]. Осы тақырыпта ГДР ғалымы М. Науман да зерттеу жүргізді. Неміс ғалымдары суреткерлік шеберлік екі жақты болады деп санады. Бірінші өнімді (креативті, шығармашылық) және пішімді-рецепті (қабылдау аясы). Яусс пен Изер екі түрлі эстетикалық теория бар деп шешті. Жазарман жасаған әдеттегі көркем шығармашылық теория, бұған қоса бұлар жасаған оқырман қабылдауына сүйенер, соған негізделген қабылдау теориясы. Оқырманды олар «имплицитті оқырман» деп атады. Автор оқырманға әсер ете отырып негізі тізгін басын өзіне қалтырады дейді зерттеушілер. Көрермендік-оқырмандық белсенділік «пішінді эстетика» өкілдірінің айтуынша негізгі нысана емес деген пікір білдірілді. Сөздік – көркемдік әрекеттік шығармадағы басты бағыт оқырманға әсер етер бағдарлама «Әсер ету күші» (нем. Wirkungspotenzial) деп аталды [7]. Мәтін құрылымы аппеляция (оқырманға арнау, жолдау деп саналады) «Әсер ету күшінің» аз көптігі шығарманың оқылымына, оқырманның қабылдауына әсер етеді дейді неміс ғалымдары.

Белсенді оқырман. Автор өзі армандаған, немесе шығармасын арнаған оқырманнан басқа белсенді оқырман бар. Белсенді оқырманның көзқарасы

әртүрлі болуы мүмкін. Олар әртүрлі топтардың өкілдері болуы да ғажап емес. Белсенді оқырманның көзқарасы өзі өмір сүріп отырған қоғам белгілеген әдебиет теориясы нормаларынан бөлек те болып келеді. Билік белгілеген заңнамаларға симады да. Кеңестік дәуірдегі «Азия», «Өлгендер қайтып келмейді», «Алдаспан», «Қаһар» т.б. шығармалар, жинақтар сөз дәйегі. Пішінді эстетикада бұл «күту кеңістігі» деп аталады. Әлеуметтанушылар К. Мангейм және К. Поппер өз ұстанымын ұсынады. Х. Р. Яусстың айтуынша «Күту кеңестігін» ескере отырып, күтім шартын бұзу қажет дейді. Керісінше, көпшілікке мүлдем ойламаған жерден шешім ұсыну шын суреткер шарты дейді.

Оқырманның жазарманнан қала берді көркем шығармадан күтері аса көп. Мысалы: 1. Жанға тыным. 2. Таң қалдырар сезімдер. 3. Ақыл қосар кеңес. 4. Бұрыннан белгілі шындықтардың шымылдығын қайта ашу. 5. Білмес әлемін іздеу. 6. Қиял-ғажайыптарға ұмтылу. 7. Өткен күндердегі тарихи шақтарға ұлт өкілі есебінде үңілу. 8. Жазушының рухани жанына желкен сала отырып лаззат алу, жүректі байыту. Соңғы топтығылардың қалауынан шығу жазарман жетер биік шың болмақ. «Абай жолы» да кітап, «Менің күресімді» кітап емес деп те ешкім айта алмайды. Әдебиет тарихы тек жазарманның ғана тарихы емес. Ол оқырманның да тарихы деген Н. А. Губакин.

«Абай жолын» майдан даласына апарып қайтқан Ә. Нұршайықов естелігі, өлген солдат қолындағы «Ботагөз» кітабы жайлы сөздер ойға тірек. Кейде жазарман беделі шығарма бағасын асырып жатады...

1. Көпшілік қауым жылы қабылдаған шығармалар. 2. Қоғам мен билік қолпаштаған жазарман. 3. Сыншылар қауымы хош көрген туынды. 4. Уақыт сұранысына дөп түскен көркем еңбек. Осылар алдыға шығып кезеңге бағынбас, келелі дүниеге келіскен баға берілмей қалуы да болып жатады. М. Әуезовтің алғашқы әңгімелері «Қилы заманы» өз бағасын кеш алды. І. Есенберлин, М. Қабанбаев шығармашылығы тәуелсіз әдебиет теориясы жасалған соң ғана танылып сараланды. Іздеушісіз өткен Ш. Әлімбаев, Қ. Аманжолов та сөзімізге дәлел.

Оқырманның талап-тілегі, қолдауы, рухани әлеуеті, білім-қарымы, қиял асқары тек әдебиет теориясы емес, әдебиет әлеуметтану ғылымы да зерттейтін сала. Қоғамға әдебиет әсері, оны түсіну мен ұғыну әдебиеттану ғылымының бір саласы екенін айтып, оған ат-айдар қойған М. Б. Храпченко «Әдебиетті тарихи – функционалдық оқыту» деген. Ғалым әдебиетті оқытуды кеңестік идеология сағағына иіп әкеледі. Уақыт солай болды, дегенмен бүгінгі күні ол талаптар шет қалды. Жазарман өмір сүрген ортасы және тарихи кезеңіне байланған.

«Сондықтан қарауым сол баяғыға» (Мағжан) деп өз уақытына өкінішпен көз салса да, «Әлдиле, өлім, әлдиле» деп еріксіз қайтады. Храпченко әр жазарман өз уақытынан алыс кете алмайды, сондықтан оның жазғаны өз

уақыты жайлы жалғыз рухани дерек, дегенге меңзейді. Ж. Аймауытовтың Мағжан жайлы ақтау сөзінің тіні де осы. Кеңес-орыс насихаты жетегінде кетіп қазақ ұлтшылығының тас-талқанын шығарған туындылар да өткен күннің белгісі. Жарық көрген шығарманың арғы тағдыры жазарманнан тыс өтеді. Кітаптар тиражы, басқа тілге аударылуы автор әсерімен тіпті сұраныста БАҚ бетіндегі пікірлер де билік хошымен, мақұлымен дамуы да мүмкін. Бірақ шығарма сөздерінің көпшілік тілі айналысына енуі, сахналануы, экрандалуы қоғам қйраткерлері, өнертанушылар, сыншылар назарына іліну ел ұнатуы немесе ұнатпауы басқа әңгіме. Кең тыныс оқырман-белгіленген, енді шығармамен әуре болмайды.

Әдеби сын. Белсенді оқырман кезеңінде өзгеріп отырады. Әр оқырманның жас кезіндегі таным шау тартқанда соңғы қорғар қазынасы болмақ. Абай жолындағы «Бұрынғы кездегі» деп басталар Құнанбай – Абай дауы – көзқарастар майданы. Жас кездегі деп шабуылшы оқырман, белі еңкейгенде «кейіпкерлерін қорғаушыға» айналады. Бірақ оның өткен әдебиеттен сусындамаған қиыс ұрпақ баласына Әйгерім, Батыр Баян, Наурызбай, Алпамыс, Қобыланды деп қоймайды...

Оқырман көпшіліктің алдында, найза ұшында әдебиет сыншылары жүреді. Тәуелсіз әдебиет теориясымен қаруланған, жазарманды туыс санамас, пәк әдебиет алдында иманы таза, бұрылма бұқпасы жоқ «ұнады, ұнамады» аясынан көсіліп «неге ұнады» деген сұрақты түсіндіріп, жіліктеп бере алар білімі кемеріне жеткен сыншы асыл сөзді жазбай танымақ – дүр.

Әдеби шығармаға байланысты дау өршіп, даумай етек алғанда «күрең» көңілсіз Күреңбай сыншы болар әдебиетші – ұлт бағы. «Поэма оқып, картина көріп, соната тыңдап ләззат аласыз, алмайсыз бұл сіздің талғамыңыз, ал оның себебін түсіндіре аласыз-бұл сын» – дейді В. А. Жуковский [8].

Әдеби сын оқырман мен жазарман арасын қосар алтын көпір. Тек ол көпірлер сыртқы – ішкі әсерлермен оқырманда оппа құмға алып кетері мақұл емес. Тек көркемдік кеңестікті ту еткен, ұлт мәселесін мәжілісіне алған жазарман назардан тыс қалмауы тиісті.

Қазақ әдебиетіндегі А. Нұрқатов, Т. Кәкішов, С. Әшімбаев, З. Серікқалиев тектес әдебиет сыншылары өз кезегіндегі, уақытындағы құбыла анықтаған – туындылар тумасына баға берген «Иманды билер» болды. Билік сүйреп қосқан бәйгелер бүгін ұмыт. Бірақ заман сұранысына жауап берер, ұлт «кетігін» табар тақырыптар ұсынар сара сөз сарашысы әлі керегіміз. Орыс әдебиетіндегі Ф. М. Достоевский, Н. А. Некрасов, И. С. Тургеневтің көмбесе тіккен қарақшысы В. Г. Белинский болды. Сыншыға қойылар талап жазарманнан ауыр, өйткені өзге ол оқырманнан сүйем артық, қарыс биік болуы шарт. Әдебиет теориясын мүдіріссіз мүшелеп, танысына тартпас сын әдебиет сақшысы ғана емес, Алаш ары да-осылар

«Сыншы талғамы», «бүтін тұлғасы» жазушы шығармашылығынан да тартымды, қызық болуы мүмкін» (Чернец Л. В. «Как слово наше отзовется...», «Судьба литературных произведений» – М. 1995. – с. 100).

Заман өзгерген сайын әдеби сын да құбылуда. «Аристотель мені кешірер, бірақ та мінсіз шығармаларға сүйенген ұнай беру тәсілі саңлаусыз деп саналар сын дұрыс емес». (Д. Дидро. Об искусстве: В 2 т. – Л.; М., 1936 – Т.1. с. 135).

Әдеби сыншылар өз замандастары және өткен күн жазармандары туралы ғана айтады. Себебі сын әдебиетке ілесе жүреді. Тәуелсіз әдебиет теориясы ғана жоспар құрып, із көрсетуі мүмкін. Замандасқа арналған сын қоғам өзгерісіне қарай өзгеріп, өршіп, бәсең тартып отырады. Қоғам таптылыққа бөлінгенде әсіресе өткен әдебиеттен бастау алған жел, бодан әдебиетте дауылға айналады. «Жолбикелік әдебиет» деп қағажу тарттырғанда шын жазушы, ақын Мағжан, Жүсіпбек ортадан шығып, офат болады. Мұқағали Мұң кешті. Саясаттанған, билікшіл, ағайыншыл сын әдебиетті өзге өріс пен жаңа қонысқа шығара алмайды. Бөгет басы сол сын.

Қарапайым оқырман. Қазақ халқындағы мол мұра поэзия қалпындағы түрмен жетті. Әсіресе қара өлең секілді түрде айтылған өмір жойлы, өлім жайлы туындыларды бұқаралық әдебиет түріне жатқызамыз. Ал оның тұтынушысы – қарапайым оқырман. III. Уәлихановтың көркемдігіне күмәнмен қарар қара өлең сыры сонда.

Кейінгі кезеңдегі барша жұрттың көңілінен шыққан М. Мақатаев та «Күпі киген қазақтың қара өлеңін шекпен жауып өзіне қайтарамын» дегенді. Күрделіктен ада, артық бояусыз төрт тармақты қай әуенге салса да оңай көнер осы түр ел көңілінен шықты.

Қарапайым оқырман кеңес дәуіріне дейін естігенін қанағат тұтса, саясаттанған сын «таланттар тобын» шетке ысырып тастады. Аса қарабайыр әдебиет үлгісі қарапайым-бұхаралық оқырманды рухани жұтандатты. Қазақ халқы басындағы рухани апаттар аштық, бауырбауыздау соғыстар, таптық тартыс, урбанизация, орыстандыру саясаты әдебиеттен алыс рухы елден бөлек, ештеңеге сенбес оқырманды тудырды. Бұл туралы да айтылған болатын. Х. Ортега-и-Гассет: «Бұқаралық қарапайым адам бұрынғы ғасырдан өзін артық әрі өктем сезінеді ... мұралардың бәрінен бас тартқан еш үлгі мен шектеуді мойындамайды» – деген лажсыз. (Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс // Вопросы философии. – 1989. – №3. – с. 129). Қарапайым оқырман өзін қоршаған БАҚ арқылы, билік нұсқауымен талғамай жұтар ой шеңбері тар, ақыл аясы аз тобырға, бұзау мінез бұхараға айналуға бейіл. Сапасыз бұхара әдебиетінің, бұғаулы бодан әдебиеттің негізгі өзегі де осылар болмақ. Бағасы асқақ, ұраны ұлтшыл, шын саф әдебиетті танымай қалар да – қарапайым оқырман.

Әдебиет қабаттары: төр мен босаға. «Роман кім көрінген қол апара бермес, қадірлі жанр» деген С. Әшімбаев.

«Емес ермек», – дейді Абай.

Біз қаласақ та әдебиет өз ішінде әлденеше қабат, түрге бөлінеді. Асыл сөз тыңдаушысын таппай қалуы да мүмкін. «Тыңдаушысыз сөз жетім» – Бұхар жырау.

Төр әдебиет немесе ақсүйектік әдебиет көшесіз ел ен бағасын бере алмас, талпынып табар, ұмтылып ұғар ұлылығына уығын тіккен ұғым.

Күй төресі Тәттімбеттей Қазтуған, Доспамбеттер өрген өнердің өлмес мұратты терең тіні кейінгі ақындарға ұласады.

Бәрі ұғынар бұхаралық әдебиет, тұрмыстық әдебиет немесе босаға мен төрді қосар «беллетристтік әдебиет» қоғамнан, қоршаған ортасынан ұзамас, белгілі бір билікке я болмаса соның сұранысына орай туған шығармалар аталған билік немесе формация өрісін ауыстырғанда ес әлемінен ұмытылар дүниелер де жетерлік. Әдебиет жалпы адамзаттық десек те өз ішінде идея – мұратында бөлектік бар екені бүгін құпия емес.

Классика. Төр әдебиет. Ақсүйектік әдебиет яғни ұлттың соңғы демі шыққанша серігі болар айнымас алаш асылы. «Күн сөнгенше сөнбейміз» (Сұлтанмахмұт) деген ұстанымды ту қылар туынды соңына дейін бармақ.

Бұхаралық әдебиетке америка ғалымдары айтар «жеңіл әдебиет» кейде арзан көшірме графомония, бар оқиғаларға жиендік жасаған әлсіз жазарман еңбегі ұсынған еңбек.

Ұлт сұранысына адал көркем әдебиет – тәуілсіз әдебиетті бар шартына сай ер тұрманы келіскен сөз суретшісінің біртуар шедеві ұлт әдебиетінің алтын қорына қосылма.

С. С. Аверинцев айтқандай «Данте – итальяндықтар үшін, Гете – немістер үшін, Пушкин – орыстар үшін «Жазудың» үлкен әріпті дәрежесін сақтайды» деген. (Аверинцев С. С. Филология // Краткая литературная энциклопедия: Ф 9 т. – М., 1972. – Т.7. – с. 975).

Классика (лат. classicus – үлгілі) әр кезде кейінгі шыққан тың талантпен салыстырылмақ. Сөз мәнері, ой өрімі, парасат пайымы рух ләззатына бөлер тұғыры биік, тамыры терең, Мен де айтар едімнен» алыс, «тек сол ғана айтады» деп еріксіз, матап мойындатқан тәңір тектес бұлжымас жазу – классика болмақ.

Төр әдебиет туа қалаған шағында төбені алып, көмбе иеліне алмайды. Қалыбы басқа, түсі ерек еңбек кел де – келдің қонағы емес. «Оқыған жоқпыннан» (Т. Әсемқұлов) басталар қабірбет үнсіздік сіңір үзеді. Шығыс сөзінің шолпысы Омар Хаям ақын емес екендігіне,өзі де сенген.

Пушкин, Гоголь, Толстой, Чеховтар өз кезеңінде Н. В. Кукольниктен, С. Я. Надсоннан, В. А. Крыловтан (драматург) бағасын артық алған жоқ. Мағжан-Мұқағали жылы сөз іздеп үміт жалауын шықты. «Өзіне тиселі емес

биіктерге шығар әдебиет өкілдері болады, көпшілік көтермелеуімен ұлт әдебиеті төрінен орын алады, кейде өзі көзі тірісінде (ұзақ ғұмыр кешсе) кейінгі ұрпақ алдында түсі қашып, гүлі түсіп қалады» Кейінгі ұрпақты Алатау асырып адастырса да Мағжанды, Міржақыпты, Жүсіпбекті қайта тапты. Енді адаспасқа, айнамасқа серт беріп тұнығына қанды. «Көк жағалылар» көңілінде жоқ – Қасым қалды. Кедейшілік кеудемсоқтар ұмыт-Мағжан қалды. Төршіл төбелер есте емес – Мұқағали қалды. Өзгеге қаламымен қызмет еткендер, Алашқа жүрегімен беріле алмасқа керек.

Сөз шеберлерінің әр шығармасы әр кезінде түрлі түспен қабылданады. «Қилы заман» суреткер бар кезде құлыптаулы заман тұтқыны болса, бүгінжақын тұтарымыз. «Көшпенділер», «Алтан Орда» қазақ әдебиетіндегі сын басы болса, бүгін өрден орын алуда. Тіпті бір Құнанбай жайлы пікірлер қозғалмай арнап байыз тапқан жоқ. «Абай жақсы, Құнанбай жаман» жеген таным тілі тәуелсіздік алған шақта, ұлт ұранан көтерегенде де кеуде тіреп, тіл буады. Кеңес дәуіріндегі Құнанбай мен бүгінгі Құнанбайға деген көзқарастар түбірімен өзгеруде.

Дон Кихот, Фауст, Иван Карамазов бейнелі Т. Әбдіковтің «Оң қолы», Қ. Жұмәділовтің «Бір түп тораңғысы» әр кезде де даудың басы, ойдың қасы болары анық. Сондықтан да Абайды «окупай Абай», Мәшһүр Жүсіпті «Мәшекең», Мұқағали жөніндей аңыз-шыны аралас әңгімелер сипатты түсініктерге жол беріледі.

«Менің Әуезовім» (З. Қабдолов), «Менің Абайым» тектес естеліктер жазылары содан.

Классиканың, төр әдебиет, ақсүйек сөздің оның иелерінің негізгі белгілері келесілер болып тармақталады.

1 Ол – тақырыбы жағынан аз күнгі билік, шалт экономикадан жоғары мәңгілік адамзат үкілеп келе жатқан сөнбес, өшпес, құламас, ерімес мәселерді көтереді: мысалы, махаббат («Қозы көрпеш – Баян сұлу»), ұлт азыттығы («Батыр Баян»), жақсылық пен жамандық («Көксерек»), тағдыр мен тән («Оң қол») т.б.

2 Ол – сұлу сөз, өрнекті ойдың қордасы.

3 Ол – кейіпкерлері ел мен жерге бөлінбейтін, уақытқа бағынбайтын мәңгілікпен үндес көріп жүретін туынды.

4 Ол – қатар саналы жазушысы өмірден көшсе де жазуы қалған үкімі үстем, кейінгіге қатал, бұлтартпай басар, жылатып мойындатар, жақынын білмес жан жарасын ашар, сендірер, көндірер шығарма.

5 Ол ұлт белгісіне, бағалы байрағына айналған кейде Елтаңбасы мен Әнұранын айырбастай берер жазушы. Мысалы: қазақ – Абай, өзбек – Науаи, неміс – Гете, француз – Бальзак, орыс – Пушкин, авар – Гамзатов, түркімен – Махтымқұлы, жапон – Агутагава, т.б.

6 Ол арып, ашып жүрсе де тек ұлттың ғана сөзін айтады. Ол өзін ұмытқан. есінде елі ғана. Мысалы – Сұлтанмахмұд, Ғ. Тоқай, Байрон, Мисима, т.б.

Төр әдебиет қозғамас тақырып жоқ. Әр түрлі жайларды айтқанда еріксіз сол туындыларға маңдай тірейміз. Мысалы: қазақтың жер мәселесі – «Сарыарқаның кімдікі екендігі», күштінің зорлығы – «Қызғыш құс», қазақтың бүлінген даласы, жыртылған жері – «Жапандағы жалғыз үй», билік – «Мұхиттан өткен қайық», т.б.

Аталған жеті белгі кейін де нысанамызда болмақ.

Классикалық әдебиеттің үлгісін нақ таныр сарбадал сыншы. Бүгінгі сыншылар өз замандастарына адал баға бере алмайды. Жазарманды танитын жан туынды мен жуындыны адамдың қатынас қарауылынан қарайды, жаманға жоқ деп айтуға бейілсіз ұлттық мінез себебінен, талантсыз тұяқ оздыруда.

Бүгінгі жазарман қауым мен қоғам мынандай топтарға бөлініп алған.

1. Мемлекет. 2. Топтар. 3. Адал әдебиет.

Алдыңғы бөлік билікке ұнағанды (мемлекетшілдікті емес), ортаңғылар тобына ұнағанды сүйреп бәйгеге қосады. Соңғылар жоққа тән. Кейде диктаторлар өзіне ұнаған жандарды үлгі етіп ұсына береді. 1935 жылы И. В. Сталин Маяковский советтік кезеңнің ең үздік, талантты ақыны деді. Маяковскийлерге еліктеген қазақ сөзшілерінің уақыты дая, жазғаны бос кетіп қазақ әдебиеті сіңірі созылды. «Тақ – тақ – Рудзутак» Мағжанға маңайлатпай, Абайдан алыс әкетті. Классик мемлекеттік сыйлықпен, белгілі бір тізімнен жасалмайды. Өз өткеніне құрметпен қарар әдебиет «жүз жылдағы халтурщик кім» деп сұрақ қоймайды. Кейде басқа жазарман сыртқа теуіп, шеттетіп тастағанды ұлт өзі өбектеп, қадірлісі жасар шағы да болады.

Көп жылдар, ғасырлар түсіп кеткен парактап жетуге парық жетпей жатады. Қазтуған, Доспамбет, Дулат жырлары белгілі бір кезеңде жаңа әнмен, тәпсірлеумен кейін қайтады, көбі елес тартады. (Рикер П. Память, история, забвения. М., 2004.)

Уақыт өткен сайын классиктердің ойын түсіну, тілін ұғыну ауыр, күрделініледі. Орыс зерттеушілері де Пушкин, Эсхил секілді алыс, оның тілін шетел тіліндей оқу қажет дей бастады. (Гаспаров М. Л. Как писать историю литературы // Новое литературное обозрение. – 2003. № 59. – с. 145: Столетие как мера, или классика на фоне современности // Новое литературное обозрение. 2003. – № 62. – с. 14.)

ҚОРЫТЫНДЫ

Ұлт үшін өз классиктерінсіз өмір сүру мүмкін емес төр әдебиеті жоқ ұлттың барары көр. Ұлт әдебиеті жазарманы беделі мемлекетінің әлемде алар орнымен де белгілене береді. Нобель сыйлаған алып жатқан ешкім білмес европа тілді жазармандар сөзге ілгек.

Әдебиет – ұлттың мұңын жоқтап, халықтың тілегін айтса, әдебиет екені белгілі. Бүгінгі тәуелсіз қазақ әдебиетіндегі басты мәселелер қаламгер мен оқырман, ұлттың ойы мен тілегінің жетуі, әдебиеттің ұлт мемлекетіне қызмет етудегі әрекеті қайта жүйеленуді қажет екендігін көрсетеді.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Ильин, И. А.** Одинокий художник. Москва, 2015. – С. 130.

2 **Потебня, А. А.** Эстетика и поэтика Москва, 1976. – С. 181–182.

3 **Скафтымов, А. П.** К вопросу о соотношении теоретического и исторического рассмотрения в истории литературы // Скафтымов А. П. Поэтика художественного произведения. Москва, 2007. – С. 336.

4 **Бонецкая, Н. К.** «Образ автора как эстетическая категория» // Контекст– 1985. М., 1986. – С. 383.

5 **Мукажовский, Я.** Исследования по эстетике и теории искусства. – С. 305.

6 Rezeptionsästhetik 7 Theorie und Praxis. Hrsg. R. Warning – München, 1975.

7 **Iser, W.** Der akt des lesens. Theorie ästhetischer Wirkung.: München, 1967 – s. 7,9.

8 **Жуковский, В. А.** О критике (1809) // Жуковский В. А. Эстетика и критика – С. 218.

Материал 31.10.19 баспаға түсті.

С. Т. Еликпаев¹, Б. К. Капасова²

Проблемы независимого литературоведения

^{1,2}Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова,

г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 31.10.19.

S. Yelikpaev¹, B. Kapasova²

Problems of independent literary criticism

^{1,2}S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan.

Material received on 31.10.19.

В статье рассматриваются основные ключевые моменты независимой казахской литературы. Авторы обращают внимание

на несколько необходимых моментов для современной независимой литературы. Анализируются условия существования основной опорной мысли государства, а также деятельностные функции литературы. Для того, чтобы литература была опорой государства, необходима его служебная и деятельностная роль, необходимо вспомнить связь писателя и читателя, их эстетическое единство. Анализируются и проблемы литературной критики с активным читателем. Это делается как наиболее востребованные для развития литературы моменты. Общественная деятельность литературы анализируется по отношению к читателю: классифицируется несколько ее видов. Рассматривается необходимость учета потребностей и восприятия независимого читателя в независимой литературе. В зависимости от читательской литературы о видах литературы и признаках классической литературы. В статье рассматривается выбор независимого читателя.

The article deals with the main key points of independent Kazakh literature. The authors pay attention to several necessary points for modern independent literature. The conditions of existence of the basic idea of the state, as well as the activity functions of the literature are analyzed. In order for literature to be the support of the state, its official and activity role is necessary, it is necessary to remember the connection of the writer and the reader, their aesthetic unity. The problems of literary criticism with an active reader are also analyzed. This is done as the most popular moments for the development of literature. Social activity of literature is analyzed in relation to the reader: several types of literature are classified. The necessity of taking into account the needs and perception of an independent reader in independent literature is considered. Depending on the reader's literature about the types of literature and features of classical literature. The article discusses the choice of an independent reader.

SRSTI 809.434.2

S. Yessimkulova¹, Z. Otarbekova²

¹Doctoral student, 1st year, Specialty 6D020500 – Philology, Faculty of Kazakh Philology and World Languages, Kazakh State Women's Teacher Training University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan;

²Candidate of Philological Sciences, Professor, Faculty of Kazakh Philology and World Languages, Kazakh State Women's Teacher Training University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan

e-mail: y_sybat@mail.ru

THE CONCEPT OF LANGUAGE PERSONALITY

This article discusses the meaning of the concept of the language personality and describes the definitions given by various scientists. It also describes the conditions for the development of the language personality in Kazakh linguistics, the factors influencing it and the influence of the development of the human personality on the language personality. «Language personality» is a socially important interdisciplinary term that expresses qualitative clarity from philosophical, sociological and psychological points of view on the coordination of social and spiritual characteristics of a person. Characteristics of the language personality are still improving. The rich vocabulary and accurate speech of a language personality represent its level of education, its personality, age, etc. The language personality lives in a cultural space displayed in a language at different levels of public consciousness (scientific or everyday life), following the rules and principles of society.

Keywords: language personality, pragmatics, linguo-cognitive, communicative, paradigm, pragmatic.

INTRODUCTION

The direction of anthropocentrism in the modern philology science is gradually placing the need for the researchers to solve two issues which are closely related to one another: first, the influence of human beings on the language; secondly, to determine the extent of the impact of language on human beings, their thinking process, and culture. In this regard, at the present stage of linguistic researches, there occurs a problem with the term language personality. Despite the fact that in anthropocentric paradigm the concept of a language personality, its definition, and the theory of its research have been done in Russian language, the problem of language and personality, the idea of studying the existence and

function of the language in relation to the person has always existed at all stages of linguistics. The problem of «language personality» has been of great interest since the 1980s of the last century. Historical preconditions for the emergence of this theory in European Linguistics are characterized by the problems of the social nature of the language, the relation of language and speech, the relationship between individual and collective language (V. Humboldt, I. A. Bodin de Kurtene, F. Sossur, etc.). J. L. Weisberger, a German scientist, was the first to focus on the problem of «language personality» [1]. V. A. Maslova points out that the first studies of language personality in European Linguistics is connected with a German scientist J. L. Weisgerber whereas V. V. Vinogradov made the first step in Russian Linguistics and showed two ways of studying the language personality: through the author's and character's personality – [1, p. 118]. V. Vinogradov characterizes the language personality as the «personality of the author» and «personality of the character» [2] whereas A. Leontyev defines it as «a speaking language personality» [3]. G. F. Bogin [4] recognizes the person as a person who «is ready to produce, speak and accept the word».

Y. Karaulov describes the language personality as «a person who has a sophisticated language structure to create and receive a text; can accurately and deeply represent the world; a person with a clear orientation» [5]. A language personality is a multifaceted and diverse paradigm. A person of speech is a language personality in the paradigm of true communication and actions. In the course of the conversation the national-cultural identity of the person of speech is revealed. In fact the content of the «linguistic identity» is very broad: that is, a) a system of values; b) cultural-educational unit; b) reflected a component as an individual [6, p. 119].

The characteristics of the language personality are still being improved. The vocabulary and accurate speech of the language personality represent his level of education, his personality, his age, etc. is displayed. The language personality lives in the cultural space displayed in the language at different levels of the public consciousness (scientific or everyday life) following the rules and principles of the society.

A person is a subject of cognition, a subject of the activity, a subject of the way of life. The essence of human life is the strategic direction, the way, the direction of the future, the future development. And «I» is the social quality of a person with a psychological status of «We». Human beings form a culture and live in it. The person is considered in the future of the cultural traditions of the people, ethnicity. In order for a human being to live in a culture, a cultural anthropological prototype is required within the culture. Concepts of culture are symbols of the system of values, i.e. spatiality, time, destiny, life, law, wealth, labor, happiness, faith, honour, sin, heaven, hell, death, and other examples of social behavior and

acceptance of the world. This is a unique system of coordination that forms a linguistic identity. A language personality is primarily a social nature of the human being, and the person himself is regarded as a subject of social and cultural life. The famous American psychologist, A. Maslow, recognizes the existence of the inner nature of human nature, which does not follow the external world. He said: «An ongoing process of development is initially aimed at reaching pleasure» [6].

On the development of the competence and memory of the language personality of the mother-tongue speaker, A. Baitursynov said: «A person learns his mother tongue when he hears it from adults. Then he comes to know it from books. He then reads the writers, and learns to use it orally and in written form.» A. S. Adilova considered the formation of each person as a language personality on the basis of intertextuality: «Everyone has their own cognitive space as a language personality, which in turn consists of a set of collective (family, professional, religious, social) cognitive spaces and relies on the national-linguistic and cultural cognitive background of the society in which he lives.

However, in spite of being in the same national cognitive space, it is common for language personalities – the author and the reader – to develop in different ways as a result of such extra linguistic reasons as living at different times, propagation of political-ideological positions in the society, lack of source of information, suppression of national literature and cultural data. It depends on the process of socialization of human» [3, 39].

It includes the names and words of literary works, history, society, culture figures, important political and social events, cultural, historical and religious relics, which are familiar to the national educational encyclopedia of the national encyclopaedias, as well as the dynamic interactive layer of the linguistic personality. It includes strong literary texts that change according to social circumstances and are constantly changing, with the necessity of being transformed into a specific hierarchy. The intertextual periphery of a language personality refers to the most moving, modest part of its cognitive level, and includes texts such as songs, advertisements, and mass media. The intertextual peripheral of the language personality quickly and frequently changes due to the changes in the cultural taste of the society. Indeed, it is evident that the background knowledge of the language personality who is living at the moment is different from that of a few years ago.

MAIN PART

The image of a language personality of the learner as an individual is filled with the image of his language personality. When a language learner recognizes the nature of the second language, he can accumulate consciousness through a linguistic symbol, so that his mind, his thinking, and his tongue develop. «When people learn the second language, they are able to think, feel, and learn and act

in a new way and through learning new language they develop their second personality. The new linguistic «I» interacts with the second language, raises interest in language, is active in solving problems and feels relaxed and easy» [7]. Therefore, his brain is in contact with the environment and the society in which he lives. Thus, the social-natural peculiarity of the learned language begins to form the consciousness of a the language personality.

A great writer Abai, who raised the problem of «mature humanity» writes in his prose: «Anyone who knows someone's language and art will be included in the same rank» [8]. The well-known poet M. Zhumabayev also emphasizes the importance of the language in forming a man's full personality, «... a human is a human by virtue of his language.» [9]. R. Syzdykova writes: «Language is a means of bringing up person as an individual, and a mother tongue is a means of expressing a person as a representative of a particular nationality» [10].

A language personality is a person capable of creating and receiving texts. It is characterized by the level of structural and linguistic complexity, the depth and accuracy of visualization of the truth, his orientation to the specific purpose. According to Y. N. Karaulov, who has a broad scientific sense in the concept of a language personality, «Language personality is an idea that breaks the boundaries between disciplines, which involves all aspects of language study, beyond the limits of his language» [11].

We can point out the followings as the factors that form a language personality:

- family and upbringing, education;
- social conditions;
- development of interest and keenness on knowledge;
- being socially important as well as being a well-known person;
- use of language treasures, the ability to create new models.

A language personality is a form of background education, not a set of classical signs of a specific user. It is also the world of cognition of the artist, which is based on the linguistic vision of the world. Based on the aforementioned factors, a language personality is a person who is a set of social, psychological and ethical components that can be seen by way of speech. Characteristics of language personality:

- 1) a high level of acquisition of native language, capable of speaking correctly in their native language (native language is conditional, he may be able to speak another language but not native language);
- 2) adapted to social life, has a personal interest and a learning experience;
- 3) a person who uses literary language at creative level and can demonstrate original creativity in his work.

«It is clear that only a unique person with a unique quality of character that is unique from other people can be an individual. That is, not a person who is

different from the people but a person who meets the requirements of individuality. A person is not born as an individual, but he develops as an individual. The same is true about the language personality. The person must be recognized in the system of social relations, in relations with other people, social institutions, and will be known as a historical person. Hence, the essence of a person's life is revealed at the level of «value of communication» [4, 12]. That is, when a new baby is born as a «human being», he cannot immediately be called an «individual». We know that person becomes an individual when he grows up and works independently. Personally, we are talking only about a person who has a certain occupation, some experience, knowledge and skills, personality, outlook, and goal-orientation. In psychology, there is a good, progressive, mature, collective type the individual as well as reverse, destructive, infamous, and so on. The most exemplary type of the language personality is the one who has humaneness.

Analysis of a language personality can be done at different levels: a linguo-cognitive level that defines the level of language proficiency and determines its development; motivations and goals that control behavior, manages the creation of texts, and defines the hierarchy of meanings and values in the language model of the world. A language personality is an individual who is re-structured on the basis of language tools displayed by means of the language and texts.

The term «language personality» is a socially significant interdisciplinary term where the combination of social and spiritual features of the human being constitutes their qualitative clarity determined in the context of philosophical, sociological and psychological attitudes. «First and foremost, the person, who uses the language in terms of ability to act, is considered as a» language personality» [8]. A communication personality is the subject of psycho-physiological peculiarities of a person that allows an individual to create and accept personalized works. «A set of peculiarities of verbal behaviour of a person as a means of communication is also recognized as a» language personality» [12].

A person cannot be studied beyond the language, it is impossible to learn the language without taking into consideration the developer, the user of the language and without going beyond the language limit. And there is no possibility to get information about who the person is until we can hear a word from him.

Based on a literary text, Y. N. Karaulov designs a level-based model of the language personality and defines its three structural levels:

- the first level is verbal – semantic, the units of which are separate words as units of a verbally associative network. The students master the structural and systemic connections of the studied language in the parameters of the system-forming function of the language, aimed at solving communicative tasks.
- he second level is linguo-cognitive, the units of which are concepts, ideas, conceptions, which form a more or less orderly picture of the world in

each language personality, reflecting a hierarchy of values. Stereotypes at this level correspond to stable standard connections between descriptors expressed in generalized statements, definitions, and proverbial expressions.

– the third level is the motivational level, the units of which are focused on pragmatics and, according to Y. N. Karaulov, are manifested «in the communicative and activity needs of the individual» [11].

When studying the language personality, Y. N. Karaulov proposes to consider its individual intellectual property and according to the first level corresponds the units of the language norm of the language personality to «zero level». This level reflects the degree of mastering verbal-semantic simple speech language and consists of an exemplary sample of words and sentences in the language system. At verbal-semantic level the words are considered as the basic units, and the relationship between them is expressed through different grammatical, paradigmatic and syntactic links, stereotypes are standard phrases and sentences.

The second level is the cognitive level, which consists of concepts, idea, conceptual units in each person's cognition, creativity. It contains the relevance and uniqueness of socially relevant knowledge and understanding and the creation of a collective or personal cognitive space. This level reflects the discourse based on the texts of the person's knowledge, imagination that consists of the integrity of text-writer, text and text-receiver. The phenomenon of linguistic personality reflected through texts is a complex structure of mental, social, ethical, and emotional components. The identity of the language personality is determined by his discourse. Consequently, the communicative strategies and pragmatic intentions of the language learner's language personality are expressed in his psychological, emotional state and his relationship with the addressee of his words.

Important concepts that reflect the needs, interests and ideals of a language personality are reflected in his thesaurus. The Thesaurus is, first of all, a frequency dictionary, and secondly, a kind of world picture of the language personality based on a dictionary. It is based on a conceptual structure that is directly related to the fragmentary image of a language personality. Concept is a multi-component, complex cognitive phenomenon, a key part of the linguistic-cognitive level of the language personality, a unit that identifies the movement of collective consciousness, representing the reality or artistic basis of the world. The picture of the world of the human is labeled, released and verbalized by a word with the help of concepts.

Its structure can be represented as a central point, which is a field consisting of knowledge, conclusions, concepts, meanings, imaginations, assumptions and associations that are centered on the core. The process of human cognition in this direction depends on what direction he has in the world. The conceptual field is characterized by the linguistic image of the universe within a particular concept.

Defining the concept as a mental phenomenon which is distinguished from the lingua-cultural point of view is a logical step in the formation of anthropocentric paradigm of humanitarian, including linguistic knowledge.

The third and the highest pragmatic level is the level of motivation that includes the purpose, motivation, desire and instruction to form the language, the formation of the text of the language personality. At this level, the motives and goals that contribute to the development of the language personality are realized in the pragmatic sense. «The arguments, interests, and values that make up a person's speech are reflected in the language model of the speaker [13]. The most pragmatic and motivational level of the linguistic person is the fact that an adult's motivation to learn the Kazakh language is to become a target of mastering the national, spiritual and cultural values of the Kazakh people by language. Because the speaker expresses his motives for choosing the language tools that he finds most effective in achieving his ultimate goal, his language personality is evident at this level. The motivational level of the language personality, or the pragmatikon, is its vital goals, interests and motivations, principles and intentions. At this level the linguistic interaction of the learner influences the perception of life.

CONCLUSION

At every level of language acquisition, there will be a space that reflects the individual's unique intellectual peculiarities. Summarizing the aforementioned, the full formation of the language personality begins with the linguistic-cognitive or the thesaurus level. At this level, the linguistic image of the world can be revised; values and hierarchy of values can be revealed. The level of motivation goes beyond the limits of linguistics; however, at this very level the features of the language personality become clear. Due to the systemic impact of this aspect of the language personality, verbal-semantic and thesaurus aspects begin to influence on the individual level. The thesaurus knowledge of the language learner helps to identify the communicative needs of the person that are characteristic to his nature. Thus, «at the thesaurus level a person is considered as «a subject»; and at the verbal-semantic level he is shown as an individual» [14].

The language reflects a person's inner world, culture, education, consciousness, consequently «Language is a mirror of the spirit of a man, and first of all it reflects a human being whose concept makes the constant of culture» [15]. The concept of a language personality means a person's individual consciousness and attitude towards the world and the language. Every person expresses himself and his personality not through material acts, but through communication that cannot take place without language and speech. A person's words reveals his inner world, serves as a source of information that reflects his personality. The ability to attach value to the word depends on the level of the person's inner world.

At the pragmatic level, the language personality is closely linked to the environment and dependent on it. This objective necessity is reflected in his psyche. Necessity turns into interest and interest becomes an ideal. A person is not born with a strong personality, he becomes an individual with a strong personality. The person is recognized in the system of social relations with other people, social institutions.

REFERENCES

- 1 **Маслова, В.А.** Лингвокультурология: учебное пособие. – М. : Академия, 2001. – 208 с.
- 2 **Леонтьев, А. А.** Слово о речевой деятельности. Некоторые проблемы общей теории речевой деятельности. – М. : Наука, 1965. – 245 с.
- 3 **Богин, Г. И.** Модель языковой личности в ее отношении к разновидностям текстов: автореф. ... док. филол. наук: 10.02.19. – Л., 1984. – 31 с.
- 4 **Караулов, Ю. Н.** Русский язык и языковая личность. – М., 2002.
- 5 **Маслоу, А.** Психология бытия. Пер. С англ. О.О.Чистякова. – М., 1997.
- 6 Абай Қара сөз. Книга слов. – Семей, 2001.
- 7 **Жұмабаев, М.** Педагогика. – А., 1992.
- 8 **Сыздық, Р.** Қазақ сөзінің әсемдік құдіретін жоғалтпалық // Мемлекеттік тіл және рухани мәдениет (Профессор Ш. Сарыбаевтың 75 жылдығына арн. ғылыми-теор. конф. матер.). – А., 2001.
- 9 **Караулов, Ю. Н.** Русская языковая личность и задачи ее изучения // Язык и личность. – М., 1989.

Material received on 31.10.19.

С. С. Есимкулова¹, Ж. К. Отарбекова²

Тілдік тұлға концепті

^{1,2}Қазақ филологиясы және әлем тілдері факультеті,
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,
Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы.
Материал 31.10.19 баспаға түсті.

С. С. Есимкулова¹, Ж. К. Отарбекова²

Концепт языковой личности

^{1,2}Факультет Казахской филологии и мировых языков,
Казахский государственный женский педагогический университет,
г. Алматы, 050000, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 31.10.19.

Берілген мақалада тілдік тұлға ұғымының мән-мағынасына тоқтала отырып, әртүрлі ғалымдардың ұсынған анықтамаларына сипаттама берілген. Сонымен қатар, тілдік тұлғаның қалыптасу жағдайлары, оған әсер етеін факторлар және жалпы адамның дамуының оның тілдік тұлғасының дамуына тигізетін әсерлері сипатталған. «Тілдік тұлға» – адамның әлеуметтік және рухани ерекшеліктерін үйлестірудің философиялық, социологиялық және психологиялық көзқарас тұрғысынан анықталған сапалық айқындықты білдіретін әлеуметтік маңызды пәнаралық термин. Тілдік тұлғаның сипаттамалары әлі де жетілдірілуде. Тілдік тұлғаның бай сөздік қоры мен сауатты сөйлеуі оның білім деңгейін, оның жеке басын, жасын және т.б. білдіреді. Тілдік тұлға қоғамдық сананың (ғылыми немесе тұрмыстағы) әртүрлі деңгейдегі қоғамның қағидаларына сүйене отырып, мәдени кеңістікте өмір сүреді.

В этой статье рассматривается значение понятия языковой личности и описываются определения, данных различными учеными. В ней также описываются условия развития языковой личности, влияющие на него факторы и влияние развития человеческой личности на языковую личность. «Языковая личность» – социально важный междисциплинарный термин, который выражает качественную ясность с философской, социологической и психологической точек зрения на координацию социальных и духовных особенностей человека. Характеристики языковой личности все еще улучшаются. Богатый словарный запас и грамотная речь языковой личности представляют его уровень образования, его личность, возраст и т.д. Языковая личность живет в культурном пространстве, отображаемом на языке на разных уровнях общественного сознания (научной или повседневной жизни), следуя правилам и принципам общества.

Н. Жұмай

докторант, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы
e-mail: nurmiraali@mail.ru

О. БӨКЕЙДІҢ «АРДАҚ» АТТЫ ӘҢГІМЕСІНДЕГІ БЕЙВЕРБАЛДЫ АМАЛДАР ЖӘНЕ АУДАРМАДА БЕРІЛУІ

Бейвербалды амалдар сөйлеушінің немесе автордың ойына ой қосып, айтайын деген ойын толық жеткізуде қосымша мағыналық реңк беру қызметін атқаратыны белгілі. Мұндай бейвербалды амалдарды жазушы О. Бөкей де шебер қолдана білген. Бұл мақалада жазушының «Ардақ» атты әңгімесіндегі бейвербалды амалдардың орыс және ағылшын тіліне аударылу жолдары қарастырылады.

Кілтті сөздер: Оралхан Бөкей, «Ардақ» әңгімесі, бейвербалды амалдар, аударма.

КІРІСПЕ

Тіл білімінің соңғы парадигмасы адам болмысын әр қырынан тануға талпынып, түрлі зерттеулерге жол ашқаны белгілі. Тілді таным кілті тұрғысынан қарастыра отырып, жаңа парадигма ұлтты, ұлт мәдениетін тілі арқылы анықтай, айшықтай түсуге талпындырады. Тілді тұтынушы халық тілінде кездесетін тілдік бірліктерден өзгеше жалпы жағдаяттар, амал-әрекеттер, ым-ишара т.б. барлығы тілшілер назарына түсіп, түрлі зерттеулердің нысанына айналып келеді. Адамзат арасындағы байланыс барысында қолданысқа түсетін түрлі бейвербалды амалдар да зерттеушілер назарынан тыс қалған жоқ. Фондық білім, тіл мен таным сабақтастығы шеңберінде қарастырылуы тиіс лингвистикалық мәселелердің бірі, жазушы тілінің коммуникативті табиғатын танытатын бейвербалды амалдар автордың тілдік тұлғасы мен тілдік қатынас мәселелеріне тікелей қатысты болады.

Тілсіз қарым-қатынас – түрлі тілде сөйлейтін адамдарға түсінікті жалғыз тіл болып табылады. Өйткені, адамдар сөйлеу тіліне қарамастан қуанғанда – күледі, жымияды, көңілі көтеріледі, ашуланғанда – қабағы түйіледі, кіжінеді, ызаланады, ренжісе – ашуланады, көңілі түседі, мұңаяды т.б. Әр түрлі тілде сөйлесе де, адами эмоция, күлу, күйіну, ашулану, қуану, қорқу, риза болу, менсінбеу т.б. сезімдерін білдіретін бейвербалды амалдар қарым-қатынас

барысында айтар ойды өңдеп, оны одан әрі түсінікті етіп, толыққанды ақпарат алмасуға мүмкіндік береді.

Бейвербалды амалдар тіл білімінің паралингвистика саласының зерттеу нысанына жатады. Паралингвистика гректің «рага» – жанында, қасында деген мағынаны білдіретін сөзінен алынған, яғни хабарланатын ойдың, пікірдің вербалды амалдармен қоса, сөйлеу үстінде қолданылатын вербалды емес тәсілдердің жиынтығын қарастырады. Бұл терминді алғаш енгізген американ ғалымы А. Хил, ал бұл жаңа ғылым саласының зерттеу аясын анықтаған зерттеуші Дж. Трейгер болып табылады [1].

Қазақ тіл білімінде бейвербалды амалдарды арнайы зерттеулеріне нысан еткен Т. Қордабаев, Б. Момынова, С. Бейсембаева, С. Мағжан, М. Мұқанов, С. Татубаев, Е. Түйте, А. Сейсенова, Д. Қойшығұлова, Қ. Қажығалиева т.б. сынды зерттеушілерді атап өткен жөн.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Барлық шығармасы дерлік адам табиғатын, оның жан-дүниесін табиғат тылсымымен таластыра суреттейтін жазушы Оралхан Бөкейдің кез келген шығармасы бейвербалды амалдарға толы. Мәселен, зерттеуші Е. Түйте: «Паратіл (гр.рага – жанында, сыртында) – сөйлеумен қоса жүретін, бірақ вербалды емес, дауыс қаттылығы, кідіріс (пауза), дауыс модуляциясы, ым-ишара, қимыл, сөйлесушілер арасындағы көру қатынасы және т.с.с. паралингвистика қарастыратын ұғым» екендігін айта келіп, мысал ретінде О. Бөкейдің «Құм мінезі» атты туындысынан: «Бархан жаңа ғана ұрттай берген, шай құйылған кесені асығыс қоя салды да, күпәйкесінің сыңар жеңін ғана киіп, есіктен ата жөнелді. Әйелінің: «И-и, бейшара-ай, өстіп жүріп өлесің-ау», – деп күрсінгенін, көзіне жас алғанын естіген де, көрген де жоқ. Упр баяғы орнында жатыр екен. Жүзі сынық. Барханның сәлемін ернінің ұшымен алды да, күреңіткен қалпы бір нүктеге қадала, көп ойланып барып: – Да-а... – деді даусын соза. – Понимаешь, беда деген аяқ астынан. Бұлай боларын кім білген, үш ұйықтаса ойымызда бар ма тәйірі. – Да-а... жиырма бес қой, тфу, безобразие, иштей-жмей...» [2, 18] деп көрсетеді. Мұндағы бас кейіпкер Барханның жылдам қимылы, оқыс әрекеттерге баруы, әйелінің жан ашуы, жылап алуы, Упрдың (Өлікүлдың) немқұрайлы амандасуы, дауысының созылықтылығы сияқты әрекеттер ақпаратты толық беруге негіз болып тұр, әрі образдың ішкі жан дүниесі осы тілдік емес амалдар арқылы айқындала түскен.

Бейвербалды амалдар жүйесін ғалымдар түрліше жіктейді. Ғалым О. А. Гулевичтің «Психология коммуникации» атты еңбегінде: «...человек может извлечь достаточно много информации, наблюдая за невербальным поведением других людей, поскольку они не контролируют его и

«проговариваются». Это особенно заметно, когда реципиент использует систематическую стратегию анализа информации (ориентируется на содержание вербального сообщения) дей келіп, бейвербалды амалдар жүйесінің негізгі 8 түрін топтастырады. Олар:

1 Кинесика – адамдардың көптеген эмоциялық рефлексдерін, соның ішінде дене мүшелерінің қимыл-әрекеті, ым-ишара, қозғалыс, кейіп, жүріс-тұрыс жататын іс-амалдарын жинақтайды. Олардың әрқайсысын жеке-жеке қарастыруға болады. Мәселен, жүріс-тұрыс, дене қалпы, қимыл-әрекет, мимика, визуалды контакт.

2 Гаптика – сөйлеушінің өзімен және тыңдаушымен қарым-қатынас барысында денелердің түйісуі. Кейбір ғалымдар оны кинесика құрамында қарастырады.

3 Паралингвистика – қарым-қатынас барысындағы адамның даусының параметрлері. Оған дауыстың қаттылығы немесе бәсеңдігі, ырғағы, дауыстың жылдамдығы, тембрі, дірілі, қырылдауы, т.б. жатады.

4 Экстралингвистика – қарым-қатынас барысындағы ыңылдау, үйілеу, үзіліс жасау, «паразит» сөздер жатады.

5 Окулестика – адамдардың қарым-қатынасы барысында жүзеге асырылатын визуалды әрекеттері.

6 Ольфакция – иістер тілі. Бұған табиғи иістер мен жасанды иістер да жатады.

7 Гастика – тағамдар татымы мен сусындар дәмінің тілі жатады. Осы татым мен дәмнің қарым-қатынас барысында қолданылуы да сөйлеушіге тән көптеген ақпараттарды алуға мүмкіндік береді.

8 Проксемика – адамдардың қарым-қатынас барысындағы ара қашықтықты және кеңістіктегі баңдарын қарастырады [3, 32].

Осы зерттеуші О. А. Гулеевичтің жоғарыда көрсетілген еңбегін басшылыққа ала отырып, біз қазақтың классик жазушыларының бірі – Оралхан Бөкейдің «Ардақ» атты әңгімесінде кездесетін бейвербалды амалдардың қазақ, орыс, ағылшын тілінде берілуіне назар аударайық. Мұнда айта кететін бір жайт, бейвербалды амалдар мәдениетаралық қарым-қатынас барысында маңызды рөл атқарады. Әр мәдениет – өкіліне тән бейвербалды амалдарды және оның қолданылу жолдарын, беретін мағынасын жетік білу – көркем шығармамен жұмыс жасайтын аудармашыға сәтті аударма жасауда ерекше бағдар болары сөзсіз. Осы бейвербалды амалдарды орынды қолдану арқылы аудармашы сол тілдің ақпараттық және эмоционалды бояуын, қарым-қатынас бірліктерін дұрыс жеткізе алады. Төмендегі кестеде жазушы О. Бөкейдің 2003 жылы «Атамұра» баспасынан шыққан «Кербұғы» атты жинақтан түпнұсқа ретінде, сонымен қатар Ресей мемлекеттік кітапханасы сайтынан кітаптың аудармашы А. Ким 1990 жылы аударған аудармасының

электронды нұсқасын (<https://search.rsl.ru/ru/record/01007769177>), сондай-ақ белгілі аудармашы Simon Hollingsworth аударып, 2017 жылы жарық көрген «The man-deer and other stories» атты жинақтан ағылшын тіліндегі нұсқаларынан алынған мысалдарды бере отырып, бейвербалды амалдар қолданылған сөйлемдерді көрсеттік:

Кесте 1

№	Түпнұсқада	Орыс тіліндегі нұсқада	Ағылшын тіліндегі нұсқада
1	«Кешегі мұрнының қаспағын жия алмай жүрген жаман Қожаның өз ақылымен іштеніп, төрт құбыласын сай етіп алғаны жамағайындарының көңіліне қызғаныш құртын түсіріп, көре алмас күңкіл-күңкіл сөз тудырды. Інісі арғы ауылдан біреудің бүлдіршіндей жас қызын алып, ұлы жіңгір той жасап жатқанда «өзі болған қыз төркінін танымас» деп бізбен ақылдаспай қатын алып отыр ғой. Бармаймыз!» деп, үш рет ат сабылтып кісі жібергенде аяқтарының басын қайқайтып жатып алған [4, 19].	Приглашены были на свадьбу и дядя, но Шалабай с Далабаем отказались: «Сопляк женился, не посоветовавшись с нами. Не пойдем!» [5]	He found himself a decent bride and arranged an opulent wedding feast, even though he had only recently been walking around in tatters and rags. The uncles Shalabai and Dalabai, although invited, refused to come, saying «That snottosed brat got married and didn't even seek our advice. We won't go!» [6, 388].
2	Есірген қайныларының бұл қылығына Қадіша ашуланған жоқ, «Ауыл-аймақтан ұялмай дәті барып істеген ерліктері ғой» деп қабақ шытып, күйінген де іштей тынған. (20 б.)	Тогда-то и рассердилась на деверей старая Кадisha: «Как! Не постыдиться родных! На глазах у всего аула учинить разбой?»	Old Kadisha then flew into a rage at her brothers-in-law: «What an outrage! Have you no shame, plundering your own kin before the eyes of the entire village?» (388 p.)
3	Қожа ернін күбірлетіп, бетін сипады. (22 б.)	А Кожa шевелил губами, молитвенно оглаживая лоб и лицо ладонями.	In the meantime, Kozha moved his lips in prayer, masking his brow and face with his hands. (390 p.)
4	Әйеліне қарап еді, ол әйелге тән қасиетпен үнсіз жылап тұр екен. (22 б.)	-	-
5	«Ақырын, Ардақты оятасың», – деп қайтадан үнсіз қалатын. (23 б.)	– Тише, не разбуди Ардак...– И, – деп кайтадан замолкала.	She only asked him shortly to be a little quieter so as not to wake Ardak. And, with a lingering yawn, she fell silent. (391 p.)
6	Екеуі біразға дейін үнсіз жатып... (23 б.)	Некоторое время лежали молча.	For a while they lay there in silence. (392 p.)
7	Бұл кезде әйелі жеңіл ғана тыныстап, пыс-пыс ұйықтап жататын. (23 б.)	В ответ жена тихо посвистывала носом.	In response, his wife merely whiffled quietly through her nose. (392 p.)

8	Ассалаумағалейкүм! – деп сумаң ете қалған шоқша сақал Шалабайдың сәлемін <i>ернін жыбырлатып</i> алған болды да, есік көзінде не әрі, не бері жоқ сөстніп тұрып қалған ағасына міз бақпай <i>шаншыла қараған</i> . (24 б.)	Ассалаумағалейкүм! – Шалабай просунул голову в юрту и заюлил глазами, не зная еще, войти ему или лучше убраться восвоюси. Кожа только успел <i>поджать губы</i> и <i>вонзить</i> в него <i>яростный взгляд</i> , а старуха уже вспорхнула навстречу, закудаhtала	«Assalamualeikum!» Shalabai said as he poked his head into yurt, his eyes swiveling this way and that, not sure if he should enter or if it would be better if he were on his way. Kozha had only managed to <i>purse his lips</i> and <i>fix him with an angry stare</i> when the old woman flew out to meet them, gabbling away (393 p.)
9	Ол құлақ етін жер қаңқу-саңқу сөзден ғана қашаң тартпаған, қалың тобыр бар жерде болмай қоймайтын жамандық атаулыдан безген, <i>екі қолын төбесіне қойып</i> зәтте бола безген. (26 б.)	И он желал только одного: чтобы злора и подлость людская, от которых он <i>безжал</i> , больше не коснулись его.	There was only one thing he wanted and that was never again to be affected by other people's animosity and deceit. (395 p.)
10	Торы шолакқа секіріп қайта мініп, қамшысын оқтап ұстаған: <i>түсі бұзылып, тісін шақыр-шұқыр қайрады да</i> , «Есіркеген, Есіркеген!» деп, ұрандай ұмтылды ағасына (27 б.).	И он, соскочив с лошади, подтянул ту же подпруги, плотно натянул шапку, готовясь к бою. Ловко вскочив в седло, он перехватил камчу и, <i>вмиг изменившись в лице</i> , яростно <i>заскрежетал зубами</i> . Затем он бросился в атаку на дядю, громогласно призывая на помощь дух предка: – Есіркеген! Есіркеген!	Then he l launched into the charge against his uncle, calling loudly on the spirit of his ancestor to help him: «Yesirkegen! Yesirkegen!» (396 p.)
11	Кейде толықсып жатқан толқындардың ойыны мұның да жанын қыгықтап, еліктіріп, <i>қол бұлғап</i> шақырғандай шолпыса, денесі от боп жанған Ардақ дәті шыдамай кетіп мұздай суға күмп беретін. (28 б.)	Они словно обещали какое-то утешение и утоление, и Ардак, наконец поверив их <i>монотонному долготому зову</i> , сбрасывала душную одежду, чтобы броситься в студеные объятия озера.	They appeared to promise some kind of solace and appeasement and Ardak, at last heeding their <i>long, monotonous summons</i> , would throw off her stuffy clothes and rush into the bitterly cold embrace of the lake (398 p.)
12	Өзі ернін күбір-күбір еткізіп, – бетін сипап тұрып кетті (33 б.)	-	-
13	– Қатын қып ап, бетіне қарап отырар ма едім (33 б.)	-	-
14	Ардақ ақырын ғана басын ізеді. (34 б.)	Ардақ медленно <i>кигнула</i> .	Ardak <i>nodded slowly</i> (403 p.)

Оралхан Бөкейдің осы «Ардақ» атты әңгімесінен алынған мысалдарды жоғарыда көрсетілген жіктелімге сай топтастыруға талпыныс жасайық.

Кинесикалық амалдар, соның ішінде қимыл-әрекет, яғни ұлттық болмысқа тән, қарым-қатынасқа түсу барысында қолданылатын дене қимылдары, «*аяғын қайқайтып жатып алу*» мысалынан ештеңе істемей, бостан-бос жатып алу мағынасын беріп, контекстегі әрекеттерге қосымша мағына үстеп тұр. Бұл амал орыс және ағылшын тіліндегі нұсқаларда түсіріліп қалған. Кинесикалық амалдардың тағы бір түрі – мимикаға жататын екінші мысалдағы «*қабағын шытып*» тіркесі түрлі сезімдерді білдіретін бет бұлшық етінің қозғалысынан туындап, адамның ашулы, ренжулі көңіл күйін,

эмоциясын білдіріп тұр. Орыс тіліне «*рассердилась*», ағылшын тіліне «*flew into a rage*» түрінде аударылған.

Жоғарыда келтірілген үшінші және он екінші мысалдардағы «Қожа ернін күбірлемін, бетін сипады» (22 б.) және «Өзі ернін күбір-күбір еткізіп, бетін сипап тұрып кетті» (33 б.) тіркестері кинесикалық амалдардың ішіндегі дене қалпын сипаттайтын амалдарға жатады. «Ернін күбірлету» тіркесі – даусы естілер-естілмес күйде дұға қылу және «*бетін сипау*» – сол дұға етіліп болған соң атқарылатын рәсім екендігі белгілі, бұл амал орыс және ағылшын тілдеріне «*шевелит губами, молитвенно оглаживая лоб и лицо ладонями*», «*moved his lips in prayer, masking his brow and face with his hands*» деп тура мағынасында тікелей аударма жасалған.

«Әйеліне қарап еді, ол әйелге тән қасиетпен *үнсіз жылап тұр* екен. (22 б.), «Ақырын, Ардақты оятасың», – деп қайтадан *үнсіз қалатын*. (23 б.), Екеуі біразға дейін *үнсіз жатып...* (23 б.) мысалдарындағы «*үнсіз*» сөзі арқылы туындаған ишараттар түрлі мағынада қолданылып тұр. Зерттеуші Е. Түйте «Паратілдің аз қолданылатын түрі үнсіздік, немесе үнсіз қалу болып табылады. Үнсіздік арқылы адамар бір-біріне деген сенімсіздікті, жауласуды, қаталдықты, сонымен қатар құрмет пен жақсылық, ұялу сияқты қатысымық әрекетті де біледі», – дейді [2, 19].

Жоғарыдағы мысалдардағы «*үнсіз жылап тұр*» ишараты шарасыздықтан бой ұсынып, көніккен кейіпте даусын шығармай егілу болса, «*үнсіз қалатын*» ишараты басы артық сөз айтпау, «*үнсіз жатып...*» ишараты екі кейіпкердің де ойланып қалу әрекетін білдіреді. Алғашқы тіркес орыс және ағылшын тілдерінде түсіріліп қалса, соңғы екі ишарат «*замолкала*» – «*she fell silent*», «*лежали молча*» – «*lay there in silence*» түрінде берілген. Келесі мысалдағы «*ныс-ныс ұйықтау*» орыс тілінде «*посвистывала носом*», «*whiffled quietly through her nose*» түрінде ағылшын тілінде берілген.

Сегізінші мысалда берілген «*ернін жыбырлату*» ишараты орыс тілінде «*поджать губы*» – «*managed to purse his lips*» түріндегі кинесикалық амал кейіпкердің жаратпай, жақамай, ұнатпай тұрғанын білдіріп, негізгі лексемаға қосымша мағыналық реңк үстеп тұр. Ал «*шаншыла қарау*» – «*вонзить яростный взгляд*» – «*fix an angry stare*» визуалды контакт ретінде қарым-қатынастың негізгі элементі көз арқылы адамның жасқақтамай, зілді түрде тура қарауы арқылы кейіпкердің сол кездегі көңіл-күйін аңғартатын кинесикалық амал болып табылады. Келесі мысалдағы «*екі қолын төбесіне қою*» – «*безжал*» – «*never again to be affected*» қимыл-әрекет кинесикалық амалы сөйлеушінің басын ала қашуы, безіп кетуі әрекетін білдіреді. Халқымызда елінен, жерінен безіп, басқа жаққа кетіп қалмасын деген ниеттен туындаған «*қолыңды төбеңе қойма*» деген тыйым кездесетіні белгілі, бұл тыйым қазақ халқына ғана тән болғандықтан, орыс және ағылшын тілдеріне жалаң сөзбен ғана аударылғанын байқаймыз.

«Торы шолакқа секіріп қайта мініп, қамшысын оқтап ұстаған: *түсі бұзылып, тісін шақыр-шұқыр қайрады да*, «Есіркеген, Есіркеген!» деп, ұрандай ұмтылды ағасына (27 б.)» деген сөйлемдегі «*түсі бұзылу*», «*тісін шақыр-шұқыр қайрау*» ишараттары орыс тіліне «*вмиг изменившись в лице*», «*яростно заскрежетал зубами*» түрінде аударылып, кейіпкердің дене қалпын сипаттайтын кинесикалық амалды білдіріп тұр, әрі негізгі лексикалық мағынаға қатты ашулану, ызалану, бар күшін бойына жинап қысастықпен ұрып жіберуге ұмтылу мағынасын күшейте түскендігі байқалады. Алайда ағылшын тілінде бұл амалдар түсіріліп қалған. Дегенмен, біз өз тарапымыздан былайша аударуды ұсынар едік: «*түсі бұзылу – измениться в лице – change in the face*»; «*тісін қайрау – скрежетать зубами – grit the teeth*» түрінде аударылса мағынасы толық берілер еді.

«Кейде толықсып жатқан толқындардың ойыны мұның да жанын қытықтап, еліктіріп, *қол бұлғап* шақырғандай шолпыса, денесі от боп жанған Ардақ дәті шыдамай кетіп мұздай суға күмп беретін (28 б.)» деген сөйлемдегі шақыру мағынасын беретін «*қол бұлғау*» бейвербалды кинесикалық амалы орыс және ағылшын тіліне аударылмаған. Тек шақыру мағынасын беретін орыс тілінде «*монотонный долгий зов*» және ағылшын тілінде «*long, monotonous summons*» түрінде жеткізілген. Алайда бұл жөнінде белгілі ғалым Т. Қордабаев: «Барлық халықта жұдырық көрсетуді қорқыту деп, қол бұлғауды шақыру деп түсінеді», – деп көрсетеді [7, 34].

– Қатын қып ап, *бетіне қарап* отырар ма едім (33-бет) деген мысалдағы сүйіспеншілікпен жақсы қарау, аялап қарау, жақсы көре, ұната қарап отыру мәнін беретін «*бетіне қарау*» проксемикалық амалы адамдардың қарым-қатынасы кезіндегі бір-біріне қатысты кеңістіктегі бағдарын сипаттайтын амал болып табылады. Шығарманың орыс және ағылшын тіліндегі нұсқаларында бұл сөйлем түсіріліп қалған.

Ардақ ақырын ғана *басын изеді* (34 б.), Ардақ медленно кивнула, Ardak nodded slowly (403 p.) деген сөйлемдегі «*басын изеу*» қимыл-әрекет кинесикалық амалы келісу, мақұлдау мағынасында үнсіз келісу мағынасында қолданылып, орыс тіліне «*кивать*» етістігімен, ал ағылшын тіліне «*to nod*» етістігімен берілген. Бұл сөздер осы үш тілде де келісу мағынасын беріп, сөйлейтін тілінің өзгеше болғанына қарамастан, жалпы адам баласына тән қылықтың сіңкес келетін тұстарын да көрсетіп тұр. Осылайша, жазушы О. Бөкейдің «Ардақ» атты әңгімесіндегі бейвербалды амалдардың барлық түрі де қолданылып, жазушының кейіпкер бейнесін, оқиға желісін тартымды бейнелеуде, сонымен қатар ұлттық мінез-құлық пен болмысқа сай бейвербалды амалдардың ұтымды қолданылғанын байқауға болады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта келсек, қазақтың классик жазушыларының бірі, қаламынан туған туындыларының өзгеше таңбасы бар Оралхан Бөкейдің өзге шығармалары секілді «Ардақ» атты әңгімесіндегі бейвербалды амалдардың барлық түрлері, атап айтқанда, кинесикалық, просодикалық, такесикалық, проксемикалық бейвербалды амал-тәсілдер жазушының оқиғаны баяндау барысында болсын, кейіпкерлердің қарым-қатынасында болсын негізгі лексикалық мағыналарға қосымша мән үстеп, реңк беріп, кейіпкер бейнесін, оқиға желісін бояуын қоюлата беруде шебер қолданылған. Бұл бейвербалды амалдардың барлығы қазақ халқының жүріс-тұрысынан, ой-өрісінен, таным-болмысынан, салт-дәстүрінен, басқаша айтқанда қазақ халқының мәдениетінен ақпарат беретін ерекше бір әлемі болып табылады. Сонымен қатар, жазушы О. Бөкейдің өзге де шығармаларында кездесетін тілдік бірліктер мен оның орыс және ағылшын тілдеріне аударылу жолдарының ерекшеліктерін көрсету жаңа зерттеулерді талап етеді.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы, 2012. – 388 б.
- 2 **Түйте, Е. Е.** Паралингвистикалық амалдардың коммуникативтік қызметі. Қарағанды университетінің хабаршысы, «Филология» сериясы. – № 1(77)/2015. – 18–23 б.
- 3 **Гулевич, О. А.** Психология коммуникации. – М. : Московский психолого-социальный институт, 2007. – 384 с.
- 4 **Бөкей, О.** Кербұғы. – Алматы : Атамұра, 2003. – 201 б.
- 5 <https://search.rsl.ru/ru/record/01007769177> [Электронды ресурс].
- 6 **Bokeev, O.** The man-deer and other stories. – Almaty : IDAN Press, 2017. 441 p.
- 7 **Қордабаев, Т.** Қазақ тіл білімінің қалыптасу, даму жолдары. – Алматы : Мектеп, 1987. – 124 б.

Материал 31.10.19 баспаға түсті.

Н. Жұмай

Невербальные средства и их репрезентация в переводе рассказа О. Бокеев «Ардақ»

Филологический факультет,
Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,
г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 31.10.19.

N. Zhumay

Representation of тштмукбфд devices in the story “Ardak” by O. Bokey and its translation

Philology Faculty,
L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan.
Material received on 31.10.19.

Известно, что невербальные языковые средства выполняют экспрессивную функцию в тексте, внося дополнительную информацию к мысли говорящего или автора произведения. Такими средствами языка, ярко демонстрирующий невербальные действия, мастерски владел и писатель О. Бокей. В данной статье рассматриваются способы перевода невербальных языковых средств на русский и английский языки в рассказе О. Бокея «Ардак».

It is known that, nonverbal language devices perform an expressional function in the text, augmenting additional information to a thought of a speaking person or the author of the work. Such nonverbal language devices were mastered by O. Bokey skillfully. In this article, the ways of the representation of Kazakh nonverbal language devices in the story «Ardak» by O. Bokey were analyzed with respect to translation peculiarities in Russian and English languages.

SRSTI 17.07.31

K. P. Zhussip¹, N. K. Zhussupov², M. N. Baratova³

¹Doctor of Philological Sciences, Professor, Faculty of Humanities and Education, S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan;

²Doctor of Philological Sciences, Professor, Faculty of Humanities and Education, S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan;

³Candidate of Philological Sciences, Professor, Faculty of Humanities and Education, S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan

e-mail: ¹nartai1970@mail.ru; ²nartai1970@mail.ru;

³baratova.muhabbat1970@mail.ru

MASTERY OF SHAKARIM

This article comprehensively examines the mastery of the famous Kazakh poet Shakarim Kudaiberdiev. Shakarim Kudaiberdiev's multifaceted legacy is so great that one can hardly count on his exhaustive research and coverage in the coming decades. The research undertaken in this article proves that the work of Shakarim can be assessed as an important stage in the process of continuing and developing the traditions of world poetry. The poet in his poems speaks of harmony, continuity of speech, the topic was not limited to the definition, similarity of ideas, as well as the specifics of artistic alignment. There are many areas that show the artistic skills of the poet. One of them is the ability to create new, amazing phrases using the figurative meaning of a word.

Keywords: kazakh literature, Shakarim Kudaiberdiev, poem, lyrical hero.

INTRODUCTION

Kazakh literature became one of the largest careful, in principle, it can be justified since 1988 have started to be implemented. In recent years, life, creativity is played on some articles, some of the data in this field are still noting that it should be borne in mind that a lot of the case. Shakarimtanu other issues is requires a special study of the construction of poem. At the same time as the beginning of the search M. Magauin «Word of the market – poetic expression» article of attention. Mainly 6, 8, 10, 14, paragraph samples, etc. What's the construction of a Kazakh poet from the poem, which led to a relatively contained. Our goal:

Shakarima not what made the construction of the Kazakh song, it is the skill of the poet, writer, visual features to consider closely the style of realism is so open kemeldendirgenin. Indeed, Shakarima «Real Keys» (1881.) The song «Writer» publishing house printed (Works, 1988.) Version of the critics say. M. Magauin song 8 points, 6 tarmaq proved that some:

Brain piles,
Filtered light of the eye,
I think you put them in the fire,
Tied around the magic of smart,
Grid hair priority Hot for Dots spent,

MAIN PART

As well as a variety of soft clay that is compatible with the internal rhythm section consists of six every four, eleven, twelve generation of mercy left feeling a wave pounded interrupted by claim» [1]. Item that you want to study in the fifth paragraph and do not want to disassemble. That is not the case: Fifth divide the writings of the first three songs you want in the form of 4/7 twin brother, after four and seven and fourth lines in the same way after the disintegration of the 7/4 tur. Salıstrayıq asked: «currant // eyes of envy» – «the envy of black currant eyes //»; be in the form of comfort. As «black», «eyes» If you drink an item in the words and meaning to fit, and they, «envy» to create a pause before the word (stop at the end of each item) would be willing to place emphasis on the last word. So the tree then 7/4, then 4/7 restores some of the mycelium poetry to the rhythm of the city, in order to avoid more to add it. However, without such disabled worthy of the fifth hour, would have the final say on this point. Poem each of the first paragraph four of six coming in the last two combined, in the same order the noise of the rhythm, increases the uniformity of sound. And in the fifth with two short paragraph on the road, becomes a little to the rhythm of the poem, and later they have increased the range of the fifth dialogue was carried out facing evenly. The above lines should be in the ways of the past:

Tied around the magic of smart,
Grid hair spent,
Hot for Dots priority.

Now this song, rhythm, hand look at life in terms of visual approaches not only in the real sense of the lyrical hero, some creasing, make sure to have. However, especially in the lyrical appearance of the image There are a lot of concrete details. For example, the source of his black hair «silky black» that mandayınıñ «snow» color, it is open to some fairy image. At the same time, «filtered light of the eye» point of lyrical example of how the image wrapping. As well as the lyric video, not just in the sense of lyrical hero with some points. To promote that in a lyrical

song Hero, «is almost never seen surf the net die» – say; «I love // lips came at a time», tebirenwi, or «do not ask Memory // Duane», «What you would want to kill or raised from the dead, // this is true!» – A sense of identity that mirrors the way clear.

Nevertheless goal is not limited to a certain person by describing the precise hence the feeling of a person is not only in a single view should be kept in mind that cultivate love asıldığın majesty. Not only the reality of the poet, not a goal to go to the identity, but define aimed to create specific emotions. Therefore, the «accidental // Magic lyrical lyrical line of the character image, in any case, will not be able to see hundreds of the city's real love was. But there the actions of the owner is not able to break free of the cage, love, passion were the most impressive. As well as the lyrical hero is fire with fire («burned alive bored») is not a true reflection of the (literally, to understand, to imagine that people live in the fire), an increase model. Similar «to his death and spare « lyric video from the lyrical hero is intention, at least, one wishes fulfilled. Again, what the application does not exceed, in any case did not go into details, but there is a growing passion.

But this is not the only examples of other parts, the whole image of the poet type of approach has display a single image, but has become common to conquering the opening of the high level of responsibility, and therefore predict the accumulation of more times, self will be taken into account. Composition of the poem «Here, the homeless, as a widow,» as the poet say in the abstract, can not see or touch-rock songs fact the concept of a «sad», «Widow» Double sense of lyrical hero by the words have covered a wide range We see. As well as to speed up the materialization of the abstract concept of human impacts as a tangible sense of the poet, standing used: «// potential fire tulımnan my soul to keep.» Tulımnan girl studying a concept that could be a trap, and the second person can act. But the soul of a person's self-eye abstract loops can capture that the inaccuracy of criteria to speed up the master experience of the poet. A symbolic sign of the poet himself: «// radiation so that it does not think «. Indeed, this view of the «lyric video beam of radiation from the lyrical hero the rest of the game as it does not» turn black words can not say. Love nurdan the effects of this radiation is radiation, such as the birth of a symbolic display of the specificity of the signal. At the same time, conditions of the poet and äsirelewdi astastıra a result of the use of independent research: «When you unplug the vagina // dagger with a spoon». You can not explain this word-by-word alternatives. Became a symbol of the dagger, first of all to the sharpness, sharpness, brightness, or whether the length of the straight, but otherwise there is one that is against elegance. This means that the risk of a contractual married and the junction of the increase, the owner of the lyrical hero girl near the brow were so rational.

Then the manifestation of the nature of the writings, then focused in the sense of lyrical hero of the contract subject to the obligation to open.

Brining light,

The moon in the sky

I want to move,

Since approaching,

– Watch the way, since the received light is indeed the girls are coming to realize that moving. All of this does not change Moon, lyrical impression is embroideries with the nature of the decorations. This was already embarrassed by the light of the opinion, like the girl's disappearance («The sun went down and lost // ashamed»), and look into lyric video («you are looking around») will be played. It was not all clean copy, lyrical heroes a phenomenon known in the state of nature became a feature of the tray, there are also decoration:

Sızıltıp sang,

Sang the lark ...

... Dancing flowers flourish,

Bulbul sayrağan.

Jorge water Taipale,

they are beautiful.

Lark «sang» peak flower «luxuriant» dance movements, such as water Jorge beautiful scenes of nature through rational details engraved patterns. All of this is the rhythm of a song to make sense of lyrical hero impressive Shakarima are visual tools to improve the skills of our focus.

One of the poet's works prove that the future of Shakarim «Open and Insap» (1885–1890.) Song. Do not beset by the same time turned negative actions of one person, lyrical heroes, all of them summarized in one reflection of internal conflict and strife, as a path to growth. The feeling of the majority of people, the main character, known to stem from the increase in the tradition of careful:

Write summer,

Read a letter

You're free mullah.

premature training

light

After mere ignorant?

Young people -

To get lost.

(1890. «Slippery blemishes.»)

However, the level of the time of writing this piece derivative of Abay, or even like to say that. However, the initial feeling of the majority of his poems Abay that fit one person should be: for example, «remember of the age» (1882–1885.)

«It has a lot of life» (1886.). b. No doubt, the success of others, or without of a crowd of others, all in the first speaker from the «bottom», or «us» (for example, we have be careful «to take slippery» theme song) lyrical genre of nature would bring the increase. Indeed, the product of many people and their relationship with the opening of the ways to restrict the growth of the multi-faceted visual characteristic of the genre of the epic heroes, including one weighing all the interests expressed in terms of lyrics at the thing. But the lyrics do not fight it, that is, the opposite of the feeling that there will be no confrontation. Only he will fight song lyric genre in the field, but in its own way, a view of the above, we have noise. In this passage tells a group of young people training to make, and they agree to the lyrical character, including concern over the fence. There are so characteristic of public action through the eyes of a man and it is intolerance to grasp the negative or «down» or «us» to increase the efficiency of Shakarima «Open and Insap» poem to lyrical hero, generating. In this regard, the birth of a conflict, the reproducibility of the process of preparation for conditional (exposure) of development (bond), the climax of the conflict through the implementation of the decision will not lead to an epic lyric is about the question. At first glance, «Open and Insap» The song of the five elements of the plot. However, the same stages of the birth of the conflict unfolded, figure does not include the entire period of his life, and this was only part of the lyrical hero at the time of reflection, a variety of feelings is only one point of view. Thus, a conflict of views, if you have an outbreak of competition between them, and this one was a moment of excitement and contingent event, they will not be able to make an epic piece of small conflicts. The legitimacy of the conflict at the time one of the exciting as evidence of use of the extensive coverage of life in the lyrics of the genre. First lyrical character of a piece of the past and the present, when present, is the most critical judgment when shaken:

Writer learned hand

Firmly packed belimdi

Digging imperfections treatment,

Is the correct country.

I have no idea

This set from

Move to press the error.

This road usual expression (leading tails) utilization as an abstract concept imperfections, including documentary soil like it. Thus, the abstract «imperfections» of the substance, such as digging and sights into view. Do not further lyrical hero reflection Upgrades:

Lost without manipulation,

Grief take over.

A piece of advice,

Young shed come.

Deep thoughts,

During the spread.

Strength and think.

In the first row «Lost» at least imagine concern myself with the passenger of the wilderness, not be worthy of a lyric how much can be brought Troubles demarcation. Moreover, the owner of the abstract with the signature of the tragedy back of the neck and suffering defined, easily proves homes. «Shed» tears of the word, many (small spill a drop would not put it), that are suffering dendewin. «U», and more people die zerdelesek, lyrical hero starts going poison spread throughout the burden. After such disease lyrical hero abstract concepts: revive the lazy author open mind, their attitude and behave in different ways to display:

Thought a coward lose hope

«Maybe, not sheep»

On the one hand lazy

«You can not, as a woman,»

Open barking.

Indeed, the lyrical character mind, a lot to do a lot of gifts. «Are you afraid of the idea of» lost hope, vibrated, but it «can not do the sheep», flame want more (and, therefore, it has been a lot of concern) are considered. Moreover the most manageable, often the most delicate daughter-in-law, recounting the woman, «the woman» You can not say that I'm not polite Wrath position proves worthy of that concept more understandable language. At the same time, women can not be limited to crying, «barking» to open in response to disclose how much stubbornness. «Afraid of the idea of» lazy, so actively against Rahim Open, lacked Controlled shame that image, «Grace, shame and pressure // hide the soil surface.» You will be the owner of the right soul still alive, is dead even. Indeed, the only people on the death of «the surface of the soil hidden in the» use of the word to be used Grace, shame, Arda had a hard hit in the eye worse. This contract further evolving the fight started, and the consultation of the lyric and heroic patience embroidered:

Sabir said: «This criticism

Sabırdı bring to a boil.

That stupid

The final re-routed ?!

I could stand to keep,

A soft, bouncy.

Give message»

CONCLUSION

The word for word, the man broke away from the calm, reasonable become the owner of the personal circumstances of the kind of life can not teach it in poetry (prose would be impossible) conditions of the fetus. As a result of these conditions of a person's internal conflict, the rise time are summarized and described the true master. «Somebody just came out of the tomb,» a branch of the person who died was born of the resurrection, when one has been delivered to the rational increase of sentiment. Further, the lyrical hero: Caution, shame, Grace, ar, who is ready to moderate all previous negative habits immediately after legal. Author incitement to further «the same lazy» become «one wisday woman» is separated. «Wisday» the equivalent of a beautiful woman is recognized, it is difficult to promote. Lyrical hero so lazy determined by a study of that knowledge:

Month, lazy, black hundred,

What will you give me?!

Now I must break hopeless,

By Give Away!

According to the criticism of the poem at the end of the mature lyrical environment, take a good propaganda to draw attention to the need for maturity. In pounded, Shakarym this song lyric character's internal conflicts, the growth collected within the framework of the lyric genre, the art of true and effective [2].

REFERENCES

- 1 Мағауин, М. Сөз нарқы – өлең өрнегі. // Қазақ әдебиеті газеті, 1990.
- 2 Жүсіп, Қ. П. Қазақ лирикасындағы стиль және бейнелілік. – Павлодар : Павлодар университеті баспасы, 1999. – 384 б.

Material received on 31.10.19.

Қ. П. Жүсіп¹, Н. Қ. Жүсінов², М. Н. Баратова³

Шәкәрімнің шеберлігі

^{1,2,3}Гуманитарлық-педагогикалық факультеті,

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті,

Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы.

Материал 31.10.19 баспаға түсті.

К. П. Жусип¹, Н. К. Жусупов², М. Н. Баратова³**Мастерство Шакарима**^{1,2,3}Гуманитарно-педагогический факультет,

Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова,

г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 31.10.19.

Бұл мақалада қазақ әдебиеті тарихында ерекше орын алатын, қазақтың белгілі ақыны Шәкәрім Құдайбердіұлының шеберлігі жан-жақты қарастырылады. Ақын өз өлеңдерінде үндестік, жалғастықты сөз еткенде, тақырып орайластығын, идея ұқсастығын айқындаумен шектелмей, суреткерлік шеберлік деңгейлестігін әйгілейтін белгілерді де арнайы ізерлеп талдады. Ақынның суреткерлік шеберлікті танытар арналары сан алуан. Соның бірі – сөз мағынасын кеңейту, сөзді ауыспалы мәнде қолдану арқылы тың, тосын тіркестер жасау тәсілі болып табылады.

В данной статье всесторонне рассматривается мастерство известного казахского поэта Шакарима Кудайбердиева. Многогранное наследие Шакарима Кудайбердиева настолько велико, что вряд ли можно рассчитывать на исчерпывающее его исследование и освещение в ближайшие десятилетия. Предпринятое исследование в данной статье доказывает, что творчество Шакарима можно оценивать как немаловажный этап в процессе продолжения и развития традиций мировой поэзии. Поэт в своих стихотворениях говорит о гармонии, непрерывности речи, тема не ограничивалась определением, сходством идеи, а также спецификой художественного выравнивания. Существует множество направлений, которые показывают художественное мастерство поэта. Одним из них является способность создавать новые, удивительные словосочетания, используя переносное значение слова.

ГРНТИ 19.41.41

А. Ф. Зейнулина¹, А. Е. Досмадиярова²

¹к.ф.н., профессор, Гуманитарно-педагогический факультет, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан;

²магистрант, 1 курс, 6М050400 «Журналистика», Гуманитарно-педагогический факультет, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан

e-mail: ¹akbura66@mail.ru; ²d.altynaika@mail.ru**ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ ИНФОРМАЦИЯ:
ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ**

В статье рассматривается экологическая информация и ее роль в обществе. Даны основные понятия экологической информации, представленные различными исследователями. Изучены основные требования к экологической информации, как особому виду информации. Подвергнут анализу правовой статус экологической информации, установленный экологическим законодательством. Рассмотрены основные проблемы и перспективы в предоставлении экологической информации.

Ключевые слова: экологическая информация, требования, экологический кодекс, Орхусская конвенция, экологические права.

ВВЕДЕНИЕ

В современном информационном обществе роль информации существенно возрастает во всех сферах общественного развития, в том числе экологической. Информационный фактор приводит к активному развитию эколого-информационных общественных отношений, возникающих по поводу и в связи с экологической информацией. Однако, их правовое регулирование на сегодняшний день совершенным и эффективным не является, что неизбежно приводит к практическим проблемам, требующим осмысления наукой экологического права. И вместе с тем, в условиях активно развивающегося процесса глобализации, экологизации, «прорастания» экологической деятельности в мировой политике в ведущий вид социальной практики, экологическая информация все более превращается в самый ценный и приоритетный ресурс социального и общественного развития в XXI веке.

Возможности решения экологических проблем тесно связаны с доступностью экологической информации. Экологическая политика

государства обеспечивает осуществление прав граждан на здоровую окружающую среду через развитие экологического законодательства, включающего и вопрос о свободном доступе к экологической информации. Полная, достоверная и своевременная информация о состоянии окружающей среды и уровнях антропогенного воздействия на нее должна быть открытой и доступной для всех граждан и не должна составлять государственную или иную тайну. Решение экологических проблем требует развития информационного пространства [1].

ОСНОВНОЙ ТЕКСТ

Экологическая информация – явление разностороннее, сложное и неоднозначно понимаемое понятие. Сам процесс формирования экологической информации достаточно многогранен и определяется многими факторами. Если обратиться к рассмотрению доктринального определения понятия «экологическая информация» последнего времени, то единство мнений по поводу данного термина в научной литературе отсутствует.

Наиболее общее определение экологической информации даёт О. Л. Дубовик, определяя ее, как любую информацию, которая:

а) отражает процессы, происходящие в сфере взаимодействия природы и общества;

б) необходима для целей охраны окружающей среды, т.е. должна быть использована при принятии экологически значимых решений во всех сферах и видах деятельности.

Исследователь М. М. Бринчук в профессиональное понятие экологической информации включает широкий круг входящих сведений и данных, это:

– о состоянии воды, воздуха, фауны, флоры, земли, почвы, недр, природных ландшафтов и комплексов;

– об экологической угрозе здоровью и жизни людей или риске для них;

– о химических, физических и биологических воздействиях на состояние окружающей среды и их источниках;

– о деятельности, отрицательно влияющей или могущей повлиять на природные объекты и человека;

– о мерах по охране окружающей среды, в том числе правовых, административных и иных;

– о деятельности государственных органов, юридических лиц и граждан-предпринимателей в сфере распоряжения природными ресурсами, природопользования, охраны окружающей среды, обеспечения соблюдения и защиты экологических прав и законных интересов физических и юридических лиц, если необходимость такой деятельности не установлена законодательством [2, с. 15].

К экологической информации как особому виду информации предъявляются специфические требования:

– достоверность, то есть она должна быть подтверждена компетентными органами, должностными лицами либо государственной экспертизой;

– полнота, т.е. она должна передаваться в объеме, отражающем весь спектр вопросов по данной проблеме;

– доступность, т.е. она должна предоставляться бесплатно по требованию граждан и общественных организаций. Банки данных о состоянии окружающей среды должны быть открыты для доступа общественности. Периодически органы охраны окружающей среды должны публиковать отчеты о проводимой работе, результатах, проблемах;

– своевременность, т.е. информация о возможной угрозе здоровью людей и необходимых мероприятиях по предотвращению и устранению вреда должна сообщаться в предельно короткие сроки;

– формализованность, т.е. экологическая информация предоставляется в различных формах, установленных законодательством: в устной, письменной, визуальной в виде различных баз данных [3, с. 40].

Экологическая информация обладает особым правовым статусом, установленным экологическим законодательством, учитывая общие нормы информационного, исходя из специфики отношений, возникающих в сфере природопользования и охраны окружающей среды.

При определении правового понятия «экологическая информация» следует учитывать его содержание, состав, раскрыть его логические связи, отношения с другими понятиями. Правовые предписания, определяющие понятие экологической информации, ее составных частей, регулирующие ее режим, порядок оборота отдельных видов информации и другие вопросы, содержатся не только в информационном, экологическом, но и в уголовном, гражданском и ином законодательстве [4, с. 25].

Постановлением Правительства Казахстана от 13 октября 2016 года утверждены Правила ведения Государственного фонда экологической информации.

Государственный фонд экологической информации (ГФЭИ) ведется с целью обеспечения государственных органов, физических и юридических лиц достоверной информацией о состоянии окружающей среды и ее объектов, факторах воздействия на окружающую среду, мерах, принимаемых по ее охране, предотвращению и сокращению загрязнения окружающей среды, использовании природных ресурсов. Также, Министерством энергетики РК внесен Стандарт оказания государственной услуги «Представление экологической информации» от 15.03.17 г. № 96 [5].

Одним из основных положений Экологического Кодекса Республики Казахстан является доступ к экологической информации (ст. 163 ЭК РК). На основании данной статьи ЭК РК доступ к отдельным сведениям и данным, составляющим общедоступную экологическую информацию, осуществляется путем их предоставления по запросам физических и юридических лиц, распространения в средствах массовой информации, в специальных изданиях, размещения в Интернете, а также с применением иных общедоступных информационно-коммуникационных средств. Предоставление доступа к документам и информационным ресурсам, содержащим сведения и данные с ограниченным доступом, осуществляется в порядке, установленном законодательством Республики Казахстан.

Таким образом, ЭК РК предусмотрен как ограниченный доступ к экологической информации, так и общедоступной экологической информации.

Основанием для включения данной статьи в Экологический кодекс Республики Казахстан стала ратифицированная Казахстаном Конвенция, принятая под эгидой Экономического и Социального Совета ООН на IV Конференции Комитета экологической политики Европейской экономической комиссии 23–25 июня 1998 года в г. Орхусе (Дания) [6].

По мнению европейских специалистов Орхусская конвенция представляет собой новый вид соглашения в области окружающей среды. Предмет Орхусской конвенции – это взаимоотношения между обществом и государством по поводу состояния окружающей среды. В силу этого Орхусская конференция представляет общественности публичные права и налагает на государства – участников обязательства по обеспечению триады прав: доступа к информации, участия общественности в процессе принятия решений, доступа к правосудию по вопросам, касающимся окружающей среды. Конвенция увязывает охрану окружающей среды с нормами с области прав человека.

В соответствии с названным подходом первые изменения, которые затронули законодательство Республики Казахстан, имелись имплементации основного элемента, определенного в Конвенции как доступ к информации. В п.3 ст.2 Орхусской конвенции вводится понятие «экологическая информация», под которой понимается любая информация в письменной, аудиовизуальной, электронной или иной любой материальной форме о: состоянии элементов окружающей среды, таких как воздух, атмосфера, вода, почва, ландшафт и природные объекты, биологическое разнообразие и его компоненты, включая генетические измененные организмы, и взаимодействие с этими элементами. О факторах, таких как вещества, энергия, шум и излучение, а также деятельность или меры, включая

административные меры, соглашения в области окружающей среды, анализ затрат и результатов, состояние здоровья и безопасность людей.

До подписания Республикой Казахстан Орхусской Конвенции понятие «экологическая информация» в Республике Казахстан уже находило применение в Конституции РК ст. 31 п. 2., а также закрепление данного положения в отдельных природоохранных нормативных правовых актах. Так, земельное законодательство Республики Казахстан основывается на одном из ее принципов – обеспечение информацией о состоянии земель и ее доступности (ст. 4) [7].

Нормами Земельного Кодекса определен и порядок осуществления государственного контроля за использованием и охраной земель (ст. 145), где предусмотрен государственный контроль за соблюдением земельного законодательства на основании проверок, которые подразделяются на плановые (запланированные и утвержденные центральным уполномоченным органом по управлению земельными ресурсами и его территориальными органами) и внеплановые (назначаемые в связи со сложившейся социально-экономической ситуацией, требующей немедленного устранения угрозы жизни и здоровью физических лиц, окружающей среде, общественному порядку, национальной безопасности, по фактам, изложенным в обращениях и иной информации о нарушениях прав и законных интересов физических и юридических лиц, непосредственным выявлением признаков нарушений законодательства Республики Казахстан, а также в целях контроля исполнения требований об устранении выявленных нарушений в результате плановой проверки) [8].

Экологическая наука Республики Казахстан, как и других стран СНГ, вырывается из объятий догматизма и схоластики, выходит на дорогу мировой экологической мысли. Экологическое право пытается идти этой дорогой, к сожалению, не избегая метаний и ошибок. Но без кардинальных изменений, в современных условиях нельзя сознательно и компетентно, осмысленно и творчески воспринимать действительность, разбираться в самых запутанных перипетиях общественной жизни, уметь решать самые сложные задачи в различных сферах общественной жизни. Реформаторская деятельность по преобразованию тоталитарного и неэффективного подхода к экологии в целом и к экологической информации в частности наталкивается на трудности, связанные с крайне слабой подготовленностью большинства членов нашего общества к работе в новых, условиях, а также с нежеланием реформировать то, что привычно, но несовершенно. Экологическая информация имеет ключевое значение при подготовке и принятии хозяйственных, управленческих и иных решений, реализация которых связана с отрицательным воздействием на состояние окружающей среды [9].

ВЫВОДЫ

Одним из наиболее актуальных направлений развития теории экологического права и практики применения норм экологического законодательства является проблема реализации экологических прав граждан в сфере регулирования общественных отношений связанных с природопользованием и охраной окружающей среды.

Следует сказать, что в настоящее время практика участия граждан и их общественных объединений в правотворчестве на стадии подготовки актов, затрагивающих вопросы окружающей среды, экологические права и интересы граждан, встречается крайне редко. Такой опыт сделает возможным учет интересов граждан и осуществление их защиты, сделает реальным наличие баланса между необходимым использованием природных ресурсов и конституционными требованиями.

Экологическая информация необходима гражданам для защиты своих экологических прав, для вмешательства в природоохранительную деятельность государства. В Конституции РК одной из основ является то, что в ней определено обеспечение соблюдения прав человека во всех сферах общественной жизни, в том числе и в области экологии. Согласно ст. 31 Конституции РК основной целью государства является охрана окружающей среды, благоприятной для жизни и здоровья человека.

Реализация данной цели осуществляется различными механизмами, включающими, в частности, представление физическим и юридическим лицам прав и установление государственными органами обязанностей в области экологии.

Важнейшим правом человека в области экологии можно признать право свободно получать информацию, которое закреплено в ст. 20 Конституции РК и обеспечивается ст. 18 Конституции РК, а именно обязанностью должностных лиц обеспечивать каждому гражданину возможность ознакомиться с затрагивающими его права и интересы документами, решениями и источниками информации [10]. Очевидна исключительная важность обладания информацией о состоянии окружающей среды, так как наличие информации позволяет минимизировать возможный вред.

Так как в этой области сказывается отсутствие системного, концептуального, а самое главное долгосрочного подхода. Следующий аспект, который хотелось бы рассмотреть, это обособление и вычленение экологической информации от информации иного характера. Существует огромный пласт информации, и на мой взгляд следует разграничить экологическую информацию и регулировать ее сбор, накопление, распространение и доступ к ней отдельно. Также хотелось бы затронуть вопрос маркировки потенциально опасных веществ и продуктов. В связи с

колоссальным развитием генной инженерии, возросло количество генетически модифицированных продуктов. На сегодняшний день мы не можем проанализировать весь объем продукции данного вида, поступающего на продовольственный рынок РК. Так как у нас не выработана соответствующая нормативно-правовая база и нет специального маркировочного знака. Считаю, что в законодательство Республики Казахстан необходимо ввести новеллу в части регулирования продажи и поступления на рынок данного вида продукции и снабдить их соответствующей маркировкой по примеру Российской Федерации. Таким образом, информация экологического характера должна быть открытой, свободной и доступной. Ведь золотое правило гласит: «предупрежден, значит вооружен».

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 **Арский, Ю. М.** Информационные ресурсы для устойчивого развития общества / Ю. М. Арский, А. И. Черный // Междунар. форум по информации. – 2003. – Т. 28. – № 4. – С. 3–9.

2 **Дубовик, О. Л.** Экологическое право. – М., 2003. – С. 61.

3 **Шарафутдинов, Д. Ф.** Правовое регулирование участия общественных организаций в получении и распространении экологической информации // диссертации на соискание ученой степени к.ю.н. / Шарафутдинов Д. Ф. – Алматы, 2007. – С. 151.

4 **Суперека, С. В.** Экологическое право. – Издательство : Юриспруденция, 2008.

5 Официальный интернет – ресурс Комитета экологического регулирования и контроля Министерства энергетики Республики Казахстан [Электронный ресурс]. – www.cerc.energo.gov.kz

6 Экологический кодекс Республики Казахстана от 9 января 2007 года № 212 – III (с изменениями и дополнениями по состоянию на 15.01.2019 год).

7 Орхусская Конвенция («О доступе к экологической информации, участию общественности в процессе принятия решений и доступе к правосудию по вопросам касающимся окружающей среды») от 25 июня 1998 г., была подписана на конференции министров окружающей среды в Дании (г. Орхусе).

8 Земельный кодекс Республики Казахстан от 20 июня 2003 года № 442-II (с изменениями и дополнениями по состоянию на 29.06.2018 г.).

9 Указ Президента Республики Казахстан от 24 августа 2009 года № 858 «О Концепции правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 года». – Алматы : Юрист, 2009.

10 Конституция Республики Казахстан от 30.08.1995 г.

А. Ф. Зейнулина¹, А. Е. Досмадиярова²

Экологиялық ақпарат: мәселелері мен келешегі

^{1,2}Гуманитарлық-педагогикалық факультеті,

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті,

Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы.

Материал 31.10.19 баспаға түсті.

A. F. Zeynulina¹, A. E. Dosmadiyarova²

Ecological information: problems and prospects

^{1,2}Faculty of Humanities and Education,

S. Toraighyrov Pavlodar State University,

Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan.

Material received on 31.10.19.

Мақалада экологиялық ақпарат және оның қоғамдағы ролі қарастырылады. Түрлі зерттеушілер ұсынған экологиялық ақпараттың негізгі ұғымдарын ескере отырды. Экологиялық ақпаратқа қатысты негізгі талаптар ақпараттың арнайы түрі ретінде зерттелді. Экологиялық заңнамамен бекітілген экологиялық ақпараттың құқықтық мәртебесіне талдау жасалынды. Экологиялық ақпарат берудегі негізгі мәселелері мен келешектері қарастырылды.

The article deals with environmental information and its role in society. Given the basic concepts of environmental information presented by various researchers. The basic requirements for environmental information as a special type of information have been studied. Submitted to the analysis of the legal status of environmental information established by environmental legislation. The main problems and prospects in the provision of environmental information are considered.

А. Ф. Зейнулина¹, А. Е. Досмадиярова²

¹к.ф.н., профессор, Гуманитарно-педагогический факультет, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан;

²магистрант, 1 курс, 6М050400 «Журналистика», Гуманитарно-педагогический факультет, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан

e-mail: ¹akbura66@mail.ru; ²d.altynaika@mail.ru

ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ В СФЕРЕ СМИ: НЕГАТИВНОЕ ВЛИЯНИЕ И МЕРЫ ИХ ПРЕДОТВРАЩЕНИЯ

В статье рассматривается вопрос, связанный с освещением экологических вопросов в медиaprостранстве. Подвергнуто анализу негативное влияние и их причины, которые оказывают средства массовой информации, а также предложены меры по их устранению. Внесены предложения по сведению к минимуму негатива, который оказывают средства массовой информации на общество, даны рекомендации комплексных мер по его предупреждению, координируя свои усилия с государственными, общественными и другими институтами местного самоуправления.

Ключевые слова: средства массовой информации, медиаэкология, регулирование, медиаэкологические стандарты, медиаграмотность.

ВВЕДЕНИЕ

Интересы охраны окружающей среды и экологической безопасности страны неразрывно связаны с функционированием средств массовой информации (далее – СМИ), являющихся одним из основных источников информирования общества, граждан, выступающих в качестве мощнейшей опоры экологической политики государства.

Именно журналистика благодаря широкому развитию каналов коммуникации в стране делает экологическую информацию доступной для самых широких кругов. Более того, оказываясь на переднем крае борьбы за чистую, здоровую окружающую среду, за экологическую безопасность общества, она дает возможность в любой точке мира получать информацию прямо из «первых уст».

В большинстве стран постсоветского пространства, в том числе и в Казахстане, относительно независимое функционирование систем СМИ в новых условиях рыночных отношений породило ряд негативных последствий. Безусловно, стихийное формирование общества потребителей и массовой культуры «потребительства» объективно способствует усложнению и вариативности манипулятивного потенциала средств массовой информации [1, с. 178].

В этой связи, необходимо обратить внимание на особенности негативных влияний СМИ в реалиях современной эпохи, особенно на типичные явления, характеризующие этот неоднозначный и противоречивый процесс.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Негативные влияния, оказываемые СМИ на общество и жизнь отдельного человека можно представить в виде:

- технического влияния;
- лингвистического влияния;
- морально-этического влияния;
- художественно-эстетического влияния;
- манипулятивно-деструктивного влияния.

Технические негативные влияния указывают на возникновение медиазависимости, распространение медиапродукции, отрицательно влияющей на органы зрения, слуха, восприятия и психику. Также, медиасредства, оказывающее вредное электро-магнитное и радиационное влияние. Рост информационного и коммуникационного неравенства между странами, регионами, социальными группами и людьми. Например, резкий переход к цифровой системе, возможно, станет затруднять доступ некоторых социальных групп к средствам коммуникации и информации. При этом, дороговизна цен на средства связи и систем, трудный доступ к Интернету, повышение уровня негативной зависимости социальных институтов и людей от СМИ, относятся напрямую к техническим негативным влияниям.

Лингвистические негативные влияния это:

1 Нарушение норм языковой культуры:

- употребление жаргона, сленга, диалекты, говоры;
- выход в эфир журналистов, не способных правильно произносить некоторые звуки (к примеру «р», «ң»);
- несоблюдение стилевых, жанровых особенностей в тексте и речи;
- нарушение отдельными дикторами основных норм орфоэпии языка.

2 Несоблюдение закономерности языка:

- неграмотная запись текста, вопреки нормам грамматики, орфографии, фонетики;
- текст не редактируется, не делается корректорская правка.

Подобные негативные явления отрицательно влияют на уровень грамотности населения.

К морально-этическим негативным влияниям относятся: распространение информационной продукции, противоречащей нормам морали, этики, духу традиций, складывающихся веками. Нарушения ограничений, ясно прописанных в Законе Республики Казахстан «О средствах массовой информации». Передача жестокой негативной информации выше установленной нормы, передачи, противоречащие нормам гуманизма, этическим и религиозным установкам и т.д.

Негативные влияния на художественно-эстетические предпочтения и вкусы:

- передачи низкопробной, любительского прошиба культурно-информационной продукции;
- распространение пиратски-скопированной чужой продукции;
- приоритет в показе продукции иностранных телекомпаний, кинофильмов, сериалов.

Данные негативные влияния снижают уровень художественно-эстетического вкуса народа, способствуют нивелированию общечеловеческих и национальных ценностей, а также перечисленный негатив может превратиться в некий стандарт, и общество может постепенно к нему привыкнуть.

К манипулятивно-деструктивным влияниям относится распространение информации от «авторов», которые прикрываются псевдонимами, предлагающие свои (часто заказные кем-то прямолинейные апологетические) «сочинения», навязывающие свое субъективное видение, искажающее оригинальную версию [2, с. 10–12].

Касательно конкретно экологической информации, которая как и любая другая может быть подвержена негативному влиянию СМИ. Например, искаженно предподнесенные факты, неправильно истолкованная терминология, неверно поданные расчеты. Данные оплошности возникают в связи с нехваткой базовых экологических знаний. Учитывая, что в современном мире глобальный экологический кризис не менее значим, чем кризис политический и экономический, можно утверждать, что базовые знания о законах природы, о функционировании экосистемы, о промышленных загрязнениях, о влиянии тех или иных химических веществ на здоровье человека важны не только для экологического, но и вообще для

любого современного журналиста. В связи с этим любая негативно поданная либо неправильно поданная информация об экологии воспринимается населением весьма остро, так как напрямую связана со здоровьем людей.

Меры профилактики негативных влияний СМИ. В результате отсутствия надлежащего контроля со стороны гражданского общества работа СМИ лишена соответствующих профессиональных параметров, темпа и ритма.

В условиях динамики рыночных отношений процесс становления и функционирования качественной профессиональной журналистики стоит немалых средств, требует креативно-инновационных реформ и дорого обходится обществу и государству. К сожалению, до сих пор не разработана в Казахстане бизнес-модель, обеспечивающая экономическую самостоятельность СМИ.

В целях предупреждения негативных влияний, оказываемых СМИ, необходимо разработать стандарты поэтапного формирования, регулирования медиаэкологии и систему её наблюдения, мониторинга. В данном случае незаменима роль государства. Тем не менее, управление средствами массовой информации одними государственными органами чревато опасной односторонностью. Поэтому считаем необходимым регулировать проблемы экологии СМИ с позиции и с участием, как минимум пяти уровней: государственной, медиасообщества, общественности, средств массовой информации и самого журналиста [3, с. 110].

На наш взгляд, работа по урегулированию вопросов экологии в СМИ должна вестись в четырех направлениях.

Первое направление – нормативно-правовое регулирование. Оно должно проводиться полномочными, компетентными органами совместно с журналистами, медиа исследователями, экспертами, общественными деятелями, общественными организациями, учитывая их замечания и предложения.

Вторым направлением является организационно-координационное регулирование. Посредством него информационное пространство обеспечивается соответствующим контентом, четким ритмом работы СМИ, благодаря чему соблюдается исполнение законов, утвержденных стандартов. Работа по организации и координации выполняется государственными полномочными органами, сообществами журналистов, общественными организациями. Во избежание односторонности в действиях и целях сохранения равновесия между координирующими организациями предлагается создать Общенациональный совет сотрудничества в медиапространстве. Составить и утвердить правила Совета, состав, порядок работы, источники финансирования, права и обязанности. В состав Совета должны войти известные государственные общественные

деятели, авторитетные журналисты, медиа-критики, медиа-исследователи. Также, могут быть созданы территориальные подразделения согласно административному делению страны. В том числе, должны быть созданы научно-исследовательские и информационно-аналитические центры для охвата более обширного круга деятельности Совета.

Третьим направлением является научно-просветительского регулирования. Для того чтобы рационально проводить научно-просветительскую деятельность необходимо разделить ее на три уровня:

- 1) формирование научной платформы;
- 2) обучение членов общества медиаграмотности;
- 3) развитие медиакритики.

Начнем с того, что в Казахстане законы, регулирующие работу СМИ часто меняются, вносятся дополнения, принимается множество подзаконных актов, что свидетельствует об отсутствии надежной научной базы. В настоящее время, по мимо образовательных учреждений, таких как университеты, отсутствует научно-исследовательский институт, занимающийся проблемами СМИ. При отсутствии научной базы, работа системы СМИ не может быть эффективной. В связи с этим, создание такого института, а при нем лаборатории, информационно-аналитических центров, отделов службы исследований – приобретает обязательный характер. Отраслевые государственные органы, сообщество журналистов и другие заинтересованные общественные организации могли бы воспользоваться продукцией отраслевого научно-исследовательского института.

Также, важно наладить качественное обучение медиаграмотности. На разного рода совещаниях и собраниях велись дискуссии об этой проблеме, но так и не перешли в последовательные, системные действия. Вопрос обучения медиаграмотности население можно включить в план мероприятий по реализации Государственной программы «Информационный Казахстан – 2020». В том числе, изучить опыт других стран. Общество с высшим уровнем медиаграмотности в процессе коммуникации не поддается негативному влиянию СМИ [4].

Одним из важнейших является вопрос медиа-критики. Для решения данного вопроса необходимо ввести в программу высших учебных заведений курсы, которые готовили бы журналистов по дисциплинам – медиа-критика, экологическая журналистика, медиа-лингвистика. Эффективность медиа-критиков возрастет, если полученные эмпирические исследования будут введены в программы обучения будущих журналистов.

Роль медиа-критики довольно высока в СМИ. Профессиональная медиа-критика повысит уровень грамотности населения, сформирует у аудитории критическое отношение к продукции СМИ, стимулирует развитие

интеллекта, сама продукция СМИ будет таким образом систематически проверяться. К этому нужному делу также должны быть вовлечены медиа – исследователи.

Указанные выше три уровня регулирования деятельности СМИ должны уменьшить негативное влияние и служить эффективными мерами их предупреждения.

В некоторых случаях односторонность, несоблюдение профессиональных стандартов, журналистской этики – объясняются навязанной экономической зависимостью от владельца СМИ, от рекламодателя или заказчика, что выливается в нарушение норм журналистской деонтологии и стремление к личной выгоде. Подобные случаи не свойственны всей системе СМИ, но происходящие в СМИ изменения иногда порождают такие «явления», которые нельзя скрывать [5, с. 6–7].

Одним из важнейших факторов в работе СМИ является саморегулирование. При формировании своей информационной политики следует четко определить основные принципы, стандарты качества и придерживаться их на постоянной основе.

Наряду с проводимыми мероприятиями по упорядочению языка СМИ, необходимо развивать медиа-лингвистику. Это даст возможность решать насущные вопросы с научной позиции. С нашей точки зрения процесс научно-стратегической модернизации СМИ даст возможность создать новую модель СМИ, для решения вышеперечисленных проблем и вопросов.

Данные меры позволят стабильно и правильно преподносить экологическую ситуацию, поспособствуют выработке иммунитета населения против деструктивных влияний СМИ, дадут возможность гражданам нашей Республики жить достойно, интеллектуально развиваться в верном направлении [6].

ВЫВОДЫ

Исходя из изложенного выше, можно сделать некие выводы.

Во-первых, при переходе СМИ из советской системы на систему рыночных отношений, созданная система не отвечала всем требованиям рынка. Не добившись экономической самостоятельности, СМИ пришлось рассчитывать на государственные бизнес-структуры и спонсорство влиятельных организаций. Система государственного заказа, как форма поддержки и финансирования отечественных СМИ, в итоге может привести к протекционизму. Это, несомненно, сказалось на информационной политике СМИ в Казахстане. В связи с этим, особую важность приобретает осуществление мер по предупреждению вышеуказанных негативных последствий. В целях совершенствования СМИ следует продумать процесс

модернизации, ее характер, разработать концепцию ее развития и стратегию по реализации.

Во-вторых, состояние экологии медиасреды дает основания для беспокойства, в связи с имеющимися негативными явлениями в СМИ Республики Казахстан. Такое положение объясняется результатами сложных, неоднозначных трансформационных процессов, проведенными в Казахстане реформами в 90-е годы. Подобная ситуация в СМИ наблюдается и в других странах постсоветского пространства.

В-третьих, следует урегулировать работу СМИ в нормативно-правовом, организационном и научно-просветительском направлениях.

В-четвертых, СМИ играют важную роль в распространении экологических знаний среди населения, способствуют формированию экологического мировоззрения. В связи с широким внедрением электронных СМИ растет потребность в точной, последовательной и эмоционально сбалансированной информации о состоянии экологии и рациональном использовании природных ресурсов. Помимо демонстрации озабоченности журналистов по поводу состояния экологии, необходимо проявлять позитивные явления в охране природы и находить конструктивные варианты решения экологических проблем. В связи с характером экологического материала целесообразна серьезность и сложность проблем, экологическая специализация в подготовке журналистов.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Прохоров, Е. П. Введение в теорию журналистики. – М. : МГУ, 2001. – С. 178.
- 2 Гилденс, Э. Социология. – М. : Эдиториал УРСС, 1999. – С. 10–12.
- 3 Шарафутдинов, Д. Ф. Экологическая информация и современное общество. – Алматы, 2005. – 196 с.
- 4 О государственной программе «Информационный Казахстан – 2020». Указ Президента Республики Казахстан от 8 января 2013 года № 464.
- 5 Кириллова, Н. Б. Медиакультура : от модерна к постмодерну. – М. : Академический проект, 2005. – С. 6–7.
- 6 <http://namig.kz/news/organy-samoregulirovaniya-smi> [Электронный ресурс.]

А. Ф. Зейнулина¹, А. Е. Досмадиярова²

Бақ саласындағы экологиялық мәселелері: теріс ықпалдары мен олардың алдын алу шаралары

^{1,2}Гуманитарлық-педагогикалық факультеті,

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті,
Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы.

Материал 31.10.19 баспаға түсті.

A. F. Zeynulina¹, A. E. Dosmadiyarova²

Environmental problems in the field of mass media: negative impact and measures prevention

^{1,2}Faculty of Humanities and Education,

S. Toraighyrov Pavlodar State University,
Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan.

Material received on 31.10.19.

Мақалада медиэкологияның бір қыры – бұқаралық ақпарат құралдарындағы экологиялық ахуал қарастырылған. Бұқаралық ақпарат құралдарының қоғамға тигізетін бірқатар жағамсыз әсерлері талданып, туындау себептері мен олардың алдын алу және болдырмау шаралары ұсынылған. Автор бұқаралық ақпарат құралдарының қоғамға тигізетін теріс ықпалын азайту және олардың алдын алу құралы ретінде мемлекеттік, қоғамдық, кәсіптік орта және өзін-өзі реттеу арқылы шешуге бағытталған кешенді шаралар жүйесін қолдануды ұсынады.

The article discusses the issue of the environment in the mass media. To analyze the negative impact that the media society, the reasons that gave rise to them, and suggested corrective measures. The authors propose to minimize the negative, which is the mass media on society, and recommend comprehensive measures to prevent it, in coordination with state, public and other institutions of local government.

А. Ф. Зейнулина¹, К. Н. Канапьянов²

¹к.ф.н., профессор, Гуманитарно-педагогический факультет, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан;

²к.ф.н., профессор, Гуманитарно-педагогический факультет, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан

e-mail: akbura66@mail.ru

КОРАН И ВОСТОЧНЫЙ ФАКТОР ЛИРИКИ ПОЭТА

Будучи по преимуществу религиозным и законодательным памятником, Коран является в то же время одним из крупнейших памятников мировой литературы. Литература всех народов мусульман Востока насыщена цитатами из Корана, отголосками его мотивов и образов. Коран и особенно комментарии явились источником для популярного в средние века жанра религиозного фольклора. Проведено исследование большого числа стихотворных строк и устного творчества поэтов-жырау XV века – конца XIX века, на примере творчества Бухар-Жырау и Шалкииз-Жырау, что позволило в конечном счете выявить динамику роста количества арабской лексики с развитием письменной литературы.

Также в статье освещаются коранические мотивы и воздействие поэтических традиций Восток на лирику М. Ж. Копеева.

Ключевые слова: поэт, лирика, наследие, Коран, фарсизмы, арабизмы, архаизмы, ислам.

ВВЕДЕНИЕ

С XV века по XVIII век влияние Корана прослеживается sporadически в виде отдельных тем, сюжетов, мотивов и персонажей, выполняя в поэзии жырау и первых письменных поэтов орнаментально-оценочную интонацию. То уже в сочинениях более позднего периода, у того же М. Ж. Копеева и его современников Нуржана Наушабаева, Асета Найманбаева, Гумара Караша почти у каждого автора в качестве назидания упоминаются имена пророков, восходящих к арабо-персидским мусульманским преданиям, встречаются темы, сюжеты, мотивы, коранические реминисценции и цитаты, а также многочисленные арабизмы и фарсизмы. Также следует отметить, что казахская литература внимала в себя богатейшее наследие восточной письменной

культуры. В частности, в XIV веке «книжниками» (китабиакындар) перелагались многие персидско– арабские литературные сюжеты.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Ислам и культурные традиции мусульманства являются неотъемлемой частью казахской культуры, проникают во все сферы жизни общества: обычаи, традиции, мировоззрение, а также и в литературу. Распространение ислама в различных районах Казахстана происходило в течение нескольких веков и с разной степенью активности. Если на юге Казахстана, в Туркестане, Таразе, регионах граничащих с известными духовными центрами ислама, такими как Самарканд, Бухара, Хива, ислам стал утверждаться начиная с IX века, то в центральных и северных районах, граничащих с современными Татарстаном и Башкортостаном, он начинает распространяться только с середины 90-х годов XX века.

Лишь с середины 90-х годов XX века, религиозно-просветительская деятельность казахских поэтов XIX в., а также отдельные аспекты влияния доисламских культов, суфийской теологической концепции на казахскую литературу стали объектом исследования следующих казахских ученых: М. Мырзахметулы, С. Ж. Бермагамбетова, С. Н. Сутжанова, М. Тажимуратова, Г. К. Аюпова, Г. Есимова, А. Ж. Жаксылыкова.

Однако, до настоящего времени отсутствуют специальные исследования по комплексному текстологическому анализу произведений казахских поэтов (XV–XIV вв.) на предмет изучения влияния Корана (терминологии, сюжетов, тем, мотивов и т.д.) на казахскую литературу. Разработка этой проблемы требует систематизации, детализации изучения устной поэзии жырау и письменной литературы XIX и начала XX века, ярчайшим представителем которой был Машхур Жусуп Копеев.

Если резюмировать в чем заключается основные трудности при переводе Машхур-Жусупа Копеева на русский язык, если говорить о серьезных проблемах подстерегающих переводчика на каждом шагу текста подлинника, то, разумеется, по-нашему мнению следует отметить следующие моменты:

- насыщенность, спрессованность мысли в копеевской поэзии, образность, метафоричность, афористичность;
- сугубо национальная ментальность, национальный дух;
- многозначность, многоплановость почти каждого копеевского слова;
- обилие историко-бытовых реалий;
- созерцательная, назидательная, обращенность к собеседнику;
- загадочность, трагизм одиночества непонятого окружающим.

Однако, все же, самой серьезной проблемой при переводе Копеева, большинство ученых считает огромное количество заимствованных,

«инородных» слов, искусно и художественно оправданно вкрапленных в поэтическую ткань копеевского языка. Что это за слова?

Во-первых, архаизмы, ныне почти повсеместно вышедшие из употребления: бергек, жыға, өлекші, райыс, кән, көйт, құрбат, бұлған, жылман и другие.

Во-вторых, арабизмы: ғыззат, сұхбат, нәффитлі, ғибратлі, ақыл-мизан, аят, хадис, михнат, адамзат, ғазал, мақұл, күдірет и т.д. (сюда, видимо, следует отнести и ряд религиозных терминов и наименований: мақлук, машһур, қақ, қисса, фәни.)

В-третьих, фарсизмы: ғани, мәсдар, бадалық, шаһбаз, баж, хад, харыс.

В-четвертых, русизмы: закон, адвокат, волостной, уездный, почта, газета, солдат, кандалы, острог, тюрьма, школа, книга и другие.

В оригинале все эти заимствованные слова совсем не случайны, у них своя художественная функция, определенная нагрузка, они, когда надо возвышают язык, придают ей своеобразную изысканность, торжественность, то окутывают стихи Копеева в соответствии с темой в религиозно-мистический флер. Но с другой стороны создают трудности при переводе... Конечно же, проблемы возникают не из-за немногочисленных русизмов, а из-за арабской и персидской лексики, наводнившей степи с распространением ислама и культурных традиций мусульманства.

Целью данного подраздела является изучение и выявление арабо-персидских заимствований и мотивов в лирических произведениях М. Ж. Копеева и определение проблемных моментов при их переложении на русский язык.

В настоящее время назрела необходимость в качественно новом изучении духовного наследия прошлого, разработка современных методологических принципов.

Вот, к примеру, обычный копеевский стих:

Періште төрт мұқарраб уақхаттан,
Төрт пайғамбар жол ашқан мағрипаттан.
Әбүбәкір, Ғұмар, Ғұсман, Ғали
Олар дүр үлгі шашқан тарихаттан.

Из 19 слов стиха, только 7 слов исконно казахские. Чтобы перевести эти строки следует, как минимум владеть тремя языками. Такие стихи и прозу перевести сложно. Каждое слово пронизано национальным мироощущением, религиозным мировосприятием. Эти строки невозможно переводить и бессмысленно воссоздавать буквально, их можно только каким-либо образом транспортировать, трансформировать в другой языковой лад, в иную плоскость восприятия, в иную сферу представлений.

Статистика арабизмов и фарсизмов в произведениях М. Ж. Копеева может способствовать выявлению тенденции процесса исламизации казахской литературы. На основе тщательного текстологического анализа литературных памятников казахскими лингвистами выявлено около 1000 терминов, восходящих к мусульманской традиции, пришедших в казахский язык из арабского или опосредованно через персидскую литературу. Классифицировав, казахские слова и выражения в поэтических трудах М. Ж. Копеева мы определили почти 970 слов с арабской этимологией, свободно и довольно активно участвующих в современном казахском языке. Ведь даже 70 процентов сегодняшних казахских имен и фамилий имеет арабско-персидское происхождение. Также, надо отметить, что в ходе исследования в дастанах «Миграж», «Гулшат – Шеризат», «Шаһарбан мен Хұсайн», встречались лексемы типа: «рида», «ал-аям», «касыда», «насиб», «васф» и другие, отсутствующие в современных казахских словарях, но значение, которых можно обнаружить лишь в больших арабско-русских и персидско-русских словарях.

Исследование данной темы: «Коранические традиции в произведениях Машхур Жусупа Копеева» интересует нас не только как фактор дополнительно усугубляющий переводческий процесс, но и как социокультурный фактор, поэтому знание исторического прошлого поэтического текста, раскрытие семантики традиционных и обогащенных временем образов, символов, метафор, художественной структуры в целом, во многом способствует глубокому и исторически объективному пониманию национальной поэтики, закономерностей эволюции художественных форм. Исходя из вышесказанного, думается, будет нелишним сделать экскурс в историю Корана как литературного источника, откуда подпитывались вдохновением выдающиеся поэты как Запада, так и Востока.

Основное содержание Корана – осуждение идолопоклонства и многобожия, проповедь идеи о едином боге (аллахе) как первопричине жизни и первотворце мироздания, предупреждения о страшном суде, описания ада и рая, полемика с язычниками, иудеями и христианами, назидательные рассказы о гибели народов, преданиях и древнеарабском фольклоре, религиозно-правовые предписания, определяющие «угодный богу» образ жизни и поведения мусульман, некоторые правила обрядности и отправления культа. Основные религиозно-философские идеи Корана, сюжеты многих рассказов и притч (например, о сотворении мира, первородном грехе, об Адаме и Еве, египетском пленении и исходе иудеев, легенда об Иосифе Прекрасном, об Иисусе Христе и др.) восходят к бытовавшим в Аравии сектантским формам иудаизма и христианства. Они рассматриваются Кораном как религии, предшествовавшие и генетически родственные исламу; некоторое влияние на Коран оказали также зороастризм и манихейство.

Коран освятил складывавшиеся в Аравии социальное неравенство, институт частной собственности и др. атрибуты классового эксплуататорского общества.

Большая часть текста Корана – полемика в форме диалога между аллахом, говорящим то в первом, то в третьем лице, и противниками ислама или колеблющимися. Текст Корана отражает основные этапы формирования мировоззрения Мухаммеда; с этим отчасти связаны известная хаотичность изложения, непоследовательность и противоречивость Корана в трактовке ряда принципиальных элементов вероучения, а также своеобразие языка и стиля Корана, отразившее поиски точного выражения новых идей.

Будучи по преимуществу религиозным и законодательным памятником, Коран является в то же время одним из крупнейших памятников мировой литературы. Литература всех народов мусульман Востока насыщена цитатами из Корана, отголосками его мотивов и образов. Коран и особенно комментарии явились источником для популярного в средние века жанра религиозного фольклора (например, легенда об Иосифе Прекрасном и жене египетского вельможи составила основу многочисленных вариантов повести «Юсуф и Зулейха»). Как «слово аллаха», Коран был провозглашен недостижимым идеалом совершенства арабского языка и стиля. Художественные достоинства и содержание Корана неоднократно подверглись критике со стороны многих выдающихся ученых и литераторов средневековья (например, аль – Маарри). Большинство современных исследователей арабской литературы в Европе и в странах Востока высоко оценивает поэтический строй Корана, особенно короткие, полные поэтического вдохновения рифмованные «откровения» раннего («мекканского») периода. Стилизация отдельных стихов и сур Корана, поэтические отклики на его мотивы содержатся в произведениях многих западноевропейских и русских писателей (например, в трагедии «Магомет» и «Западно – восточном диване» Гете, в «Подражаниях Корану» Пушкина).

Научное изучение Корана началось в Европе в XIX века. При этом основное внимание исследователи обращали на историю создания Корана, критику текста и установление хронологической последовательности «откровений», на историко-культурное истолкование Корана и извлечение из него материала для биографии Мухаммеда.

Стиль Корана оказал сильное влияние на последующую арабскую литературу, поэтическую и прозаическую, а лексика нашла свое отражение в мусульманском праве, теологии, суфизме и арабо-персидской философии. Все это позволяет сделать вывод о том, что влияние Корана на мусульман, последующих (после Мухаммеда) поколений было гораздо большим, чем на современников пророка.

Исламизация казахов была длительным историческим процессом, продолжавшимся с IX в. и вплоть до XIX в. и усиливавшимся с началом русской колонизации региона. В этой связи, следует отметить, что первоначально обращение русских исследователей к мусульманскому наследию и Корану было продиктовано скорее политическими соображениями, вследствие желания ограничить влияние ислама на колонизируемых территориях (в первую очередь в Средней Азии и на Кавказе) и как результат активной миссионерской деятельности православной церкви в Сибири и на севере Казахстана (христианизации подверглась значительная часть тюрок Алтая, а также якутов, чувашей, татар и т.д.). И лишь с укреплением царской власти на вновь присоединенных землях настороженный, порой агрессивный характер дискуссий сменился на живой интерес и действительное изучение духовного наследия ислама.

В изучении истории распространения ислама в Средней Азии и Казахстане огромную роль сыграли фундаментальные труды ведущих исламоведов. Наиболее глубокий след в изучении истории и религии народов Средней Азии оставил В. В. Бартольд.

Интересные сведения об истории ислама в Средней и Центральной Азии содержатся в работах таких казахских ученых, как Х. З. Акназаров, К. Бейсембиев, Е. А. Кривец, Р. М. Мустафина, М. С. Орынбеков, А. С. Сурапбергенов, К. Ш. Шулембаев, а также В. Н. Басилов и Д. Х. Кармышева. Сведения о возникновении суфизма, его казахских формах и выдающихся деятелях мы почерпнули из работ А. П. Абуова, В. Н. Басилова, В. А. Гордлевского, Ю. Г. Петраша.

Целый ряд интересных работ, сохраняющих научную ценность и в наше время, по истории и культуре казахов принадлежит Ч. Ч. Валиханову. В 1904 году в Петербурге вышли в свет его сочинения. Это издание было осуществлено профессором Н. И. Веселовским. В 1961–1972 гг. под руководством академика Академии наук Казахской ССР А. Х. Маргулана было подготовлено и издано собрание сочинений Ч. Ч. Валиханова в пяти томах. В 1986 году в главной редакции восточной литературы издательства «Наука» вышел сборник под названием «Избранные произведения», куда были включены наиболее ценные в научном отношении труды Ч. Ч. Валиханова.

Коран, являясь одним из крупнейших памятников мировой культуры и человеческой цивилизации, содержит не только религиозно-нравственные предписания и эсхатологические проповеди, молитвы и заклинания, но также назидательные рассказы и притчи, обрядовые и юридические установления. Богатое литературное, эстетическое и нравственное наследие Священного Писания издавна привлекало внимание многих людей. Несмотря на запреты ортодоксов ислама, считающих, что Коран читается только на

языке оригинала, во всем мире Священная Книга мусульман продолжает переводиться и издаваться на различных языках.

Впервые Коран на казахский язык был переведен Мусой Бегейулы в 1912 году, но перевод не был издан и сохранился лишь в рукописном варианте в Уфе. В 1991 году в Медине выходит в свет перевод смыслов Корана на казахский язык, выполненный Халифа Алтаем. Перевод публикуется параллельно с оригинальным арабским текстом. Пояснения, интерполяции помещены в самом переводе в скобках. Наряду с этим, каждая сура снабжена в самом начале небольшим введением, а также в конце издания помещен краткий алфавитный указатель, куда включены основные религиозные термины.

Первые переводы Корана на европейские языки были предприняты уже в XII веке в период испано-арабских войн и крестовых походов.

Начало традиции перевода Священного Корана и его смыслов на русский язык было положено Указом Петра Великого. В 1716 г. В Санкт-Петербурге был опубликован первый русский перевод Корана, выполненный П. Посниковым. Дипломированный врач П. Посников исходил не из арабского первоисточника, а из французского перевода АндрэюРие, известного ориенталиста и дипломата, долгое время жившего в Турции и Египте, в конце XVIII века. Еще один перевод, также представлявший собой переработку, французских и английских переводов был выполнен видным русским литератором М. И. Верекиным.

Первый русский перевод Корана, сделанный непосредственно с арабского языка, принадлежит перу видного востоковеда Г. С. Саблукова и был напечатан в Казани 1877 году. Одновременно с ним переводом Корана непосредственно с арабского первоисточника занимался генерал Д. Н. Богуславский, окончивший в свое время курс факультета восточных языков Санкт-Петербургского университета. Рукописи Д. Н. Богуславского были изданы только в 1955 году. «Переводы XIX века, – пишет Е. А. Резан, – по большей части восходили к мусульманской традиции и воспроизводили, поэтому понимание Корана, характерное для эпохи и социально-культурного окружения того или иного мусульманского экзегета или группы авторов».

На протяжении нескольких десятилетий, с 1963 года в истории русской и советской арабистики одним из лучших переводов текста Корана с арабского на русский язык оставался перевод академика И. Ю. Крачковского, который отличается от всех русских и западноевропейских переводов Священного Писания мусульман, существовавших к началу 20-х годов XIX века, наиболее адекватной по форме и содержанию передачей древнеарабского текста.

В 1995 году вышел в свет перевод Корана, выполненный профессором М.-Н. О. Османовым. М.-Н. О. Османов стремился не только к наиболее

точному воссозданию арабского оригинала, но также приблизил его к пониманию русскоязычного читателя. Перевод был выполнен с учетом достижений предшественников, а также привлечением толковых словарей арабского языка и все основные, традиционные комментарии тафсиров.

В 1991 году в Москву вышла в свет книга известного арабиста, исламоведа М. Б. Пиотровского «Коранические сказания», содержащая коранические легенды и предания, анализ их истоков, их бытования в доисламской Аравии и в странах арабо-мусульманской культуры. Автор собрал воедино разбросанные по всему Корану повествовательные сюжеты и мотивы, изложил их содержание в последовательности событий. В таком виде на русском языке коранические сказания были изложены впервые. Тематическая книга разделена на несколько разделов: «Мухаммад», «Коран», «Творение мира и человека», «Пророки великих катастроф», «Друг Аллаха» Ибрахим», «Прекрасный рассказ о красавце Йусуфе» и других. Научные анализы подробно даны в примечаниях.

Исследование «Фразеология Корана: Опыт сопоставления фразеоречений Корана и арабского классического языка» (Москва, 1996) профессора В. Д. Ушакова содержит сопоставительный анализ коранических фразеоречений, огромное большинство которых вошло во фразеологический фонд арабского классического языка, в частности и в казахский язык и литературу и продолжает оставаться употребительным в современном языке.

В 1996 году вышла книга «Мусульманская священная история. От Адама до Иисуса. Рассказы Корана о посланниках Божиих», составленная Т. К. Ибрагимом и Н. В. Ефремовой. В этой книге в хронологической последовательности и в систематизированном виде представлена история жизни и деятельности более тридцати пророков. Рассказы Корана о пророках от Адама до Иисуса дополняются преданиями, взятыми из классических толкований к Священному Писанию мусульман и сочинений авторитетных мусульманских хронистов. Цитаты Корана приводятся в переводе составителей.

В 1998 году ими же был выпущен указатель под названием «Путеводитель по Корану», составленный в соответствии с мусульманской традицией структурирования коранического вероучения. «Путеводитель по Корану» состоит из пяти глав, излагающих основные положения мусульманской догматики. Указатель удобен тем, что в начале каждого раздела представлена краткая характеристика какого-либо персонажа или понятия в мусульманской традиции вообще, даны различные коранические обозначения, перечислены все аяты, в которых встречаются то или иное его обозначение.

Многие произведения мусульманских народов самых разных жанров и направлений включает в себя большое количество материала,

заимствованного из Священного Писания мусульман. Первую попытку по проблеме влияния Корана на персидскую литературу осуществил профессор М.-Н. О. Османов в статье «Коранические цитаты и реминисценции у Омара Хайама» в книге «Семитские языки» (Материалы первой конференции по семитским языкам 26–28 октября 1964 года).

В книге «Ислам. Религия, общество, государство» (Москва, 1984) помещена статья А. А. Долининой «Коранические цитаты и реминисценции в «Макамах» Ал-Харири», в которой выделяются несколько групп коранических цитат у ал-Харири, включающих, например, образные выражения и некоторые устойчивые словосочетания, которые применены не к тем лицам, предметам, явлениям, ситуациям, что в Коране. Другая группа цитат – это «цитаты переосмысленные» и т.д. Автор отмечает, что «вопрос об использовании Корана в литературе по-настоящему не изучен».

Если в предыдущих разделах мы попытались рассмотреть специфические моменты затрудняющих переводы М. Ж. Копеева на русский язык во временном, и жанровом, и в языковом, и стилистическом аспектах. Попытались обобщить имеющийся опыт, имеющиеся наработки с целью использования их на практике.

То в данном разделе с использованием историко-аналитического изучения подлинника, попытаемся прояснить степень коранического влияния, то есть узнать долю присутствия арабской и персидской лексики в лирике М. Ж. Копеева и определить вытекающие отсюда дополнительные трудности для переложения копеевской поэзии на русский и другие языки.

Казахскому читателю всегда были очень близки многовековые духовные сокровища, творения гениев Востока. Это вполне логически объясняется многовековыми взаимоотношениями народов – носителей языков арабского, фарси, тюрки, единством веры, сходством многих национальных традиций, ритуалов, социально-бытовых особенностей и т.д. В языках народов, которые веками были соседями, тесно общались, обоюдно оставалось много заимствований, которые, зачастую, сохранили свой изначальный смысл, не позволяя забывать о добрых временах, глубоких взаимоотношениях и замечательной культуре. Именно эти качества, оставшиеся в языках как некий спасительный код, со временем помогут нам вернуться к живительным источникам великой духовности.

Целью исследования освещенного в нашей книге является изучение и выявление коранических мотивов в лирических произведениях Машхур-Жусупа Копеева. Для исследования степени и форм проникновения коранической мусульманской традиции в казахскую литературу, и конкретно в наш случай, в поэзию Копеева, нами были привлечены пять томов собранных сочинений М. Ж. Копеева, объединяющих именно лирические

творения поэта. Дополнительно нами было проведено исследование большого числа стихотворных строк и устного творчества поэтов-жырау XV века – конца XIX века, на примере творчества Бухар-Жырау и Шалкииз-Жырау, что позволило в конечном счете выявить динамику роста количества арабской лексики с развитием письменной литературы. К примеру, если в устной поэзии жырау из количества слов, вошедших в казахскую поэзию в среднем на четыре – пять строк приходилось одно арабское или персидское слово, тогда как в произведениях XIX века арабские слова и фарсизмы встречаются чуть ли не в каждой стихотворной строке.

Проведенное нами исследование показало, что при переходе от устной традиции к письменной наблюдалось и заметное увеличение заимствований из арабских и персидских источников.

Для поэзии жырау были характерны импровизация в декламационно-речитативном исполнении. С распространением ислама коранические мотивы, цитаты и другие клише в устной поэзии используются в основном в качестве готовых поэтических формул. Это наглядно видно на примере творчества Шалкииза-Жырау, где коранические вливания заявлены в оригинальных речевых штампах, характерных для казахской религиозно-поэтической традиции, выражениях типа: «Тәнірінің үйі кебені» и «Тәнірінің үйі бәйтолла», т.е. «Дом Тенгри-Кааба» и «Дом Тенгри-байталлах» (араб. байталлах – дом Аллаха). Для устной поэзии жырау характерно относительно широкое использование сюжетов, связанных с пророком Ибрахимом, Хизром, Зул-Карнайном, ангелом Азраилом. Иногда в исследуемых текстах встречаются интриги, для расшифровки которых требуется уяснить схему построения какого-либо образа. В других случаях восстановить тот или иной завуалированный коранический мотив можно благодаря некоторым ключевым словам. Надо отметить, что зачастую традиционное кораническое содержание в казахской поэзии можно обнаружить только сквозь призму персидской образности. Так, в поэзии Бухар-Жырау, мы выявили некоторое подражание персидской поэзии. Многие коранические мотивы в казахскую устную поэзию проникали не только непосредственно через Коран, но и через хадисы и тафсиры. В поэзии Бухар-Жырау и Шалкииз-Жырау коранические темы, сюжеты, мотивы, цитаты и персонажи встречаются все же эпизодически и носят лишь орнаментальный характер.

В XIX веке в связи с новыми реалиями жизни, связанными с присоединением Казахстана к России, началом функционирования крупных типографий и распространения мусульманской литературы на национальном языке арабским шрифтом, увеличением количества мечетей и медресе и, как следствие, религиозного просвещения казахского населения, казахская литература испытывает более сильное влияние коранических тем,

сюжетов, мотивов, образов, цитат. В сочинениях авторов XIX века имена пророков, восходящих к мусульманским преданиям, коранические темы, сюжеты, мотивы, реминисценции и цитаты, многочисленные арабизмы и фарсизмы имеют уже самостоятельное значение для построения и осмысления сюжета.

Анализ отдельных стихотворений М. Ж. Копеева, написанных после туркестанских экспедиций, позволяет расценивать его сочинения как переложение смыслов коранических аятов на казахский язык. В то же время в текстах встречаются слова с его авторской интерпретацией. В большинстве же произведений коранические мотивы претерпевают у него серьезную трансформацию, приобретая иной смысл, идейную оригинальность и новизну.

Обращает на себя внимание стремление авторов XIX века по возможности находить и использовать в своих произведениях казахские эквиваленты, означающие те или иные исламские термины. Этот факт свидетельствует еще и о том, что к этому периоду казахский народ уже был готов трактовать мусульманские понятия на своем языке.

Говоря об арабизмах, встречающихся в казахских текстах начиная, с XV века, прежде всего, следует отметить, что их проникновение на язык тюрков началось еще в глубокой древности, что объясняется общностью исторических судеб древних племен, живших на территории нынешнего Казахстана, с мусульманским Востоком, и в первую очередь, длительными торговыми и культурными контактами. Процесс проникновения арабизмов в казахский язык отмечен двумя всплесками активности: в середине IX века связи с проникновением ислама вглубь территории Туркестана и в XIX, когда ислам окончательно укрепился на всей территории Казахстана. С расцветом мусульманского просвещения и культуры в Казахстане в XIX веке количество арабизмов в литературе возрастает. К исследованию для анализа нами были взяты произведения таких представителей устного поэтического творчества как Бухар-Жырау и Шалкииз-Жырау. Из исследованных 850 строк нами было выделено 178 арабских слова.

В среднем вышло на 5 строк текста приблизительно одно арабское слово.

А вот при количественном анализе состава арабских слов в лирике Машхур-Жусупа Копеева обнаруживается, что на 1514 строк приходится 1118 слов, т.е. на 1,3 строки – один арабский элемент.

Кстати, до среднеазиатского круиза в произведениях М. Ж. Копеева на 500 строк приходилось чуть больше 100 арабской лексики, т.е. на 5 строк текста поэтом было использовано одно лишь арабское слово – частотность почти как у представителей устного народного творчества: акынов и жырау.

А вот по фарсизмам заметной разницы в заимствованиях между поэтами-жырау и Машхур-Жусупа Копеева нет. Стихотворения из двенадцати строк,

содержат в каждом стихе не больше двух-трех персидских слов. Чаще встречаются одно-два заимствования.

Следует отметить, что некоторые заимствованные арабские слова приобретают слово изменяющиеся аффиксы казахского языка, например, аділдік (справедливость, (адил); берекенмен (с изобилием, (барака); дүниеде (во вселенной. (дуния); и т.д. а также претерпевают фонетическую трансформацию, например: пұсырман (мусульманин (пусурман); қайыр (милостивый, (каир, от ар. сл. хаир); пақыр (нищий, (ар.сл. факр); өмір (жизнь (ар.сл. умр); қауып (опасность от ар.сл. хаур); и т.д. Персидские слова, встречающиеся в произведениях М. Ж. Копеева, также претерпевают фонетические изменения, например: Парасат (разум, рассудок, от перс. слово фарасат).

В обширном наследии Машхур-Жусупа Копеева хранится огромное количество материалов, доказывающих многогранность и глубину его научных познаний. Поэт-мыслитель основательно изучал поэзию Востока, в нашем случае и арабскую, и персидскую, восхищаясь глубиной философских суждений, яркими сочными красками изобразительно-выразительных средств художественным совершенством сочинений. Им самим был создан ряд произведений по мотивам восточной поэзии – одна из них поэма «Гульшат-Шеризат». При всей суровости письма, присущего Копееву строгости стиля, здесь он на восточный манер, создавая портрет Гульшат, использует яркие возвышенные эпитеты, сравнивая прелестные черты красавицы с прекрасными цветами, драгоценными камнями.

В таком же ключе написаны и два следующих сочинения «Губрат-нама» и «Баян-нама». Однако коранические и восточные мотивы благотворно влияя на творчество М. Ж. Копеева и поэтов его поколения, напротив создавали серьезные препятствия для транслирования на русский язык «увосточенной» поэзии казахских поэтов XIX века. Вносились коррективы в ритмику, систему рифмования, композиционные строения, видоизменялись форматы привычных жанров и стихотворных форм.

Глубина и богатство копеевской мысли, с его емкостью слова в купе с этими восточными «нагромождениями» и коранической напевностью делает их перевод совершенно трудной вещью. С другой стороны, поэзия Машхур-Жусупа органически вобравшая в себя казахский дух, кочевую ментальность, близкая к истокам незамутненной народной поэзии, фольклору и без этих коранических вкраплений сбивает с толку его исследователей и переводчиков.

Но М. Ж. Копеева уже стали переводить, и будут переводить. Пока переложения получаются расплывчатыми, а порой раздражающе примитивными. Даже чтоб сохранить форматы, ритмику и стиль его

стихов многим приходится жертвовать. Исчезает многоплановость и метафоричность стиха в отдельных переводах, сходят на нет характерный для Копеева сплав прозаической конкретности с высокой поэзией.

Конечно, еще будет сломлено немало копий, растрачено немало сил, ума, таланта и изобретательности, чтоб разъяснить «темные», неразрешимые места поэзии Копеева, чтоб перевести его поэзию на том уровне, на каком она звучит на казахском языке.

Итак, в нашу литературу вернулся великий поэт, вернулся классик уровня Абая, Шакарима. И это уже несомненный факт.

Для русского человека, да впрочем, и для большинства народов стран нынешнего СНГ, т.е. для всех, кто может читать русского поэта в оригинале, не вызывает никого сомнения то, что Пушкин является «ясным солнцем» русской поэзии, «началом всего нового», что он входит «в ряды классиков, творчество которых стало достоянием не только национальной, но и мировой литературы», причем не только входит, а начинается тот список как «первый русский классик» [2, 44]. И в то же время заставляют задуматься слова критика П. Палиевского, у которого каждое слово является весомым: «Если смотреть глазами западного читателя, то не всегда заметно место Пушкина в русской классической литературе» [2, 61]. Не случайно так же сказано Д. С. Мережковским: «Россия сумела сделать Пушкина самой гениальной среди русских людей, однако не подняла на мировой уровень, не поставила в один ряд с Гете, Шекспиром, Данте, Гомером, то есть, на место, на самом деле достойное внутреннего содержания своей поэзии» [2, 17]. Конечно, увязывая эти слова с творчеством Абая, Шакарима и Машхур-Жусупа, можно адресовать их точь-в-точь нам, казахам. По словам специалистов иностранных языков, француз, англичанин или немец, прочитав Пушкина на своем языке, может быть удивлен, не понимая, почему русские так восхищаются им, разве мало на земле таких поэтов. Во время празднования 150-летия великого Абая, не говоря о читателях ближнего и дальнего зарубежья, даже среди множества скептиков нашего родного Казахстана встречались мнения типа: «Возможно, и есть необходимость выдвигать кого-нибудь на мировую арену, но, ознакомившись с наследием Абая, мы ничего из ряда вон выходящего не смогли найти» [5, 24]. Как бы мы ни гордились своими мастерами пера, как бы широко ни пропагандировали их творчество, видимо, подобные разговоры не прекратятся до тех пор, пока их произведения не будут переведены достойным образом, то есть, чтобы были признаны миром. Не говоря о нас, буквально недавно вошедших в мировое цивилизованное сообщество как суверенная страна, даже на родине великой русской литературы – в России – академик Евгений Чельшев накануне 200-летнего юбилея поэта выдвинул проблему – «Можно ли включить

А. С. Пушкина в ряды классиков мировой литературы?», причем именно этот вопрос сделал заголовком своей статьи [2, 58]. Наверное, и этот факт говорит о многом. Иностранцы, читающие Пушкина на своем языке, пишет автор, не могут поверить нам, что стихотворение вышло из-под пера гениального поэта, они должны убедиться в этом, лишь получив истинное наслаждение как от произведений Гете, Шекспира, Данте.

ВЫВОДЫ

Наше исследование: окоранических традициях в лирике М. Ж. Копеева, а если взять шире в целом в казахской литературе XIX века, имеет свои перспективы – требуя своей дальнейшей разработки с использованием расширенной источниковедческой базы и новейших методов и принципов научного анализа. Проведенный нами текстологический анализ лишь наметил векторы более универсального изучения проблемы присутствия коранических мотивов в казахской литературе в целом и конкретно в произведениях отдельных авторов. Интересные результаты может показать выявление путей проникновения коранической лексики, образов и реминисценций* в казахскую поэзию не только через Коран, хадисы, тафсиры, но и через персидско-таджикскую литературу.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 **Сыздыкова, Р. Г., Хусанн, К. Ш.** Казахско – русско словарь. – Алматы : Дайк – Пресс, 2002. – 1005 с.
- 2 **Васильев, С.** История религий Востока. – М. : Высшая школа. 1983. – 271 с.
- 3 **Максуд, Р.** Ислам. – М., 2003. – 168 с.
- 4 **Ибн Араби.** Геммы мудрости. – М., 1987. – 105 с.
- 5 **Сүйіншалиев, Х.** 10 – 17 ғасырдағы қазақ әдебиеті. – Алма-Ата, 1973. – Б. 18.

Материал поступил в редакцию 31.10.19.

А. Ф. Зейнулина¹, К. Н. Кананьянов²

Құран және ақын лирикасындағы шығыстық сарын

^{1,2}Гуманитарлық-педагогикалық факультеті,
С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті,
Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы.

Материал 31.10.19 баспаға түсті.

A. F. Zeynulina¹, K. N. Kanapianov²

The Quran and the eastern factor of lyrical poetry

^{1,2}Faculty of Humanities and Education,
S. Toraighyrov Pavlodar State University,
Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan.

Material received on 31.10.19.

Ислам дінінің басымдылығы бойынша діни және заңнамалық ескерткіш бола отырып, Құран әлемдік әдебиеттің ең ірі ескерткіштерінің бірі болып табылады. Шығыс мұсылмандарының барлық халықтарының әдебиеті Құраннан жасалған дәйексөздер, оның мотивтері мен бейнелеріне толы. Құран жалпы көпшілік үшін әсіресе кең түрде орта ғасырларда діни фольклор жанрының дамуына зор үлес болды. XIX ғасырдың соңы-XIX ғасырдың басындағы ақын – жыраулардың көптеген өлең жолдары мен ауызша шығармашылығына Бұқар Жырау мен Шалкиіз-жыраулардың шығармашылығы мысалында зерттеу жүргізілді, бұл ақырында жазбаша әдебиеттің дамуымен Араб лексикасы санының осы динамикасын анықтауға мүмкіндік берді. Сондай-ақ, мақалада М. Ж. Копеевтің лирикасына Шығыстың ақындық дәстүрінің ықпалы мен Құран дәлелдері баяндалады.

Being primarily a religious and legislative monument, the Koran is at the same time one of the largest monuments of world literature. The literature of all the Muslim peoples of the East is full of quotations from the Koran, echoes of its motives and images. The Koran and especially the commentaries were the source of the popular genre of religious folklore in the Middle ages. The study of a large number of poetic lines and oral creativity of poets-Zhyrau in the XV century – the end of the XIX century, on the example of Bukhar-Zhyrau and Shalkiiz-Zhyrau, which ultimately revealed the dynamics of growth in the number of Arabic vocabulary with the development of written literature. The article also highlights the Koranic motifs and the impact of poetic traditions of the East on the lyrics of M. Zh. Kopeev.

О. А. Иост¹, Е. А. Новосёлова²

¹к.ф.н., профессор, Гуманитарно-педагогический факультет, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан;

²ст. преподаватель, Гуманитарно-педагогический факультет, докторант, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан

e-mail: ¹olga_jost@mail.ru; ²elena_kharchenko1@mail.ru

**ЖИЗНЬ КАК «СОПРОТИВЛЕНИЕ МАТЕРИАЛА»:
О ТВОРЧЕСТВЕ СЕРГЕЯ ПАВЛОВИЧА ШЕВЧЕНКО**

В статье даётся общий обзор жизни и творчества русскоязычного писателя Павлодарского Прииртышья, Сергея Павловича Шевченко. Рассматриваются исторические события, лежшие в основу художественных произведений. Подчеркивается способность писателя работать в разных жанрах – собственно-художественных и публицистических. Выявляются основные нравственные и мировоззренческие установки писателя. Творчество автора рассматривается как неотъемлемая часть русскоязычной литературы Казахстана.

Ключевые слова: русскоязычная литература Казахстана, исторический контекст, мировоззренческие установки писателя.

ВВЕДЕНИЕ

Данная статья начинает цикл исследований, посвященных изучению русскоязычной литературы Павлодарского Прииртышья, являющейся неотъемлемой составляющей пространства русской литературы Казахстана. Предметом исследования является судьба и творчество писателя, краеведа, члена Союза писателей Казахстана, Сергея Павловича Шевченко (1927–2001 гг.) в контексте личностных, литературно-художественных и мировоззренческих установок автора. Сергей Шевченко – писатель «старшего поколения», продолживший традиции, заложенные основателями русскоязычной литературы Павлодарского Прииртышья – Александром Новосёловым (1884–1918), Антоном Сорокиным (1884–1928), Всеволодом Ивановым (1895–1963), Дмитрием Приймаком (1903–2002), Павлом Васильевым (1910–1937). Поскольку в нашу задачу не входит подробное рассмотрение творчества писателя Павлодарского Прииртышья,

участвующего в общекзахстанском литературном процессе, в первую очередь, представляется важным обозначить основные этапы жизненного и творческого пути С. Шевченко.

Ю. Д. Поминов, известный писатель и журналист, главный редактор Павлодарской областной газеты «Звезда Прииртышья», сравнивает жизненный и творческий путь писателя с техническим термином «сопротивление материалов» (так назывался один из рассказов С. Шевченко): «В жизни ему всего было отмерено полной мерой – и счастья, и несчастья. Порой судьба обходила с ним очень круто, но он выстоял... Стойко переносить удары судьбы, в любых обстоятельствах оставаться собой, по-мужски делать своё дело – ведь это тоже «сопротивление материалов» [1, с. 125]. Жизнь С. П. Шевченко представляет собой образец мужества и стойкости, необходимых для преодоления жизненных испытаний.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Сергей Павлович Шевченко – активная творческая личность, «сын своего времени» (по собственному признанию). О себе и о своем творчестве Шевченко писал так: «За жизнь я написал полтора десятка книг, около тысячи статей, очерков, сценариев, вёл дневники. Много я не знал, о многом умалчивал сознательно, грешил против истины в угоду политической конъюнктуры. В книгах, претендовавших на художественное отображение жизни, многое выстраивалось в интересах замысла, сюжета, занимательности. Вместе с тем, о многом из прошлого наверняка начисто забылось бы, не будь оно закреплено на бумаге» [2, с. 6]. В своем творчестве С. Шевченко сознательно ставил, прежде всего, идеологические задачи. Имея несомненные литературные способности, он являлся автором произведений, в которых отразились этапные в истории Павлодарского Прииртышья и страны в целом моменты. В собственной литературной практике писатель создавал достаточно типические для своего времени образы и персонажи: партийных работников, выдающихся представителей науки и сельского хозяйства, известных представителей края.

Литературное наследие, создаваемое Шевченко в разные периоды жизни, можно условно разделить на собственно-художественные и документальные (публицистические) произведения. В числе первых наиболее активно разрабатывается автором жанр повести (например, «Зимние каникулы», «Будет вам помилование, люди...: Повесть о Павле Васильеве», «Пушки грохотали далеко»; повесть-хроника «Да свершится!»; историческая повесть «На краю света»). В рамках собственно-художественных произведений написан роман «Наследство», сатирические фельетоны (например, «Брак первого сорта», «Мышиная возня»). К группе документальных произведений

относятся очерки («Тлеген су – желанная вода: очерки истории строительства и эксплуатации канала Иртыш-Караганда», «Очерки истории Павлодарского Прииртышья. Часть II», «Завод и время»), исторические справки о развитии предприятий области. В произведениях Шевченко выступает как транслятор актуальных для своего времени идей. Идеологические установки писателя прослеживаются в названиях его статей и очерков (например, «Посланец Ленина», «Компрачикосы от религии», «Ленинские принципы внешней политики советского государства»).

Будучи журналистом, Сергей Шевченко писал статьи о возникновении телевидения в Павлодаре, сценарии телевизионных фильмов об известных совхозах и выдающихся личностях области, дикторские тексты к документальным фильмам, сценарии авторской программы «Зеленая лампа», конспекты занятий для литературной студии «Надежда», аналитические сводки о происходящих в стране и мире событиях. По его сценариям студиями «Казахфильм» и «Казахтелефильм» снято более пятнадцати документальных фильмов.

Представленный неполный обзор художественных и публицистических произведений С. П. Шевченко свидетельствует о довольно широком круге идейно-тематического, проблемного и жанрового состава творчества писателя.

Творческий путь Шевченко был напрямую связан с обстоятельствами его жизни, определившими впоследствии мировоззрение художника слова. Сергей Павлович Шевченко родился 21 октября 1927 г. в селе Борки Северо-Казахстанской области. Отец, Павел Михайлович, был репрессирован в 1938 г. Позже Шевченко так вспоминал обстоятельства ареста отца: «Отец в первую мировую воевал в составе Русского экспедиционного корпуса во Франции, так что до шпиона любой иностранной разведки рукой подать. Скажем, той же японской» [3, с. 6]. Сопоставляя факты, Шевченко приходит к выводу о том, что семье не раскрывали правду о судьбе репрессированных в течение двадцати лет и о том, что отец был расстрелян сразу же после ареста. Ю. Поминов приходит к выводу, что именно лишения и испытания детства и юности заставили Сергея Шевченко рано повзрослеть, быть готовым к любым сложностям судьбы, сформировать так называемую «систему координат», определившую впоследствии его жизнь [1, с. 117]. О собственной жизни он позже писал так: «Я начинал свою биографию как отщепенец, без вины виноватый» [3]. Интересным фактом, подчеркивающим смелость и настойчивость Шевченко, представляется то, что, немного повзрослев, он неоднократно писал письма Берии с вопросом относительно судьбы своего репрессированного отца. По данному факту мать будущего писателя вызывали в НКВД с требованием впредь запретить мальчику

подобное. «Приходила испуганная, заплаканная: «Христом Богом прошу тебя, не пиши больше» [1, с. 116].

Заболев тяжелой формой костного туберкулеза в возрасте девяти лет, Сергей Павлович получил направление на лечение в санаторий на берегу Черного моря. Три года, проведенные в неподвижном положении, не ослабили волю и душевную силу мальчика. Отъезд из санатория, вопреки предписаниям врача, спас ему жизнь, так как спустя несколько месяцев немцы полностью уничтожили санаторий в Крыму. Несмотря на рекомендации врачей о недопустимости физических нагрузок, он отказался от костылей, которые, как выяснилось позже, могли привести к полной инвалидности, и окончательно реабилитировался.

В «Очерках истории Павлодарского Прииртышья. Часть II» Шевченко описывал исторические события, сопровождавшие его взросление: репрессии (1930–1941 гг.), мужественная и безвозмездная работа в тылу для помощи фронту, тяжелое и голодное послевоенное время, беспрецедентная по масштабам работа по восстановлению народного хозяйства и бытовых условий послевоенного времени [4, с. 127–165]. Примечательно, что сам автор так писал о своем труде: «Начиная со второй половины столетия, автору было всё труднее оставаться в роли только историка, ибо сам он был современником, очевидцем, а то и участником происходивших событий» [2, с. 6].

В 1945 г. Сергей окончил среднюю школу в Петропавловске. В том же году поступил в Киевский институт кинематографии, который пришлось оставить после первого семестра в связи с трудными жизненными обстоятельствами. В 1946–1948 гг. учился на филологическом факультете Петропавловского государственного учительского института имени К. Д. Ушинского. По окончании института работал учителем, директором Коноваловской семилетней школы Октябрьского района Северо-Казахстанской области (1949–1950 гг.). В 1951 г. окончил заочное отделение Омского государственного педагогического института им. А. М. Горького по специальности «русский язык и литература». С 1951 г. занимал должности инспектора Северо-Казахстанского ОблОНО, преподавателя, проректора Петропавловского государственного педагогического института по заочному отделению.

В период 1961–1965 гг. Шевченко работал главным редактором Петропавловской студии телевидения, сотрудником газеты «Учитель Казахстана» в Алма-Ате. В 1965 г. был направлен в Павлодар, где в течение тринадцати лет возглавлял студию телевидения, став у её истоков; в 1979–1988 гг. работал в областной газете «Звезда Прииртышья» в качестве редактора. Работу в газете С. Шевченко сочетал с написанием статей,

очерков, сценариев для фильмов, книг, публиковавшиеся в местных, республиканских и всесоюзных газетах, журналах «Простор», «Нива», «Наука и жизнь».

В это же время была написана повесть «Пушки грохотали далеко», которую писатель принес Ивану Петровичу Шухову (1906–1977), признанному классику советской литературы, редактору литературно-художественного журнала «Простор»; рецензентом на произведение был Иван Павлович Щеголихин, литературный консультант Союза писателей Казахстана, заместитель редактора журнала «Простор». Как видим, литературные способности Шевченко были высоко оценены его современниками. С. П. Шевченко был членом Союза журналистов и писателей Казахстана; его деятельность была отмечена знаками «Отличник народного просвещения КазССР», «Отличник телевидения и радио СССР».

Шевченко был человеком с активной жизненной позицией, о чём свидетельствует и тот факт, что с 1988 г., находясь на заслуженном отдыхе, он стал собственным корреспондентом республиканской газеты «Сельская новь», позднее – научным сотрудником Павлодарского дома-музея поэта Павла Васильева. Кроме того, в течение двух лет он вёл занятия в школе-студии для литературно одарённой молодежи, вёл на областной студии авторскую передачу «Зелёная лампа».

Как нельзя лучше личность писателя раскрывается его друзьями. Так, Виктор Семерьянов, известный поэт, корреспондент, переводчик, посвятил такие строки писателю в день его пятидесятилетия: «Позади – бродило полем детство, / Пушки грохотали далеко... / Главное, оставить бы наследство, / Только сделать это нелегко. / Даже если сердце – вдохновенно, / И душе великое дано...» [5]. Самоотверженность писателя, его способность поддержать близких людей в трудные моменты подчеркивал Константин Геннадьевич Смирнов-Васильев, академик Российской инженерной академии, доктор технических наук, профессор, заслуженный деятель науки и техники РФ, в стихотворении с символическим названием «О дружбе», посвященном шестидесятилетию Шевченко: «Судьба нам редко дарит встречи, / Но легче жить в лихое наше время, / Когда опора – дружеские плечи, / Когда общение – радость, а не бремя. / Когда живут на свете белом, / По помыслам родные люди. / Они советом, сердцем, делом, / Всегда с тобою в ритме будут» [6].

Каждая полоса жизни Сергея Павловича Шевченко отразилась в его книгах. Освоение целинных и залежных земель, повлекшее за собой ветровую эрозию почв, вывод десятка тысяч гектаров засеянных полей из севооборота и, как следствие, поиски пути решения возникших проблем с продовольственным обеспечением, воспоминания о тяжелых фронтовых

буднях и работе в профессорско-преподавательской среде университета – это исторические реалии, свидетелем которых был Сергей Шевченко, описанные на страницах его романа «Наследство» (1984 г.).

Роман «Наследство» совмещает художественное эпическое повествование с историческими фактами, цитатами из официальных документов, данными краеведческого характера, придающими произведению характер подлинности, достоверности. Пафос романа раскрывается в его названии: наследство – это предметы материального и духовного характера, оставшиеся от прежних деятелей, прежних времен; наследие. Через размышления главного персонажа романа, Виталия Николаевича Кочергина, обозначается основная тема произведения: освоение Степи, становление народного хозяйства края как результат кропотливого труда неравнодушных людей. Главной проблемой современного общества автор считает проявление неуважения к «корням», ведущего к безликости, к тому, что люди превращаются в «Иванов непомнящих» [7, с. 38]. С. Шевченко полагает, что каждой национальности есть чем гордиться: «необъятно, бесценно наследство, доставшееся нам от дедов и отцов» [7, с. 40]. Строки из стихотворения Александра Твардовского («Мы все – почти что поголовно / Оттуда люди, от земли, / И дальше деда родословной / Не знали: предки не вели», приведенные на страницах романа, как нельзя лучше подчеркивают мысль об ответственности каждого человека за свое будущее, о необходимости знать и чтить свои истоки.

Роман ставит также проблему истинности и ложности научно-исследовательской работы. На примере молодого специалиста Норкиной, обвиненной в плагиате при написании кандидатской диссертации, автор пытается отделить «мертворожденные компиляции» от научно-обоснованной и методически грамотной работы, получившей в итоге незаменимое практическое значение. Интертекстуальное включение из стихотворения Евгения Евтушенко «Злость» («Быть злым к неправде – это доброта») доказывает непримиримость писателя к неправде и несправедливости.

На страницах романа мы встречаемся с персонажами, прототипами которых были реальные люди. Автор подчеркивает их вклад в становление Павлодарского Прииртышья. Так, в образе Калиновского, бывшего свидетелем гражданской войны, колчаковского террора, и работавшего позже агрономом в селе «Михайловское», ставшего лауреатом Ленинской премии, за разработку эффективных методов борьбы с эрозией почв, узнается Г. Г. Берестовский, упоминаемый в «Очерках истории Павлодарского Прииртышья», известный труженик села, перенесший нелегкие испытания на благо служения родному краю и его жителям.

Итак, большой эпический текст С. П. Шевченко позволяет определить мировоззренческие установки автора, основными жизненными принципами

которого являются долг, честь, совесть, борьба за справедливость, невозможность забвения прошлого: «хотя понятие о памяти предполагает обращенность в прошлое, в нем и зерно будущего, ибо всё, что делают на земле люди, станет памятью о них» [7, с. 317].

Воспоминания Шевченко о сложном периоде перестройки, коснувшейся всей страны, равно как и Павлодарского Прииртышья, были неоднозначными. С одной стороны, «страна шла вразнос, рвались экономические связи, останавливались производства, росла безработица, ... миллионы людей оказались психологически надломленными» [4, с. 210]. С другой, – Сергей Шевченко принял перестройку «всем сердцем, жадно впитывая в себя новости, радовался переменам, ... снова взялся за книжку, писал урывками, до изнеможения» [1, с. 123]. В то время отдельным изданием вышла его повесть – хроника «Да свершится!» и повесть «Зимние каникулы».

В повести «Зимние каникулы» переплетаются две сюжетные линии: из недавнего прошлого (трагичные события 60-х гг, при которых вследствие халатности и недосмотра взрослых в степи зимой замерзли двадцать школьников вместе с учителем) и событий наших дней, когда, благодаря умелым и отлаженным действиям учительницы, руководительницы общества «Меридиан» Светланы Сергеевны Ломовой, в аналогичной обстановке удалось спасти, кроме одной девочки, группу школьников, не рассчитавших собственных сил во время лыжной экспедиции по памятным местам.

Проблемы, рассматриваемые писателем, – адекватность преступления наказанию, истинность и ложность обвинений со стороны людей, не присутствовавших на месте преступления, но поспешивших очернить учительницу и наказать её, «чтобы другим неповадно было» [7, с. 324]. Главное решение о судьбе учительницы должен принять Жаманбаев, для которого основным принципом работы является показательность наказания. Двуличность его персоны раскрывается в ситуации, когда он пытается спасти от тюрьмы своего сына, участвовавшего в групповом надругательстве над молодой девушкой. Конфликт произведения решается в преломлении Владимира Корниенко, единственного человека, спасшегося в ту чудовищную ночь, и, несомненно, находившего параллели между двумя событиями. Будучи журналистом, он отказывается писать статью «на заказ», скрупулезно собирая данные и делая вывод о необыкновенно сильных духом учительнице и учениках (Свете Куликовой, Толе Порошине, Нине Гейко, Вите Булавине), не погибших лишь благодаря слаженной работе и ответственности друг за друга.

С. Шевченко рассматривает понятия честности и лжи, правды и обмана, предательства в преломлении представителей разных поколений. Писатель убежден, что законы мироздания основаны на незыблемых моральных

принципах. Автор оставляет финал произведения открытым, чтобы каждый читатель смог решить для себя, какое наказание ожидает учительницу.

Сергей Шевченко всегда оставался человеком «эпохи», анализировавшим все исторические эпохи и их отражение на судьбах людей. Сложная политическая обстановка в стране, трагические декабрьские события 1986 г. в Алматы, упразднение СССР, подписание декларации о создании СНГ, обретение государственности и стабильности во главе с казахстанским лидером Н. А. Назарбаевым – это та обстановка, в которой Шевченко работал в зрелый период своей жизни, внося посильный вклад в развитие культурного, общественно-политического облика страны, родного края.

Талант С. П. Шевченко как архивариуса, по крупицам собиравшего исторические данные, и одаренного литератора отразился в произведении «Будет вам помилование, люди: Повесть о Павле Васильеве» [8]. В жанр повести писатель включает архивные документы, письма, воспоминания современников, переписку П. Васильева с М. Горьким, протоколы допроса и обвинительного заключения молодого поэта, объединяя их с размышлениями о судьбе яркого и самобытного поэта и с литературоведческим анализом его стихотворений и поэм. Через описание путешествий Васильева писатель передает литературную атмосферу Сибири 20–30-х гг. XX в. С. Арабескин отмечает, что «Сергей Шевченко, прослеживая путь поэта от истоков до последних дней, стремится воссоздать портрет подлинного Васильева: без приукрашивания, но и без той политической тенденциозности, которая ядовитым шлейфом тянется за поэтом» [9, с. 230]. Шевченко анализирует многие стихотворения Павла Васильева, приводит мнения литературоведов, известных поэтов и писателей о творчестве Павла Васильева. Писатель рассказывает о судьбе поэм «Соляной бунт» и «Песня о гибели казачьего войска», о сталинской эпохе, страшным образом отразившейся на судьбах многих людей, рассуждает о ярлыках, несправедливо навешанных на талантливого поэта. И, конечно же, повествует об отношениях поэта с любимыми женщинами – Галиной Анучиной, Еленой Вяловой; об испытаниях, выпавших на их долю после смерти Павла Васильева.

Таким образом, перед нами – документально-поэтическое исследование о судьбе поэта и его произведений.

Популяризации творчества Павла Васильева в Казахстане послужило большое количество статей С. Шевченко, посвященных его имени, что свидетельствует о неподдельном интересе к личности поэта. Так, 90-летнему юбилею со дня рождения поэта посвящена статья «Не матери родят нас – дом родит» [10], в которой Шевченко рассказывает о доме-музее поэта, детских годах, прошедших в Павлодаре, с особой подробностью – о родственниках Павла Васильева.

ВЫВОДЫ

Таким образом, в статье рассмотрен жизненный путь, особенности творческого наследия и мировоззрения Шевченко. Автор, несомненно, является многоплановым писателем, что выражается в многообразии раскрываемых тем, способах их художественного решения и жанрового воплощения. Талант писателя проявляется как в собственно-художественной, так и документальной литературе. Назвав себя «сыном времени», Шевченко видит своё предназначение в следующем: не предать забвению богатую историю собственного народа, дать объективную оценку произошедших событий с интенцией воспитания будущих поколений в духе патриотизма, интернационализма, ответственности за собственные поступки.

Жизненный и творческий путь Сергея Павловича Шевченко – это постоянное преодоление физических, душевных трудностей и невзгод. Судьба Шевченко – показательный пример «сопротивления материала», человека и писателя, ставшего во многом фундаментом последующей русской литературы Павлодарского Прииртышья.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 **Поминов, Ю. Д.** Сопротивление материала // Ю. Поминов Избранное. – Павлодар : НПФ «ЭКО», 2011. – С. 115–124.
- 2 **Крицкая, О.** Сын времени // Регион kz. 2009. – 29 мая.
- 3 **Шевченко, С.** Реквием жертвам политических репрессий // Ленинское знамя. – 18 мая 1990.
- 4 **Шевченко, С.** Очерки истории Павлодарского Прииртышья. Часть II. XX век. – Павлодар : НПФ «ЭКО», 2000. – 240 с.
- 5 **Семерьянов, В.** «Речь, произнесенная на торжественном ужине в честь 50-летия С. П. Шевченко» // Биографические документы к личному фонду 1333 / 250 С. П. Шевченко из архивного дела Павлодарского областного архива.
- 6 **Смирнов-Васильев, К. Г.** «О дружбе» // Биографические документы к личному фонду 1333 / 252 С. П. Шевченко из архивного дела Павлодарского областного архива.
- 7 **Шевченко, С.** Наследство: роман; Зимние каникулы: повесть / Шевченко Сергей. – Павлодар : НПФ «ЭКО», 2011. – 352 с.
- 8 **Шевченко, С.** Будет вам помилование, люди...: Повесть о Павле Васильеве. – Павлодар : НПФ «ЭКО», 1999. – 226 с.
- 9 **Арабескин Г.** Трагическая судьба поэта // Сибирские огни. 5–6 декабря 1999. – С. 229 – 231.
- 10 **Шевченко, С.** «Не матери родят нас – дом родит» // Сибирские огни. 5–6 декабря 1999. – С. 221–223.

Материал поступил в редакцию 31.10.19.

О. А. Иост¹, Е. А. Новосёлова²

Материалдар кедергісі ретінде өмір: Сергей Павлович Шевченконың шығармашылығы туралы

^{1,2}Гуманитарлық-педагогикалық факультеті,
С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті,
Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы.
Материал 31.10.19 баспаға түсті.

O. A. Iost¹, E. A. Novossyolova²

Life as resistance of materials: about creativity of Sergey Shevchenko

^{1,2}Faculty of Humanities and Education,
S. Toraighyrov Pavlodar State University,
Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan.
Material received on 31.10.19.

Мақалада Павлодар Ертіс өңіріндегі орыс тілді жазушысы С. П. Шевченконың өмірі мен шығармашылығына шолу жасалды. Талданған шығармалардың тарихи және өмірбаяндық оқиғалар қарастырылады. Жазушының өзекті көркем және журналистік жанрларда жұмыс істеу қабілетін ерекше атап өтеді. Жазушының негізгі сапалық – адамгершілік және дүниетанымдық ұранымдары айқындалады. Автордың шығармашылығы Қазақстанның орыс тілді әдебиетінің бөлігі ретінде қарастырылады.

The article gives the general review of life and works of the Russian-speaking writer of the Pavlodar Priirtyshje, Sergey Shevchenko. The historical events which formed the plot of work of art are considered. The ability of the writer to work in different genres – art and publicistic is emphasized. The basic moral and ideological attitudes of the writer and world attitude towards life are identified.

Г. К. Исмагулова¹, Д. Е. Капанова²

¹ф.ғ.к., профессор, «Шетел тілдер» кафедрасы, Ө. Сұлтанғазин атындағы Қостанай мемлекеттік педагогикалық университеті, Қостанай қ., 110000, Қазақстан Республикасы;

²ф.ғ.к., профессор міндетін атқарушы, «Шетел тілдер» кафедрасы, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы

e-mail: ¹gulnar.ism@mail.ru; ²damelia07@mail.ru

ҚАЗАҚ, АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ ТІЛДІК БІРЛІКТЕРДЕГІ «ЕР» ЖӘНЕ «ӘЙЕЛ» БЕЙНЕЛЕРІНІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ КӨРІНІСІ

Берілген мақалада қазақ, ағылшын тілдеріндегі тілдік бірліктердегі «ер» және «әйел» бейнелерінің лингвомәдени көрінісі мен ерекшелігі қарастырылады. Салғастырмалы тілдерде ортақ тілдік құбылыстар әр түрлі деңгейде қолданылады: олардың қолдану деңгейі тілдің типологиялық мінездемесін беруде өте маңызды болып табылады. Мақалада қазақ, ағылшын тілдеріндегі бірқатар сөз тіркестері мен мақал-мәтелдерді жинақтап, сұрыптап салыстырмалы, салғастырмалы зертеп көрсетілген.

Кілтті сөздер: этнолингвистика, әдет-ғұрып, тілдік құбылыстар, мақал-мәтелдер, тілдік бірлік, ер, әйел.

КІРІСПЕ

Этнолингвистика саласының қазақ және ағылшын тіл білімінде қалыптасуына, зерттелуіне салғастырмалы түрде талдау жасай отырып, оның, әсіресе, отандық тіл білімінде кеңірек ауқымды қарастырылуы шарт. Өйткені мұнда ұлттық материалдық және рухани мәдениетке байланысты бірқатар мәселелер айқындалды. Этнолингвистикалық уәжі халықтың тұрмыс-тіршілігі, менталитеті, әдет-ғұрпы, салт-дәстүрімен тығыз байланысты тұрақты тіркестердің түп-төркінін айқындау мақсатында орын алады. Бұлардың бәрі әрбір басқа ұлттар мен әртіптес тілдер жөнінде мол мағлұмат алуға, танымдық көзқарасты қалыптастыруға, септігін тигізері сөзсіз.

Қазақ, ағылшын тілдерінің типологиялық топтастырылуы бойынша агглютинативті, жалғамалы тілге, ағылшын тілі флективті, қопармалы тілдерге жататыны белгілі. Хенри Суит флективті тілдерді аналитикалық

тілдер қатарына жатқыза отырып, олардың құрамында агглютинативті тілдердің белгісі де болатынын көрсеткен. Яғни, типологиялық топтасу бойынша әр топқа жатқызылғанымен ағылшын, қазақ тілдерінің морфологиясында жалғаулар болып ортақ тілдік белгілер болып саналады [1, 12 б.].

Ортақ тілдік құбылыстар (универсалдар) салғастырмалы тілдерде әр түрлі деңгейде қолданылады: олардың қолдану деңгейі тілдің типологиялық мінездемесін беруде өте маңызды болып табылады. Кез келген тілді құрылымдық сипаттау кезінде ең маңыздысы – ішкі сөзжасамдық және семантикалық белгілері. Қазақ, ағылшын тілдеріндегі ортақ ұғымдар ортақ тілдік құбылыстар ретінде қарастырылады. Жалпы тіл заңдылықтарының өзі барлық тілге ортақ. Барлық тілдер өз тілдерінің жеке құрылымдарын жалпы тіл білімінің заңдылықтарымен байланысты қарастыратындығы белгілі [2, 221 б.].

Осындай ортақ тілдік құбылыстар ретінде тілдік бірліктерді, атап айтсақ сөз тіркестерін қарастыруға болады. Екі тілдегі тілдік бірліктердегі «ер» мен «әйел» бейнесінің лингвомәдени көрінісі төмендегі сөз тіркестерінен көре аламыз, мысалы: «*Like husband, like wife*» – «*Анама жездем сай, ағам жезгем сай*».

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Әйел мен ер адамдар табиғатынан ерекше жаратылыстар. Біреуі ісімен нәзік келсе, екіншілері жүрегімен нәзік. Әйел адамдар батылдылығын сыртқа көрсете бермейтін болса, ер адамдар нәзік болып көрінуден қорқады. Қазақ, ағылшын тілдеріндегі тілдік бірліктердегі «ер» мен «әйел» бейнесінің лингвомәдени көрінісі олардың қоғамдағы рөлі мен өмір сүру стиліне де қатысты. Олардың ойлау және жұмысты атқару кезінде де олардың физиологиялық ерекшеліктері мен санасы басқаша дамыған. Осы секілді ерекшеліктерді ескеріп, ғалымдар олардың миларының ерекшеліктерін де талдап көрсеткен:

1 Әйел адам миының көлемі ер адамдікіне қарағанда 10 %-ға кіші. Мұның ақыл-парасатқа ешқандай қатысы жоқ.

2 Ер адамның миы уақыт өте келе жылдам кішірейеді.

3 Бір мәселені шешу үшін олардың миларының қарама-қарсы жақтары жұмыс істейді.

4 Ер адам жолдан адасып қалған жағдайда ара қашықтық пен жүрген жолын есіне түсіреді, ал әйел адам объектілерді есіне түсіріп, жан-жақты бағдарлай бастайды. Рөлде отырған кезде де ер адам жүріп өткен ара қашықтыққа мән берсе, әйел адам керісінше дүкендердің түрлі-түсті жарнамаларына басымдылық береді.

5 Әйел адамдар барлығын детальді түрде есте сақтаса, ер адамдар маңыздылығы мен нәтижесіне мән береді.

6 Ер адамдар ақпаратты жылдам қабылдап, жылдам әрекет жасайды. Алайда ...

7 Әйел адамдар бір уақытта бірнеше ақпаратты қабылдай алады. Мысалы, кітап оқып отырып әуен тыңдау, теледидар қарау деген секілді...

8 Ер адамдар жаратылыстану ғылымдарын меңгеруге басымдылық беретін болса, әйел адамдар гуманитарлық ғылымдармен айналысқанды ұнатады.

9 Әйел адамдар әңгімелескенді ұнатады. Ер адамдар көп сөздің орнын бір іспен алмастырады.

10 Қоршаған ортаның дыбыстары оларға әр түрлі әсер етеді.

11 Әйел адамдардың сеніміне оңай ие болуға болады. Олар сенгіш келеді.

12 Әйел адамдар бір күн ішінде ер адамдарға қарағанда 3 есе көп сөз қолданады.

13 Әйел адамның миы глюкозаның көп мөлшерін қажет етеді.

14 Олар әзілді де түрліше қабылдайды. Ер адамдар үшін әзілдің соңғы тұстары маңызды әрі күлкілі. Ал әйел адамдар үшін әзіл толығымен қызық.

15 Әйел адамдардың ұйымдастыру қабілеті жоғары.

16 Ер адамдар әйел адамдарға қарағанда нашар естиді. Сол себепті әйел адамдар интонацияға да мән береді.

17 Ер адамдар әңгімелесу барысында логикаларына жүгініп, айтылған сөзді сол қалпында қабылдайды. Ал әйелдерге түйсіктері көмекке келетіндіктен, айтылғанды болжап қабылдайды.

18 Әйел адамдардың тіл табыса алу қабілеті бар. Ал ер адамдар әрдайым жарысуды жақсы көреді. Тіпті, жарысып жүргендерін сезбейтін кездері болады. Әйел адамдар еркектердің әңгімелесуге құмар еместіктеріне ренжулі.

19 Ер адам жерде жатқан допты көрсе, бірден теуіп жібереді. Әйел адам керісінше, оны қолына алып лақтыруды жөн көреді.

20 Әйел адамдардың ойы жүйрік. Олар ең алдымен әр істің нәтижесін ойлайды. Ерлер мен әйел адамдардың табиғи айырмашылықтары осы.

Салыстыра қарастырғанда, халықтар менталитетіндегі ортақ көзқарас, өзара сәйкес ұғым-түсінік, біркелкі ұстаным байқалады.

Жаман әйел жақсы еркектің төрдегі басын көрге сүйрейді,

Жақсы әйел жаман еркектің көрдегі басын төрге сүйрейді.

Жоғарыдағы «алған әйелің жақсы болса, елге сыйлы етер» деген ұғымды білдіретін қазақ мақалында айтылар ой төр мен көрді салыстыру арқылы жеткізілген. Қазақ халқының когнитивтік санасында «төр» – тек қазақ үшін ең қастерлі, сыйлы орын.

Ағылшын тілінде халық арасында жиі қолданылатын «*Manners make the man*», (с.с.а.: *Адамды адам ететін оның әдептілігі*) тұлғасы ықшам, алайда мәні зор тілдік орам, орта ғасырда орын алған қағида, дәстүрлерге, заман талабына байланысты қалыптасқан. Әсіресе, XIV ғасырда Англияда мәдениеттіліктің негізгі шарттарына, өзін-өзі ұстау ережелеріне баса назар аударылып, мүлтіксіз орындалуы талап етілді. Әдептілік, ізеттілік ережелерін қамтитын арнайы жинақтар шығарыла бастады. Уақыт өте келе осы ұстанымдардың бірқатары жалпыхалықтық мақал-мәтелге айналып, кеңінен қолданыс тапты. Мысалы, *Good manners make the man* (с.с.а.: *Адамды адам ететін оның әдептілігі*); *If you sit by a worthier man than thyself's art one, Suffer him first to touch the meat* (с.с.а.: *Егер өзіңнен салауаттырақ адаммен дастархандас болсан, одан үлгі ал, яғни соған қарап ас іш*) т.б.

А. Смайллов «Сөз тіркестері мен мақал мәтелдерді фразеология саласынан тыс қарайтын ғалымдардың көпшілігі оларды ауыз әдебиетінің зерттеу нысаны қатарына» жатқызады. Ал осы бағыттағы көлемді зерттеулерімен танымал ғалым А. Байғұтова «сөз тіркестері мен мақал мәтелдерді фразеология қорына жатқызуға болмайды, олар мазмұны жағынан да, сөйлемде атқаратын қызметі тұрғысынан да фразеологиялық бірліктердің белгілеріне жауап бермейді» деген пікір ұсынады [2, 3].

Әлем тілдеріндегі ортақтықты дәлелдей алатын тілдік деректер қатарына кез келген ұғымды не сөзді алуға болмайды. Өртүрлі тілдердің туыстығын анықтау үшін, табиғи құбылыстарды анықтай алатын ең көне этимон түбірлерді салыстыру ғана нәтижелі болады. Айталық, *жер, күн, құдай, су, от, ер, әйел* т.б. сияқты сөздердің мағынасы мен тұлғасын, әлемдегі барлық тілдердегі варианттарын алып типологиялық аспектіде салғастыруға болады.

Сөз тіркестері мен мақал мәтелдерді жинақтап, сұрыптап, белгілі бір жүйеге келтіруде, тілдік бірлестіктер табиғатының кейбір қырларын айқындауда ғалым Әлімжанова А. аталмыш тұрақты тұлғалардың тілші ғалымдар тарапынан да, әдебиетші мамандар тарапынан да зерттелуі қажеттігін ескертеді [4].

Сұлулық, әсіресе, әйел сұлулығын суреттеуден қазақ халқының дүниетанымын, оның өмірге көзқарасын анықтауға болады. Әйелдің сұлулығы дүниедегі ең қасиетті, қадірлі, сүйкімді заттар мен құбылыстарға теңестіріледі. Көркем мәтінде олар әр түрлі тәсілмен қолданылады.

С. Сәтенованың пікірінше «Тіл ғылымында теңеу көркем ойлаудың ұлттық ерекшелігін танытатын бейнелі конструкция болып табылады. Гендерлік ерекшеліктерді айқындауда теңеулер ерлер мен әйел затының образын ашуға нақты көмектеседі» [5, 63 б.]. Ерлердің образын суреттеуде теңеулер негізінен, жігіттердің батырлығын, дене бітімін т.б. басшылыққа алады да, оны соған ұқсас екінші затқа ұқсату, салыстыру арқылы ерлерге

тән ерекше белгілердің сапасын арттырады. Мәселен, «Бәлен балуан кепті, түген балуан кепті!» – деген күңкілдердің ішінде ауызға ерекше түскені «Қара қыпшақ Қобыланды батырдың ұрпағы–мыс деген «Түйе балуан» атанған біреу. Көріп қайтқандары ол туралы шошына сөйледі: – *Білектері адамның санындай, саусақтары білектей, саны кеудедей, кеудесі киіз үйдей, құлағы тебінгідей, басы қазандай, аузы жырты қарыс, екі ерні – екі кес ет, түксиген қабағын біткен қалың қас желкілдеп кішкене көзін жауып тұр, тұлға бойы түксиген жүн, қылдары жылқының ту құйрығынан қатты*» бойының тұрқы нар түйедей, екі иығына екі кісі мінгендей, сөйлеген сөзі арыстанның күрлідегені сияқты. (С.М.) өзіндік балуанның білектері, саусақтары, саны, кеудесі, құлағы, басы, аузы, екі ерні, бойы, екі иығы, сөйлеген сөзі оның ерекше қасиетін танытатын белгілері туралы, сол ерекшеліктерді екінші бір затқа теңеу, салыстырудың гендерлік тұрғыдан ерекшелігі танылады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазақ, ағылшын халықтарында қарапайым адамдарды ерлер мен әйелдер тұрғысында салыстырсақ, олардың әрқайсысына табиғат сыйлаған өзіне тән анатомия – физиологиялық ерекшелігі бар. Ерлердің дене бітімі ірі, күші басым екені белгілі. Сондықтан ер балуанның білігін адамның санына, саусағын білекке т.б. теңеу мет пен образдың арасында үйлесім береді. Егер балуан әйел адам болса, оған дәл сондай салыстыру, ұқсату берілмес еді. Себебі адамның жыныстық ерекшелігіне байланысты предмет пен образдың арасында үйлесім, болмайды. Сондықтан да көркем мәтінде әйел затын байланысты теңеулер көбінесе олардың сұлулығын, парасатын, дене бітімінің нәзіктігін т.б. суреттейді. Мәселен, Қасында отырған қызға қараса: аршыған жұмыртқадай аппақ жүзді, мөлдір көзді, мінезі ойнақы біреу екен. Қазақ, ағылшын теңеулерінің гендерлік тілдік өрнегі портреттік суреттеулермен нақыштала түскен. Әйел мен ерге тән мінез-құлық, қимыл әрекет, тұлға тұрпат ерекшеліктерін көркемдік қырынан тануда портреттік теңеулердің рөлі күшті.

Ер мен әйел бейнесін көркемдеген теңеулерді іріктеп, жүйелеп, гендерлік мәнін ашып көрсетуге болады. Бейнелеу тәсілдерінің барлығы да өз бастауын осы теңеуден алады. Сондықтан болса керек белгілі бір ұлттың әдебиеттің бейнелеу, көркемдік жүйесі, оның көркем ойлауының ұлттық ерекшелігі бүкіл бедерімен теңеу категориясынан анық айқын көрініп тұрады.

Тілдің негізінде коммуникативтік және танымдық қызметі жататыны белгілі. Адамдардың өзара байланыс құралы болу – тілдің басты да мәртебелі қызметі. Екіншіден, тіл – жер бетіндегі адам баласының қоғамда бірлесіп өмір сүруінің, өркениетті дамытып, мәдениетті қалыптастыруының негізгі кепілі болатыны да белгілі. Қоғамның эволюциялық дамуындағы тілдің ролі

аса маңызды болғанын ешкім жоққа шығара алмайды. Тілдік қарым-қатынас, тілдік ортаның болуының өзі адам танымының дамуы мен өркендеуіндегі басты фактор болғаны даусыз.

Тіл – қоғамдағы адамдардың қарым-қатынас құралы ретінде ерекше рөл атқарады. Сондықтан қоғам өмірінде де, адам жасаған мәдениет салаларын айқындауда да тілдің маңызы зор болатыны заңды.

Осы келтірілген ой-пікірлерге және өзіндік зерттеу нәтижелеріне сүйенер болсақ, сөз тіркестері мен мақал мәтелдердің тұлға тұрақтылығы, тіркес тиянақтылығы, мағына тұтастығы, қолдануға даярлығы тәрізді сипаттары оларды фразеологизмдер қатарына қосып, осы салада зерттеуге толық мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Жұбанов, Қ.** Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы : Ғылым, 1999. – 81 б.

2 **Смайлов, А.** «Әйел» концептісін қалыптастыратын тұрақты тіркестердің лингвомәдени сипаты: Филол.ғыл.канд.дисс.автореф. – Алматы, 2008. – 25 б.

3 **Байғұтова, А.** «Қазақ әйелі» концептісінің этномәдени сипаты: Филол.ғыл.канд.дисс. – Алматы, 2008. – 143 б.

4 **Әлімжанова, А.** Қазақ тіліндегі әйел қолөнеріне байланысты халықтық лексиканың этнолингвистикалық сипаты: Филол.ғыл.канд.дисс. – Алматы, 2008. – 24 б.

5 **Нұрсұлтанқызы, Ж.** Қазақ паремнологиясындағы «Ер адам» концептісі // Жас ғалым. – 2014. – № 4.1. – 65–67 б.

Материал 31.10.19 баспаға түсті.

Г. К. Исмагулова¹, Д. Е. Капанова²

Лингвокультурологические картины «мужчина» и «женщина» в языковых единицах казахского и английского языков

¹Костанайский государственный педагогический институт, имени О. Султангазина,

г. Костанай, 110000, Республика Казахстан;

²Казахский агротехнический университет имени С. Сейфуллина,

г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 31.10.19.

G. K. Ismagulova¹, D. E. Kapanova²**Linguocultural picture «man» and «woman» in the language units of the Kazakh and English languages**¹O. Sultangazin Kostanay State Pedagogical Institute,
Kostanay, 110000, Republic of Kazakhstan;²S. Seifullin Kazakh AgroTechnical University,
Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan.

Material received on 31.10.19.

В данной статье рассматриваются лингвокультурологические картины и особенности образов «мужчины» и «женщины» в языковых единицах казахского и английского языков. В сопоставимых языках распространенные языковые явления используются на разных уровнях: уровень их применения является очень важным при передаче типологических характеристик языка. В статье представлен ряд словосочетаний и пословиц на казахском и английском языках.

This article discusses the linguocultural pictures and features of the images of «men» and «women» in the language units of the Kazakh and English languages. In comparable languages, common language phenomena are used at different levels: the level of their application is very important in conveying the typological characteristics of a language. The article presents a number of phrases and proverbs in Kazakh and English.

ГРНТИ 16.01

К. С. Кенжигожина¹, Е. Н. Нурахметов²¹докторант, 2 курс, Филологический факультет, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан;²д.ф.н., профессор, Филологический факультет, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстанe-mail: ¹kenzhigozhina.karlygash@gmail.com; ²ermakhan_47@mail.ru**К ВОПРОСУ ОБ АСПЕКТАХ РАЗГОВОРНОЙ РЕЧИ**

Данная статья посвящена определению лингвистического термина «разговорная речь» и ее аспектам. В настоящее время в лингвистике существует ряд терминов, такие как «дискурс» и «речевая коммуникация», которые часто требуют четких границ для их разграничения и являются синонимичными.

Актуальностью статьи является тот факт, что четкого и общепризнанного определения «дискурса», охватывающего все случаи его употребления, не существует, и не исключено, что именно это способствовало широкой популярности, приобретенной этим термином за последние десятилетия. Как известно, все свойства языка можно обнаружить только через исследование речи, речевой и коммуникативной деятельности человека.

В работе авторы дают теоретический обзор, касающийся определения трех понятий. Также рассматриваются аспекты, которые дают основание для разграничения этих терминов.

Ключевые слова: речь, речевая коммуникация, дискурс, спонтанность, непринужденность, диалогичность, адресованность.

ВВЕДЕНИЕ

В настоящее время в современной лингвистической науке существует множество определений по термину «разговорная речь» (РР). РР является объектом многих лингвистических исследований, но до сих пор не получил однозначного толкования в современном языкознании. Однако, помимо определения «разговорная речь» существуют такие синонимичные понятия как «дискурс» и «речевая коммуникация».

Целью данной статьи является теоретический обзор основной лингвистической литературы, касающейся определений и уточнение

содержания смежных понятий «разговорная речь», «речевая коммуникация» и «дискурс».

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Разговорная речь учеными рассматривалась не только с лингвистической точки зрения, к примеру, советский психолог Л. С. Выготский считал, что «речь – не только выразительно-эмоциональная реакция, но и средство психологического контакта с себе подобными». Первоначальная функция речи является коммуникативная функция. Речь есть прежде всего средство социального общения, средство высказывания и понимания [1, с. 6].

Язык и речь неотделимы друг от друга, любые новшества и веяния в обществе прежде всего отражаются в речи носителей языка. Затем через речь любые явления со временем появляются в языке, происходит своеобразное языковое взаимообогащение. Говорящий использует свой стиль общения, выбирает те или иные языковые средства в зависимости от ситуации общения. Среди экстралингвистических факторов, влияющих на стиль общения, является эмоциональное и психологическое состояние говорящего.

Дискурс – это сложный коммуникативный акт, изучение которого требует привлечения «социальных и психологических характеристик человека». Соответственно, дискурс является объектом изучения не только лингвистики, но и других отраслей, таких как социология, философия, психология, семиотика, антропология и др.

Известно, что западноевропейские лингвисты рассматривают «дискурс» в значении «устной коммуникации» или «речевой коммуникации». Однако подобной точки зрения придерживаются и казахстанские лингвисты.

По мнению Кондубаевой М. Р., дискурс – это речевое взаимодействие двух и более коммуникантов в устной и письменной форме, проходившее в определенной коммуникативной ситуации, результатом которой является текст или тематически объединенные темы [2, с. 3–9].

Подобной точки зрения придерживаются грузинские лингвисты Р. М. Табукашвили и И. Т. Чиквинидзе. Согласно их точке зрения, «в широком понятии дискурса подразумевается речевая коммуникация, все то, что говорится или пишется». То есть речевая коммуникация это и есть дискурс. «Дискурс – это сложное коммуникативное явление, он объединяет все параметры, которые свойственны и тексту, и речи». Письменный текст возможно и услышать, как и устный текст можно записать. Все зависит от того какой аспект будет рассматриваться в исследовании [4, с. 45].

Г. Г. Буркитбаева в своей монографии придерживается следующего определения дискурса: «Дискурс – это речевое взаимодействие двух или более коммуникантов в устной или письменной форме, проходящее в

определенной коммуникативной ситуации, результатом которого является текст или тематически объединенные тексты».

По мнению Г. Г. Буркитбаевой, при анализе различных видов дискурса необходимо учитывать следующие факторы:

1 «глубинную» (экстралингвистический аспект) и «поверхностную» (языковой аспект) организацию дискурса

2 характер отношений и установки между коммуникантами.

3 отношения, «которые связывают тип дискурса с той группой людей, которые создали его и пользуются им» [4, с. 5–7].

Человек – существо социальное, которое стремится поддерживать связь с другими себе подобными, делиться своими мыслями и чувствами. Единственным каналом связи с окружающим миром является общение. Инструментом общения является речь. В связи с этим это явление называется речевая коммуникация.

Сырымбетова Л. С. рассматривает речевую коммуникацию как взаимообмен информацией с целью воздействия на собеседника, что приводит к обогащению той или иной информации и сведений, которыми собеседники обмениваются.

Выделяют три компонента речевой коммуникации: процессуальный, знаковый, текстовый. Процессуальный компонент «включает в себя все виды речевой деятельности участников общения: говорение, слушание, письмо, чтение. Знаковый компонент «включает речь и язык». В качестве знаковой системы могут выступать «письменные знаки, зрительные образы, мимика, жесты, рисунки, интонация и др.». В процессе общения люди используют разные знаки как в устной так и в письменной речи: в устной это могут быть жаргонные слова, специальные знаки, жесты, в письменной аббревиатуры, смайлики и др. Текстовый компонент включает в себя жанр и стили речи [5, с. 14].

Целью речевой коммуникации по мнению Гойхмана О. Я. является «обмен информацией различного рода». Различают вербальную и невербальную коммуникацию. Вербальная коммуникация предполагает общение с помощью языковых средств, невербальная коммуникация предполагает взаимодействие между говорящими с использованием жестов, мимики, сигналов. Существует две формы речевой коммуникации: устная и письменная. Для обеих форм речевой коммуникации характерны следующие признаки: условия общения, количество участников, цель общения, характер ситуации. Речевая коммуникация не в зависимости от формы и типа имеет общую, единую модель. В эту модель входят следующие обязательные компоненты: адресант, адресат, сообщение или предмет общения («текст в устной и письменной форме»). Адресант и

адресат называются коммуникантами. Е. Н. Роготнева в модели речевой коммуникации немаловажным считает также наличие средств коммуникации: вербальное или невербальное. Общение может считаться эффективным в том случае, если присутствуют все компоненты речевой коммуникации [6 с. 7, 13–14; 7 с. 24–25; 8 с. 9–10].

Американский лингвист Дебора Кэмерон в своей книге «Разговорный дискурс. Интерпретации и практики» (англ. *Working with spoken discourse*), рассматривая различные виды устного взаимодействия, различает три понятия «разговор», «речь» и «дискурс». По ее мнению, «разговор» относится больше к устной речи нежели письменной. Однако, интересен тот факт, что в современном мире люди все больше взаимодействуют посредством интернета, социальных сетей и часто они говорят, что они «разговаривают», хотя общение происходит через письмо. «Разговор» может носить как частный, так и общий характер, то есть этот термин подразумевает собой разные виды устного взаимодействия. «Речь» относится «к использованию устной речи, в то время как дискурс может относиться также к использованию языка через любой канал или средство общения» [9, с. 25].

Таким образом, дискурс это конкретное использование языка через любой канал связи. «Речевая коммуникация» и «дискурс» рассматриваются как устное или письменное взаимодействие двух более лиц с учетом внешних условий коммуникации.

Далее рассмотрим лингвистическое понятие «речь». Что же такое «речь»?

По мнению Матвеевой Т. В., РР является разновидностью национального языка. Особенностью РР является то, что разговорную речь усваивают те, для кого этот язык является родным. Именно с детства ребенок в первую очередь усваивает обиходную речь, только затем основы литературного языка [10, с. 12].

Ахманова О. С. считает, что понятие «разговорный» прежде всего относится к диалогической речи и свойственно для бытового общения [11, с. 504].

Жеребило Т. В. говорит о том, что РР это речь, которая используется в непринужденной обстановке. Основная задача РР это передать информацию собеседнику, «войти в контакт» с ним [12, с. 205].

Также существует мнение о том, что РР – это «спонтанная устная литературная речь в условиях непринужденного неофициального непосредственного персонального общения». Здесь, по нашему мнению, особое внимание уделяется неофициальному характеру общения [13, с. 7–9].

По мнению О. Б. Сиротининой, «речь понимается и как социальное явление (речь горожан, речь молодежи), и как индивидуальное (речь

конкретного человека), и как обобщенно-временное (речь в 90-ые годы) и как протекающее в определенный момент времени» [14, с. 10].

Большой энциклопедический словарь дает следующее определение РР – «разновидность устной литературной речи, обслуживающая повседневное обиходно-бытовое общение и выполняющая функции общения и воздействия». Что касается русской разговорной речи, то ученые-лингвисты придавали разный статус РР. Е. А. Земская, Ю. М. Скребнев противопоставляют РР кодифицированной литературной речи, то есть РР – это самостоятельное явление в лингвистике. По мнению, О. А. Лаптевой и Б. М. Гаспарова РР является частью литературного языка. В то время как О. Б. Сиротинина и Г. Г. Инфантова определяют РР как «особый стиль». Известно, что основная функция РР является общение, коммуникация, в связи выделяют 3 типа ситуаций общения: типичная городская речь незнакомых людей, непринужденное общение знакомых людей на бытовые темы, общение знакомых и незнакомых друг другу людей в «производственной и социально-культурной сфере». В художественной литературе тоже присутствует РР, но в ней она «олитературируется» и устный характер протекания РР не показан в произведениях художественной литературы. Поэтому целесообразно изучать естественную РР на основе материалов аудиозаписей [15, с. 407–408].

Обобщая все выше сказанное, речь может выступать как социальное и индивидуальное явление. Разговорная речь является важной при освоении детьми основ литературного языка. Основная цель речи – это обмен информацией между собеседниками, используется в неофициальной, непринужденной обстановке. Как видно, разные лингвисты придают различный статус термину РР: одни ученые считают ее частью литературного языка, другие особым стилем, третьи вовсе считают РР самостоятельным направлением в лингвистике. Так, Т. В. Матвеева считает, что разговорная речь часто противопоставляется кодифицированному литературному языку и она представляется как «необработанная, произвольно и много варьирующая, с размытыми представлениями о норме устная неофициальная некодифицированная городская речь (живая речь города)».

Ахманова О. С., Матвеева Т. В., Жеребило Т. В., О. Б. Сиротинина, отмечают одно существенное свойство речи – это ее использование в условиях непринужденности, неофициальности.

Е. А. Земская в своей статье «Городская устная речь и задачи ее изучения» пишет о другом значимом признаке устной речи – неподготовленности. Так, речь можно представить в виде шкалы от полной неподготовленности до подготовленности. Между этими ступенями существует много других ступеней. Говорящий произнося свою неподготовленную речь

импровизирует, подготовленная речь – это «речь-полуфабрикат, речь-заготовка, из которой путем обработки производится речь более высокого качества». Признак спонтанности характерен для любой естественной речи любого языка. Термин «неподготовленность» имеет несколько других синонимов: спонтанность, незапланированность, импровизация, неподготовленность. Однако, термин «неподготовленность» является наиболее приемлемым и соответствующим. Принято разграничивать термины «спонтанность» и «неподготовленность», так спонтанная речь понимается как речь, производимая без стимулов извне. То есть речь студента на экзамене или речь свидетеля на суде является неподготовленной, но не является спонтанной, так как в данном случае речь вынужденная [16, с. 12].

Известно, что условия коммуникации влияют на характер коммуникации. Даже если говорящих связывают родственные или дружеские отношения, и имеется установка на официальное общение то в этом случае наблюдается смена интонации, тона, мелодика речи. Если при официальных условиях один из собеседников проявляет фамильярность в отношениях и это не поддерживается другим собеседником, то данный факт свидетельствует о низкой культуре одного из собеседников.

При официальной личной коммуникации отсутствует та непринужденность, которая свойственна личному неофициальному общению. Подбор нужных выражений и грамматических структур затрудняет речь, но даже при этом она остается неподготовленной. Подготовленной речь будет считаться, если говорящий заранее выучил наизусть свою речь и воспроизвел ее.

Главной чертой РР – это его спонтанность, неподготовленность. РР реализуется при коммуникации двух или более говорящих, происходит постоянная смена говорящего и слушающего. При этом диалог может переходить в полилог или монолог и наоборот. Взаимосвязь речи и ситуации общения играет большую роль. То есть «разговорная речь неотрывна от коммуникативного акта, от состава коммуникантов, предметного состава, обстоятельств и структуры речевого общения» [13].

Амиров Р. С. утверждает, что основные характеристики, которыми обладает РР это – диалогичность и адресованность. Здесь очень важно подчеркнуть, что адресованность предполагает реакцию слушающего и эмоциональное воздействие на него. Помимо этого в РР собеседники могут предвосхищать реакцию друг друга во время разговора. В связи с этим РР изобилует эмоциональной экспрессией, что выражается в специфических синтаксических структурах. Как правило для РР характерны эллипсисы. РР динамична, ей присущ «интенсивный характер протекания диалога». РР как правило носит устный характер и направлена на слушателя, ориентирована на

его реакцию, она изобилует индивидуальными речевыми средствами. Амиров Р. С. считает, что термины «устный» и «письменный» являются формами существования речи, которые в свою очередь определяют стиль речи. Две формы речи имеют свои характерные для них стилистические особенности. К примеру, для письменной речи характерны сложные и распространенные предложения, для устной напротив характерны эллиптические предложения, намеренное упущение некоторых слов, лаконичность. Таким образом, «устная речь представляет собой функционально-стилистическую систему, имеющую свои лексико-грамматические особенности, а также систему своеобразного речевого использования языковых средств». Любопытно мнение В. Г. Костомарова, что форма речи не меняет ее стиля. Например, разговорная речь может быть описана в литературном произведении, несмотря на ее письменную форму РР не теряет свойства разговорной речи. «Языковая специфика стиля может быть описана, даже если полностью игнорировать форму...» [17, с. 122–114].

В этом отношении мнение Жеребило Т. В. сходится с утверждением Амирова Р. С., что для РР характерны эллипсисы, «прерывистость и непоследовательность». Эмоциональность является также важной составной РР. Неполные предложения, редукция, использование «разговорных суффиксов» имеют место при определенном эмоциональном состоянии говорящего.

По мнению О. Б. Сиротининой, непосредственное общение предполагает собой естественное общение, когда субъекты разговора находятся рядом, в непосредственной близости и общаются посредством речи. Выделяют непосредственное общение и истинно непосредственное общение. Если непосредственное общение подразумевает общение двух и более лиц, «не разделенных ни временем, ни пространством», то при истинно непосредственном общении возможно использование дополнительных каналов коммуникации таких как мимика, жесты, также наличие самих предметов о которых идет речь.

О. Б. Сиротинина характеризуя особенности устной и письменной форм речи, упоминает о роли интонации. Интонация в письменной речи является вторичной и «всегда есть результат выбора читающего», то есть «возможны разночтения, выбор разных слов в качестве логически выделяемых, разная степень этого выделения и т.д.». В устной речи интонация наоборот «первична, непосредственная и всегда одна». Данное обстоятельство позволяет передавать многие значения путем использования интонационных средств [18, с. 15–20].

Речь связана с говорящим субъектом. Такие признаки как пол, образование, род деятельности, ролевая функция играют существенную роль,

так как они являются факторами, влияющие на речь носителей. По мнению Е. А. Земской, городская речь делится на литературную и просторечную. Замечено, что носители с высшим образованием и высоким социальным статусом больше употребляют литературный язык впрочем как их дети. Случается, что происходит и обратное, когда носитель не имея порой даже среднего образования употребляет литературный язык. В этом случае имеет место влияние средств массовой коммуникации, любовь к чтению, стремление к самообразованию т.д. При этом необходимо отметить, что носитель просторечной речи не способен переключиться на литературный язык в зависимости от ситуации общения. В то время как носитель литературного языка может использовать и элементы просторечия если этого требует ситуация общения и ролевое поведение говорящего. Немаловажную роль играет и пол носителей языка. К примеру, женщины склонны к использованию эмоционально окрашенных слов или уменьшительным образованиям [16].

ВЫВОДЫ

Таким образом, РР обладает рядом экстралингвистических характеристик: неподготовленность, непринужденность, спонтанность, непосредственное участие говорящих в речевом акте. Не менее важным фактором является психологическое и эмоциональное состояние коммуникантов. Среди внешних условий, влияющих на речь, это пол носителей языка. «Речевая коммуникация» включает использование жестов, мимики, знаков, аббревиатур.

Подытоживая все выше написанное, можно сделать следующие выводы. РР рассматривается, как правило, только в устной форме. В то время как «дискурс» или «речевая коммуникация» предполагают как письменную, так и устную формы речи, то есть все, то, что говорится или пишется. Однако, сравнивая данные термины, имеются и ряд сходств. В своей основе все три термина объединены следующим общим аспектом: «разговорная речь» и «речевая коммуникация» невозможны без таких компонентов речевого акта, как адресант, адресат, цель сообщения и ситуация общения. Речь должна быть адресованной.

Речевой акт – сложное коммуникативное явление, которое требует исследований не только в области языкознания, но и других смежных областей как социология, психология, философия, антропология и др. В связи с этим три термина рассматриваются не только в рамках лингвистики, но и на стыке гуманитарных наук.

В современном языкознании термины «дискурс» и «речевая коммуникация» являются прототипами разговорной речи. Основой речевого общения является разговорная речь, она первична. Традиционно такие советские лингвисты

как Сиротинина О. Б., Земская Е. А., Лаптева О. А. и др., занимавшиеся проблемами разговорной речи, определяли ее как «разновидность устной литературной речи», которая протекает в непринужденной обстановке. На сегодняшний день современная лингвистика интердисциплинарна, а ее границы не долговечны. С развитием лингвистической науки «разговорная речь» получила свое дальнейшее развитие в виде появления такой категории как «дискурс», затем «речевая коммуникация». Очевидно, что существует тонкая грань в определениях этих смежных понятий. Четких границ в определении «дискурса» в современной науке не имеется, и часто является синонимичным термину «речевой коммуникации». Дискурс, являясь сложным многогранным коммуникативным явлением, рассматривается в комплексе с экстралингвистическими факторами, включая паралингвистические средства коммуникации. Как известно, «разговорная речь» употребляется только в бытовых условиях коммуникации и тематически ограничена, в то время как «дискурс» характерен для любой ситуации общения. В связи с выше изложенным, в нашем исследовании в качестве основного термина мы будем опираться на понятие «разговорная речь». Этому есть свое логическое объяснение: учитывая, что разговорная речь – это прежде всего взаимообмен информацией, так скажем речь в чистом виде. В нашем исследовании принято решение принимать во внимание неофициальный характер разговорной речи.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 **Выготский, Л. С.** Мышление и речь. Психологические исследования [Текст]. Государственное социально-экономическое издательство Москва 1934, Ленинград.
- 2 **Кондубаева, М. Р.** Культура речевой коммуникации (в условиях двуязычия) [Текст]: Учебное пособие/ М. Р. Кондубаева. – Алматы : Мектеп, 2013. – 224 с. (с. 45).
- 3 **Табукашвили, Р. М.** Рефлексы дискурса [Текст] / Р. М. Табукашвили, И. Г. Чиквинидзе, К. С. Әкім// Доклады Казахской академии образования. – 2017. – №1. – с. 175–180.
- 4 **Буркитбаева, Г. Г.** Деловой дискурс. Онтология и жанры [Текст] / Г. Г. Буркитбаева. – Алматы : НИЦ «Ғылым», 2005. – 232 с. (с. 5–7).
- 5 **Сырымбетова, Л. С., Каирбекова, Б. Д.** Речевая коммуникация: проблемы слабоуспевающих учащихся сельской школы [Текст]/ Л. С. Сырымбетова, Б. Д. Каирбекова. – Караганда, 2007. – 169 с. (с. 14).
- 6 **Гойхман, О. Я., Надина, Т. М.** Речевая коммуникация [Текст]: Учебник. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ИНФРА – М, 2007. – 272 с. – (Высшее образование) (с. 7, 13–14).

7 **Шарков, Ф. И.** Основы теории коммуникации [Текст]: учебник для студентов высших учебных заведений/ Ф.И. Шарков. – 4-е изд., перераб. – Москва : Дашков и К°, 2013. – 487 с. (с. 24–25).

8 **Роготнева, Е. Н.** Речевая коммуникация [Текст]: учебное пособие/ Е. Н. Роготнева. – Томск : Изд-во политехнического университета, 2009. – 60 с. (с. 9–10).

9 **Кэмерон, Д.** Разговорный дискурс. Интерпретации и практики [Текст]/ Пер. с англ. – Х.: изд-во «Гуманитарный Центр»/ Вовк Ю. С., 2015. – 316 с.

10 **Матвеева, Т. В.** Полный словарь лингвистических терминов [Текст]: Т. В. Матвеева. – Ростов н/Д: Феникс, 2010. – 562 с.

11 **Ахманова, О. С.** Словарь лингвистических терминов 2-е изд. [Текст]/ О. С. Ахманова. – Москва : Сов. энциклопедия, 1969. – 607 с.

12 **Жеребило, Т. В.** Словарь лингвистических терминов [Текст] / Изд. 5-е, испр. и доп. – Назрань ООО «Пилигрим», 2010. – 486 с.

13 **Борисова, И. Н.** Русский разговорный диалог: структура и динамика [Текст] / И. Н. Борисова. – М. : КомКнига, 2005. – 320 с.

14 Разговорная речь в системе функциональных стилей современного русского литературного языка : Лексика [Текст]: / Под ред. О. Б. Сиротининой. Изд. Стереотип. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2016. – 256 с.

15 Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – 683 с.

16 Разновидности городской устной речи [Текст]: Сборник научных трудов/ отв.ред.: Д. Н. Шмелев, Е. А. Земская. – Москва : Наука, 1988. – 259 с.

17 **Амиров, Р. С.** Особенности синтаксиса казахской разговорной речи [Текст] / Р. С. Амиров. – Изд-во «Наука» Казахской ССР, г. Алма-Ата, 1972. – 180 с.

18 **Сиротинина, О. Б.** Современная разговорная речь и ее особенности [Текст]: Учебн. пособие для студентов пед.ин-тов по специальности «Русский язык и литература»/ О. Б. Сиротинина. – М., «Просвещение», 1974. – 143 с.

Материал поступил в редакцию 31.10.19.

Қ. С. Кенжигожина¹, Е. Н. Нұрахметов²

Сөйлеу сөзінің аспектілері туралы

^{1,2}Филологиялық факультеті,

Л. Н. Гумилев атындағы Евразиялық ұлттық университеті,

Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы.

Материал 31.10.19 баспаға түсті.

К. S. Kenzhigozhina¹, Y. N. Nurakhmetov²

To the question of aspects of colloquial speech

^{1,2}Faculty of Philology,

L. N. Gumilyov Eurasian National University,

Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan.

Material received on 31.10.19.

Бұл мақала «Сөйлеу сөзі» лингвистикалық терминнің және оның аспектілерін анықтауға арналған. Қазіргі таңда лингвистикада синонимдік болып келетін және оларды ажырату үшін нақты шектерді қажет ететін «дискурс» және «сөздік коммуникациясы» сияқты бір қатар терминдер бар.

Мақаланың көкейкестілігі «дискурстің» қолданудың барлық жағдайларың қамтитын нақты және көпшілік таныған анықтамасының жоқтығы, сонымен бірге дәл осы факт соңғы онжылдықтарда терминнің кең танылуына мүмкіндік тудызғаны анық. Тілдің барлық қасиеттерін адамның сөзі, сөз және коммуникативтік іс-әрекетін зерттеу арқасында ғана ашуға болатыны анық.

Осы жұмыста авторлар үш ұғымды анықтауға қатысты теоретикалық шолу берген. Сонымен бірге осы терминдерді шектеу үшін негіз беретін аспектілері қарастырылған.

The given article is devoted to the definition of linguistic term «colloquial speech» and its aspects. Currently there is a number of terms like «discourse» and «speech communication», which often requires clear landmarks for their distinction and are synonymous to each other.

The significance of the article is that there is no distinct and acknowledged definition for ‘discourse’, covering all cases of its application, and this fact enables extensive popularity for over the last decades. It is well-known, all language properties can be traced through research of speech and communicative activity of a human. In the work the authors give theoretical review, concerning the definition of three notions. As well as the aspects which give ground for distinction of these terms are observed.

А. Мурсал

магистрант, 2 курс, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
«Ғылым ордасы» кешенінің базасындағы ғылыми-зерттеу институттарының
бірлескен білім беру бағдарламалары, Алматы қ., 050000, Қазақстан
Республикасы
e-mail: aigerimmursal@mail.ru

КҮРДЕЛІ ҚҰРАМДЫ ЕТІСТІКТІ ТІРКЕСТЕРДІҢ ЛЕКСИКОГРАФИЯСЫ

Мақалада күрделі етістіктер мен аналитикалық формалы етістіктерді лексикографиялау мүмкіндіктері қарастырылады. Күрделі етістіктер жасайтын тірек компоненттердің/көмекші етістіктердің семантикалық функциясы ашылады және күрделі етістіктер мен аналитикалық формалы етістіктердің бірнешеуіне дефиниция беріліп, сөздікте рәсімделу үлгісі беріледі.

Кілтті сөздер: күрделі етістік, лексикография, сөздік, аналитикалық формалы етістік, морфологиялық анализатор, автоматтандыру.

КІРІСПЕ

Сөздік – жеке тілдің сөздік құрамының, әлеуметтік топ диалектісінің, жазушы шығармаларының лексикалық жиынтығы;

Сөздік – тілдегі сөздерді, сөз тіркестерін, идиомдарды әліпби негізінде я тақырыптық тұрғыдан жүйеге түсіріп, олардың мағынасын ашатын, аудармасын түсіндіретін анықтамалық құралмасы.

Алғашқы сөздік өзге тілдер сөздерін түсіндіру мақсатында ерте заманда жасалды. Грекияда б.з.б. 5 ғасырда, Үндістанда б.з. 12 ғасырда, Ресейде 13 ғасырдан бастап сөздіктер құрастырылды. Түркі халықтарының алғашқы сөздігі 11 ғасырда жазылған Махмуд Қашқаридың «Диуани лұғат-ит-түрк» еңбегі саналады. Кейінірек екі тілді немесе көптілді сөздіктер жасалды. Мысалы, араб-парсы, түрік-моңғол сөздерін салыстыру тұрғысынан Замахшаридың «Мұқаддимат әл-адаб» сөздігі (12 ғасыр), Әбу Хайянның «Китаб әл-идрак Ли-Лисан әл-атрак» атты қыпшақ тілінің грамматикасы мен сөздерінің жинағы (14 ғасыр), Жамал әд-диннің араб-қыпшақ сөздігі ретінде құрастырылған «Бұғат әл-мұштак» (15 ғасыр) еңбектері.

Бұдан кейін П. М. Мелиоранскийдің «Араб филолог о турецком языке» (1900) еңбегін атауға болады. Сөздіктің әлеуметтік қызметінің маңызы

ерекше: дереккөзі ретінде жылдам ақпарат алуға болады; сөздердің мағынасы мен дұрыс қолданылуы туралы нормативтік бағыт береді т.б. Сөздік жасаудың әдісін, теориясы мен тәжірибесін, технологиясын тіл білімінің **лексикография** саласы зерттейді.

Қазақ тілі басқа да әлем тілдері сияқты сөз санын жинақтап, сөздіктер құрастыру ісінен құр алақан емес. Қазақ тілінің алғашқы түсіндірме сөздігі екі том болып шықты. Кейін көптомдық сөздік 10 том болып, Қазақ тілінің онтомдық түсіндірме сөздігі негізінде халықтың сөз байлығын ықшам бейнелейтін біртөмдік «Қазақ тілінің сөздігі» 1999 жылы жарық көрді. Бұл сөздіктер көптомдық сөздіктің келесі тиражын шығарғанға дейін Қазақстанның тәуелсіздігі тұсындағы қоғамдық санадағы өзгерістерді, мәдени өмірді бейнелейтін, тілдің лексикалық қорын нормалаушы сөздік қызметін атқара алды.

Қазақ тілінің соңғы жылдары жарық көрген онбестомдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» түркі тілдері ішіндегі саны жағынан ең көптомдық түсіндірме сөздік болып есептелсе, сапасы жағынан да ғылым-білімнің соңғы жетістіктерімен толықтырылған кең ақпараттық аядағы рухани-мәдени мазмұндағы ұлттық сөздік болуымен құнды. Онбестомдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігінің» [1] негізінде біртөмдік «Қазақ сөздігі» [2] жарық көрді.

Қоғам өзгеріп отыратындықтан, халықтар арасындағы қарым-қатынас, ғылым-білімнің дамуы, осы сияқты қоғамдық-әлеуметтік факторлар әрбір ұлттың сөз байлығына да, сөйлеу мәдениетіне де әсер етпей қоймайды. Бүгінгінің адамы осыдан он-он бес жыл бұрын өмір сүрген адамдардың тілінен өзгешерек. Оның сөйлеу мәдениеті, сөз қолданысы, терминдерді қолдануы қазіргі заманға лайықталып, бейімделеді. Сондықтан сөз байлығын жинақтайтын сөздіктерді әр кез қайта өңдеп жаңартып отыру қажет.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Лингвистикалық сөздіктердің бірнеше түрлері бар: екі тілді не көп тілді аударма сөздіктер т.б. Аударма сөздіктер бір тілдегі сөздерді басқа тілдің балама сөздерімен беріп, ұлттар арасында сөз алмасу үрдісін, өзара қарым-қатынас жасауды дамытса, түсіндірме сөздіктер сөздердің лексика-грамматикалық сипатын, экспрессивті-эмоционалды бояуын танытып, маңызды ақпараттық дереккөзін сақтаған рухани қазына ретінде қабылданады [3, 4]. Екінші тілді үйренуде аударма сөздіктердің маңызы зор десек, тілүйренуші үшін тілдегі жеке сөздерді ғана емес, мағыналық тұтастықта қаралатын күрделі сөздерді де үйрену, яғни олардың біртұтас аудармасын да білу қажет. Түсіндірме сөздіктерде әдетте сөзтізбеде (реестрде) жеке сөздер беріледі де, сол сөздер арқылы қалыптасқан тіркестер сол сөздің ұясында беріліп, мағынасы түсіндіріледі, мысалдармен

дәйектеледі. Алайда түсіндірме сөздіктерде күрделі құрамды сөздердің тұрақты тіркес болып қалыптасқандары беріледі де, күрделі сөздердің бәрі беріле бермейді. Күрделі сөздердің ішінде біріккен және қос сөздер ғана алынып, тіркесу арқылы жасалғандар дербес күрделі лексикалық бірлік бола тұра, түсіндірме сөздіктерге енбейді. Қазақ тілінде ойды жеткізудің негізгі құралы етістіктер болғандықтан, олардың бірнеше етістіктен құралып бір ғана қимылды біліріу жиі кездеседі [5]. Сондықтан, қазақ тілін үйренушіге, әсіресе, етістік сөз табының күрделі құрамды бірліктерінің мағынасын да білу маңызды болып табылады. Тілүйренушіге мұндай мүмкіндікті жасау ең алдымен аударма сөздіктерден бұрын сол тілдегі күрделі сөздердің түсіндірме сөздіктерін жасауды қажет етеді. Осы мақсатқа сай біз диссертациялық жұмыс барысында күрделі етістіктердің түсіндірме сөздігін құрастыруды, ал болашақта оны орыс, ағылшын т.б. тілдерге аударуды көздейміз.

Қазақ әдеби тілінің 15 томдық сөздігінде көмекші етістіктер/тірек компоненттер арқылы жасалған көптеген тұрақты тіркестер бар. Сөздікте олар әліпби реті бойынша бірінші сыңардың ыңғайына қарай енгізілген, яғни көмекші етістіктердің сөздік ұясында берілмеген. Сондықтан көмекші етістіктер арқылы жасалған тұрақты тіркестерді әліпби реті не сөз ұясы бойынша іздеп табу қиындық тудырады. Біз мұндай тұрақты тіркестерді Сөздіктің барлық томдары бойынша екінші компоненттеріне қарай іздеп таптық. Көмекші етістіктер арқылы жасалған тұрақты тіркестердің лексикографиялану ерекшеліктеріне мыналарды атап көрсетуге болады:

- 1) Көмекші етістіктер жасалған тұрақты тіркестер Сөздікте бірінші компоненттерінің сөздік ұясында беріледі;
- 2) Тіркестер жедел өткен шақ формасында (-ды, -ді, -ты, -ті), жіктік жалғаудың 3-жағында тұрады;
- 3) Тіркестер азат жолдан қою бояумен беріліп, нүкте қойылып отырады;
- 4) Тіркеске берілген дефинициялар ауыспалы мағынаға негізделеді және олар тіркестегідей жедел өткен шақ, жіктіктің 3-жағында беріледі; дефинициялар курсивпен ерекшеленеді;
- 5) Тіркестен кейін, мағына ашылмастан бұрын стильдік белгісөздер (пометалар) қойылады;
- 6) Кейбір тіркестерде көмекші етістіктер әртүрлі грамматикалық формада тұрса, тік жақшамен сыйыстырылып беріледі;
- 7) Мағына түсіндірілгеннен кейін иллюстрациялық материалдар ретінде мысалдар беріледі, мысалдар көбінесе көркем әдебиет стилінен алынған;
- 8) Тіркестерде бірнеше мағына болуы да мүмкін, мұндайда әрбір мағынасы әріптермен (а), ә), б) ажыратылады.

Енді жекелеген көмекші етістіктер бойынша жасалған тұрақты тіркестерге мысалдар беріп, олардың тіркес құрамындағы қызметіне талдау жасайық.

Сөздікте **«кел//кет»** етістіктер жұбы тіркесуі арқылы жасалған тұрақты тіркестер көптеп кездеседі. Мысалы: *ажалы келді, дозақтан өтіп келгендей, басына пәле келді* т.б.

«Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» /7-том/ «кел» етістігінің 7 түрлі мағынасы түсіндірілген. Біріншісі *«Белгілі бір орыннан бері қарай жүру, бет алу, жақындау, жуу, жылжу»* дегенді білдіретін тура мағынасы. Осыдан кейін сөздікте әр алуан дереккөздерден жиналған көптеген тіркестер алфавиттік реті бойынша және иллюстрациялық материалдарымен бірге ұсынылған. *Кел* етістігі арқылы жасалған тіркестердің мағынасына назар аударғанымызда, кеңістіктегі қозғалысты білдіретін мағынасының тіркес құрамында **болу, орындалу** мағынасына көшетінін байқаймыз. Салыстырайық:

Айтқаны келді. *Дегені болды, айтқаны орындалды.* Алтын көбейсе, машина да көбейеді, – дейтін еді Алтынсары. Сол *айтқаны к е л д і*. Сонша мол алтын машинаны көбейтпей қоя ма! (С. Мұқанов, Аспаз).

Ақылға келді. *Жөнге келді, сабасына түсті, өзіне өзі келді.* Адамдық емес мұның, *А қ ы л ғ а к е л* (Ө. Сәрсенбаев, Жазылм. кітап). Аз отырып, көз жұмып, *А қ ы л ы н а к е л д і* шал: Баласына сөз бұрып, «Жақында!» – деп ымдады (І. Жансүгіров, Өлең.).

Айтқаның келсін. *а л ғ ы с. Аузыңа май, дегенің болсын деген мағынада.* – *А й т қ а н ы ң к е л с і н*, қарағым! – деп, қариялар шуласа, жастар мен мектеп балалары уралап, бүкіл төңіректі думанға бөлеп жіберді (С. Сейітқазин, Хадиша). – *А й т қ а н ы ң ы з к е л с і н*, Сәтеке, – деді төменнен кірпіш лақтырып тұрған жігіт (С. Нарымбетов, Тентек).

Қарасан келгір! *қ а р ғ ы с с ө з. Сиырға айтылатын қарасанмен ауыр деген мағынадағы қарғыс.* Өк, құрып кеткір! *Қ а р а с а н к е л г і р*, қышынба! Сәйгелді ме алып тұрған қысымға? Дәл басып тұр тұяғыңды аудармай, Балығыңның төбесінің тұсына (І. Жансүгіров, Шығ.).

Жоғарыдағы тіркестердің *айтқаны келді* тіркесте – дегені болу, *ақылға келді* тіркесінде – жөнге түсу, сабасына түсу, *айтқаның келсін* тіркесінде – дегенің болсын деген тілек, *қарасан келгір* тіркесінде – қарасан ауруымен ауырып қал деген қарғыс мағыналары болу, орындалу мәндері тұрғысынан сабақтас тіркестер жасаған.

«Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» /7-том/ «кет» етістігінің 13 түрлі мағынасы түсіндірілген. Бірінші мағынасы – кеңістіктегі бір орыннан екінші орынға қарай қозғалу мағынасын білдіреді.

Ажары кетті. *Әдемілігінен айырылды.* Күніс бір күн сөйледі: – Қой, қарағым, қой, – деді, Сен жыласаң, бауырым, Айрыламын есімнен, Ақ жүзімнен нұр тайып, *А ж а р к е т е р* бетімнен (Қ. Жапсарбаев. Сөйле.).

Артық кетті. *Шектен шықты, асырып жіберді.* Шын ақын әділ ойын жасыра ма, Сөз құтын жалған айтып қашыра ма?! деген ғой «сын түзелмей мін түзелмес», Ал, *а р т ы қ к е т с е м* кешір, ақын аға! (Айтыс).

Бетімен кетті. *Жөн-жосықсыз, беталды лақты.* Еш тәрбиеге көнбей *б е т і м е н к е т к е н* адамды заңға салу керек («Социалистік Қазақстан»).

Садаға кет [кетсін, кеткір]. қ а р ғ ы с с ө з. *Тырнағына татымады, басқан ізіне тұрмады, С а д а ғ а к е т с і н* Алшағыр Айналайын ағамнан. Азатұғын жеңгем жоқ, *С а д а ғ а к е т* Құртқамнан (М. Әуезов, Танд. шығ.). «Алтын көрсе, періште жолдан шығады» дейді. Періштеден *с а д а ғ а к е т к і р*-ай! Періште алтынды не қылсын (Абай, Тол. жин.).

Жүріп кетті. *Демі үзілді, жан тапсырды.* Сырылы басылған науқас енді сұлық түсті де, бірден *ж ү р і п к е т т і* («Қазақ әдебиеті»).

Шейіт кетті. *Құрбан болды, тосыннан жан тапсырды.* – Адамдарымыз да азайып қалды. Артықбай мен жылқышы Сүгір, Аманбайлар *ш е й і т к е т т і* (Т. Жармағамбетов, Сентябрь).

Арманда кетті. *Мақсат-мұратына жете алмады.* Осы ұранды айтып күштіні жыққан әлсіздер, Осы ұранды айтып жігіттер алға ұмтылған. Ақ намыс туындай – айқасқа кіріп боз аттар. Осы ұранды айтып *а р м а н д а к е т к е н* боздақтар (Ж. Қыдыров, Жұлдыз).

Кет көмекші етістігі арқылы жасалған тұрақты тіркестерде бұл көмекші етістік *айрылу, шектен шығу, тоқтау, қол жетпеу, яғни болымсыздық* мәндерін білдіреді.

Біз жоғарыдағы түсіндірме сөздікте берілген етістікті тұрақты тіркестердің лексикографиялануы (графикалық, мағыналық, иллюстрациялық) сияқты алдағы тақырыптарда күрделі етістіктер мен аналитикалық формалы етістіктерді де сөздік формасында сөздік ұяға алып, мағыналарын ашып, иллюстрациялық мысалдар беріп, сөздік құрастыруды мақсат етеміз.

Н. Оралбаева, Б. Қасым пікірлері бойынша, қазақ тіліндегі қимыл мәнін білдіретін күрделі сөздерді етістіктің аналитикалық форманттары мен күрделі етістіктерге бөліп тану керек. Бұл пікір қазақ тіл білімінде қолдау да тауып келеді. Ғалымдар пікірінше, *оқып шықты* – етістіктің аналитикалық форманты болса, *кіріп шықты* – күрделі етістік. Алғашқысында оқу қимылының өту сипатын білдірсе, екіншісінде кіру және шығу қимылынан тұратын біртұтас әрекетті білдіреді дейді. Етістіктің аналитикалық форманттары грамматикалық мағына үстеуіне қарай қазір функционалды грамматикада қимылдың өту сипаты (аспектуалдылық) категориясының (өрісінің) тілдік құралдары болып табылады [6, 7]. Демек, қимыл мәнді күрделі сөздердің ішінде лексикалық және грамматикалық мағына үстеуіне қарай әртүрлі құбылыстар бар екендігін көреміз. Осы орайда күрделі етістіктердің сөзжасам мен формажасамға қатысы түбегейлі шешімін таппай

келеді. Сонымен қатар қимыл мәнді күрделі сөздердің күрделі етістік біртұтас лексикалық бірлік (*кіріп шықты, барып келді, апарып берді, шығарып әкелді*) ретінде танылатын болса, оларды түсіндірме сөздіктерге енгізу де қажет не арнайы сөздігін құрастыру керек деп санаймыз. Мұндай сөздік өзге ұлт өкілдеріне қазақ тілін үйретуде аса қажеттігі дау тудырмайды.

Қазақ тілі сөздіктерінде күрделі етістіктер сөздіктердің ешбіріне енбеген. Сондықтан біз жоғарыда берілген етістікті тіркестердің лексикографиялануын басшылыққа алып, көмекші етістіктер/тірек компоненттер арқылы жасалған күрделі етістіктерді лексикографиялау мүмкіндіктерін қарастырамыз. Төменде бірнеше күрделі етістіктің лексикографиялық құрылымына тоқталмақпыз. Ал жинаған материалдарымыздың толық көлемін өзіміз құрастыратын «Сөздікте» (Қосымшада) береміз.

Көмекші етістіктер арқылы жасалған күрделі етістіктер көбінесе *өзінің тура мағынасында жұмсалғанда* екі қимылдың кесіндісінің бірі болып, сөзжасамдық күрделі етістіктер жасайды [8]. Мысалы:

Алып шықты. а) *Затты, нәрсені қолына алып не бірге ертіп сыртқа шығарды.* Ал енді ыдыс-аяқ салынған сандық ашылғанда бір каробка пышақтарды а л ы п ш ы қ т ы (Қ. Өзенбаева, Асықты көрпе). Мәди қызды байлаудан босатып есік алдына а л ы п ш ы қ т ы да, шашынан сипап көзінің жасын сүрте бастады (Ө. Әбішев, Жаралы сұңқар). ә) *Бір жұмысты өзі не өздерінің күшімен бітірді, нәтижеге қол жеткізді.* Жарыста өз командасын қалайда а л ы п ш ы ғ а т ы н (Ауызекі).

Барып шықты. *Бір жерде болып, қайта кетті, біреудің үйіне соғып кетті.*

Кіріп шықты. *Бір жерге жолай соғып кетті.* Үлкен кісі үйіне к і р і п ш ы қ т ы (Қ. Түменбаев, Ағаш ескерткіш).

Айтып келді. *Бір нәрсе туралы хабардар етті, естігенін келген жеріне жеткізді.*

Барып келді. *Бір жерде болып, қайта оралды, жолсапардан қайтты.* Жаппар мынау қолға ұстар дәнненесі жоқ мөп-мөлдір, шегіне шетіне жетіп болмайтын тұлдыр көкке қарай б а р ы п к е л д і (Ә. Кекілбаев, Мұнара).

Әкеліп берді. *Бір затты алып, біреуге ұстатты.*

Апарып берді. *Бір затты біреуге не бір жерге жеткізді.* Онда біздің жұмысымыз жоқ, жоғалындар, – деп апайлар дорбаны апарып берді (Қ. Өзденбаева, Додаға түскен дорбалар).

Жоғарыда *шық, кел, бер* көмекші етістіктері арқылы жасалған күрделі етістіктер берілген. Аталған көмекші етістіктер немесе басқа да көмекші етістіктер/тірек компоненттер күрделі етістіктер (сөзжасамдық) жасағанда, біртұтас қимылдың кесіндісі ретінде көбінесе өздерінің тура мағынасында жұмсалады.

Қазақ тілін өзге ұлт өкілдеріне оқытуда аналитикалық формалы етістіктердің де түсіндірме, аударма сөздіктерін құрастыру керек болады. Өйткені аналитикалық форманттар, көмекші етістіктер мағынасы грамматикаларда, оқулықтар мен оқу құралдарында жазылып, оқытуда үйретіліп жатқанмен, қазақ тілін оқыту әдістемесінде көмекші етістіктер семантикасы түсінуге, түсіндіруге қиын күрделі мәселе болып отыр. Осы орайда аналитикалық формалы етістіктер тілде сөзжасамдық құбылыс ретінде танылмаса да, оның лексика-грамматикалық мағынасын түсіндіретін құрал (сөздік) дайындау тіл үйренуде, сонымен қатар әртүрлі аударма жұмыстарын жүзеге асыруда маңызы зор.

Енді төменде аналитикалық формалы етістіктерді лексикографиялауға қатысты мысалдар келтіреміз.

Танысып шықты. *Бір нәрсе туралы ақпарат алуды аяқтады, бітірді.* Тұрғанбике: Ий, Тоқтағали. Сенің жеке іс-қағаздарыңмен т а н ы с ы п ш ы қ т ы м (М. Ақмырзаұлы, Партизан).

Шолып шықты. *Бір қарап өтті.* Жамбастап жатып ап, өзі екі ай тұрған мекенді қасқыр көзімен бір ш о л ы п ш ы қ т ы (Қ. Түменбаев, Қара қазан).

Оқып шықты. *Оқып бітірді, аяқтады.* Текежан ол берген бір жапырақ қағазды ішінен о қ ы п ш ы қ т ы да, тісін шықыр еткізді, бірақ өңінде өзгеріс жоқ (Ө. Әбішев, Жаралы сұңқар).

Шық етістігі негізгі етістіктерге тіркесіп, үш аналитикалық формалы етістікте де *іс-әрекеттің біткенін, аяқталғанын* білдіретін мағына үстейді.

Бастала қойды. *Көп күттірмей, тез арада басталып кетті, тез-ақ басталды.* Билеттегі орынды апайға беріп, «маған құдай жар болсын» деп қасына жалп ете қалдым, көпжасағыр концерт де көп ұзамай б а с т а л а қ о й д ы (Қ. Өзденбаева, Алып-ұшқан көңіл-ай!).

Сала қойды. *Оп-оңай орналастырды, жеңіл, тез-ақ салды.* Бұрын 20 теңге беріп, арбамен әкеліп, автобуска с а л а қ о я т ы н заттарын енді таксимен тасып, торыққан жұрттың жан айқайын кімге айтарын білмей, өздерімен-өздері шер тарқатып, босқа елдің артынан қарап мен тұрмын (Қ. Өзденбаева, Арман мен Алдан).

Әкеле қойды. *Жеп-жеңіл әкеле салды, тез-ақ алып келді.* Екі кесесін балаларыма ала салайын деп, сумкадан ақша алам дегенше апай лып етіп барып, қалтаға салып ә к е л е қ о й д ы (Қ. Өзденбекова, Коридордағы кемпір).

Қой көмекші етістігі жоғарыда берілген үш аналитикалық формалы тіркесте негізгі етістікке *іс-әрекеттің тез арада әрі жеңіл-желпі орындалу* мағынасын үстейді.

Сонымен, жоғарыда берілген материалдардан күрделі етістіктер мен аналитикалық формалы етістіктерді де осылайша мағыналарын ашып, сөздіктер құрастыруға болатындығын көреміз. Жоғарыдағы берілген

мысалдар сияқты көптеген тіркестерді (күрделі етістік және аналитикалық формалы етістік) мағынасын түсіндіріп, мағыналық ерекшеліктерін айқындай беруге болады. Бұл көмекші етістіктер тіркескен негізгі етістіктеріне қарай ондаған мағыналық реңке ие болуы мүмкін. Оған біз *-а сал, -а кет* аналитикалық форманттарының функционалды мағыналарына талдау жасағанда көз жеткізгенбіз. Алайда біздің мақсатымыз, күрделі құрамды тіркестердің семантикалық құрылымын ашу емес, оларды лексикографиялауға қатысты болғандықтан, мағыналық талдауларды қысқаша ғана бердік.

Н. Оралбаева, Б. Қасым пікірлері бойынша, қазақ тіліндегі қимыл мәнін білдіретін күрделі сөздерді етістіктің аналитикалық форманттары мен күрделі етістіктерге бөліп тану керек. Бұл пікір қазақ тіл білімінде қолдау да тауып келеді. Ғалымдар пікірінше, *оқып шықты* – етістіктің аналитикалық форманты болса, *кіріп шықты* – күрделі етістік. Алғашқысында оқу қимылының өту сипатын білдірсе, екіншісінде кіру және шығу қимылынан тұратын біртұтас әрекетті білдіреді дейді. Етістіктің аналитикалық форманттары грамматикалық мағына үстеуіне қарай қазір функционалды грамматикада қимылдың өту сипаты (аспектуалдылық) категориясының (өрісінің) тілдік құралдары болып табылады. Демек, қимыл мәнді күрделі сөздердің ішінде лексикалық және грамматикалық мағына үстеуіне қарай әртүрлі құбылыстар бар екендігін көреміз. Осы орайда күрделі етістіктердің сөзжасам мен формажасамға қатысы түбегейлі шешімін таппай келеді. Сонымен қатар қимыл мәнді күрделі сөздердің күрделі етістік біртұтас лексикалық бірлік (*кіріп шықты, барып келді, апарып берді, шығарып әкелді*) ретінде танылатын болса, оларды түсіндірме сөздіктерге енгізу де қажет не арнайы сөздігін құрастыру керек деп санаймыз. Мұндай сөздік өзге ұлт өкілдеріне қазақ тілін үйретуде аса қажеттігі дау тудырмайды.

Қазақ тілі сөздіктерінде күрделі етістіктер сөздіктердің ешбіріне енбеген. Сондықтан біз жоғарыда берілген етістікті тіркестердің лексикографиялануын басшылыққа алып, көмекші етістіктер/тірек компоненттер арқылы жасалған күрделі етістіктерді лексикографиялау мүмкіндіктерін қарастырамыз. Төменде бірнеше күрделі етістіктің лексикографиялық құрылымына тоқталмақпыз. Ал жинаған материалдарымыздың толық көлемін өзіміз құрастыратын «Сөздікте» (Қосымшада) береміз.

Көмекші етістіктер арқылы жасалған күрделі етістіктер көбінесе *өзінің тура мағынасында жұмсалғанда* екі қимылдың кесіндісінің бірі болып, сөзжасамдық күрделі етістіктер жасайды. Мысалы:

Алып шықты. а) *Затты, нәрсені қолына алып не бірге ертіп сыртқа шығарды.* Ал енді ыдыс-аяқ салынған сандық ашылғанда бір каробка пышақтарды а л ы п ш ы қ т ы (Қ. Өзденбаева, Асықты көрпе). Мәди қызды

байлаудан босатып есік алдына а л ы п ш ы қ т ы да, шашынан сипап көзінің жасын сүрте бастады (Ә. Әбішев, Жаралы сұңқар). ә) *Бір жұмысты өзі не өздерінің күшімен бітірді, нәтижеге қол жеткізді.* Жарыста өз командасын қалайда а л ы п ш ы ғ а т ы н (Ауызекі).

Барып шықты. *Бір жерде болып, қайта кетті, біреудің үйіне соғып кетті.*

Кіріп шықты. *Бір жерге жолай соғып кетті.* Үлкен кісі үйіне к і р і п ш ы қ т ы (Қ. Түменбаев, Ағаш ескерткіш).

Айтып келді. *Бір нәрсе туралы хабардар етті, естігенін келген жеріне жеткізді.*

Барып келді. *Бір жерде болып, қайта оралды, жолсапардан қайтты.* Жаппар мынау қолға ұстар дәнеңесі жоқ мөп-мөлдір, шегіне шетіне жетіп болмайтын тұлдыр көкке қарай б а р ы п к е л д і (Ә. Кекілбаев, Мұнара).

Әкеліп берді. *Бір затты алып, біреуге ұстатты.*

Апарып берді. *Бір затты біреуге не бір жерге жеткізді.* Онда біздің жұмысымыз жоқ, жоғалыңдар, – деп апайлар дорбаны апарып берді (Қ. Өзденбаева, Додаға түскен дорбалар).

Жоғарыда *шық, кел, бер* көмекші етістіктері арқылы жасалған күрделі етістіктер берілген. Аталған көмекші етістіктер немесе басқа да көмекші етістіктер/тірек компоненттер күрделі етістіктер (сөзжасамдық) жасағанда, біртұтас қимылдың кесіндісі ретінде көбінесе өздерінің тура мағынасында жұмсалады.

Қазақ тілін өзге ұлт өкілдеріне оқытуда аналитикалық формалы етістіктердің де түсіндірме, аударма сөздіктерін құрастыру керек болады. Өйткені аналитикалық форманттар, көмекші етістіктер мағынасы грамматикаларда, оқулықтар мен оқу құралдарында жазылып, оқытуда үйретіліп жатқанмен, қазақ тілін оқыту әдістемесінде көмекші етістіктер семантикасы түсінуге, түсіндіруге қиын күрделі мәселе болып отыр. Осы орайда аналитикалық формалы етістіктер тілде сөзжасамдық құбылыс ретінде танылмаса да, оның лексика-грамматикалық мағынасын түсіндіретін құрал (сөздік) дайындау тіл үйренуде, сонымен қатар әртүрлі аударма жұмыстарын жүзеге асыруда маңызы зор.

Енді төменде аналитикалық формалы етістіктерді лексикографиялауға қатысты мысалдар келтіреміз.

Танысып шықты. *Бір нәрсе туралы ақпарат алуды аяқтады, бітірді.* Тұрғанбике: Ий, Тоқтағали. Сенің жеке іс-қағаздарыңмен т а н ы с ы п ш ы қ т ы м (М. Ақмырзаұлы, Партизан).

Шолып шықты. *Бір қарап өтті.* Жамбастап жатып ап, өзі екі ай тұрған мекенді қасқыр көзімен бір ш о л ы п ш ы қ т ы (Қ. Түменбаев, Қара қазан).

Оқып шықты. *Оқып бітірді, аяқтады.* Текежан ол берген бір жапырақ қағазды ішінен о қ ы п ш ы қ т ы да, тісін шықыр еткізді, бірақ өңінде өзгеріс жоқ (Ә. Әбішев, Жаралы сұңқар).

Шық етістігі негізгі етістіктерге тіркесіп, үш аналитикалық формалы етістікте де *іс-әрекеттің біткенін, аяқталғанын* білдіретін мағына үстейді.

Бастала қойды. *Көп күттірмей, тез арада басталып кетті, тез-ақ басталды.* Билеттегі орынды апайға беріп, «маған құдай жар болсын» деп қасына жалп ете қалдым, көпжасағыр концерт де көп ұзамай б а с т а л а қ о й д ы (Қ. Өзденбаева, Алып-ұшқан көңіл-ай!).

Сала қойды. *Оп-оңай орналастырды, жеңіл, тез-ақ салды.* Бұрын 20 теңге беріп, арбамен әкеліп, автобуска с а л а қ о я т ы н заттарын енді таксимен тасып, торыққан жұрттың жан айқайын кімге айтарын білмей, өздерімен-өздері шер тарқатып, босқа елдің артынан қарап мен тұрмын (Қ. Өзденбаева, Арман мен Алдан).

Әкеле қойды. *Жеп-жеңіл әкеле салды, тез-ақ алып келді.* Екі кесесін балаларыма ала салайын деп, сумкадан ақша алам дегенше апай лып етіп барып, қалтаға салып ә к е л е қ о й д ы (Қ. Өзденбекова, Коридордағы кемпір).

Қой көмекші етістігі жоғарыда берілген үш аналитикалық формалы тіркесте негізгі етістікке *іс-әрекеттің тез арада әрі жеңіл-желпі орындалу* мағынасын үстейді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Сонымен, жоғарыда берілген материалдардан күрделі етістіктер мен аналитикалық формалы етістіктерді де осылайша мағыналарын ашып, сөздіктер құрастыруға болатындығын көреміз. Жоғарыдағы берілген мысалдар сияқты көптеген тіркестерді (күрделі етістік және аналитикалық формалы етістік) мағынасын түсіндіріп, мағыналық ерекшеліктерін айқындай беруге болады.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 15 томдық.
- 2 Қазақ сөздігі. – Алматы, 2013.
- 3 **Байтұрсынов, А.** Тіл тағылымы. – Алматы : Ана тілі, 1992. – 444 б.
- 4 **Жұбанов, Қ.** Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы, 1966. – 362 б.
- 5 **Маманов, Ы.** Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы : Арыс, 2007. – 482 б.
- 6 **Оралбаева, Н.** Қазіргі қазақ тіліндегі етістіктің аналитикалық форманттары. – Алматы, 1979. – 136 б.

7 **Қасым, Б.** Қазіргі қазақ тіліндегі күрделі етістіктер: филол.ғ.докт. ... дисс. – Алматы, 2002. – 25 б.

8 **Жолшаева, М.** Аспектталды семантика: форма және мазмұн: филол. ғыл. докт. ... дис. – Алматы, 2009. – 280 б.

Материал 31.10.19 баспаға түсті.

A. Mursal

Лексикография сложно-составных глагольных сочетаний

Факультет филологии и мировых языков,
Казахский Национальный университет имени аль-Фараби,
г. Алматы, 050000, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 31.10.19.

A. Mursal

Lexicography of complex-compound verb combinations

Faculty of Philology and World Languages,
al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan.
Material received on 31.10.19.

В статье рассматриваются возможности лексикографирования сложных глаголов и аналитических форм глаголов. Выявляются семантические функции вспомогательных глаголов/постпозитивов и даны дефиниции некоторым сложным глаголам и аналитическим формам глагола.

The article deals with the possibilities of lexicography of complex verbs and analytical forms of verbs. The semantic functions of auxiliary verbs / postpositives are revealed and definitions are given to some complex verbs and analytical forms of the verb.

ГРНТИ 070'76.1,539

С. Ж. Мухаметкалиева

магистр социальных наук, ст. преподаватель, Гуманитарно-юридический факультет, кафедра «Журналистики и переводческого дела», Университет «Туран», г. Алматы, А30F4H3, Республика Казахстан
e-mail: vip.muhametkalieva@mail.ru

ПРОБЛЕМЫ И ВОПРОСЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЦИФРОВОГО ТЕЛЕВИДЕНИЯ

В данной статье автор определяет цифровизацию как переход на «цифровое вещание», который связан на самом деле с обеспечением конституционного права граждан на информацию.

Автор отмечает, что во всем мире, особенно в еще развивающихся и отсталых странах первой и важнейшей задачей, решаемой с переходом на цифру, должна стать ликвидация информационного неравенства между периферией и центром, между крупными городами и отдалёнными селами. Это неравенство называется в международных документах «цифровым разрывом».

Актуальность статьи в том, что автор выделяет основные направления и решение проблем и вопросов связанные с цифровым телерадиовещанием.

Ключевые слова: цифровое вещание, информационное неравенство, документ, цифровой разрыв, телерадиовещание.

ВВЕДЕНИЕ

На сегодняшний день вопрос перехода на цифровое телерадиовещание в Казахстане обсуждается с 1997 г. Данное новшество, бесспорно, изменит качество предоставляемых информационных услуг и создаст конкурентоспособность отечественного телевидения.

Правительство в рамках решения данной проблемы в Астане провело ряд международных конференций, одна из них на тему «Внедрение и развитие перспективных технологий радиосвязи и цифрового вещания – основа дальнейшего развития телекоммуникационного рынка Казахстана».

На конференции были обсуждены пути и возможности и сама необходимость перехода телерадиовещания на цифровой формат.

На встрече Председатель Комитета информации Министерства информации и коммуникаций РК Нукежанов Е. Б. рассказал о преимуществах цифрового телерадиовещания и перспективах его внедрения в Казахстане:

«Сейчас наше телевидение вещает в аналоговом формате. На трансляцию одного телевизионного канала требуется один радиоканал шириной 8 МГц. При внедрении цифрового телевидения в одном таком канале можно транслировать от 8 до 20 телевизионных программ. То есть налицо экономия радиочастотного спектра. К тому же каждой телерадиокомпания нет необходимости ставить свое передающее оборудование. Можно будет поставить один передатчик, который будет транслировать все наши каналы, которые сейчас передаются в аналоговом формате, а эксплуатировать его будет один оператор. Экономия будет и в отношении частот, и в отношении затрат тех же телерадиокомпаний. Чтобы перейти в новый формат, им не нужно будет покупать новый передатчик, обеспечивать население устройствами, принимающими цифровой сигнал (settopbox). Эти вопросы будет решать одна компания, которая будет заниматься эксплуатацией цифровой сети. Кроме того, с внедрением цифрового телевидения на 25 % увеличится дальность охвата эфира при сохранении мощности сигнала. Ну и, само собой, качество будет гораздо лучше» [<https://www.youtube.com/watch?v=ZvMaZKSAM8I>].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Цифровизация, то есть переход на «цифровое вещание» связан на самом деле с обеспечением **конституционного права граждан на информацию**.

Социальное значение перехода на «цифру» огромно. К тому же, общенациональный частотный ресурс для любой страны не менее важен, чем, скажем, нефтегазовый или золотовалютный, и распорядиться им надо для пользы страны и его народа.

Во всем мире, особенно в еще развивающихся и отсталых странах первой и важнейшей задачей, решаемой с переходом на цифру, должна стать **ликвидация информационного неравенства** между периферией и центром, между крупными городами и отдалёнными селами. Это неравенство называется в международных документах «цифровым разрывом».

Цифровизация охватывает не только теле и радиовещание, но всю систему телекоммуникаций. И телекоммуникации, и телевещание очень важны для любой страны. Телевидение – источник общественно значимой информации, совершенно необходимый любому правительству для влияния на умонастроения граждан и нужный всем гражданам для принятия важных и осознанных решений для демократического самоуправления [2, с. 18].

Смотрит ТВ подавляющее большинство населения, а телекоммуникации предлагают полезные услуги и являются очень прибыльным и эффективным бизнесом.

Переход на цифровое вещание – это не только технический, а важнейший социальный, культурный, экономический и политический вопрос.

Процессы вокруг перехода на цифровое вещание напоминают те же процессы, которые когда-то наблюдались при переходе с черно-белого вещания на цветное вещание. Тогда тоже говорили, что «даже если будем вещать на цветном формате, то нет у населения достаточного количества цветных телевизоров». Сейчас говорят, что «мало еще цифровых телевизоров». Тогда говорили, что если население и купит цветные телевизоры, то мало цветных фильмов и программ. Сейчас так говорят о недостатке цифровых телеканалов и их продуктов.

Сегодня мы понимаем, насколько было нужное и революционное решение перейти на цветное вещание. Точно также переход на цифровое вещание требует политической воли и усилий. Но он необходим и неизбежен.

Весь мир переходит на «цифру» и отставать губительно для развития любой страны. Когда-то узбекский писатель Абдулла Каххар серьёзно шутил: «Если у всего города часы на пять минут отстают, а только твои часы ходят правильно, то какой толк от твоих часов – ведь все живут по другим измерениям?!» [3, с. 18]. Таким образом, придется шагать всем миром и интегрироваться в это движение в сторону цифровизации.

Цифровое вещание позволит увеличить количество теле- и радиопрограмм на всей территории любой страны, при этом значительно сокращая потребление электроэнергии для их передачи. Мир не стоит на месте. Развитые страны завершают переход на цифровые технологии телевизионного вещания.

Такой подход позволяет значительно повысить качество оказываемых услуг телевизионного вещания и увеличить количество принимаемых населением телевизионных программ в рамках имеющегося частотного ресурса.

Развитие цифрового телевизионного вещания идет по пути естественной конвергенции с другими информационными и телекоммуникационными технологиями. Переход на цифровое телевизионное вещание обеспечивает прием телевизионных программ в движущемся транспорте, а также на мобильные устройства. Это открывает новое направление в телевидении, которое близко примыкает и фактически сливается с мобильной связью третьего и последующих поколений.

Развитие цифрового телевизионного вещания позволит резко увеличить число доступных программ, устранить диспропорции в охвате населения многопрограммным ТВ вещанием, обеспечить гарантированный равноправный доступ всего населения страны к информационным ресурсам, повысить качество изображения и звукового сопровождения телепрограмм.

Внедрение системы цифрового телевизионного вещания связано с необходимостью более полного удовлетворения населения информационными ресурсами посредством реформирования сети ТВ вещания в современную устойчиво функционирующую и обладающую потенциалом саморазвития в рыночных условиях отрасль экономики.

Цифровое телевизионное вещание также обеспечит более эффективное использование радиочастотного ресурса, увеличение числа транслируемых в эфире программ, введение интерактивного вещания, оказание дополнительных услуг населению.

Преимущества цифрового телевидения.

1 Цифровое телевидение – это новый способ кодирования и передачи сигнала. Звук и картинка, полученные от телеканала, превращаются в биты информации и посылаются через спутник, эфир, телефонную линию или кабель. Потом с помощью цифрового сет-топ бокса этот сигнал раскодируется и снова превращается в изображение и звук. Причём вопрос качества сигнала снимается раз и навсегда: картинка либо есть, либо нет. А её качество всегда будет неизменно высоким.

2 Телевизионные цифровые каналы имеют намного большую пропускную способность, чем аналоговые. В каждом таком канале, а всего их окажется около десяти, в свою очередь, будет по восемь-десять программ. То есть, говоря языком привычных технологий, каждый зритель сможет спокойно выбирать из сотни программ.

Цифровое телевидение даст толчок для развития новых рынков услуг и новый виток маркетинговой борьбы каналов. Например, кроме увеличения количества программ, зрители получают возможность смотреть фильмы «под заказ», любимые передачи в удобное время, пользоваться высокоскоростным Интернетом, заказывать товар в электронных магазинах, не отходя от телевизора и т.д. И те, кто успеет лучше других подготовиться к переходу на цифру, выиграют не только в рейтингах, но и в деньгах.

3 Качественная передача изображения и звука – гораздо более четкое изображение, отсутствие шумов и помех свойственных телевидению.

Возможность использовать различные форматы экрана и изображения. Например, широкоэкранный формат 16:9 и Высокое Разрешение (так называемое телевидение высокой четкости HD – High Definition).

4 Большая экономия эфирного пространства: в спектре частоты одного аналогового телеканала можно при помощи одного цифрового передатчика (DVB-T) транслировать одновременно до 12 различных цифровых телеканалов и всевозможную дополнительную информацию и услуги (электронную программу передач (EPG), супертелетекст, Интернет, электронную почту, мультимедийные приложения, радио и т.п.) [4, с. 57].

5 Возможен мобильный прием программ, например с движущихся транспортных средств.

6 Современное Цифровое Вещание предоставляет телезрителю возможность **смотреть иностранные телеканалы**, которые до сих пор были доступны лишь абонентам кабельных и спутниковых операторов. Для просмотра этих каналов следует заключить договор с оператором платных услуг Цифрового Вещания, подобный договору с оператором кабельного или спутникового телевидения, и платить месячную плату.

7 Цифровое ТВ также означает оперативный приход интерактивности (обратной связи со зрителем), которая включает маркетинговые и социологические опросы, голосование в конкурсах, образовательные программы, новый, качественно иной уровень ТВ-продаж и пр.

Вместе с тем аналитики, как указывает, например Cnews.ru, полагают, что полный переход на цифровое телевизионное вещание в России потребует не менее 12–14 лет при замене всего парка телевизионных приемников у населения.

Нужно отметить, что переход на цифровое вещание призван благоприятно влиять на процесс лицензирования вещания.

Соответственно, переход на цифровое вещание – это закономерный процесс развития телевидения.

Несмотря на все преимущества цифрового наземного вещания и желание не отстать от других, невозможно в одночасье перейти от «аналога» к «цифре», выключив одно вещание и включив другое. Это сложный процесс, не только с технической и экономической точек зрения, но и с точки зрения общественного восприятия, процесс, требующий разумных подходов и тактически верных решений.

Полностью на цифровое телевидение переходят в скором времени почти все развитые страны, в них разработаны соответствующие концепции по переводу телевизионного вещания на цифровые стандарты.

Вопросами перехода на цифровое вещание занимаются во всемирном масштабе. **Принимаются международные документы.** Всемирная встреча на высшем уровне по вопросам информационного общества (ВВУИО), Тунисский этап, на своем ежегодном пленарном заседании 19 марта 2018 года приняла следующий Документ (WSIS-05/TUNIS/DOC/7).

Во встрече участвовали и страны Центральной Азии. Как отмечено в данном документе: «**Мы, представители народов мира**, собрались в Женеве, с тем чтобы вновь выразить безусловную поддержку Декларации принципов и Плану действий. **Мы вновь подтверждаем** наше стремление и решимость построить ориентированное на интересы людей, открытое для всех и направленное на развитие информационное общество на основе целей

и принципов Устава Организации Объединенных Наций, международного права и принципа многосторонних отношений, соблюдая в полном объеме и поддерживая Всеобщую декларацию прав человека, с тем чтобы люди во всем мире могли создавать информацию и знания, иметь к ним доступ, пользоваться и обмениваться ими, для того чтобы в полной мере раскрыть свой потенциал и реализовать согласованные на международном уровне цели и задачи в области развития, включая Цели в области развития, сформулированные в Декларации тысячелетия».

«Мы признаем, – говорится в «Тунисских обязательствах», – что свобода выражения мнений и свободный поток информации, идей и знаний имеют существенное значение для информационного общества и благоприятствуют развитию...»

Мы вновь подтверждаем обязательства, принятые в Женеве, и основываемся на них, сосредоточив внимание на финансовых механизмах для преодоления «цифрового разрыва», на управлении использованием Интернет и связанных с этим вопросах, а также на последующей деятельности и выполнении решений, как это указывается в Тунисской программе для информационного общества.

Мы вновь подтверждаем нашу решимость добиться того, чтобы каждый мог воспользоваться возможностями, которые могут предоставить ИКТ, напоминая, что правительства, а также частный сектор, гражданское общество» [[https://www.itu.int/net4/wsis/forum/2018/Pages/ Register#intro](https://www.itu.int/net4/wsis/forum/2018/Pages/Register#intro)].

ВЫВОДЫ

Переход на цифровое телевидение – это объективная реальность развития общества и современных технологий. Цифровое Вещание – это телевидение нового поколения, которое предлагает больше возможностей (больше каналов, лучшее качество изображения и звука, электронную программу передач, которая выводится на экран одним нажатием кнопки (EPG – Electronic Programme Guide), выбор языка субтитров и множество других нововведений).

В отличие от аналогового телевидения, где транслируется определенное изображение и звук, в Цифровом Вещании все сигналы от студии до телезрителя передаются в кодировке. Благодаря этому Цифровое Вещание более гибкое и имеет целый ряд важных преимуществ по сравнению с аналоговым телевидением.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 **Нукежанов, Е.** Форум региональных СМИ, проходящем в рамках медиа-недели «Astana Media Week» <https://www.youtube.com/watch?v=ZvMaZKSAM8I>

2 **Сыздыков, Д.** Внедрение цифрового телевидения в Казахстане запланировано на начало 2011 года. – Астана, «Казинформ». – 2010.

3 **Каххар, А.** Сказки о былом: повести и рассказы: перевод с узбекского, составитель К. Каххарова. – М. : Художественная литература, 1987. – 317 с.

4 **Уоткинсон, Дж.** Пособие для инженеров по цифровому сжатию. Пер. на русский язык ЗАО «Снелл и Уилкинс», – М. : 2015. – 64 с.

5 Форум Всемирной встречи на высшем уровне по вопросам информационного общества 2018 года (штаб-квартира МСЭ, Женева, 19–23 марта 2018 г.) [https://www.itu.int/net4/wsis/forum/2018/Pages/ Register#intro](https://www.itu.int/net4/wsis/forum/2018/Pages/Register#intro)

Материал поступил в редакцию 31.10.19.

С. Ж. Мухаметкалиева

Цифрлы телевиденині пайдалану мәселелері мен сұрақтары

Гуманитарлық-зан факультеті,

«Туран» Университеті,

Алматы қ., А30F4H3, Қазақстан Республикасы.

Материал 31.10.19 баспаға түсті.

S. Zh. Mukhametkaliyeva

Problems and questions of the use of digital television

Humanitarian-Legal Faculty,

University of TURAN,

Almaty, A30F4H3, Republic of Kazakhstan.

Material received on 31.10.19.

Бұл мақалада автор цифрландыруды «сандық хабар таратуға» көшу ретінде анықтайды, ол азаматтардың ақпарат алу туралы конституциялық құқығын қамтамасыз етумен байланысты.

Автор бүкіл әлемде, әсіресе дамып келе жатқан және артта қалған елдерде, сандарға көшу арқылы шешілетін бірінші және ең маңызды міндет шеткі және орталық арасындағы, ірі қалалар мен алыстағы ауылдар арасындағы ақпараттық теңсіздікті жою болып табылады. Бұл теңсіздік халықаралық құжаттарда «цифрлық бөліну» деп аталады.

Мақала өзекті болып табылады, ол автордың негізгі бағыттарын айқындайды және цифрлық ТВ және радиохабарларға қатысты мәселелер мен мәселелерді шешеді.

In this article, the author defines digitalization as a transition to «digital broadcasting», which is actually connected with ensuring the constitutional right of citizens to information.

The author notes that all over the world, especially in still developing and backward countries, the first and most important task to be solved with the transition to numbers should be the elimination of the information inequality between the periphery and the center, between large cities and remote villages.

The relevance of the article is that the author identifies the main directions and the solution of problems and issues related to digital broadcasting.

ГРНТИ 16.21.07

Ж. Т. Оспанова

докторант PhD, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан
e-mail: zhanna19@list.ru

ИДИОЭТНИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИИ ПРОСТРАНСТВА (НА МАТЕРИАЛЕ РАЗНОСТРУКТУРНЫХ ЯЗЫКОВ)

В настоящей статье автор изучает когнитивные модели о пространстве и пространственных отношениях, проводит сопоставительное изучение фрагмента пространственной картины мира носителей казахского и немецкого языков. Рассматривается концепт «пространство» и другие концепты, раскрывающие его содержание и свойственные определенному языку и культуре на материале лексико-графических источников рассматриваемых языков. При анализе используются семантико-концептуальный и контрастивный методы. В виду того, что у каждого этноса возникает своя определенная концептуальная модель пространства, то отражение пространственной картины мира в каждом языке имеет свои идиоэтнические особенности и семантические объемы. По завершении статьи выявляются концептуальные метафоры, свойственные как обоим языкам, так и каждому в отдельности. Статья предполагает дальнейшее изучение вопросов концептуализации пространства с проведением углубленных исследований для понимания сущности концептуализации пространственного восприятия представителями казахского и немецкого этносов.

Ключевые слова: концептуализация, концепт «пространство», пространственные ориентации, концептуальная метафора.

ВВЕДЕНИЕ

В настоящей статье рассматриваются идиоэтнические особенности концептуализации пространства, представляющего собой одну из основных несущих конструкций образа мира, отраженного в языке.

В статье «пространство» выступает как концепт, который является универсальным, и который формирует базовые представления определенного

этноса о мире и получает вербализацию в языке. Концепт «Пространство», равно как и другие концепты, существующие постоянно или долгое время, можно причислить по Р. Лангакеру к «basic domains» – базовым, основным областям [1, с. 44–47], известным в европейской лингвистике как «концептуальные константы» [2, с. 200], несомненно, значимым для любого народа, в том числе для казахского и немецкого.

Пространство и пространственные отношения играют значительную роль в восприятии представителем определенного этноса окружающего его мира. Пространство, относящееся к одной из фундаментальных категорий философии, социологии, естествознания, физики и других наук, является одной из основополагающих категорий в языковой картине мира (далее ЯКМ). Пространство обобщает важнейшие свойства явлений окружающей действительности, способствует глубокому познанию человеком мира и представляет собой благодатную почву для сопоставительного изучения фрагмента пространственной картины мира казахского и немецкого языков.

В статье делается попытка выявления имплицитных представлений, в том числе когнитивных моделей, о пространстве и пространственных отношениях, являющихся одним из фрагментов казахской и немецкой ЯКМ.

В научной литературе имеется ряд основных трудов, положенных в основу изучения пространственной картины мира в языке (казахстанские ученые: К. К. Дуйсекова, Аухадиева З. Ж., Бахралинова А. Ж., ученые ближнего и дальнего зарубежья: Ю. Д. Апресян, В. Г. Гак, Р. Лангакер, С. Е. Никитина, В. А. Плунгян, О. Н. Селиверстова, Д. Лич, Л. Талми, В. Н. Топоров, Е. С. Яковлева, И. А. Невская, Л. А. Чинова и др.).

Ранее изучение категории пространства во фразеологических единицах в сопоставительном аспекте было осуществлено в работах на материале казахского и французского [2], казахского и немецкого [3], русского и немецкого [4], русского и английского [5], хакасского и тюркских языков Южной Сибири и ненецкого языка [6] и др.

При анализе материала мы руководствовались постулатами теории концептуальной метафоры Дж. Лакоффа и М. Джонсона [7], методами определения концептуальных метафор по А. А. Пинтовой [8] и В. А. Масловой, М. В. Пименовой [9, с. 131–136]. Кроме этого использовались методы сплошной выборки, концептуальный, семный и сопоставительный методы.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Общеизвестно, что познание человеком мира начинается с выделения из многообразия реальной действительности определенного предмета или объекта, наиболее значимого для него и на который направлено

его мышление. Предметом или объектом может являться все то, на что направлена человеческая мысль. Возможность такого выделения объясняется тем, что между предметами имеется объективная граница – в нашем случае – пространственная.

Как отмечает К. К. Дуйсекова, пространственно-временные ориентации представляют собой значительный интерес в виду того, что они, функционируя внутри общего географического и культурного пространства, способствуют созданию существенно различающихся представлений о месте человека как в мире и обществе, так и в его социально-экономическом фундаменте [2, с. 204], с чем мы полностью согласны.

Чтобы понять причину предпочтения и развития концептов, раскрывающих пространственные отношения, а также способы концептуализации пространства рассматриваемых культур, следует также учитывать историко-географические особенности, оказавшие влияние на психологию, язык, перцептивный опыт данных этносов и способствовавшие появлению определенных идиоэтнических установок и ценностей.

Как известно, метафоры пространства не только рефлектируют прошлую и настоящую действительность, но также оказывают воздействие на видение этносом пространства и структурируют их взгляд на него. Видение мира в его наиболее общих аспектах, следовательно, построение пространственных моделей посредством концептуальных метафор, зависит первоначально от реального способа бытия людей, от их реальных корней существования. Так, к примеру, у тюркоязычных, монголоязычных и тунгусо-язычных народов пространственное восприятие и понимание связаны прежде всего со спецификой особых условий жизни и типа традиционного хозяйства. Некоторыми учеными выделяются следующие представления пространства данных народов: 1) соллярное – по положению солнца; 2) антропоцентрическую ориентацию; 3) по течению рек: «вверх по течению», «вниз по течению»; 4) по направлению склонов хребтов в отношении солнца [6, с. 7].

В силу того, что концепт «пространство» имеет сложную, объёмную, многоуровневую структуру, представляется целесообразным комплексное исследование его семантики. Такое исследование должно включать в себе анализ лексикографических источников, анализ языковых единиц и примеров из художественной литературы с учётом экстралингвистических факторов и оснований, повлиявших на концептуализацию пространства в рассматриваемых языках, что позволит раскрыть основную сущность исследуемого концепта «пространство».

Для начала необходимо обратить внимание на некоторые семантические особенности при толковании концепта «пространства» в словарях.

Так, «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі» («Казахский толковый словарь») дает этому концепту следующее определение: «Кеңістік: а) ашық жер, кең алқап; б) аумақпен, көлеммен белгіленетін материяның өмір сүру формасы» [10, с. 385] («Пространство: а) открытое место, широкое поле, равнинная местность, лощина; б) форма существования материи, определяемая величиной, масштабом, территорией»).

Казахско-русский словарь содержит следующий перевод понятия «Кеңістік»: а) пространство; б) равнина, простор. А словосочетание *аспан кеңістігі*, где «аспан» означает «небо», переводится как «небесное пространство», «синева неба» [11, с. 399]. Появление этого сочетания совершенно не случайно, это можно обосновать тем, что, пространство для казахов представляет собой *кең дала* («просторная степь»), это просторы, которые заканчиваются за линией горизонта, именуемой *көкжиек* («горизонт», букв. «край неба»). В переводе с русского на казахский «пространство», помимо значения *кеңістік* имеет несколько других вариантов: а) бос орын («свободное место», «пустырь»), бостық («незанятость»), бос аралық («свободное пространство»), жер ауданы («пространство в значении земельная площадь»), орасан кең жер көлемі («огромное пространство») [12, с. 782]. Само слово *кеңістік* содержит в корне лексему *кеңіс*, что означает «простор», «свобода», что отражает кочевнический характер восприятия пространства представителей казахской культуры.

Далее мы находим определение лексем, раскрывающих концепт «пространство» – «алқап», «өлке». Например, «алқап» описывается в указанном толковом словаре как «бір шетімен бір шетіне көз жеткісіз кең өлке» [10, с. 41] («просторный, бескрайний край, район, необъятный глаз с одного края до другого края»), а в Казахско-русском словаре дается следующая дефиниция *алқап* – равнинная местность, широкое поле, лощина» [11, с. 57]. «Өлке» переводится как «край, район» [11, с. 667], объясняется посредством «аймақ, өңір, атырап» [10, с. 652], которые, в свою очередь имеют следующие значения: *аймақ* – а) регион, зона, пояс; б) окрестность, территория; в) край; *өңір* – окрестность и *атырап* – окрестности, край, местность [11, с. 37, 670, 88].

Следовательно, в рассмотренных казахских лексикографических источниках выделяются следующие семы: «открытое место», «(равнинная) местность», «территория», «край», «земля», «широкий», «просторный», «необъятный», «свободный», «форма существования материи». На первый взгляд можно предположить, что для казахов «пространство» представляется как **открытое, ровное, просторное, широкое место, как территория, край или местность**, где проживает человек или другие обитатели природы,

а также олицетворяется с **просторами и свободой**, так как для казах-кочевника не свойственно ограничивать себя заборами, оградками от окружающего его пространства (степи).

Возможно, это связано с тем, что раньше казахи-кочевники, представляя образ кочевнической цивилизации, проживали преимущественно в степной местности, где взору были видны бескрайние поля, степи, равнины, где они чувствовали себя покорителями и хозяевами необъятных просторов, а также свободными людьми. Здесь уместно привести высказывание ученого – историка-культуролога Кодар А., выделявшего особый вид знания кочевников, именуемого «Степным знанием»: «...определенный строй мышления диктуется определенным образом жизни» [13, с. 133], имея в виду тюрков-кочевников, к которым относятся и казахи. Хотя, конечно, имелись и живописные места, где преобладали горные массивы, леса, озера и реки. Но степь для казаха имеет особое значение. Так, когда казахи говорят о степи, они приписывают ей определенные характеристики, пространственные: *кең дала* («бескрайняя степь»), *жазық дала* («равнинная степь»), *теп-тегіс дала* («ровная степь»), *мидай дала* («широкая степь»), *құлдан дала* («безлюдная голая степь») и оценочные: *Ұлы дала* («Великая степь»), *бетпақ дала* («голодная степь», «дикая безводная степь»). Однако, *дала* в казахском языке имеет и другие значения: «поле», «открытое место», «место вне дома» (улица, двор), например, *айдала* («необитаемое, безлюдное пространство, покинутая, заброшенная местность»). Производные от этого слова *даладай* означает «широкий», «большой», что еще раз наводит на мысль о том, что *дала* для казахов представляет собой нечто «необъятное» и больших размеров.

Локализация в пространстве представлена в концептах *жер* («земля»), *Атамекен* («отчизна, земля отцов, родной край»), *ел* («страна», «родина», «народ»), *туған жер* («место рождения»), *шаңырақ* («деревянный круг на вершине юрты, символизирующий дом, очаг, семью»), *ауыл* («село, родные места»), а также концепты *Жерұйық* («эдем, рай, земля обетованная»), *Жиделі-Байсын* (миф. «благодатная, священная, плодородная земля»), имеющие мифические основания. При этом *ауыл* это не просто топологически установленная территория, но и место, где человек провел свое детство, где он вырос, где живут его родные и одноклассники, это не только село, но и дома, школа, сад, родительский дом, также родной город. Это место, пропитанное историей и связано в первую очередь с детскими воспоминаниями.

Рассмотрим, как «пространство» понимается в немецких источниках. Так, в словаре Дудена *der Raum* («пространство») определяется как «zum Wohnen, als Nutzraum o. Ä. verwedeter, von Wänden, Boden und Decke umschlossener Teil eines Gebäudes; in Länge, Breite und Höhe fest eingegrenzte

Ausdehnung; (gehoben) für jemanden, etwas zur Verfügung stehender Platz; Kurzform für: Weltraum; geografisch oder politisch unter einem bestimmten Aspekt als Einheit verstandenes Gebiet; (Mathematik) Menge aller durch drei Koordinaten beschreibbaren Punkte; (Mathematik) Menge von Elementen, von deren spezielle Eigenschaften bezüglich einer Verknüpfung bzw. Abbildung man absieht («используемая в качестве жилого или подсобного помещения часть здания, огороженная стенами, полом, потолком; протяженность, не сильно ограниченная по длине, ширине и высоте; (литер.нем.яз) место, находящееся в распоряжении для кого-то; сокращенная для слова «космос»; область, понимаемая географически или политически в конкретном аспекте как единое целое; (матем.) множество точек, описываемых тремя координатами; (матем.) множество элементов, особые свойства которых относительно связей, в т.ч. преобразований, отображений, не учитываются») [14].

В словаре Варига помимо выше перечисленных значений *der Raum* – это также «Platz, Möglichkeit, etwas unterzubringen; geografisch zusammenhängendes Gebiet, Gegenstand» («место, возможность, чтобы разместить там что-либо; географически связанная область, объект») [15, с. 733].

Этимологическое происхождение *der Raum* («пространство») объясняется образованием от субстантивированного прилагательного *raum*: mhd. rüm(e), ahd. rümi ‘weit’, ‘geräumig’ (‘широкий, просторный, открытый: ср.верхненем. rüm(e), др.верхненем. rümi в значении ‘широкий’, ‘просторный’») [16, с. 680].

В дополнение приведем некоторые дефиниции из корпуса немецкого языка www.dwds.de, раскрывающие содержание концепта *der Raum* («пространство»): «etw., das (in der Vorstellung) von etw. (allseitig) begrenzt, umschlossen ist; der für die Aufnahme, Unterbringung von etw., jmdm. erforderliche Platz, freier, verfügbarer Platz; nicht genau begrenztes geographisches Gebiet, Gegend; Marxismus: grundlegende Existenzform der Materie, die unabhängig vom menschlichen Bewusstsein ist und deren jeweilige Eigenschaften von der Beschaffenheit der Materie abhängen; Mathematik: Gesamtheit von Elementen, die nach Entfernung und Umgebung in einem bestimmten Verhältnis zueinander stehen («нечто (в представлении) огражденное, закрытое, замкнутое (со всех сторон); свободное, имеющееся в наличии место, необходимое для приема, размещения чего-л., кого-л.; географическая область, местность, не имеющая четких границ; (марксизм) основная форма существования материи вне зависимости от человеческого сознания, свойства которой зависят от природы материи; (матем.) множество элементов, находящихся по расстоянию и положению в определенных отношениях друг к другу») [17]

Следовательно, в немецком языке можно выделить следующие семы: ‘место’, ‘невидимое, воображаемое огражденное место’, ‘просторный’,

‘широкий’, ‘географическая область, местность без четких границ’, ‘возможность для размещения чего-л.’, ‘место, находящееся в распоряжении’, ‘протяженность’, ‘космос’, ‘форма существования материи’. Видимо, для немцев характерно понимание пространства, в первую очередь, как невидимого, воображаемого, **огражденного или неогороженного места или местности** (акцент на наличие или отсутствие границ, возможно, объясняется тем, что в прошлом Германия многие века была территориально раздроблена на мелкие графства и не существовало единого центра); во-вторых, пространство рассматривается как **вместилище**, где можно расположить что-либо, либо заняться чем-либо (напр. *der Spielraum* «игровая комната», «место для игры»); в-третьих, пространство имеет **космические свойства** (напр. *der Weltraum* «космос», происхождение данного термина объясняют заимствованием из английского *space* как следствие развития американской космонавтики) и характеристику как «протяженность» *die Ausdehnung*, рассматриваемую в философском ракурсе.

Концепт «пространство» в немецком языке включает в себя также следующими концепты: *das Vaterland* («Отчизна, родина»), *die Heimat* («родина, отечество, родная сторона», *das Heim* («домашний очаг, родной дом, приют»). Однако при всем этом концепт *die Heimat* представляется не только как географическая территория, но и как место, созданное человеком и содержащее в себе отпечаток культуры. Включая в себя личные чувства, детские воспоминания и положительные эмоции, *die Heimat* содержит в себе сложно переводимые смыслы, связанные с чувственным восприятием, например, *die Sehnsucht* («тяга-тоска, чувство привязанности к месту, ландшафту, к «малой родине»), *die Geborgenheit* («чувство защищенности и безопасности») и *die Gemütlichkeit* («атмосфера уюта, комфорта в уютом месте»). Таким образом, *die Heimat* это еще и символ мира, защищенности, уюта и счастливого детства.

Как видно из предварительного анализа, в казахском и немецком языках общими являются семы ‘место’, ‘местность’, ‘географическая область’, ‘форма существования материи’, т.е. речь идет о физическом пространстве, которое также воспринимается «широким» и «просторным». Концепты ауыл и *die Heimat* связаны с детством, они эмоционально окрашены. Отличительным является восприятие пространства как ‘нечто открытого, необъятного’ в казахском языке и как ‘невидимого, воображаемого, огражденного, имеющегося в распоряжении для какой-либо деятельности или для чего-либо, для кого-либо’ – в немецком. Кроме того, можно отметить, что в немецкой, в отличие от казахской ЯКМ, пространство видится как «космос», «протяженность» и «возможность для размещения чего-л.». В казахском языке для этих понятий имеются свои термины, например, *ғарыш* («космос»), *әлем* («мир, свет, Вселенная»), *бүкіл әлем* («Вселенная,

мироздание», букв. «весь мир»), *жер жүзі, жер жүзі* («Вселенная, вся земля, весь мир, весь свет»); *ұзындық, созылыңқылық* («протяженность»).

Разумеется проведенное исследование на материале лексикографических источников не претендует на то, чтобы считаться исчерпывающим и предполагает дальнейшее углубленное изучение на конкретных примерах, чтобы понять всю совокупность метафорической концептуализации пространственного восприятия казахскими и немецкими этносами.

В процессе постижения данной константы (пространства) в сознании человека складывается так называемая концептуальная модель пространства, представляющая собой базовую когнитивную структуру, концептуальные метафоры (далее КМ), которые находят свое отражение в языке. Согласно когнитивной концепции Дж. Лакоффа и М. Джонсона, вся наша повседневная жизнь, включая язык, мышление и человеческую деятельность, пронизаны метафорами. Наша концептуальная система структурируется и определяется метафорами. Метафорична и вся наша понятийная система, которая выражается не только в вербальной или невербальной форме, но и проявляется в культурных обычаях [7, с. 25–27].

В рамках когнитивной лингвистики под КМ понимаются метафоры, способные создавать новые концепты исходя из уже сформированных ранее понятий [18, с. 65]; «устойчивые соответствия между областью источника и областью цели, фиксированные в языковой и культурной традиции данного общества» [7, с. 13]; «способ думать об одной области через призму другой» [19, с. 351]; основная ментальная операция, «способ познания, категоризации, концептуализации, оценки и объяснения мира» [20, с. 54]. Глубина КМ подчеркивается ее способностью «высвечивать» наиболее важные для изучаемого, обозначаемого концепта признаки [18, с. 72].

В настоящей работе единицами исследования являются словарные единицы языка, содержащие описание пространственных отношений, пространства, «обжитого» человеком (термин К. К. Дуйсековой). Они являются своего рода источником к пониманию категоризации и концептуализации пространства, так как их происхождение связано, в первую очередь, с повседневным житейским, историческим, культурным, духовным, перцептивным опытом людей, где определяется место человека в пространстве и место пространства вокруг и внутри человека, а во вторых, это связано с концептуальной моделью пространства, концептуальными метафорами, отраженными в исследуемых языках. Нас интересует, как метафоры помогали и помогают носителям рассматриваемых языков моделировать пространство, являющееся неотъемлемым и обязательным компонентом жизни любого этноса.

В результате предварительного анализа исследуемого материала можно выделить следующие КМ в казахском языке: **ПРОСТРАНСТВО**

– **ОТКРЫТАЯ МЕСТНОСТЬ** (дала, айдала, алқап, өлке, аймақ, жер ауданы), **ПРОСТРАНСТВО – ПРОСТОРЫ** (кең дала, байтақ дала, кең үй, кең жазық, бос аралық), в немецком языке: **ПРОСТРАНСТВО – (НЕ) ОГРАЖДЕННОЕ МЕСТО** (zwischen Tür und Schrank war ein schmaler Raum, unsere Wohnung hat drei Räume), **ПРОСТРАНСТВО – КОСМОС** (der Weltraum, kosmischer Raum), **ПРОСТРАНСТВО – ВМЕСТИЛИЩЕ** (der Spielraum), **ПРОСТРАНСТВО – УКОМНОЕ МЕСТО** (Gemütlichkeit). КМ, присущими для обоих языков являются **КМ ПРОСТРАНСТВО – РОДИНА ДЕТСТВА** (каз. ауыл, нем. Heimat), **ПРОСТРАНСТВО – ГЕОГРАФИЧЕСКАЯ РЕАЛЬНОСТЬ**, однако смыслы, входящие в состав этих концептов имеют разное семантическое содержание.

Будучи ограниченными регламентом настоящей статьи, не представляется возможным привести подробный анализ с примерами, результаты которого предполагается разместить более детально в дальнейших исследованиях.

ВЫВОДЫ

При изучении идиоэтнических особенностей концептуализации пространства и пространственных ориентаций следует учитывать историко-географические сведения, перцептивный опыт, особенности культуры и быта рассматриваемых этносов, способствовавшие появлению тех или иных идиоэтнических установок и ценностей.

В процессе постижения пространства в сознании каждого этноса возникает концептуальная модель пространства, которая находит свое отражение в языке. Восприятие мира, в том числе и пространства, концептуализируется через национально-культурную составляющую. Пространственные отношения описываются в казахском и немецком языках с помощью схожего и различного набора понятий, имеющего общие и отличительные семантические объемы, что находит свое отражение в пространственной картине мира рассматриваемых этносов.

Предпринятое исследование на материале лексикографических источников предполагает дальнейшее углубленное изучение на конкретных примерах, чтобы понять всю совокупность концептуализации пространственного восприятия казахским и немецким этносами.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Langacker, R. W. A overview of cognitive grammar // Topics in cognitive linguistics/ edition : B.Rudzka-Ostyn, Leiden, 1988. – P. 55. – ISBN 978-0-19-533195-0; 978-0-19-533196-7 (pbk.)

2 **Дуйсекова, К. К.** Фразеологическая картина мира французского и казахского языков (концептуально-лингвокультурологический опыт исследования). – дисс. ... докт. филол. наук : 10.02.20. – Алматы, 2006. – 300 с.

3 **Аухадиева, З. Ж.** Выражение пространственных отношений в немецком и казахском языках : автореферат дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04. – Алматы, 1996. – 25 с.

4 **Лаврищева, Е. В.** Способы репрезентации пространственных отношений (на примере соматических фразеологизмов в русском и немецком языках) // Вестник ВГУ Серия: Филология. Журналистика. – 2008. – № 2. – С. 57–59. – ISBN 1814-2958.

5 **Титова, М. П.** Репрезентация пространства в вербальной знаковой системе [Электронный ресурс]. URL: http://www.rusnauka.com/30_NNM_2012/Philosophia/4_119561.doc.htm (дата обращения: 09.02.2019)

6 **Чугунеева, А. Н.** Категория пространства в хакасском языке (в сравнительно-типологическом аспекте). Автореферат дисс. ... докт. филол. наук. – М. 2016. – 49 с.

7 **Лакофф, Дж., Джонсон, М.** Метафоры, которыми мы живем: перевод с англ. / Под ред. и с предисл. А.Н.Баранова. Изд. 3-е. – М. : Издательство ЛКИ, 2017. – 256 с. – ISBN 978-5-382-01790-7.

8 **Пинтова, А. А.** Концептуальная метафора во фразеологических единицах, репрезентирующих концепты «OLD» и «YOUNG» [Текст] / А. А. Пинтова // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. №12 (85): Аспирантские тетради: Научный журнал. – СПб., 2008. – С. 227 – 235. – ISBN 1992-6464.

9 **Маслова, В. А., Пименова, М. В.** Коды лингвокультуры : учеб. пособие / В. А. Маслова, М. В. Пименова. – 3-е изд., стер. – М. : ФЛИНТА : Наука, 2018. – 180 с. – ISBN 978-5-9765-2702-7 (ФЛИНТА), ISBN 978-5-02-039003-4 (Наука).

10 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы редакциясын басқарған Т. Жанұзақов. – Алматы : Дайк-Пресс, 2008. – 968 б. – ISBN 9965-798-99-0

11 Казахско-русский словарь: около 50 000 слов / Под ред. чл. Корр. НАН РК Р. Г. Сыздыковой, проф. К. Ш. Хусаина. – Алматы : Дайк-Пресс. 2008. – 962 с. – ISBN 9965-798-97-4.

12 Русско-казахский словарь: 70 000 слов / Под редакцией Н. Т. Сауранбаева, Г. Г. Мусаева, Ш. Ш. Сарыбаева, третье изд., перераб. и дополн. – Алматы : Дайк-Пресс, 2005. – 1152 с. – ISBN 9965-699-68-2.

13 **Кодар, А.** Степное Знание [Текст] : (очерки по культурологии) / А. Кодар. – Астана : Фолиант, 2002. – 204 с. – ISBN 9965-612-21-8.

14 Duden Online Wörterbuch. <https://www.dwds.de> (Дата обращения: 10.02.2019).

15 Wahrig. Wörterbuch der deutschen Sprache : [in neuer Rechtschreibung] / hrsg. von Gerhard Wahrig. Neu hrsg. von Renate Wahrig-Burfeind. München : Dt. Taschenbuch-Verl., 1997. – 1152 S. – ISBN 3-423-03366-5.

16 Duden. Das Herkunftswörterbuch. Etymologie der deutschen Sprache. 5., neu bearbeitete Auflage. Band 7. Dudenverlag. Berlin, Mannheim, Zürich. 2014. – 954. – ISBN 978-3-411-04075-9.

17 Digitales Wörterbuch der deutschen Sprache. <https://www.dwds.de> (Дата обращения: 10.02.2019).

18 **Опарина, Е. О.** Концептуальная метафора // Метафора в языке и тексте. – М. : Наука, 1988. – С. 65–77. – ISBN 5-02-010889-8.

19 **Ченки, А.** Семантика в когнитивной лингвистике // Современная американская лингвистика: Фундаментальные направления / Под ред. А. А. Кибрика, И. М. Кобозевой и И. А. Секериной. Изд. 2-е, испр. и доп. – М. : Едиториал УРСС, 2002. – С. 340–369. – ISBN 5-354-00057-2.

20 **Чудинов, А. П., Будаев, Э. В.** Вопросы когнитивной лингвистики. № 4 (013). 2007. – С. 54–57. – ISBN 1812-3228.

Материал поступил в редакцию 31.10.19.

Ж. Т. Оспанова

Кеңістіктің концептуалдауының идиоэтникалық ерекшеліктері (әртүрлі құрылымдық тілдердің материалдары негізінде)

Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы.

Материал поступил в редакцию 31.10.19.

Zh. T. Ospanova

Idioethnic peculiarities of conceptualization of space (on the material of different structural languages)

L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan.

Material received on 31.10.19.

Бұл мақалада автор кеңістік пен кеңістіктік қатынас туралы танымдық үлгілерді зерттейді, қазақ және неміс тілдерінің сөйлеушілерінің әлемдік кеңістіктік көрінісінің фрагментіне салыстырмалы зерттеу жүргізіледі. Лексико-графикалық негізінде материалдың мазмұнын және белгілі бір тіл мен мәдениеттің сипаттамасын анықтайтын «кеңістік» концепциясы мен басқа да ұғымдар қарастырылады. Талдау барысында семантикалық-

концептуалды және контрастты әдістер қолданылады. Әрбір этникалық топтың кеңістіктің өзіндік тұжырымдамалық үлгісі бар екенін ескере отырып, әлемдегі кеңістіктік көріністегі әр тілдегі көрініс өз идиоэтикалық ерекшеліктері мен семантикалық көлемдеріне ие. Мақаланың соңында екі тілге де, әрқайсысына да тән тұжырымдамалық концептуалдық метафоралар анықталды. Мақалада кеңістік концептуалдаудың мәселелерін әрі қарай зерттеу тереңдетіп, қазақ және неміс этносының өкілдерінің кеңістіктік қабылдау тұжырымдамасының мәнін түсіну үшін зерттеу жүргізіледі.

In this article the author studies the cognitive models about space and spatial relations, conducts a comparative study of a fragment of the spatial picture of the world of Kazakh and German speakers. On the material of lexical and graphic sources of the languages in question the author considers the concept of «space» and other concepts that reveal its content and which are inherent to a particular language and culture. Semantic-conceptual and contrastive methods are used in the analysis. Since each ethnic group has its own conceptual model of space, the reflection of the spatial picture of the world in each language has its own idioethnic peculiarities and semantic volumes. At the end the author of the article reveals conceptual metaphors inherent to both languages and to each of them separately. The article suggests further study of the issues of space conceptualization together with an in-depth research aimed at understanding the essence of conceptualization of spatial perception by representatives of the Kazakh and German ethnic groups.

ГРНТИ 16.21.39

Н. Е. Савчиц

к.ф.н., Казахский национальный аграрный университет, г. Алматы, 050022, Республика Казахстан
e-mail: savchits.natalya@mail.ru

К ВОПРОСУ О КАТЕГОРИИ МОДАЛЬНОСТИ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

В статье рассматриваются спорные вопросы изучения категории модальности в русском языке. Освещены различные взгляды на природу лингвистической категории модальности. В статье отмечается, что смешение лингвистической и логической модальностей, недостаточная изученность проблемы функционирования и взаимоотношений различных средств выражения модальности вызывает необходимость дальнейшего изучения данной лингвистической категории. В статье сделана попытка обобщить различные взгляды на природу и сущность категории модальности, а также внести некоторую ясность по основным вопросам, касающимся данной категории. В статье выявлены отличия логической и языковой, объективной и субъективной модальности. Представляется целесообразным рассматривать модальность как единую синтаксическую категорию, содержательно формируемую тремя значениями: модальным значением реальности/ирреальности, модальным значением достоверности/вероятности, модальностью предиката.

Ключевые слова: категория модальности, логическая модальность, лингвистическая модальность, субъективная модальность, объективная модальность.

ВВЕДЕНИЕ

Современная научная парадигма нацелена на выявление универсальных семантических категорий, позволяющих описывать принципиально различные системы. Именно такой категорией, которая пронизывает все уровни языковой системы и является категория модальности. Как важнейший элемент процесса познания действительности и ее научно-логического понимания на уровне сознания и форм мышления человека модальность представляет собой одну из наиболее сложных категорий, о природе, составе частных значений и средствах выражения которой высказываются различные,

порой противоречивые точки зрения. «Модальность представляет собой один из феноменов, которые наряду с бесспорностью своего существования в языке постоянно ускользают от более или менее четкого определения. Само понятие модальности охватывает широкий ареал явлений, служащих объектом изучения не только в различных отраслях лингвистики, но и в других науках, в первую очередь, философии и логике», – отмечает Р. Алсынбаева [1, 181]. Хотя категории модальности посвящено огромное количество работ, однако, как справедливо отмечает С. С. Ваулина, «смена ориентиров в современном языкознании, в фокусе внимания которого оказался человеческий фактор как важный экстралингвистический компонент языковых преобразований, потребовала, в свою очередь, пересмотра и корректировки традиционных (в значительной степени формальных) взглядов на различные языковые явления, в том числе и на модальность» [2, 8]. Именно модальность позволяет наиболее полно рассмотреть взаимосвязь между объективной реальностью и отношением человека к этой реальности, его месте и роли в этой реальности.

Отсутствие четкой концептуальной оформленности лингвистической категории модальности, смешение лингвистической и логической модальностей, недостаточная изученность проблемы функционирования и взаимоотношений различных средств выражения модальности вызывает необходимость дальнейшего изучения данной лингвистической категории. Будет уместной, как нам представляется, попытка обобщить различные взгляды на природу и сущность категории модальности, а также внести некоторую ясность по основным вопросам, касающимся данной категории.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Теоретические посылки онтологической сущности языковой модальности уходят корнями в философию и являются продуктом модальной логики. Широко известно, что основными составляющими процесса познания являются чувственное познание (ощущение, восприятие и представление) и рациональное (мышление в разнообразных формах – понятиях, суждениях, умозаключениях и т.д.).

Логическая модальность – один из существенных признаков суждения как высшего уровня познания, уровня абстрактного мышления и логической формы отражения и познания объективного мира.

В формальной логике существует две точки зрения на модальность суждения:

а) в зависимости от характера отражаемых в содержании суждений, объективных связей суждения по модальности делятся на проблематические (возможности), ассерторические (действительности), аподиктические (необходимости);

б) в зависимости от степени достоверности содержания мысли суждения по модальности делятся на достоверные и вероятные.

Общим для указанных трактовок логической модальности является соотнесенность содержания суждения с объективной действительностью (в плане модуса существования – возможность, действительность, необходимость; в плане истинности/ложности суждения – достоверность, вероятность). Логическая модальность, выражающая суждения с точки зрения действительности, необходимости и возможности, – это мировоззренческая категория, исключающая абстрактную субстанциональность, которая «определяется научно аргументированными законами о природе и обществе, исключаящими какие-либо априорные суждения, тем более граничащие с абсурдом» [3, 6]. Анализ современного состояния научной лингвистической литературы по вопросам модальности показал, что, по мнению большинства языковедов, в основе лингвистической модальности лежит понимание модальности как отношение содержания высказывания к действительности с точки зрения говорящего.

Таким образом, логическая модальность, предопределившая открытие модальности языковой, не может рассматриваться как ее аналог (с позиции объективности), поскольку «принятые в логике модальные квалификации суждения с точки зрения действительности, необходимости и возможности не могут служить ориентиром для лингвистической концепции модальности, так как они не только не исчерпывают семантического диапазона реализуемых в естественном языке средств объективизации изложения, но даже не воспроизводят той гаммы смысловых оттенков, которая связана только с уточнением степени достоверности суждения» [4, 87] или ее антипода (с позиции субъективности), так как модальные средства языка, сгруппированные в системные классы значений, воспринимаются носителями данного языка как логически обоснованные.

«Каждый язык располагает специфическими, свойственными только данному языку средствами для выражения любой из понятийных категорий. Если в логике мы находим только два – три вида модальности, то в языке, как известно, модальность приобретает и манифестирует иное содержание, чем в логике. Лингвистика выделяет целый ряд различных степеней и оттенков этих категорий на основании исследования семантики лингвистических форм» [5, 88–89].

Благодаря чрезвычайно широкому диапазону этой категории, модальность понимается и определяется учеными самым различным образом. Разграничение языковой модальности и логической связано в лингвистической науке с разграничением языковой категории предложения и логической категории суждения. Первооткрывателем изучения модальности

в зарубежном языкознании является Ш. Балли. Он утверждал, что «нельзя придавать значение предложению высказыванию, если в нем не обнаружено хоть какое – либо выражение модальности» [6, 280]. Ш. Балли считал, что в любом высказывании реализуется противопоставление фактического содержания (диктума) и индивидуальной оценки излагаемых фактов (модуса). Балли определяет модальность как активную мыслительную операцию, производимую говорящим субъектом над представлением, содержащимся в диктуме.

В отечественном языкознании толчком для изучения категории модальности послужило учение академика В. В. Виноградова, который рассматривал модальность как семантическую категорию широкого объема. Академик В. В. Виноградов писал: «Так как предложение, отражая действительность в ее практическом общественном осознании, естественно, выражает отнесенность (отношение) содержание речи к действительности, то с предложением, с разнообразием его типов тесно связана категория модальности. Каждое предложение включает в себя, как существенный конструктивный признак, модальное значение, то есть содержит в себе указание на отношение к действительности. Любое целостное выражение мысли, чувства, побуждения, отражая действительность в той или иной форме высказывания, облекается в одну из существующих в данной системе языка интонационных схем предложения и выражает одно из тех синтаксических значений, которые в совокупности образуют категорию модальности» [7, 55]. Академик В. В. Виноградов включил в категорию модальности 5 значений, а именно: 1) значения, относящиеся к целевой установке говорящего (или к коммуникативной функции высказывания); 2) оценка говорящим содержания пропорции с точки зрения реальности/нереальности (гипотетичность, потенциальность и т.д.); 3) оценка говорящим пропозиционного действия с точки зрения его возможности, необходимости, желательности для субъекта пропозиции; 4) значения утверждения/отрицания; 5) оценочные значения двух типов: а) оценка говорящим события, названного в качестве возможного, необходимого или желательного; б) оценка говорящим степени его уверенности в достоверности сообщаемого. Существует еще одно значение модальности, а именно эмоциональное или качественная оценка говорящим [7, 66]. В лингвистике последних лет существуют различные трактовки сущности языковой категории модальности, определяющие ее либо как исключительно оценочную категорию, либо как категорию, имеющую только социальный характер. Как нам кажется, оба аспекта, социальный и оценочный, индивидуальный, являются необходимыми составляющими в определении сущности этого явления. Закрепленный в опыте многих поколений способ оценочного оформления содержания

высказывания обеспечивает коммуникативную функцию языка. С другой стороны, значение оценки, составляющее коммуникативное содержание данной категории, не существует без оценивающего субъекта. Как отмечает А. В. Бондарко, «говоря об отношении к действительности, мы имеем в виду действительность в представлении говорящего (курсив автора). Именно это представление (в обобщенном и «объективированном» виде) отражено в языковых модельных значениях, включающих элементы языковой семантической интерпретации смысловой основы выражаемого содержания» [8, 64]. Таким образом, категория модальности гармонично совмещает в себе оба аспекта – социальный и индивидуальный.

Не имеет однозначного решения и вопрос о выделении таких «пластов» модальности, как объективный и субъективный. В работах многих авторов, как отечественных, так и зарубежных, проводится разграничение объективной и субъективной модальностей. В ряде лингвистических трудов объективная модальность характеризуется как отношение сообщаемого к действительности в плане реальности (осуществляемости или осуществленности) и ирреальности (неосуществленности). Считается, что этот вид модальности является обязательным признаком любого высказывания и выражается формами наклонений глагола [9, 9].

На синтаксическом уровне объективная модальность представлена противопоставлением форм изъявительного наклонения формам ирреальных наклонений (Ср.: Люди счастливы. Люди были счастливы. Люди будут счастливы. – Люди были бы счастливы. Пусть бы люди были счастливы. Пусть люди будут счастливы.). (См. Работы Г. А. Золотовой, Л. С. Ермолаевой и др.)

Под субъективной модальностью в лингвистических исследованиях понимается отношение говорящего к сообщаемому. Основным способом реализации этого вида модальных отношений являются лексико-грамматические средства, функционирующие в предложении в качестве вводных слов и сочетаний, выражающих значения предположения, уверенности/неуверенности, различные эмоционально-экспрессивные оценки.

Субъективная модальность охватывает всю гамму реально существующих в естественном языке разноаспектных и разнохарактерных способов квалификации сообщаемого и реализуется:

1) специальным лексико-грамматическим классом слов, а также функционально близкими к ним словосочетаниями и предложениями; эти средства обычно занимают в составе высказывания синтагматически автономную позицию и функционируют в качестве вводных единиц;

2) введением специальных модальных частиц, например, для выражения неуверенности («вроде»), предположения («разве что») и др.;

3) при помощи междометий («ах!», «ой-ой-ой!», «увы» и др.);

4) специальными интонационными средствами для акцентирования удивления, сомнения, уверенности, недоверия, протеста, иронии и других эмоционально-экспрессивных оттенков субъективного отношения к сообщаемому;

5) при помощи порядка слов, например, вынесением главного члена предложения в начало для выражения отрицательного отношения, иронического отрицания («Станет он тебя слушать!», «Хорош друг!»);

6) специальными конструкциями специализированной структурной схемой предложения или схемой построения его компонентов, например, построениями типа: «Нет, чтобы подождать» (для выражения сожаления по поводу чего-либо неосуществившегося) и др.

В качестве важного средства выражения модальности могут выступать и соответствующие модальные глаголы. Глаголы со значением возможности, долженствования, желания, т.е. глаголы, выражающие отношение говорящего к содержанию высказывания. В русском языке – это мочь, долженствовать, уметь, хотеть, желать, намереваться, пытаться, стараться, надеяться и др.

Ряд языковедов выступает с критикой интерпретации модальности как объективной категории, ссылаясь на то, что само понятие объективности несовместимо с языковой модальностью, смысл которой заключается в отношении говорящего к сообщению, и что объективные отношения не имеют языкового выражения (Г. В. Колшанский и др.). Другие лингвисты придерживаются противоположной точки зрения и критикуют трактовку модальности как субъективной категории (И. П. Распопов и др.).

Как мы полагаем, нецелесообразно резко противопоставлять объективную и субъективную модальность. Именно поэтому представляется плодотворным подход П. А. Леканта, предлагающего рассматривать модальность как единую синтаксическую категорию, содержательно формируемую тремя значениями (асpekтами): 1) модальным значением реальности/ирреальности как инвариантным модальным значением, обязательным для любого предложения вообще; универсальными грамматическими показателями этого значения выступают формы глагольного наклонения и интонация; 2) модальным значением достоверности/вероятности, которое выражается вводно-модальными конструкциями; 3) модальностью предиката, то есть противопоставлением «форм сказуемого (или главного члена односоставных предложений) по частным модальным значениям (возможности, желательности, долженствования, целесообразности и т.п.) [10, 94–95]. Отношения объективного характера, субъективно преломляясь, находят свое выражение в языке, поэтому категория модальности является субъективно-объективной категорией.

ВЫВОДЫ

Таким образом, анализируя научную литературу, можно сказать, что понятие модальности имеет в лингвистике многогранную трактовку, требующую глубокого изучения. Поскольку категория модальности признается очень сложной, отношение к ней неоднозначное, единого мнения относительно её природы нет. «Языковая модальность есть отражение и выражение отношений языкового мира, это комплексная категория, включающая некую совокупность содержательных значений, выражаемых элементами разных языковых уровней» [11, 7]. Следовательно, данная категория представляет большой интерес для изучения в лингвистике, так как каждый язык индивидуален и имеет свои определенные грамматические и лексические единицы, выражающие модальность.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 **Алсынбаева, Р. Г.** Логическая и лингвистическая сущность категории модальности // Вестник Башкирского университета. – 2013. – Т.18. – № 1. – С. 181.

2 **Ваулина, С. С.** Модальность как коммуникативная категория: некоторые дискуссионные аспекты исследования // Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта. – 2013. – Вып.8. – С. 7–12).

3 **Немец, Г. П.** Семантико-синтаксические средства выражения модальности в русском языке. – Ростов н/Д, 1989. – С. 6.

4 **Ляпон, М. В.** К вопросу о языковой специфике модальности // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. – Т. XXX. – Вып.3. – М., 1971.

5 **Ломаев, Б. Ф.** К вопросу о модальности в логике и лингвистике // Филология и лингвистика в современном обществе: материалы II Междунар. науч. конф. – М. : Буки-Веди, 2014. – С. 88–90.

6 **Балли, Ш.** Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М. : Изд-во АН СССР, 1955. – 416 с.

7 **Виноградов, В. В.** О категории модальности и модальных словах в русском языке // Исследования по русской грамматике. Избранные работы. – М., 1975.

8 **Бондарко, А. В. и др.** Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность. – Л., 1990.

9 **Куребаева, Г. А.** Способы выражения модальности долженствования в русском и немецком языках. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Алматы, 2010. – с. 9.

10 **Лекант, П. А.** К вопросу о модальных разновидностях предложения // Современный русский язык: лингвистический сборник. – Вып. 6. – М., 1976.

11 **Алиева, Э. Н.** Функционально-семантическая категория модальности и ее реализация в разноструктурных языках. Автореф. докт. дис. – М., 2010.

Материал поступил в редакцию 31.10.19.

N. E. Savchits

Орыс тіліндегі модальдық санаты туралы сұраққа

Қазақ Ұлттық Аграрлық Университеті,
Алматы қ., 050010, Қазақстан Республикасы.

Материал поступил в редакцию 31.10.19.

N. E. Savchits

To the question about the category of modality in the Russian language

Kazakh National Agrarian University,
Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan.

Material received on 31.10.19.

Мақалада орыс тіліндегі модальдік категориясын зерттеудің даулы мәселелері қарастырылады. Әр түрлі көзқарастар бар. Мақалада лингвистикалық және логикалық модальдылықтардың араласуы, модальды білдірудің әртүрлі құралдарының жұмыс істеуі және өзара қарым-қатынас мәселелері жеткіліксіз зерттелуі осы лингвистикалық категорияны одан әрі зерттеу қажеттілігін туындатады. Мақалада сәнділік санатының табиғатына және мәніне әртүрлі көзқарастарды жинақтауға, сондай-ақ осы санатқа қатысты негізгі мәселелер бойынша кейбір айқындық енгізуге әрекет жасалған. Мақалада логикалық және тілдік, объективті және субъективті модальдылықтың айырмашылықтары анықталды. Модальды үш мәнмен мазмұндалатын бірыңғай синтаксистік санат ретінде қарастырған жөн: шындық/ирреалдықтың модальдық мәні, нақтылық/ықтималдықтың модальдық мәні, предикаттың модальдығы.

The article deals with the controversial issues of studying the category of modality in the Russian language. Various views on the nature of the linguistic category of modality are highlighted. The article notes that the mixing of linguistic and logical modalities, insufficient study of the problem of functioning and relationships of different means of expression of modality necessitates further study of this linguistic category. In the article an attempt is made to summarize the various views on the nature and the essence of

the category of modality, but also to bring some clarity on the main issues relating to this category. The article reveals the differences between logical and linguistic, objective and subjective modality. It seems reasonable to consider modality as a single syntactic category, meaningfully formed by three values: the modal value of reality/unreality, the modal value of reliability/probability, the modality of the predicate.

Ұ. Сартпай¹, М. Т. Кожаканова²

¹студент, 4-ші курс, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы;

²доцент, «Шетел тілдерінің теориясы мен тәжірибесі» кафедрасы, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы

email: ¹ulzaaana@bk.ru; ²modi_85@mail.ru

**АФОРИЗМДЕРДІҢ АҒЫЛШЫН ТІЛІН
ҮЙРЕНУДЕГІ РӨЛІ**

Берілген мақалада дәйексөз, афоризм, мақал мәтелдердің орта мектепте ағылшын тілін үйретуде алатын рөлі қарастырылады. Оқушылардың есте сақтау, тыңдау, жазу мәнерін қалыптастырудағы артықшылықтары мысалдар түрінде келтірілген. Отандық және шетелдік ғалымдардың пікірлері мен зерттеулері сөз етіледі.

Кілтті сөздер: афоризм, дәйексөз, функция, құзыреттілік, дидактика, аналитика, сызба, коммуникация.

КІРІСПЕ

Соңғы жылдары жалпы білім беретін мектепте шет тілдерін оқытудың заманауи әдістері мен үлгілерін қолдану және оларды оқушылардың шет тілдерін оқыту сапасын арттыру үшін тиімді пайдалану, олардың коммуникативтік қызметін қалыптастыру және дамыту туралы мәселе жиі көтеріледі. Нақты тәжірибе көрсеткендей, кейде мұғалім оқушылардың мүмкіндіктері мен даму перспективаларына қарамастан, белгілі бір оқу материалын ашуға сәйкес педагогикалық міндеттер қояды. Оқуды ұйымдастыру тәсілі ретінде дәйексөздер сабақты жарқын, қанық және бірегей, ең бастысы оқушыларға қызықты етудің ең жақсы тәсілдерінің бірі болып табылады, бұл сөзсіз есте сақтауға мүмкіндік береді. Дәйексөз ағылшын тілі сабағында шабыттандыратын фразалар – афоризмдер, мақал-мәтелдердің негізгі түрлерін қолдануды білдіреді, олар сабақтың әр кезеңінде және мұғалімнің қандай мақсаттарды көздегеніне және оқытудың осы кезеңінде өз оқушыларында қандай дағдыларды қалыптастырғысы келетініне байланысты оқушылардың тілдік дайындығының әр түрлі деңгейінде (бастауыш, орта, жоғары) оқытудың барлық сатыларында қолданылуы мүмкін. Ағылшын тілі сабақтарында бұл әдіс бірқатар дидактикалық тапсырмаларды шешуге мүмкіндік береді, атап айтқанда: – оқыту: сөйлеу

дағдыларын жетілдіру және сөйлеу дағдыларын жетілдіру, грамматикалық дағдыларды жандандыру, аударма дағдыларын қалыптастыру, оқушылардың сөздік қорын байыту. Дамытушы: ой-өрісін кеңейту, өз ойын шет тілінде жеткізе білуді дамыту, ойлау қабілетін жандандыру. Тәрбиелік: моральдық-адамгершілік қағидаттарды қалыптастыру, басқа халықтардың мәдениеті мен дәстүрлеріне төзімді қарым-қатынасты тәрбиелеу. Уәждейтін: түпнұсқа тілде оқу арқылы шет тілін үйренуге қызығушылығын дамыту, тұрақты мотивацияны қалыптастыру және арттыру, оқушылардың танымдық қабілеттерін дамыту.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Шет тілінің алғашқы сабақтарынан бастап айтылуға көп көңіл бөлінгендіктен, айтылу дағдыларын дамыту үшін мақал-мәтелдерді пайдаланудың маңызды рөлін атап өту қажет. Сабақта мақал-мәтелдерді, дәйексөздерді қолдану мұғалімге ойын түрінде жеке дыбыстардың айтылуын жасауға көмектеседі. Ең маңыздысы, мақал-мәтелдер ана тілінде жоқ ең қиын ағылшын дыбыстарын жасауға ықпал етуі мүмкін, олардың жарқын мысалдары: [θ, ð]: Wealth is nothing without ерінді дыбыстар [w]: Where there is a will there is way. Мұрынды дыбыстар [ŋ]: Saying and doing are two different things.

Қазіргі кезеңде жетекші орын алатын коммуникативтік әдістеме грамматиканы функционалдық және интерактивті негізде оқытуды көздейді, сондықтан мақал-мәтелдер мен мақал-мәтелдерді жеке грамматикалық формалар мен құрылымдарды белсендіру және автоматтандыру үшін кеңінен қолдануға болады. Әрине, грамматиканы толық мақал-мәтелдер материалында құруға болмайды, бірақ оларды жаңа грамматикалық құбылыстарды бейнелеу үшін, сондай-ақ жаттығу жаттығулары барысында да қолданған жөн. Осылайша, қарым-қатынаста ынталандыру қызметін атқаратын, атап айтқанда: өтініш, кеңес, ұсыныс, тілек, рұқсат, тыйым салу, ескерту-мақалдарда кеңінен ұсынылған: Never put off till tomorrow what you can do today. Never say die.

Сын есімдерді салыстыру дәрежесі бойынша грамматикалық материалды бекіту үшін келесі мақал-мәтелдерді қолдануға болады: Promise little, but do much. The hardest work is to do nothing. A change is as good as a rest. Модальды етістіктер сияқты әртүрлі тақырыптарды белсендіру (can кейін to бөлшектерінің болмауы, must): A man can do no more than he can. You make your bed and you must lie on it. Бұрыс етістіктер What is done can't be undone. One link broken, the whole chain is broken. Артикль: A wise man changes his mind, a fool never will. The more you get, the more you want.

Жеке лексикалық тақырыптарды оқу кезінде көптеген тақырыптарға лексикалық дағдыларды қалыптастыру үшін иллюстрациялық материал болып табылады. Мысалы, оқытудың жоғарғы сатысында «Qualities of a person» тақырыбын зерттеп, танымал әнші Боб Марлидің «You never know strong you are, until being strong is your only choice» афоризмін қолдануға болады. Мұғалім осы тақырып бойынша сұрақтар сериясын ұсына алады: Have you ever been in a no win situation? How did you manage to find way out of this situation? Are you strong enough? Can you overcome all difficulties in spite of everything? Which qualities did come in handy in this case? Мысалы: A no-win situation-үмітсіз, ұстамсыз; To come in handy-пайдалы; A way out of-тығырықтан шығу; Strength of fortitude – мінез күші; Әдетте, осындай проблемамен кіргенде оқушылар өз тәжірибесінде қандай үлкен әлеует олардың әрқайсысына салынған деген ойға келеді [1, 84].

Мақал-мәтелдермен жұмыс тілдік және контекстуалды болжауды дамытуға көмектеседі, өйткені көбінесе ағылшын мақал-мәтелдерінде қолданылатын сөздер аудармада мүлдем өзгеше. ((Мысалы, to kill two birds with one stone-екі қоянды өлтіруге бір атыс). Қазіргі уақытта ағылшын тілі бойынша кез келген оқу-әдістемелік кешенде мақал-мәтелдер («Proverbs and sayings») енгізілген арнайы жаттығулар бар, олар оқушыларға тілдік аспектілердің барлық түрлерін (фонетика, лексика, грамматика) меңгеруге көмектеседі және сөйлеу әрекетінің ең маңызды түрлерінің бірі, сөйлеу. Мақал-мәтелдер-бұл бір ойды әр түрлі сөзбен жеткізуге болатындай білім алу үшін пайдалы материал. Шет тілін мектепте оқыту пәні ретінде тағайындау коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастырудан тұратындықтан, сөйлеуге – монологиялық және диалогтық сөйлеуді дамытуға үлкен назар аудару керек. Дәйексөзді қолдану арқылы функционалдық-коммуникативтік тапсырмалардың келесі түрлерін атап өтуге болады: жеңіл тапсырмалардан бастап, мысалы:: Рифма таңдау: East or West, home is (best), жіберілген сөздерді толықтыру: Like father, like....(son), мақал-мәтелдердің иллюстрациясы мен түсініктемесі: More haste, less speed. Жағдайды тыңдау және оларға сәйкес мақал-мәтелдерді таңдау: 1. I'm not investing my money in that company again. Last time I did I lost everything. Thus, I prefer to keep my savings at home. At least, I can spend my money whenever I wish. 2. Filling the stomach is not the purpose of life. To keep fit is more important. That's why having twice a day is a quite enough for me. 3. I'm not impressed by our prime-minister's grand speeches. Why doesn't the government do something for ordinary people in our country? They face so many problems nowadays. a. Once bitten, twice shy. b. Live not to eat, but eat to live. c. Actions speak louder than words.

«Винегрет» мақал-мәтелдерден-мұнда жасырылған үш мақал табу. You measure can nothing tell twice a book hurts and by more its cut than cover once truth. (You can't tell a book by its cover; Measure twice and cut once; Nothing hurts more than truth.) Мағынасына қарама-қарсы сөздерге ауыстыру қажет. Worse early than always. Better late than never. Die but rest. Live and learn. Жоғарыда аталған жаттығулардың түрлері әр оқушыға өзінің белсенділігін, шығармашылық әлеуетін көрсетуге, ағылшын тілін оқыту барысында оқушының танымдық әрекетін белсендіруге мүмкіндік береді. Осылайша ағылшын тілі сабақтарында дәйексөз алуды қарастырып, ол оқушының жаңа материалды меңгеру және оқуға деген уәждемесін арттыруға ықпал етеді, сондай-ақ қарым-қатынастың әр түрлі жағдайларында өз білімдерін қолдануға мүмкіндік береді деп айтуға болады. Коммуникативтік және зияткерлік қызмет технологияның аса маңызды сипаттамалары деп санаймыз: нәтижелілік (әрбір оқушыға қойылған оқу мақсатына жетудің жоғары деңгейі), эргономикалық (оқыту ынтымақтастық және оң эмоциялық микроклимат жағдайында жүргізіледі), «шет тілі» пәнін оқытудағы жоғары уәжділік (білім алушының жеке қасиеттерін жетілдіру және оның резервтік мүмкіндіктерін ашу) афоризмдер, мақал-мәтелдер ойын түрінде грамматикалық материал мен лексиканы жаттықтыруға мүмкіндік береді, басқа тілдік үлгіге еніп, сол арқылы біздің жеке ойлау салтының шеңберін кеңейтуге және тек өз ғана емес, басқа да мәдениет өкілдерімен қарым-қатынас жасауға дайындалуға мүмкіндік береді [2, 51].

Дәйексөз (quotation / citation) – автордың ойын бұрмалаусыз беру үшін әдебиетте қабылданған мәтіннің сөзбе-сөз дәйексөзі. Кейде дәйексөздің бір бөлігі жіберілуі мүмкін, бірақ бұл жіберілген мәтіннің орнында кетумен (нүктелердің ұзын қатары) белгіленуі тиіс. Дәйексөз – бұл қандай да бір мәтіннен сөзбе-сөз үзінді». Жалпы мағынада ағылшын тіліндегі дәйексөз – жарияланған немесе жарияланбаған дереккөзге сілтеме. Ағылшын тіліндегі дәйексөз ұғымында қысқартылған мәтін өрнегі болып табылады. Сондықтан дәйексөздер ақпаратты тікелей беретін дәйексөздер (quotations proper) және рухтандыратын дәйексөздер (inspirational quotes), бізді ойлауға, талдауға, ойлауға, даулауға, өз пікірін немесе қандай да бір мәселеге деген көзқарасын атап көрсетуге итермелейтін қанатты сөз тіркестері, өрнектер мен афоризмдер болып бөлінеді. «Өмір сүруге көмектесетін дана сөздер мен ойлар» деп аталатын сөйлемдердің екінші тобына толығырақ тоқталайық. Дәйексөздер бізге белгілі бір жолмен қандай да бір ойларды білдіру үшін қажет. Қазіргі уақытта белгілі тұлғаларға тиесілі ағылшын тіліндегі дәйексөздер өте танымал. Ағылшын тіліндегі дәйексөздердің белгілі бір саны жиналған кітаптар немесе бір адамның пікірлеріне арналған кітаптар шығарылады. Ағылшын дәйексөздерін өз сөзінде пайдалану тұлғаның

зияткерлік дамуының куәсі, өйткені оларды білу үшін, ең алдымен, олардың бастапқы көздерімен танысу керек, немесе, кем дегенде, дәйексөз бен оның авторын есте сақтау керек. Кез келген жағдайда өзін-өзі жетілдіруге уақыт пен ниет қажет. Ағылшын тілі сабағында дәйексөз қандай рөл атқарады? Ағылшын тілін оқытудың сөздік әдісі ретінде: оқыту, дамыту, тәрбиелік және уәждемелік дәйексөздеудің төрт функциясы бар. Оқыту функцияларына мыналар жатады: сөз сөйлеуді пысықтау және сөйлеу дағдыларын жандандыру, грамматикалық дағдыларды жетілдіру, аударма дағдыларын жаттықтыру, сөздік қорын кеңейту. Дамытушы функцияларға мыналар жатады: аналитикалық қабілеттерін жетілдіру, экстралингвистикалық ақпаратты меңгеру арқылы ой-өрісін кеңейту, өз ойын ана және шет тілдерінде білдіру біліктерін дамыту. Педагогикалық міндеттер: моральдық адамгершілік қағидаттарды қалыптастыру, басқа халықтардың мәдениеті мен дәстүрлеріне тілектестік қарым-қатынасты өсіру. Мотивациялық мақсаттар: түпнұсқа тілде оқу арқылы ағылшын тілін үйренуге қызығушылығын дамыту, оқушылардың танымдық қабілеттерін дамыту, өмірге тұрақты көзқарас қалыптастыру. Ағылшын тілі сабақтарында шабыттандыратын фразалардың негізгі түрлері афоризмдер, мақал-мәтелдер болып табылады. Алғаш рет афоризм термині Гиппократтың медициналық трактатының атауына енгізілді. Жазбаша және кітап басып шығару арқылы афоризмдер тақырыптық және авторлық жинақтарға ресімделеді. «Афоризм» сөзі грек тілінен шыққан «афорисмос» (қысқаша сөз). Афористік ойдың тарихы ежелгі дәуірге кетеді. Сол кезде адамдар өздерінің ой-пікірлерін қысқаша айтуға тырысты. Уақыт өте келе, Ежелгі Греция мен Римде афоризмдер ерекше жанрда ресімделеді, ол өз өзектілігін бүгінгі күнге дейін сақтайды. Мұғалім ретінде біз осы дана сөздерді мұқият іріктеп, олардың таңдауын жалпы оқу және шет тілдерін оқыту тақырыбымен, атап айтқанда, өмірдің, табыстың, жұмыстың және достықтың мәні тақырыбымен байланыстырамыз. Ағылшын тіліндегі афоризмдер тіл тасымалдаушылардың дүниетанымының көрінісі болып табылады. Ағылшын тілінде қысқа афоризмдерді оқып, оқушылар жанды тілді жақсы меңгеріп қана қоймай, автор, оның мамандығы туралы экстралингвистикалық ақпаратты біледі. Мақал-мәтелдер-бұл халық жасаған және әдеби шығармалардан алынған, қысқа түрде дана ойларды білдіретін айқын өрнектер. Әдетте мақал-мәтелдер екі бөліктен тұрады. Олар моральдық болып табылатын тікелей және ауыспалы мағынаға ие. Бір моральмен мақалдардың бірнеше нұсқасы бар, олар жалпылама мағынамен ерекшеленеді. Мақал-мәтелдер өздерінің қысқа және оңай есте қалатын өмір нормаларын, мінез-құлық ережелерін және практикалық кеңестерді қамтиды. Ана тілінде мақал-мәтелдерді қолдана отырып, оқушылар өз ана тілін жақсы түсініп, талдау жасауды үйренеді. Шетел тілі сабақтарында

тек қана есте сақтау және дұрыс түсіндіру немесе сөйлеуде қолдану мақсатында ғана емес, сонымен қатар лексикалық және грамматикалық, сөйлеу және жазу, оқу және тыңдалым дағдыларын дамыту және бақылау құралы ретінде де қолданылады. Әрине, тек ағылшын мақал-мәтелдерінде ғана ағылшын тілін үйренуге болмайды, бірақ олар оны тану үшін жақсы ынталандырады, оқушылардың лингвистикалық қызығушылығын тудырады, олардың ойлау және аналитикалық қабілеттерін дамытады. Афоризмдер немесе қазіргі адамдардың пікірлері түріндегі дана сөздер мен ойлар, сондай-ақ мақал-мәтелдер, баға жетпес материал және сонымен қатар ағылшын тілін үйренудің құралы болып табылады. Оларды ағылшын тілі сабақтарында қолдану, бірінші кезекте, оқушыларды ағылшын тілін үйренуге ынталандыру құралы ретінде әрекет етеді, сондай-ақ оқушылардың тілдік құзыреттілігін дамытудың ажырамас бөлігі болып табылады. Олар бізді іс-қимылға итермелейді, ойлануға мәжбүрлейді, бізді шабыттандырады және шабыттандырады, жалпы, өмір сүруге көмектеседі [3, 37].

Қазіргі дидактиканың өткір мәселелерінің бірі оқыту әдістерін жіктеу мәселесі болып табылады. Қазіргі уақытта бұл мәселе бойынша ортақ көзқарас жоқ. Әр түрлі авторлар оқыту әдістері бөлімшесінің негізіне топтар мен кіші топтарға әр түрлі белгілер қойылуына байланысты, бірқатар жіктелімдер бар. Ең ерте жіктеу-оқыту әдістерін мұғалімнің жұмыс әдістеріне (әңгіме, түсіндіру, әңгімелесу) және оқушылардың жұмыс әдістеріне (жаттығулар, өзіндік жұмыс) бөлу. Жалпы білім алу көзі бойынша оқыту әдістерінің жіктелуі болып табылады. Мұндай тәсілге сәйкес: а) сөздік әдістер (білім көзі ауызша немесе баспа сөзі болып табылады); б) көрнекі әдістер (білім көзі байқалатын заттар, құбылыстар, көрнекі құралдар болып табылады); в) практикалық әдістер (оқушылар практикалық іс-әрекеттерді орындай отырып, білім алады және іскерлікті табады).

ҚОРЫТЫНДЫ

Біздің ойымызша, афоризмдер ағылшын тілі сабағында оқушылардың тілдік қабілеттерін, ақыл-ой және жан-дүниесін дамыту, тілді үйренуді тартымды және қызықты ету үшін оқушылардың оқу-танымдық қызметін ұйымдастырудың ажырамас тәсілі болып табылады. Тәжірибе көрсеткендей, мақал – мәтелдер мен қысқа форманың арқасында жаңа сөздер есте қалады және ұзақ уақыт сақталады. Оқушылар оларды белгілі бір тақырыптар бойынша өз пікірлеріне жиі қосады. Афоризмдер мен дәйексөздерді оқыту үрдісінде қолданудың тиімділігін З. К. Тарланов, Л. Б. Савенкова, Г. Д. Сидоркова, А. Taylor, A. Fox, N. Barley секілді зерттеушілер айтып өткен. Шетел тіліндегі мақал-мәтелдер мен мақал-мәтелдерді зерттей отырып, осы тілді жақсы түсінуге болады, өйткені мақал-мәтелдерде аталған халықтың

тарихы, мәдениеті мен тұрмысының ерекшеліктері көрініс табады. Сөздік әдістер оқыту әдістері жүйесінде жетекші орын алады. Олар қысқа мерзімде көлемі бойынша үлкен ақпаратты беруге, оқушылардың алдына проблемалар қоюға және оларды шешу жолдарын көрсетуге мүмкіндік береді [5, 42].

Сөз арқылы мұғалім балалардың санасында өткен, қазіргі және болашақ адамзаттың жарқын бейнесін тудыруы мүмкін. Сөз оқушылардың қиялын, естелігін, сезімдерін белсендіреді. Дәйексөз (цитирование) оқытудың құралы және тәсілі ретінде сөз әдістерінің кез келген түріне енгізілуі мүмкін: әңгіме, түсіндіру, әңгіме, пікірталас, дәріс. Шетел тілдерін оқыту барысында мұғалімге тілдік дағдыларды дамыту және белсендіру үшін түрлі әдістерге жүгіну керек. Дәйексөз беру ағылшын тілін оқытуда оқу-танымдық үрдіске баға жетпес үлес қосады. Бұл тәсіл бірқатар дидактикалық міндеттерді тиімді шешуге мүмкіндік береді: тұрақты мотивацияны қалыптастырады, тілдік құзыреттілікті оңтайландырады, ойлау қабілетін белсендіреді, оқушылардың сөздік қорын кеңейтеді, айтылымды өңдейді, ой-өрісін кеңейтеді және т.б. Осы жұмыс барысында ағылшын тілі мұғалімі ретінде, дәйексөздерді ағылшын тілін оқытуда-оқушылардың оқу-танымдық қызметін ұйымдастыруда ынталандыруының қабылдағышы ретінде қарастырамыз.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Николаева, С. Ю.** Методика обучения иностранным языкам в средних учебных заведениях. – М. : Ленвиз. – 1999. – 320 с.

2 **Павлова Е. А.** ағылшын тілі сабағында мақал-мәтелдер мен мақал-мәтелдермен жұмыс істеу жолдары // Мектептегі шет тілі. 2010. № 5. 37 – 45 с.

3 **Jeremy Harmer.** How to teach English. – Canada. – 1997 – 350 p.

4 **Walter, K.** The book of proverbs. – New York. – 1996. – 300 p.

5 **Paul Chappell.** A word to the wise. – Toronto. – 2000. – 456 p.

Материал 31.10.19 баспаға түсті.

Ұ. Сартпай¹, М. Т. Кожаканова²

Роль афоризмов в изучении английского языка

^{1,2}Филологический факультет,

Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,

г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 31.10.19.

U. Sartpai¹, M. T. Kozhakanova²

The role of aphorisms in the learning of English

^{1,2}Faculty of Philology,

L. N. Gumilyov Eurasian National University,

Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan.

Material received on 31.10.19.

В статье рассматривается роль цитат, афоризмов, пословиц в обучении английскому языку в средней школе. Преимущества афоризмов, формирование навыков слушать, писать, запоминать, приводятся в виде примеров. Обсуждаются мнения и исследования отечественных и зарубежных ученых.

The article deals with the role of quotations, aphorisms, proverbs in teaching English in secondary school. The advantages of aphorisms in the formation of listening, writing skills are given in the form of examples. Opinions and researches of native and foreign scientists are discussed.

Б. Ж. Сарыбаева

ф.ғ.к., доцент, Мектепке дейінгі оқыту және тәрбиелеу факультеті, Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы

e-mail: bayanjan73@mail.ru

ТОЛЫМСЫЗДЫҚТЫҢ МОРФОСИНТАКСИСТІК КӨРІНІСІ

Бұл мақалада толымсыздық тілдесім мәселесінің морфология және синтаксис салаларында қатар өрбіп, сыртқы грамматикалық белгілерінің мағыналық ерекшеліктері қарастырылып, айқындалып, бір арнаға тоғыстырылды. Сонымен қатар толымсыздық дүние әлеуетінің көркем шығармаларда берілу жолдары өте жиі кездесетін түрлері мысалдармен дәлелденді.

Кілтті сөздер: толымсыздық тілдесім.

Тіліміздегі барлық тілдік категориялар бір-бірімен тіркесе, жымдаса өмір сүретіні белгілі. Соның ішінде, әсіресе морфология мен синтаксис салалары қатар жасалады. Әдетте, толымсыз тілдесімдер айрықша бір лексикалық, грамматикалық амал арқылы қалыптасып, баяндауышы есім, етістік, модаль сөздер мен фразалық тіркестерден жасалып отырады. Бұл мақалада біз толымсыз тілдесімдердің (сөйлемдердің) сыртқы грамматикалық белгілеріне сүйеніп қана қоймай, сондай-ақ мағыналық ерекшеліктері де қарастырылды. Көркем мәтіндерді сараптай келе, толымсыздықтың морфологиялық және синтаксистік қызметін анықтауға жол ашылды. Синтаксистік тұрғыдан баяндауыштың жасалу жолына қарай көбінесе қай сөз табынан болатындығын, олардың өздеріне тән ерекшелігін анықтап, мынадай топтарға бөлінді: Баяндауышы бар, жоқ сөздері не баяндауыш, не оның негізгі компоненті, не мүшеленбейтін біртұтас сөйлем ретінде келеді. Бұлар, әсіресе диалогты сөйлемдерде жиі кездесіп, мағына жағынан өте қысқа болып тыйым, бұйрық сөздер тәріздес келеді. Мысалы:

– *Есіткен жоқ па едің, шешей?*

– *Жоқ* (Майлин).

– *Басқа қызметте бар шығар?*

– *Бар...* (Майлин).

Кейде *жоқ* сөзі баяндауыш ретінде ғана емес, бастауыш ретінде де кездеседі: *Жан-жағын ашады. Бірдеме іздеген адамша көрпесінің, жастығының астын қарады. Жоқ!* (Майлин).

Ал баяндауышы *иә, я, жәй, рас, дұрыс* тәрізді арнаулы сөздерден құралған толымсыз тілдесімдер ауызекі сөйлеуде хабарлы немесе бұйрықты сөйлем ретінде қолданылады. Бұл арнаулы сөздердің атқаратын қызметі де әр түрлі. Олар диалогта кездесіп назар аударту, өзінің қатысын өзгеге білдірту, мақұлдау, пайымдау мақсатында қолданылып, эмоцияны күшейте түседі. Мысалы: – *Өтірік десең Нұрекең өзі айтсын. – Рас, рас!* (Әбілев).

Иә сөзі мағынасының екі ерекшелігін айта кеткен жөн. Мына мысалдарда ол мақұлдауды – *Сұрауың бар ма? – Бар еді...* – *Бұл Тосқой ауылы ғой? – Иә* (Ә. Тарази) білдірсе, мына сөйлемде пайымдауды білдіріп тұр:

Ахмет. Жомартжан, тағы бір әңгіме бар. Жомарт. Я (Мұстафин).

Баяндауышы көсемше тұлғалы етістік күрделі баяндауыштың негізгі компоненті болып айтылатын сөйлемдердің өзіндік лексикалық-семантикалық ерекшелігі бар: ол субъект қимылының әр мағынада берілуі.

Күйіп кеттім (Мұстафин). *Кемсеңдеп жылап отыра кетті* (Майлин). *Ызаланып еңіреп жіберді* (Мұстафин).

Баяндауышы тұйық етістік пен керек сөзінің тіркесінен пайда болатын толымсыз сөйлемдер үш жақтың біріне қатысы болмай, жалпы, абстрактылы түрде айтылуы мүмкін немесе сөйлем ішінде барыс септігіндегі есім сөздер арқылы үш жақтың біріне меншіктеліп, қимыл иесі белгілі болып айтылуы да мүмкін. Бірақ мұнда грамматикалық субъект болмайды. Көрсетелік: «*Кіргізу керек*» – *деп жұрт шу ете түсті* (Майлин). *Жомарт. Бейсенге жазатыны анық. Басқаларын зерттей алмадым. Ахмет. Зерттеу керек* (Мұстафин).

«Есімдіктер зат, құбылысты, олардың белгілерін, сыр-сипатын тікелей атап білдірмейді, тек толық мағыналы сөздердің орнына жұмсалып, оларды алмастырып, меңзеп білдіріп тұрады» [1, 18 б.]. Есімдіктер қай сөз табының орнына жүрсе, сол сөзге тән синтаксистік қызмет атқаратыны белгілі. Сол себептен, есімдіктердің бәрі де баяндауыш қызметін атқара алады. Дегенмен де жіктеу, сілтеу, сұрау есімдіктердің кездесуі жиі. Сұрау есімдіктері арқылы жасалған толымсыз тілдесімдер айтушының жалпы бір топшылауын білдіреді. Сұрау, жіктеу, сілтеу есімдіктері бастауыш та, баяндауыш та бола береді. Бұлар көбінесе кейіпкер жауабында кездеседі де, риторикалық сұраулы сөйлемдер қайдан, қайда, кім сұраулы есімдіктері арқылы құралып отырады. Қайдан есімдігі пысықтауыш, кім есімдігі бастауыш ыңғайында қолданылады. Мысалы:

– *Бұ кім?*

– *Мен.*

– *Өздері жазаланды ма?*

– Қайдан (Майлин).

– Кім кішкентай?

– Сен (Мұратбеков).

Баяндауышы үстеу арқылы жасалған толымсыз тілдесімдер мезгіл, кимыс-сын болып, кейіпкер жауабында кездесуі мол. Олардың бастауышы сұраулық есімдік болып келеді. Жиі ұшырасатын толымсыздық түрі – баяндауышы сан есім арқылы жасалған толымсыз сөйлемдер. Мұндай сөйлемдерде баяндауыш ретінде көбінесе есептік, жинақтау сан есімдер көптеп кездеседі.

– Жұмыс күші аз?

– Біреу.

– Күш көлік тапшы!

– Екеу (Мағауин).

Болжамды сан есімнің де кездесуі жиі.

– Оныңды мен білемін бе? Кітап саны қанша?

– Он шақты.

– Осының бәрі ме?

– Бәрі (Найманбаев).

Өте жиі ұшырасатын толымсыз сөйлем түрі – етістіктің рай формасында тұратындар. Мұның себебі кейіпкер диалогта көбінесе өз көзқарасын білдіргісі келеді. Жиі кездесетіндері – бұйрық райлы етістіктер. Бұлар бірінші, екінші, үшінші жақта да бола береді. Шартты райлы етістіктер сабақтас құрамалас сөйлемдер құрамында кездесетіндіктен, олар жоқтың қасы. – Саған шаура жайын үйретпек едім. Сен өзімді азғырып барасың ғой. Қояйын, – деді (Мұстафин).

Кейде қалау райлы етістіктен болатын толымсыздар түрі де кездеседі. Оны мынадай мысалдан көруге болады: – Молда болдың ба, көп оқыдың ғой, Махмұтжан? – деп сұрады. – Жоқ, ата! Болғым келмейді (Әбілев).

Септік жалғауымен жалғанып келген толымсыз тілдесімдерде кез келген есім сөздерге жалғанып, сұрау шылауларына нақты жауап беріп отырады.

– Ұры түсіріп әкелді, ұры!

– Қайда?

– Үлкен үйде... (Мұстафин).

– Кімнің баласысың?

– Шұбардың (Әуезов).

Толымсыз тілдесімдер морфологиялық тәсіл арқылы да жасалады. Мұнда баяндауыш не оның бір компоненті лексикалық болымды мәнді етістікке ма/ме, ба/бе, па/пе болымсыздық қосымшасын жалғау арқылы жасалады.

– Бармайсың ба, қалқам? – деді Шарипа бір кезде.

– Бармаймын, – деді Ұлбосын (Майлин).

Құрымбай көрпесін жамылып жатып күрсінді. Болмайды (Майлин).

– Қайда?

– Айтпаймын (Мұратбеков).

Баяндауышы болымды істің мүмкіндігі, мүмкін еместігі тәрізді мағынада жұмсалуды да кездеседі.

– Неге деген сөз бола ма екен?

– Көрермін осыдан (Б. Майлин).

Сонымен біз жиі немесе әдетте кездесетін қандай да бір сөз табынан жасалатын толымсыз тілдесімдерді морфологиялық-синтаксистік сипат тұрғысынан қарастырдық. Бұл келтірілген мысалдардан байқағанымыз кейіпкер тілінде, соның ішінде жазба тілінде толымсыз тілдесім кез келген сөз табынан бола береді. Ал ым, ишара арқылы жасалған толымсыз тілдесімдер іс-қимылды білдіретіндіктен, көбінесе етістік сөз табынан болады. Жалпы тіл білімінде жай сөйлемдерді баяндауыштың қай сөз табынан жасалуына байланысты есімді және етістікті деп бөлу келе жатқаны белгілі. Біз жоғарыда айтып кеткендей, толымсыз тілдесімде баяндауыш болып көбінесе етістіктер кездесті. Бұлар айтылу мақсатына да байланысты болуы керек. Өйткені егер де шық, алма, түс сияқты етістіктер контекстсіз айтылса, баяндауыш болмас еді. Мұндай омоним іспеттес сөздердің баяндауыш қызметінде тұруы олардың басқа сөздермен мағыналық байланыста айтылуында болса керек. Етістік райлық, шақтық, етіс формалардың бәрінде бола береді.

– Онда екеумізді бүгін қайтсең де кездестір!

– Бетім-ау әкесі жатқанда ма?

– Әкесі бүгін Ботақараға жүрмек.

– Кешікті ғой, қайта алмас (Мұстафин).

Көсемше тұлғалы етістік дара күйінде толымсыз сөйлемнің тиянақты баяндауышы бола алмайды. Олар мағына жағынан тәуелді болып келеді, өйткені олардың мазмұны алдыңғы сөйлем мағынасыз түсініксіз болады. Мысалы: Кеше апарып берем деген күні еді. Ауырып қалды (Әбілев). Етістіктен болған толымсыз тұлғалы етістіктер де негізгі және көмекші етістіктерден құралады. Олар кимылдың әртүрлі шағын, кезеңін, предикаттық мазмұнын түрлендіріп, жандандырып отырады. Мұндай морфологиялық тәсіл арқылы құралатын сөйлемдерге баяндауышы болымсыз істің мүмкін/мүмкін еместігі мағынасында жасалғанда -ма қосымшасы негізгі етістік компонентке жалғанады.

– Әпкем қалай, қартайып кеткен жоқ па? – деді әлден уақытта.

– Білмеймін (Мұратбеков).

Сонымен, етістік тұлғалы баяндауыш сөйлем арқылы айтылған ойды тиянақтап, сөйлемді аяқтап тұрады. Олар сөйлем ұйытқысы болып, айтылған ойды икемдей түседі. Сондықтан, толымсыз тілдесімнің морфосинтаксистік

ерекшеліктерін талдай отырып, төмендегідей қорытынды жасауға болады: толымсыз тілдесімнің морфологиядағы сөз тұлғасындағы айқын көрінісінің бірі – ықшамдалған жіктік жалғауы. Жіктік жалғауының ықшамдалуы 1, 2, 3 жақ жекеше, көпше түрінде де кездесуі мол. Әсіресе, көркем мәтінде кейіпкер тілінде кездесуінің жиілігі 1 жақ жекеше түрінен байқалды: сөздерді ықшамдап сөйлеу диалектілік тілде де кездесуі; жалғаулардың қысқару, түсірілу жағдайын септіктерден де кездестірдік. Ілік, табыс септігінің жасырын қолданылу себебін, ғалымдар ойына жүгінсек, стильдік мақсатқа, ойды ықшамдап жеткізуге және сөз бен сөзді байланыстыру қызметінде жұмсалуды мен сирек кездесетіні жатыс, барыс септігі анықталды; тәуелдік жалғаудың түсірілуін есімдіктер, зат есімдерден байқауға болады.

Толымсыз тілдесімнің морфологиялық және синтаксистік сипатын көркем мәтіндегі кейіпкер тілінен сарапталды. Мұнда толымсыз тілдесімнің баяндаушының қай сөз табынан болатындығы анықталып, олардың грамматикалық-синтаксистік көрінісімен қатар, кейбір семантикалық ерекшеліктері де аталды. Атап айтқанда: баяндаушы етістіктен және етістік тұлғалы сөз таптарынан болған толымсыздар ерекшелігі; баяндаушы модаль немесе арнаулы сөздерден болған толымсыздар ерекшелігі; баяндаушы басқа да сөз таптарынан болған толымсыздар ерекшелігі. Қазақ тілінің толымсыздану заңдылығының тілдің түрлі салаларына қатысы, тілдегі фонетикалық, морфологиялық, лексикалық деңгейінде түрлі құбылыстар арқылы белгілі ғалымдар пікірі негізінен түсіндірілді. Сонымен қатар сөйлемді толымсыз етіп айту – көркем әдебиет тілінің қажетті құралдарының бірі. Ғалым Б. Шалабаев «Көркем проза тілі» еңбегінде «Көркем әдебиет тіліне тән көркемдік сапа, эстетикалық қасиет сөздердің контекстегі көтерер жүгіне, алар салмағына қарай образ құру ерекшелігімен өлшенсе керек. Көркем тіл жүйесіне қатысты ерекше белгі – сөздер өздерінің негізгі мағыналарында жұмсала отырып, жаңа байланыстарға түседі, қосымша ассоциация туғызады, сөйтіп... жаңа ойларға жетелейді»– дейді [2, 81 б.]. Көркем әдебиет стилі функционалдық стильдердің ішінде өзіндік маңызды орын алады. Тіл мамандарының атап көрсеткеніндей, бұл стильдің өзіндік ерекшелігі бар. Біріншіден, ол бейнелі сөз жасау үшін сан алуан тілдік элементтерді алмастыра қолдануда өзге стильдерден барынша өзгешелене түседі. Екіншіден, ауызекі сөйлеу тілі мен кітаби жазба стильдердің, дәлірек айтқанда, тілдік единицалардың қарым-қатынасы мен өзара алмаса қолданылуы жағынан басқа стильдерден басқаша сипат алады. Тіл біліміндегі толымсыздық мәселесін тек қана толымсыз сөйлемдермен емес, сондай-ақ басқа да амалдармен беріле алады. Олар ойдың сыртқа толығымен шығу, шықпау жолдары, ішкі монолог, толғаныс бір сөзбен айтқанда, бейвербалды амалдар. Мұндай амалдардың көркем мәтінде кездесуі мол. Бейвербалды амалдар қызметі туралы ең алғашқы ойларды Қ.Жұбанов

еңбегінен кездестірдік: «Ауызекі сөйленген сөздердің андай-мұндай қисығын елетпейтін басқа жағдайлар бар. Дыбыстап сөйлеген сөздердің олқысы көбінесе ыммен толығады. Тіпті бірінің тілін бірі білмеген я болмаса, бірінің тілі мүлде жоқ болған уақытта да, яммен ылаждап түсінуге болады» [3, 148 б.]. Ал ғалым М. Балақаев бейвербалды амалдарды сөйлеудің қосымша амал-әрекеті ретінде қарастырады. «Сөйлеу әр уақытта сөйлеу әрекеті жағдайында өтеді: дауыс ырғағы, екпін, қимыл, ым, нұсқау, қол көтеру, көз қысу, бас изеу, күле ызалана сөйлеу – бәрі ойды дәл жеткізе алудың қағазға түсе бермейтін қосымша амал-әрекеті» – деп санайды [4, 86].

Мұндай амалдардың көркем мәтінде атқаратын грамматикалық қызметі туралы Г. Сәрсекке ойын былай бөліседі: «Көркем шығармада кейіпкердің бет, дене қимылы, дене тұрғысы тілдегі етістікті және есімді сөз тіркестері арқылы суреттеледі». Әсіресе, грамматикалық сипатына орай етістікті сөз тіркестері қолданылу жиілігі жоғары дей келе, бармағын тістеді, басын шайқады, қасын керді, ерні дірілдеді, аузын ашты т.с.с. сияқты мысалдар келтіреді [5, 127]. Бұл тұрғыдан біздің зерттеуімізге қарағанда бейвербалды амалдардың расында да көбінесе етістік тұлғалы болып келетіндігіне көзімізді жеткізуге болады.

«Жетті!.. Айтпай-ақ қой!..» деген ишармен қолын болар болмас қыбыр еткізді де, басын жоқтай, жастыққа сылқ еткізіп тастай берді (Мырзахметов). Медет «қойғызсаңызшы!» деген өтінішпен шешесіне қарады. Асылдың шықтана қалған көздері: «нақыр-ай, жыламай қайтсін, оңай деймісің! Әбден іші толып біткен ғой... Тимеуші, ішін біраз босатсын!» дегенді білдірді (Мырзахметов).

Алғашқыда ішкі монологтың көбінесе толымды, ауқымды болып келетіндігі сөз болған. Бірақ ол кейіпкердің қандай да нәрсе, құбылыс жайында ойланып, пайымдауынан туындағандар болатын. Ал келтірілген үзіндіде ишара тілінде ішкі монологтың толымсыз болатынын көреміз. Олар көбінесе етістік тұлғалы болып, ішкі эмоцияға толы болғандықтан туындаған болуы керек. Бейвербалды амалдар кейде тіпті бір контекст тәрізді берілсе, кейде бір қимылмен ғана беріледі. Мысалы:

– Сен жас та болсаң, қара шаңыраққа иесің. Барғасын ақылыңды айтып, ағаңның құлағын бұра!

Шәуке бас изеді (Әлімқұлов).

– Әй, бала! – деді екіншісі. Жол бөліміне табельщик боласың ба?

Шәуке басын шайқады (Әлімқұлов).

Жоғарыдағы ойларды қорытындыласақ, ишара тілінде кездесетін толымсыз тілдесімдер қысқа-қысқа келіп, ішкі сөйлемдері лепті, сұраулы, хабарлы болып, ой үзінділері тез ойлау, дайындықсыз жауап қайтаруына байланысты, ішкі монолог та өте ықшамды болып келеді. Мұндай көркем

әдебиет және ауызекі тілде ең мол кездесетін бейвербалды амалдар адамның іс-әрекетін, ішкі жан дүниесін, сінезін сипаттап, іштей болса да, қимылмен болса да сөйлесімге үлкен мағына береді. Толымсыз тілдесімнің көркем әдеби стилін жасаудағы орны анықталды. Соның ішінде, бейвербалды амалдар қызметіне ерекше тоқталдық. Олар кейіпкер тілінде көптеп қолданып, етістік тұлғалы болып келіп, адамның ішкі жан дүниесін, әрекетін суреттеудің бір амалы болып табылады. Тіліміздегі жай сөйлемдерге арналған еңбектерде толымсыз сөйлемдердің түрлі терминдермен «олқы сөйлем», «ақауы бар сөйлем» деп аталатынын білеміз. Егерде мұндай сөйлем көптеп кездесетін болса, ол тілдік нормаға сәйкес келмегені ме деген сұрақ туындайды. Бұл орайда ғалым Р. Сыздықова пікірі біздің ойымызды жеткізеді: «Тілдегі әрбір құбылыстың дәл бүгінгі таңда норма екендігін немесе еместігін жеке адамдардың танымынан шығармай, сол құбылыстың табиғаты мен тарихи барысын талдап оны өзге параллельдермен байланыстыра (салыстыра) отырып айту керек. Мысалы, барғасын, келгесін деген есімше тұлғалары қазіргі әдеби норма бола ала ма, жоқ па дегенді айту үшін осы сияқты тұлғалардың ықшамдала түсу процесі өзге тұстарда да байқала ма екен, жалпы осы құбылыстың болашағы қандай? Мұндай процеске ұшыраған элементтердің қай стиль үшін норма, қайсысы үшін варианттың сыңары екенін айыру керек. Біздіңше, қатты ескеретін нәрсе – тілдік норманы тануда оны функционалдың стильдерге ажыратып қарау принципін ұстау» [6, 15 б.]. Толымсыз тілдесім стильдік сипатқа негізделеді. Яғни, оның ғылыми көріністерін былайша анықтау дұрыс деп есептеледі: – сөйлемді толымсыз етіп айту – көркем әдебиет тілінің қажетті құралдарының бірі. Мұндайда сөздердің негізгі мағынада жұмсалып қабілеті артады. Ғалым Б. Шалабай сөзімен жеткізсек, *жаңа байланыстарға түседі, қосымша ассоциация туғызады, жаңа ойларға жетелейді*. Сонымен қатар толымсыздық мәселесін бейвербалды амалдармен жанастыра қарастыру керек. Мұндай амалдардың көркем мәтінде кездесу жолы кең.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Исаев, С.** Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің грамматикалық сипаты. – Алматы : Ана тілі, 1996. – 304 б.
- 2 **Шалабаев, Б.** Көркем проза тілі. – Алматы : «Білім», 1994. – 128 б.
- 3 **Жұбанов, Қ.** Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – А. : Ғылым, 1999. – 583 б.
- 4 **Балақаев, М.** Қазақ тілі мәдениетінің мәселелері. – Алматы, 1965. – 187 б.

5 **Сәрсек, Г. Ә. Р.** Сейсенбаев шығармаларындағы кейіпкерді мінездеуші тілдік-стильдік тәсілдер. Филол. ғыл. канд. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 1988. – 166 б.

6 **Сыздықова, Р.** Сөз мәдениетінің мәселелері. – № 1, 1985. 26–31 бб.

Материал 31.10.19 баспаға түсті.

Б. Ж. Сарыбаева

Морфосинтаксическое проявление неполноценности

Факультет дошкольного обучения и воспитания,
Павлодарский государственный педагогический университет,
г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 31.10.19.

B. Zh. Sarybaeva

Morphosyntactic manifestation of inferiority

Faculty of Preschool Education,
Pavlodar State Pedagogical University,
Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan.
Material received on 31.10.19.

В данной статье рассматриваются и определены смысловые особенности внешних грамматических признаков, сочетающихся в одном канале. Кроме того, наглядными примерами были доказаны наиболее часто встречающиеся способы передачи потенциала мира в художественных произведениях.

This article discusses and defines the semantic features of external grammatical features, combined in one channel. In addition, illustrative examples have proved the most common ways of conveying the potential of the world in works of art.

М. М. Снабекова¹, М. С. Атабаева²

¹докторант, 1-курс, «6D020500-Филология» мамандығы, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы;

²ғылыми жетекші, ф.ғ.д., профессор

e-mail: arumama@mail.ru

ХАЛЫҚТЫҚ КОСМОНИМДЕР – ЭТНОМӘДЕНИ ДЕРЕККӨЗ

Аспан шырақтары соның ішінде әсіресе Күн, Ай және жұлдыздар халықтың ғасырлар бойындағы жинаған тәжірибесінің, көңіліне түйген пайымдарының, алған әсері мен терең танымының айнасы болып табылады. Сонымен қатар Күн, Ай және жұлдыздар өзіндік символдық мәнге ие болып келеді. Бұл тәрізді символдар адам баласының ғасырлық тәжірибесінен қорытылып, тарихи жағынан қалыптасқан белгілі бір түсініктің, философиялық ой мен дүниетанымының жемісі.

Ай, Күн және жұлдыздар жайлы түсініктер адам санасында ерекше орын алып, оларға ерекше мән беріліп, олардың қозғалысын адам өміріне табиғат құбылыстарына ұштастыру тәжірибесі нәтижесінде кез келген халықтың аспан мифологиясы мен аспани-күнтүзбелік түсініктер мен есептеулер қалыптасқан. Бұл сырға толы аспан әлемі жайлы мифтер тілдің жинақтаушысы және сақшысы ретінде ұрпақтан ұрпаққа жетіп отыр.

Кілтті сөздер: Аспан шырақтары, жұлдыздар, мұра, ұлттық, этномәдениет.

КІРІСПЕ

Тіл қоғамда қатынас құралы болып табылады және қоғамның дамуымен бірге өсіп-өркендеп отырады. Қандай да тіл болмасын оның өткен тарихы, қазіргі күндегі жағдайы және болашағы болады. Адамдар ежелден-ақ қоршаған әлеммен өздерінің байланысын байқап, үйлесімділік орнатып, даму барысында біріне-бірі өз септігін тигізіп отырғаны белгілі. Осы өзара байланыстың нәтижесінде халықтың тұрмыс-тіршілігі материалдық тұрғыдан да, рухани тұрғыдан да қызу ілгерілей және жетіле түседі. Бұл үдеріс әлемнің тілдік бейнесі арқылы танылады. Өйткені, белгілі бір ұлт тілдерінің қатысуымен қалыптасқан және тілдер арасындағы лексикалық атаулар жүйесі сияқты айырмашылықтарға әлемнің тілдік бейнесі арқылы бағыт-бағдар

жасалады. Аспан шырақтары, Ай, Күн, жұлдыздар жайлы түсініктер адам санасында ерекше орын алып, оларға ерекше мән беріліп, олардың қозғалысын адам өміріне табиғат құбылыстарына ұштастыру тәжірибесі нәтижесінде кез келген халықтың аспан мифологиясы мен аспани-күнтүзбелік түсініктер мен есептеулер қалыптасқан. Бұл сырға толы аспан әлемі жайлы мифтер тілдің жинақтаушысы және сақшысы ретінде ұрпақтан ұрпаққа жетіп отыр. Мифологиялық құдайлардың мекені аспан әлемі іспеттес. Қазақ халқыда аспанның түсіне қарай «Көк», «Тәңірі» деп құрмет тұтқан.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қазақ тіл білімінде атаулардың, соның ішінде космонимдердің нормалық сипаты мен қалыптасу жүйесін айқындау, олардың ұлттық мәдени ерекшеліктерін зерделеудің маңызы өте зор. Космонимдер дегеніміз – тілдегі аспан шырақтарының, яғни жұлдыз, шоқжұлдыз, ғаламшар және т.б. атауы.

Халқымыз аспан шырақтарын жіті бақылап, тұрмыс-тіршіліктің қажетіне пайдалана білген. Сол аспан шырақтарының бірі, жерге ең жақын болған айды қарастырып көрейік. Академик Ә. Қайдар «Қазақтар ана тілі әлемінде» атты еңбегінде «Ай» сөзіне мынадай түсінік береді:

Ай <1. Аспан шырағы; Айды бір кездері тәңірі деп түсінген, тотем, пір тұтқан, оған табынған; сондықтан жаңа айды көргенде неше түрлі ырым жасаған; 2) Уақыт өлшемі. Айдың белгілі бір уақыт аралығында пайда болып, толу кезеңі мен аяқталуын жылдың бөлігі ретінде 28,29,30,31 күн тәулігімен 12 айға бөлінуі> [1, 102]. Осы жердегі бірінші түсіндірмеге ұқсас ойды Ш.Уалихановтың төмендегі жазбаларынан да көруге болады: «Ай – бір кезде тәңірі болған тәрізді. Қазақтар жаңа ай көргенде иіліп сәлем береді және жаздыгүні сәлем берген жерінің шөбін жұлып, үйге келген соң сол шөпті отқа салады. Қазақтар айға қарамайды, өйткені айдағы кемпір кірпік санайды деп қорқады. Дәретке отырғанда Айға қарап отырмайды. Жалпы алғанда, қазақтар айды құрметтеп сөйлейді [2, 98 б.]»

Ай – ежелгі табыну, тағзым ету жүгіну нысандарының ішіндегі ең көріктісі... Тек арғықазақтардағы Ай культінің даму тарихына, сипатына ғана тоқталып өтуге болады. Әуелі дей-түркілердің ішіндегі белгілісі болған сиуннулардан (хуннулардан) сөз қозғасак, қытайдың жазба құжаттары бұл жөнінде азын аулақ болса да дерек қалдырыпты. Хунналар туралы: «Тәңірқұт таңертең шыңып келе жатқан күнге, кешке туып келе жатқан Айға тағзым ету үшін үйінен арнайы шығатын болған. Тәңірқұт үйдің сол жағында бетін терістікке қаратып отырады. Жаңа туған Айдың бірінші күні ерекше құрметтелген. Сондай-ақ «Сиуннулар жылда үш рет: бірінші, бесінші және тоғызыншы айда, «суй» деп аталатын рәсім күні Көкке арнап құрбандық шалу үшін «Айдаһар ғибадатханасына» жиналатын дәстүр бар [3, 298 б.]» –

делінеді. С. Қондыбайдың пайымдауынша қазақтардың Айды қастер тұтуы мен жаңа туған Айға қарап бас иіп тағзым етуі ежелгі сиуннулық «сюй» рәсімінің қарабайырланған сарқыны емес пе екен деген болжам айтады.

Аспан әлеміндегі әртүрлі құбылыстар адамдардың ой санасына, таным болмысына әсер етеді. Айдың тылсым сыры, оның ерекшелігі, сырға толы жұмбақ күйі адамдарды толғандырған. Табиғатты, ондағы өзгерістерді, құбылыстарды үнемі бақылап отырған халық тұтас бір ай ішінде аспандағы айдың дөңгелек шарасы доғал бір сызық болып басталып, бұл кезеңді жаңа ай десе, он бес күн ішінде толысып, аспан әлеміне жарық сәуле беретін кезді толық ай десе, қалған он бес күн көзге көрінбей кететін кезді халық өліара деп атайды және соған байланысты халықтық ұғымдар қалыптасты. Доспанбет жырау өзінің «Тоғай, тоғай, тоғай су» өлеңінде:

Туған айдай нұрланып,

Дулыға кидім, өкінбен. – десе Шалкиіз өз кезегінде:

Дулығамның төбесі

Туған айдай болмаса,

Батыршылық сүрмен-ді!! – деп жырлайды мұнда туған айды қасиет тұтып, батырлығына, ерлігіне ерлік қосып тұрған іспеттес толған айдың бейнеленгендігін көруге болады.

Туған ай бірте-бірте көлемі үлкейіп жарығы мен нұры көбейген сәт толған айға ауысып оны қазақ халқы ай толысы деп те айтады және осы сәтте қандай да ізгі істерге бастау деп білген. Жазушылар сұлулыққа, әдемілікке *толған айдай, толған айдай толықсу, балқып туған толған айдай* және т.б. да тұрақты теңеулері айдың бұл көрінісіне қарай қолданса, Мағжан Жұмабаев «Толған ай» өлеңінде сол айдың көркемдігін шебер бейнелеп көрсетеді.

Тұрасың, мейірімді Ай, нұрың шашып,

Бұғып жүр қараңғылық бетін басып,

Толсаң да солсаң-дағы айрылмайтын

Жолдасың – жұлдызыңмен қол ұстасып.

Далада жолаушыға сен жолбасшы,

Егерде жазатайым жүрсе адасып....

Жалғыз-ақ іштен сені жек көреді

Екі жар қол ұстасқан сыбырласып.

«Жарықта қараңдап, бой көрінеді!» – деп,

Бір-бірін сүйісе алмас мауқын басып.

Елжіреп көңілдері, құмар қанбай,

Айрылар біраздан соң амандасып, – деп ақын толған айды қараңғылықтың шырқын бұзып, адасқан кісіге жол көрсететін мейірімді жанға балайды. Сондай-ақ, осы керемет жаратылысты тек қана кездесуге шыққан жастар ғана жаратпайтындығын айтады.

Қазақ халқының наным бойынша өліара кезінде қыс мезгілі болса, қар-боран, жаз болса жауын шашын көп болады деген наным-сенім бар. *«Айдың тік туғаны халыққа жайлы, Шалқасынан туғаны өзіне жайлы; Ай қырынан туса, айбалтаңды сайла, шалқасынан туса күрегінді сайла»* тәрізді айдағы құбылыстарға байланысты туындаған ұғымдар. Бұл ұғымдар халықтың сан ғасырлар бойы ай фазасындағы құбылыстарын зерттеудегі жинақтаған тәжірибелерінің барын көрсетеді.

Аналарымыздың айға қарап, қолдарын төсіне қойып, еңкейіп сәлем салып:

Ай көрдік, аман көрдік

Бұрынғыдай заман көрдік

Жаңа ай – жарылқай гөр

Ескі ай есіркей гөр... – деп айдан айға аман жеткендігіне шүкіршілік етіп, жаңа айдан жақсылықты тілеп Айға қарап тәжім еткен. Сондықтан да болар, аспан шырақтары жақсылық, бақыт, сәттілік және сұлулық ұғымдарымен ұштасып жатыр. Академик Ә. Марғұлан өзінің «Қорқыт күйші» туындысында қазақ және моңғол халықтарына ерте заманда ортақ болған символ сөздердің мағынасын төмендегіше келтіресе: «Күн – махаббат, әділет, ғашықтықтың белгісі. Ай – сұлулық, сана ишарасы болған. Жұлдыз – мереке, ойын-сауық, жастық белгісі болған.» [4, 37 б.]. Тарихшы, фольклорист А. Н. Афанасьев: «Аспан шырақтары: Күн, Ай және жұлдыз таза адамгершіліктің және рухани нұрлылықтың символы» – десе, академик Р. Сыздық «Сұлулықтың, сұлу қыздың бейнесін халық поэзиясында күн, ай, таң, нұр образымен беру қалыптасқан дәстүр» дейді. Жоғарыдағы ғалымдардың пайымдауларынан қазақ халқының санасында Ай, күн және жұлдыздар махаббаттың белгісі, жақсылықтың нышаны, өмірдің өзегі, бір-біреуге деген сүйіспеншілік сезімі екендігін түсінуге ие болады.

Тілімізде Күн космонимі бар сөз тіркестерінің, мақал-мәтелдерінің болуына байланысты қазақ халқы Ай мен қатар Күнді де құрмет тұтқан деп айта аламыз. Осы тұста ғалымдардың Күнге берген анықтамаларына тоқталып өтер болсақ, Ә. Қайдар **«Күн 1. астр. Әлемге жарық, қызу беретін, күн жүйесінің орталық денесі, Жерге ең жақын жұлдыз; 2. Жаз кездерінде шақырайып, көз қарықтырып қаратпайтын күн табағы; ауысп. Күн сәулесі тіке түсетін ашық жер; күншуақ»** [1, 100 б.] – деп көрсетеді. С. Қондыбай: «О. Сүлейменов орхон-енисей (көне түркі) жазуындағы көрсетілген әріпті «йай» деп атап, оның Күнді білдіретіндігін атап өтеді. Түркі тілдеріндегі «йай» немесе «йаз» (қазақшасы – «жай», «жаз» (лето), «йайлақ», «яйла» – «жайлау» (летовка) сөздерінің мағыналарына қарап «йай» сөзінің расында да «Күн» мағыналы екендігіндігіне көз жеткізуге болады.» – деп Күннің үстемдік құрған шағымен байланысты айтылатын «жаз», «жазғытұрым», «жайлау» сөздерінің «йай» негізі Күнге қатысты екендігін айтады [3, 303 б.].

Күн космонимдерімен қатысты: *күндей кіршіксіз, күндей көркем, күндей балқу* және т.б. тұрақты теңеулер, *Күн шыққан соң суарған суды күн жұтады, Күн батқан соң суарған суды жер жұтады* – деген мақал-мәтелдер бар. Егін егудің қыр-сырын меңгерген халық Күн шыққанда суарылған жерге су сіңбейді, бұға айналып, аспанға ұшады деп түсінеді. Күн батқанда суарылған жер суды өз бойында сіңіреді, суды жер жұтатын себебі сол, яғни жер суды қанып ішеді, нәтижесінде егіс жақсы шығып, өнім мол болады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазақ халқы Айға табынғандай Күнге сыйынбаса да, Күн қызарып батып бара жатқан кезде ауырған адамды ұшықтау сияқты нанымдары болған. Сондай-ақ, күн батып жатқанда күн мен жарысып ұйықтауға тиым салынады. Бұл тиым халықтың Күнді қастер тұтуымен қоса қазақ халқының психологиялық тұрғыдан сауатты болғандығын түнгі ұйқының тыныш, жақсы болуы үшін айтылғандығын көрсетеді.

Қорыта айтқанда, Аспан шырақтары соның ішінде әсіресе Күн мен Ай халықтың ғасырлар бойындағы жинаған тәжірибесінің, көңіліне түйген пайымдарының, алған әсері мен терең танымының айнасы. Сонымен қатар Күн мен Ай өзіндік символдық мәнге ие болып келеді. Бұл тәрізді символдар адам баласының ғасырлық тәжірибесінен қорытылып, тарихи жағынан қалыптасқан белгілі бір түсініктің, философиялық ой мен дүниетанымның жемісі.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Ә. Қайдар** «Қазақтар ана тілі әлемінде». – 100–102 б.
- 2 **Ш. Уәлиханов.** Қазақтың космологиялық ұғымдары // Мақалалары мен хаттары. – Алматы, 1949. – 28 б.
- 3 **С. Қондыбай.** «Арғықазақ мифологиясы». Екінші кітап. – Алматы : «Дайк-Пресс», 2004. – 298, 303 б.
- 4 «Қорқыт ата» энциклопедиялық жинақ. – Алматы, 1999. – 799 б.

Материал 31.10.19 баспаға түсті.

М. М. Снабекова¹, М. С. Атабаева²

Народные космонимы – этнокультурный источник

^{1,2}Казахский национальный женский педагогический университет,
г. Алматы, 050000, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 31.10.19.

M. M. Snabekova¹, M. Atabaeva²

National cosmonims – ethnocultural source

^{1,2}Kazakh National Women's Teacher-Training University,
Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan.
Material received on 31.10.19.

Небесные тела, особенно Солнце и Луна, являются зеркалом многовекового опыта людей, их восприятия, их влияния и глубоких знаний о них. Солнце и Луна также имеют свое символическое значение. Эти символы являются результатом определенного понимания, философской мысли и мировоззрения, которые были подорваны многовековым опытом человечества.

Heavenly bodies, especially the Sun and the Moon, are the mirror of people's experience, their perceptions, their influence and deep knowledge about them. The sun and the moon also have their symbolic meaning. These symbols are the result of a certain understanding, philosophical thought and worldview, which were undermined by the human's old experience.

А. Қ. Таусоғарова¹, Л. Ж. Байсова²

¹ф.ғ.к., доцент, Филология және әлем тілдері факультеті, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы;
²магистрант, I курс, «БМ010300 – Педагогика және психология» мамандығы, Педагогика және психология факультеті, I. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ., 040009, Қазақстан Республикасы
 e-mail: ¹ayauzhan1971@gmail.com; ²baisova1971@mail.ru

**ҒАЛАМТОРДАҒЫ ЭТНИКАЛЫҚ ТАҚЫРЫПТАҒЫ
ЖАРИЯЛАНЫМНЫҢ ТІЛДІК ЫҚПАЛЫН ТАЛДАУ**

Ғаламтор әлеуеті мен мүмкіндіктері біртұтас ақпараттық кеңістіктің орнауына, оның ішінде, виртуалды коммуникацияның дамуына кеңінен жол ашты. Түрлі қалалар мен өңірлердегі оқырмандардың ғаламтор желісіндегі публицистикалық жарияланымда көтерілген мәселелер мен автор идеясына байланысты өзара ой бөлісіп, пікірталасқа түсуінде арақашықтық кедергісі жойылды, пікір білдіруші оқырмандар туралы мәліметтер де анонимдік сипатта қалады. Бұдан бөлек, Ғаламтор сайттарында жарияланған мақаланың оқырман танымы мен тілдік санасына ықпалын жарияланым соңында берілетін пікірлерге лексика-семантикалық талдау жасау арқылы зерттеуге де болады.

Мақалада жағымсыз этникалық ақпараттың қоғамдық сананың өзгеруіне тілдік ықпалы талданылады. Интернеттегі этникалық ақпарат ықпалында туындаған жағымды және жағымсыз автостереотиптер мен гетеростереотиптердің сандық көрсеткіштері анықталады.

Кілтті сөздер: масс-медиа, этникалық ақпарат, этностереотип, автостереотип, гетеростереотип, коммуникативтік ықпалдастық.

КІРІСПЕ

Қазақтілді масс-медиадағы «елдер мен халықтар туралы, сондай-ақ ұлттық немесе этникалық салт-дәстүрлер мен ұлттық этникалық құндылықтар туралы, оның ішінде, этникааралық қарым-қатынастар, этникалық саясат, сондай-ақ қазіргі қоғам өмірінің барлық салалары тұрғысындағы (экономика, спорт, медицина, педагогика т.б.) аталмыш этниканың әлеуеті (жетістіктері, кемшіліктері, ерекше қасиеттері, дағдылары) туралы» [1, 42] этникалық ақпараттар мазмұнында қамтылатын этникалық стереотиптер мен авто– және

гетеростереотиптерге лингвистикалық кешенді талдау жүргізу маңызды болып табылады. Өйткені жеке тұлғалар санасында, тіпті қоғамдық санада этностереотиптердің қалыптасып, пайда болуында немесе бұрыннан қалыптасқан жағымды этностереотиптің жағымсыз сипаттарға иеленіп, өзгеруінде күнделікті тұрмыстағы таптаурын жағдаяттар ғана емес, масс-медияның, оның ішінде, теріс немесе оң мазмұндағы этникалық ақпараттар ағынының да рөлі ерекше екенін көреміз.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

БАҚ арқылы таратылатын этникалық ақпараттар қайсы бір оқиға көрінісі түрінде, я дыбыс, дауыс ырғағы немесе сурет, жазбаша формаларда адам санасына келіп түсе отырып, санадағы бұрыннан бар сол тұрғыдағы образдармен шағылысуы, сондай-ақ пайымдау, эмоциялық үдерістер сияқты психикалық элементтердің өзара ықпалдастығы барысында түрлі әлеуметтік-этникалық стереотиптердің түзілуіне түрткі болады.

Ал, этникалық стереотиптер, өз кезегінде, ғалымдардың көрсетуінше, «қоғамдық санада және тұлға сана-сезімінде ерекше орын ала отырып, біріншіден, этникалық сәйкестіліктің сақталуына, екіншіден, этниканы топтастыруға, үшіншіден, этниканың ортаға бейімделуіне қызмет етеді. Бүгінгі күні этностереотиптер идеологиялық салаға енгізіліп, идеологиялық күрестегі басты құралға айналып отыр. Этникалық стереотиптер этникааралық қарым-қатынас мәдениетінде бағдарлаушылық (бағдарламалық) сипатқа ие, өйткені кез келген этнос өкілінің тұлғааралық, сондай-ақ этникааралық қарым-қатынастарда көрініс беруі мүмкін әдет-дағдылары мен мінез-құлқы туралы алдын-ала хабардар ету мүмкіндігі зор» [2, 7].

Сондай-ақ, БАҚ жарияланымдарының этникааралық мәселелердегі орны туралы мына пікір назар аудартады: «Нақ осы БАҚ арқылы бұқаралық этникалық және нәсілдік тұрғысында тысқары түсініктер мен нұсқаулар таратылып, нәтижесінде ксенофобия күшейіп, этникааралық шиеленіс орын алады. Этникалық мифология, тарих, рухани, материалдық мәдениет, басқа да этникалық құндылықтар әдейі текстуалданып, айырықша түрде талқыланылып, тұрғындар үшін аса қызық, көкейкесті ақпаратқа айналып, бұқара санасына сіңеді. БАҚ көмегімен идеологтар тарапынан жасалған эмоционалды-нормативтік бояуы бар этникалық образдар, идеялар, идеалдар, мифтер, құндылықтар қоғамға таратылады да, адамдар арасында этникалық намыс, абырой, өкпе-реніш, үрей сияқты сезімдерді тудырады. Қазіргі БАҚ ақпарат көзі ғана емес, сондай-ақ түрлі идеология, саясат, бизнес, мәдениет өкілдерінің аса маңызды «тартыс» алаңы болып табылады. Сөйтіп, бұқара санасында БАҚ көмегімен этникалықпен байланысты мәселе өзектендіріліп қана қоймай, осы сала тұрғысында идеологтар тарапынан белгіленген түсінік

қалыптасады. Ақпаратты қалың бұқараға жеткізуде, бұқара санасына ықпал етудегі БАҚ-тың басты қаруы – тіл, сөз» [1, 57].

Тыңдармандар мен оқырмандар, жалпы масс-медиа өнімдерін тұтынушылар сана-сезіміне оның аса ықпалдылығы бүгінгі күні зерттеушілер ғана емес, сонымен қатар қалың бұқара тарапынан да мойындалып отыр: «Насихат» (пропаганда) ішкі-сыртқы саяси үгіт, «кері насихат» (контрпропаганда), «манипуляция» немесе ақпараттық адастырушылық, «ақ», «қара», «сұрғылт» насихаттар және «экспансия» немесе ақпараттық өктемдік деген терминдер пайда болды. Осылайша, адам санасы мен рухани жан дүниесін «инженерлендіру» арқылы үгіт-насихаттың өзі ғылым ретінде алға шығып, қаптаған эксперименттер, зерттеулер жасалды. Қысқасы, айналып келгенде, қырғи-қабақ соғыс-тың да ең басты құралы – ақпарат болды. Кино көрсетілімдер, бейне-аудио таспалар, клиптер, жарнама роликтері мен көше плакаттары, сауда маркалары және тауар этикеткалары БАҚ арқылы насихатталып халыққа жететіндіктен бәріне масс-медиа жауапты болып шығатыны тағы белгілі (Ақпараттық соғыс: сүзгі бар ма? // Қазақия газеті, 21.04.2015).

Масс медианың тұтынушы – қалың бұқара санасына идеологиялық, мәдени-рухани құндылықтар жүйесі тұрғысынан ықпал ету, көзқарас, пікір қалыптастыру мақсатына орай тілдік құралдар көмегімен әрекет етуі оның ақпараттандырудан гөрі, қарым-қатынастық, өзара ықпалдастық сипатын басым етеді. Және масс медиа өнімдері мен оның тұтынушылары арасында түрлі стратегиялар мен вербалды / бейвербалды тактикалар арқылы жүзеге асырылатын кешенді коммуникативтік ықпалдастық сипаты оны дискурс ретінде қарастыруға түрткі болады деп ойлаймыз. Т. ван Дейк дискурсты «кешенді коммуникативтік оқиға (событие)» ретінде анықтайды. Ғалым дискурсты коммуникативтік оқиға деп «белгілі бір мезгілдік және кеңістіктік контексте сөйлеуші, тыңдаушы немесе бақылаушы арасында өтетін коммуникативтік әрекет, ықпалдастық (действие)» тұрғысынан анықтайды және де ғалым оның ауызша / жазбаша, вебалды / бейвербалды формаларын атап, жүзеге асу көріністеріне дәрігер мен пациент арасындағы әңгімені, газет оқу үдерісін де жатқызады [3].

Ал қазіргі Интернет сайттарындағы жарияланымдар және сол жарияланымдарға байланысты оқырмандардың комментарийлері масс-медиа өнімдерінің аудиторияға тілдік ықпалын бақылауға мүмкіндік береді. Бұл орайда, мәселен, этникалық тақырыптардағы жарияланымдар Интернет оқырмандары санасында бұрыннан қалыптасқан басқа ақпараттармен ықпалдастықта табыла отырып, сол этникалық қауым тұрғысында түрлі жаңа этностереотиптердің көрініс беруінің негізгі факторы болып табылады.

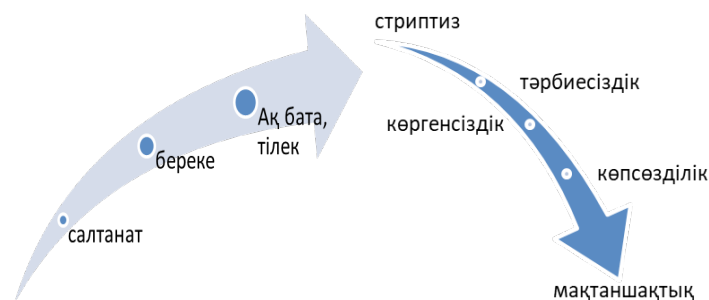
Мысалы, Қайрат Матрековтің «Стриптиз на свадьбе: почему молчит казахская пресса?» мақаласына орай берілген пікірлерден (комментарийлерден) қазақ халқы туралы жағымды және жағымсыз этностереотиптер ағынын көреміз [4].

Бұл тұрғыдағы автостереотиптердің біразы қазақтың мінез-құлық, болмыс-бітіміндегі қасиеттері мен өмір салты т.б. туралы тілдік санада бұрыннан бар этникалық ақпаратты тірек ету негізінде пайда болған деуге болады. Мысалы, қазақ халқы туралы бұрыннан қалыптасқан төмендегі жағымды автостереотип түсініктері Қайрат Матрековтің «Стриптиз на свадьбе: почему молчит казахская пресса?» мақаласында мына түрде көрініс береді: «казахи – народ, который знает цену слову что веское аргументированное слово может остановить войну, что мы ценим и уважаем своих дочерей. Возможно, наши предки, распевая «Гүл өссе, жердің көркі, қыз өссе, елдің көркі» («Цветы – украшение земли, девушки – страны»), уважали своих дочерей, дорожили ими». Алайда оқырман назарын аударту үшін мақала басында майлы бояулы қаріптермен ерекше бөліп көрсетілген мына сөйлем – «на прошлой неделе видео приват-танца обнаженной девушки на казахской свадьбе взбудоражило интернет-пространство Казахстана» мен тұтас мақала мазмұны ұлттық санаға сіңген жоғарыда көрсетілгендей жағымды автостереотиптің белгілі бір дәрежеде өзгеруіне ықпалы болғанын осы мақалаға берілген комментарийлерден анық байқауға болады.

Аталмыш мақаладағы этникалық ақпарат тілдік тұлға жадында Абай қарасөздеріне сәйкес қазақ туралы бұрын қалыптасқан автостереотиптермен сәйкестендіріледі: Абай говорил: «Қазақтың басқа жұрттан тілі ұзын / У казахов по сравнению с другими народами язык длинный». Және мұны өз тарапынан «пустословие, так называемое, кыртымбайство» деген түрде сараптай келіп, «Автор поднял целый «абаевский» пласт казахских ментальных проблем. ... На этой свадьбе яркий образчик нашего ментального хвостовства» деген автостереотип алға тартылып, яғни мақтаншақтық қазақ менталитетіне тән қасиет ретінде танылады [4].

Аталмыш мақалада «казахская свадьба», яғни қазақ тойы этностереотипі негізгі тірек ұғым ретінде танылады. Және осы мақала оқырмандарының комментарийлеріне қарағанда тілдік тұлғалар санасында «Қазақтың тойы», жалпы «Қазақстандағы тойлар»: «орыстың тойы», «ұйғырдың тойы» және «Ресейдегі тойлар» сияқты тіркестердің жағымды этностереотиптер түрінде қалыптасқанын көреміз: «стриптиз на казахской свадьбе – это чересчур»; «Стриптиз на казахской свадьбе как-то не вписывается в этот стереотип. Наверное он устарел», «Для казахской свадьбы стол скучноватый однозначно, тем более агашкиной роскоши не видно и на стенах самого заведения», «Был на нескольких десятках казахских тоях, русских (Казахстана), уйгуров и

поверьте, разврат и казахстанцы это две параллельные прямые. В то же время находясь на свадьбах в России, ужасаюсь с каждым годом, где она могучая, наследница великого государства, которая должна быть примером?».

а) Масс-медиа

жариялануына дейін

ә) Масс-медиа

жариялануынан кейін

Сурет 1 – «Қазақтың тойы» туралы этностереотиптің трансформациясы:

Енді Интернет сайтында беріліп отырған жеке бір тойдағы стриптиз туралы жағымсыз этникалық мәліметтің тұтас қазақ этнонимімен байланыстырыла баяндалуы бұрыннан жағымды көріністерімен санада құрылымданатын «қазақ тойы» этностереотипінің жағымсыз жаққа өзгеруіне ықпал ету мүмкіндігінің бар екенін мына коммент көрсетіп тұр: «Стриптиз на казахской свадьбе как-то не вписывается в этот стереотип. Наверное он устарел».

Жағымсыз этностереотиптердің, оның ішінде, жағымсыз авто– және гетеростереотиптердің жекелеген ұлт өкілдері тарапынан көрініс берген, яғни жекелеген жағдайлар барысындағы жағымсыз құбылыстардың тұтас ұлтқа тән қасиет ретінде телініп, масс-медиада насихатталуы нәтижесінде қалыптасатынын жекелеген зерттеушілер ғана емес, көпшілік оқырмандар да түсініп келеді. Мысалы, этностереотиптердің осы тұрғыда субъективті қалыптасуы туралы тұжырым этникалық ақпаратқа құрылған мақалаға берілген комментарийде анық көрсетіледі: «Как алкоголизм у русских? Я Вам покажу 100 русских которые не пьют водку, тем не менее ярлык навешан из-за таких как вы, кто любит обобщать ибо сам пример «для подражания». Данный казус скорее исключение, которое будет непременно наказано самим обществом, боюсь у нас этого не исправить ближайшие лет 50...» (Матреков К. Стриптиз на свадьбе: почему молчит казахская пресса? <http://365info.kz/tag/kazakhskaya-svadba/>)

Халықтың тілдік санасындағы «қазақтың тойы» этностереотипіне сәйкес қазақ тойында стриптиздің көрсетілуі – жат құбылыс. Енді аталмыш

этникалық ақпаратпен таныса келе, оқырман жат құбылыстың қайдан келгеніне ой жүгірте отырып, қазақтың басқа мәдениеттермен араласу барысында, оны танып-түсіну жағдайында өздерін қалай ұстайтыны туралы автостереотиптің қалыптасқанын көреміз: «Біз өте еліктегіш халықпыз», яғни қазақ – еліктегіш.

Қазақ тілінің онлайн түсіндірме сөздіктер кешенінде «Еліктегіш» сөзінің *әуесқой, еліккіш, көрсе қызар* сөздерімен синонимдік қатар құрайтыны көрсетілген [5].

Еліктегіш сөзінің мағынасы субъектінің нәрсе я құбылыстың байыбына бармай жатып, асығыстықпен сол жаңа нәрсе я құбылысты жақын тартуы, қабылдауы тұрғысынан анықталады. Осы жағынан алғанда, ақылдылыққа, кемелдікке қарсы қойылатын *еліктегіш* сөзі жағымсыз этностереотип ретінде қарастырыла алады.

Сондай-ақ, қазақтардың тілдік санасындағы «мұсылман халқы, қазақ – мұсылман баласы» этностереотипі бойынша ұят, имансыз, қоғамға жат қылықтардан аулақ болу туралы түсінігі қалыптасқан. Ал аталмыш этникалық ақпарат осы қалыптасқан этностереотипке қайшылықты құбылысты өз мазмұнында қамтып, оқырманның «мұсылман халқы, қазақ – мұсылман баласы» этностереотипінің өзгеруіне алып келетінін пікірде берілген мына риторикалық сұраулы сөйлемнен көреміз: «Осындайды көргенде шынында да ойлайсың – осы қазақ шынында да мұсылман ба?».

Аталмыш мақала және онда сөз болған қазақ тойындағы жағымсыз көрініске байланысты пікірлерде қолданылған «қазақ ерлері» тіркесі белгілі бір деңгейде гендерлік ұлттық стереотип түрінде жағымсыз түсініктерді қамтиды: *казахские мужчины дошли; именно разговоры о возделанном многоженстве и поведение казахских мужчин; под этот припев развращает девчонок*.

Өз мазмұнында этникалық ақпараттарды қамтыған бұл жарияланым жекелеген ұлт туралы ғана емес, жалпы қоғам туралы да таным-түсініктердің санада құрылымданып, нәтижесінде қазіргі қоғам бейнесі моделінің түзілуіне түрткі болатынын көреміз: «Моральное разложение, духовная нищета являются «духовными скрепами» традиционного общества в 21 веке», «Наше общество погрязло в разврате», «Крайности свидетельствуют о том, что Платок на голову второкласснице или голые танцы на тое – показатель маразмов духовно нищающего и теряющего планку образованности общества».

Тойдағы стриптиз туралы этникалық бояуға ие ақпаратқа сәйкес стриптиздің ұлт я халық болмысына байланысты емес, капиталистік қоғам қоятын талаптар үрдісінде пайда болатыны туралы тілдік тұлға санасындағы мына түсінік «в капиталистическом обществе нет морали, потому что методы зарабатывания денег в таком обществе не вяжутся с моралью ни одной религии,

будь то магометанство или христианство» белгілі бір дәрежеде капиталистік жүйенің ерекшелігі, қасиеті туралы стереотиптің түзілуіне негіз болады.

Қайрат Матрековтің «Стриптиз на свадьбе: почему молчит казахская пресса?» мақаласындағы этникалық ақпаратқа байланысты пікірлердің өзара ықпалдастығында туындаған жағымды автостереотиптерді де кездестіреміз: «Казахи очень дружелюбный, доброжелательный, отзывчивый народ». Бұл этностереотип, өз кезегінде, мына түрде уәжделеді: «В трудные минуты (война, революция, преследование и т.д.) все бегут к казахам всех их приютил казах и многих из Вас тоже».

Қазақ тойы туралы жағымсыз мәліметті қамтыған этникалық ақпараттың негізінде оқырмандар арасына көрініс берген жағымды автостереотиптер олардың пікірлерінде мынандай түсініктерді қамтиды: «казахи вели себя достойно», «мы и не было-публика, для которой алкоголь без меры, непристойности и неуважение к старшим – норма. У нас есть Достоинство».

Жағымсыз мәлімет қамтылған этникалық ақпараттардың, өз кезегінде, сәйкес ұлт өкілдерінің өзіндік этникалық сәйкестендірулеріне, сондай-ақ ұлттық намыстың бой көтеруіне түрткі болатыны мына пікірден аңғарылады: «не говорите плохо о моём народе».

Сондай-ақ, қазіргі жаһандану үдерісіне сәйкес орын алып отырған мәдениетаралық қарым-қатынастардың өркендеуі, мәдениеттердің тоғысу және ажыратылу (интеграция және дифференциация) үрдісі қайсыбір этникалардың өзін қай мәдениетпен сәйкестендіруінде қиындықтар туындатып жатқаны белгілі. Талданылып отырған этникалық ақпаратқа берілген пікірлерде де осы жағдай мына түрде көрініс берген: «Можем ли мы, казахи, дать утвердительный ответ, что живем разумом, рационально, осмысливаем адекватно действительность?» немесе «казахи не видят для себя четких ориентиров в культурном и ментальном позиционировании. Или потеряли их».

Аталмыш мақалаға берілген пікірлерде қазақ халқы туралы жағымсыз автостереотиптер мына түсініктерге негізделеді: «Ну это как всегда с нашими казахами, всем на все плевать, лишь бы день прошел, как говорится», «Казахи, странный народ. Нам нужно везде перебарщивать, переходить рамки дозволенного», «что сейчас происходит с казахами это просто ужас. Деградация нации налицо и стар и млад ведут себя отвратительно», «казахи и казашки мы лучше, у нас есть ум, красота, гостеприимство мораль, этика так давайте ну будем посмешищем, и будем с гордо поднятой головой воспитывать в себе и в будущем поколении настоящих казахов!!!».

Аталмыш мақаладағы жағымсыз этникалық мәліметтің ықпалында туындаған бұл сияқты автостереотиптер қайсыбір деңгейде ұлт өкілдері сана-сезімінде өз этносы туралы терең кемістік комплексінің пайда болуына,

өз этносына деген сенімнің жоғалуына, өз ұлтына көңілі толмаушылардың санының өсуі тұрғысынан ықпал ететінін осы жоғарыда келтірілген пікірлерден байқауға болады.

Жағымсыз этникалық ақпараттың басқа ұлттар туралы бұрын қалыптасқан гетеростереотиптерге нұсқау жасауына түрткі болатын жағдайлары пікірлерде мына түрде көрініс берген: «Но мы и не было-публика, для которой алкоголь без меры, непристойности и неуважение к старшим – норма. У нас есть Достоинство и Отличие от других» [5]. Яғни, этникалық ақпараттар өз ұлтының салт-дәстүрлерін, ұстанымдарын жөн көріп, басқа ұлт ерекшеліктері мен салт-дәстүрлерін ескермеуді немесе оны бұрмалайтын этноцентризм құбылысының орын алуына да түрткі болады.

Автостереотиптердің қалыптасуына қарастырылып отырған комменттердің ішіндегі қазіргі және бұрынғы қазақтар өмір-салты мен өмірлік мансұқтары туралы салыстырмалы түсініктердің де негіз болатынын болжауға болады. Мысалы, «Раньше казах хвастал: ешкімнің ала жібін аттаған емеспін; теперь принято хвастать тем, что набрал бригаду лохов, которые отработали на совесть объект, заплатил им гроши, зато в ОАЭ, на Мальдивы съездил, отдохнул от трудов «праведных». И чем круче наколол, тем круче отдохнул... А то, что у «лохов» дети остались голодные и едва ли пойдут в школу – глубоко наплевать. Не будь лохом...».

Бұл қайсыбір этника я ұлт туралы қоғамдағы экономикалық, идеологиялық және рухани мұраттар сипаттарына қарай ұлттық мінез-құлық, еңбек машығы, адамгершілік қасиеттері, кісілік келбет туралы бұрын қалыптасқан және орнықты деп есептелетін түсініктердің тұрғысынан қарастырылатын автостереотиптерге өзгермелі белгінің тән екенін көрсетеді.

Комменттерде орын алған «мы, казахи» немесе «с нашими казахами», «нам», «у нас», «мой народ» сияқты тілдік бірліктер жоғарыда көрсетілген ұлттық стереотиптерді автостереотиптер ретінде қарастыруға түрткі болды.

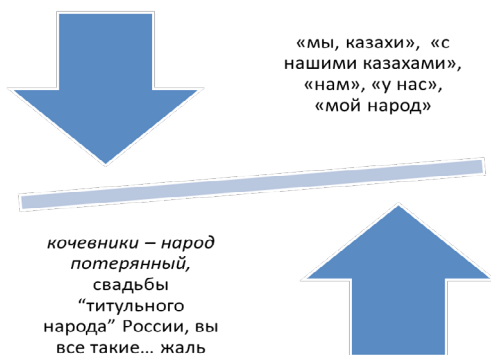
Талдауға алынып отырылған мақалада «қазақ тойы» стереотипі тұрғысында қазақ халқы туралы жағымды гетеростереотиптер: «казахи мудрый народ, они сами разберутся», «я казах, не мусульманин, но согласен с Абаем, что девочек надо воспитывать по «Корану»... возможно такого стыда бы и не было...».

Пікірлердегі қазақ халқы туралы бейтарап гетеростереотиптер: «казахи в целом-народ не из скандальных.. легче просто плюнуть и отвернуться; либо промолчать, чем ругаться».

Пікірлердің ішінде қазақ халқы туралы жағымсыз гетеростереотиптер: *кочевники – народ потерянный*.

Жалпы мақаладағы жағымсыз этникалық мәліметтің ықпалында оқырман санасында қалыптасқан этностереотиптер, сондай-ақ авто– және

гетеростереотиптер карама-қарсылық формасындағы топаралық бөлектенуге түрткі болатынын мына пікірлер көрсетіп отыр: «Кузя Прутиков, уж чья бы корова мычала бы! Знаю не понаслышке, и не я один, наверное, как проходят свадьбы «титulyного народа» России, аж с совковых времён» – «почему слова вас одного должны быть для меня убедительнее видео, на котором лицезреют стриптиз как минимум 300 человек? они, что, пережиток прошлого? или, как вы, избранный? что-то многовато в одном народе избранных – наверное, вы все такие... жаль, это никак не отражается на развитии Казахстана – но, это ведь благодаря вам развивается Америка... правда?» – «Кузя Прутков, уж про Америку помалкивали бы! Видим, до чего «развилась» КНДР (Ю. Корея – просто «синее от зависти»), Кампучия, Куба, Зимбабве, Эфиопия, Афганистан, Чечня, Киргизия, Таджикистан, а теперь и Украина, благодаря вашему «русскому миру»» т.б.

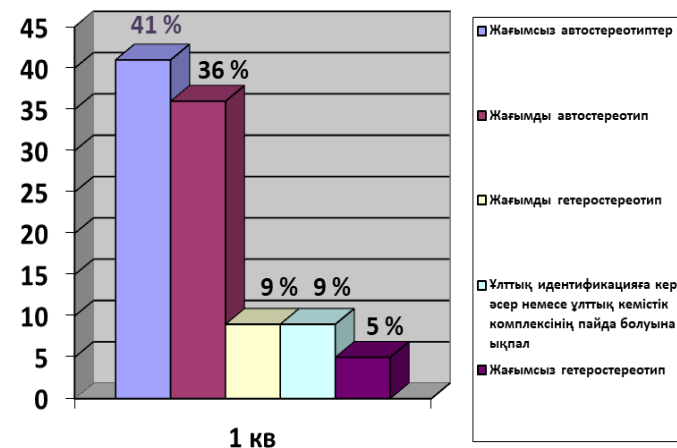
Сурет 2 – этникааралық бөлектену немесе өзім/өзге өлшеміне сәйкес жіктелу үдерісінің комменттердегі тілдік деректері

Қайрат Матрековтің «Стриптиз на свадьбе: почему молчит казахская пресса?» мақаласындағы этникалық ақпаратта баяндалатын қоғамдық-моральдық тұрғыдан айыпталатын оқиғаны нақты бір ұлтқа тән мәселе ретінде емес, жалпыадамзаттық мәселе ретінде қарастыруды, оның алдын алуды ұсынатын пікірлер де кездеседі: «Я не обобщаю и не считаю, что все одинаково разложившиеся, но с нашего попустительства и молчания происходит такое моральное разложение и гниение нашего общества...», «не люблю национальные трения, но хочу сказать одно, то что для русских норма, для казахов – шок, но в итоге все катятся по одной наклонной, кто-то раньше, кто-то позже. Нации вырождаются».

Яғни, 365 info Интернет сайтында жарияланған осы мақалада көтерілген этникалық мәселелерге орай оқырмандар арасында орын алған

дискуссия оның оқырмандардың санасына зор ықпалдылығын көрсетті. Оқырмандар пікірлерінің (комментарийлер) мазмұны, пікірлердегі тілдік бірліктердің семантикасы мен саны аталған мақаланың жағымды және жағымсыз автостереотиптер мен гетеростереотиптердің, сонымен қатар ұлттық идентификацияға кері әсер ету немесе ұлттық кемістік комплексінің пайда болуына ықпалының пайыздық үлесін анықтауға мүмкіндік берді (жағымсыз автостереотиптер – 41 %; жағымды автостереотиптер – 36 %; жағымды гетеростереотип – 9 %; жағымсыз гетеростереотип – 5 %; ұлттық идентификацияға кері әсер ету немесе ұлттық кемістік комплексінің пайда болуына ықпалы – 9 %).

Диаграмма 1 – жағымсыз этникалық ақпараттың оқырмандар санасына оң және теріс ықпалдарын комментарийлер негізінде талдаудың сандық көрсеткіші

365 info Интернет сайтында жарияланған аталмыш мақаладағы қоғамдық имандылыққа жат құбылыстың сыналуы, оған қоғам назарын аударып, оның алдын алу өте дұрыс болғанымен, мұндай жекелеген жағдайдың тұтас ұлтқа телініп, тұтас қазақ ұлтының аты аталуы ұлттық имиджге нұқсан келтіру мүмкіндігі тұрғысынан жөнсіз болып табылады. Жекелеген тұлғалар тарапынан орын алған жағымсыз жағдайларды сол тұлға қатысты ұлтқа теліп қарастырудың дұрыс еместігі туралы әлемдік тәжірибеде, ғылыми зерттеулерде дәлелденген. Тіпті этнонимнің жағымсыз жағдайлар туралы ақпарат беру үдерісінде ғана емес, сондай-ақ масс медида өмірдегі қалыпты құбылыстардың баяндалуы кезінде де этнонимнің аталуы орынды деп бағаланбайды. Мысалы, «Применение русские вместо бизнесмены из России

не является стилистический нейтральным языковым средством и его частые применение способствует закреплению отрицательных ассоциаций» [6, 12].

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта келгенде, 365 info Интернет сайтында аталмыш этнонимді тақырыптың жарияланған мақалаға берілген комментарийлердің мазмұны мен олардың семантикалық талдауы нәтижесінде анықталған сандық көрсеткіштер мұндай этникалық ақпараттардың оң және теріс ықпалдарын көрсетті. Оң ықпалдары: «қазақ тойы» этностереотипі туралы жағымды ассоциациялар; қазақ халқы туралы оның өз өкілдері тарапынан орын алған жағымды автостереотиптер; өзге ұлт өкілдерінің қазақ тойы және қазақ ұлты туралы жағымды гетеростереотиптері. Алайда қазақ ұлты туралы жағымды ассоциациялар мен жағымды этностереотиптердің пайыздық өлшемінің төмендегенін жоғарыдағы диаграммадан көреміз. Теріс ықпалдары: Ресейде өтетін тойлар туралы жағымсыз стереотиптер; қазақ халқы туралы оның өз өкілдері тарапынан орын алған жағымсыз автостереотиптер; «қазақ тойы» туралы жағымды этностереотиптің және жағымды ассоциациялардың жағымсыз сипатқа қарай өзгеріс алуы; өзге ұлт өкілдері тарапынан орын алған қазақ ұлты туралы жағымсыз гетеростереотиптер; түрлі этностар өкілдерінің этникалар туралы өзара жағымсыз мазмұндағы пікірталастары; этникааралық бөлінушілік. Ең қынжылтатыны, қайсыбір деңгейде ұлт өкілдері сана-сезімінде өз этносы туралы терең кемістік комплексінің пайда болуына, өз этносына деген сенімнің жоғалуына, түрлі этникалық өкілдер арасында қарама-қарсылық формасындағы топаралық бөлектенуге түрткі болатынын көрсетеді.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Малькова, В.** Освещение этничности в СМИ в свете конфликтологии // в кн.: Прикладная конфликтология для журналистов. – М. : Права человека, 2006. – 158 с. Б. 42–67.

2 **Гладких, С. В.** Этнические стереотипы как феномен духовной культуры: Дисс. на соискание ученой степени кандидата философских наук. – Ставрополь, 2001, – 154 с.

3 **Ван Дейк, Т. А.** (1998). К определению дискурса. [Электронды ресурс]. – URL <http://psyberlink.flogiston.ru/internet/bits/vandijk2.htm>

4 **Матреков, К.** Стриптиз на свадьбе: почему молчит казахская пресса? [Электронды ресурс]. – <http://365info.kz/tag/kazaxskaya-svadba/>

5 «Лұғат» – қазақ тілінің онлайн түсіндірме сөздігі. [Электронды ресурс]. – <http://lugat.kz/>

6 **Hoffmann, E.** Образ российского бизнеса в немецкоговорящих странах // Материалы международной научно-теоретической конференции: Актуальные проблемы филологии в XXI веке. – Алматы : Қазақ университеті, 2017. – с. 12–17.

Материал 31.10.19 баспаға түсті.

А. К. Таусогарова¹, Л. Ж. Байсова²

Анализ языкового воздействия публикаций с этнической тематикой в интернете

¹Факультет филологии и мировых языков,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
г. Алматы, 050040, Республика Казахстан;

²Факультет педагогики и психологии,
Жетысуский государственный университет имени И. Жансугурова,
г. Талдыкорган, 040009, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 31.10.19.

A. K. Taussogarova¹, L. Zh. Baissova²

Analysis of the language impact of publications with ethnic topics on the Internet

¹Faculty of Philology and World Languages,
Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan;

²Faculty of Pedagogy and Psychology,
Zhansugurov Zhetysu State University,
Taldykorgan, 040009, Republic of Kazakhstan.

Material received on 31.10.19.

Потенциал и современное состояние интернета открывают широкие возможности для формирования единого информационного пространства, а также развития виртуальной коммуникации. С развитием интернета и появлением возможности анонимного участия у жителей разных городов и регионов появилась, несмотря на расстояния, возможность дискуссии по различным проблемам, поднимаемым авторами в публицистических текстах. В этой связи интересным и перспективным в научном плане представляется исследование влияния такого рода текстов на языковое сознание читателей посредством лексико-семантического анализа.

В настоящей статье осуществлен анализ языкового воздействия негативной этнической информации, влияющей на изменение общественного сознания на примере этностереотипов. Анализ позволил выявить количественные показатели автостереотипов и гетеростереотипов, формирующих отрицательное мнение в анализируемых текстах.

The potential and the current state of the Internet offer ample opportunities for the formation of a single information space, as well as the development of virtual communication. It implies development of the Internet and the emergence of the possibility of anonymous participation among residents of different cities and regions, despite the distance, the possibility of discussion on various issues raised by the authors in journalistic texts. In this regard, an interesting and promising in scientific terms is the study of the influence of such texts on the readers' linguistic consciousness through lexical and semantic analysis.

This article analyzes the linguistic impact of negative ethnic information that affects the change in public consciousness by the example of ethno-stereotypes. The analysis revealed quantitative indicators of autostereotypes and heterostereotypes, which form a negative opinion in the analyzed texts.

FTAMP 16. 21. 33

А. Қ. Тұрышев

ф.ғ.д., профессор, Гуманитарлы-педагогикалық факультет, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы
e-mail: trushev56@mail.ru

КҮРДЕЛІ СӨЗДЕР МЕН ТҰЛҒАЛАР

Мақалада Ж. Шәкенов қос сөздердің лексикалық тұлға болу-болмауы әлі де шешімін толық таба алмаған мәселе екендігін, қос сөздердің күрделі сөздер қатарына жатуы осылайша әр түрлі пікір тудырғанымен, бұларға ортақ кейбір жақтардың да барлығын жоққа шығармайды. Ондай ортақ белгілерге: құрамындағы сөздердің сыртқы пішінін, дыбысталуы мен ішкі мән-мағынасы негізінде қалыптасқан құралымның болуы, белгілі бір сөз табына жатуы, сөйлемдерге мүше болғанда да бірінен-бірі ажырамай, бір ғана мүшенің, сондай-ақ сөз тіркесінің бір ғана сыңарының қызметін атқаруы жататынын зерттеу барысында айқындайды.

Кілтті сөздер: күрделі сөздер, мақалдар, мәтелдер, қос сөздер, фразеологизмдер, тұрақты сөздер, қайталама қос сөздер т.б.

КІРІСПЕ

Ж. Шәкеновтің «Қазақ тіліндегі күрделі сөздер мен күрделі тұлғалар» (1991) еңбегі ғалымның көп жылғы зерттеу жұмысының нәтижесі. Еңбектің I Тарауы «Сөз, оның күрделі түрлері туралы» – деп аталады. Қос сөздер. Зерттеушілер күрделі сөздердің компоненттерін бір-бірімен байланысу тәсілі тұрғысынан екіге бөліп қарастырып, Құрамындағы сыңарлары сабақтаса байланысып құрылғанын біріккен сөздерге, ал салаласа байланысып құрылғандарын қос сөздерге жатқызатынын бірақ та, тіл мамандары бұл туралы пікірлері бір жерден шыға бермейтінін, біріккен сөз болмаса, қос сөздердің таза лексикалық тұлға болу-болмауы жайында әртүрлі ойлар айтылатынын тіліне тиек етеді. Бұл орайда, қайталама қос сөз турасында Н. К. Дмитриев «Башқұрт тілінің грамматикасы» деген еңбегінде грамматикалық жолмен жасалған форма болатынын ал А. Н. Кононовтың еңбегінде: Екі сөзді қосарлау негізінде пайда болған лексикалық комплекс жинақтау, жалпылама, қайталау, экспрессивті мағына білдіретінін келтіреді. І. Кеңесбаев, Ғ. Мұсабаевтар «Қалыптасқан тиянақты фразеологиялық топқа жататын сөздердің бір саласы – қос сөздер болады» десе, профессор

Ысқақов «...сөзді қайталап қолданудан... лексикалық түсінігі өзгермейді, жаңа сөз тумады, тек грамматикаланады» дегенін, профессор К. Аханов қос сөздердің үстеме буынды түрлерімен басқаларын күрделі сөз деп қарастыратынын айтады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Ж. Шәкенов қос сөздердің лексикалық тұлға болу-болмауы әлі де шешімін толық таба алмаған мәселе екендігін, қос сөздердің күрделі сөздер қатарына жатуы осылайша әр түрлі пікір тудырғанымен, бұларға ортақ кейбір жақтардың да барлығын жоққа шығармайды. Ондай ортақ белгілерге: құрамындағы сөздердің сыртқы пішінін, дыбысталуы мен ішкі мән-мағынасы негізінде қалыптасқан құралымның болуы, білгілі бір сөз табына жатуы, сөйлемдерге мүше болғанда да бірінен-бірі ажырамай, бір ғана мүшенің, сондай-ақ сөз тіркесінің бір ғана сыңарының қызметін атқаруы жататынын зерттеу барысында айқындайды. Ж. Шәкенов күрделі сөздер құрамы екі сөзбен шектелмей, одан артық сөзден де бола беретінін, ал қос сөздер құрамы екіден әрі аса қоймайтынын, күрделі сөздер компоненттері арасына басқа сөзді сыналып қою мүмкін болмаса, көпшілік қос сөздер сыңарлары арасына үшінші бір сөзді қоюға болатынын мысалдар арқылы: төсек-орын (төсек те орын); жақсы-жаман (жақсы да жаман); сөйлей-сөйлей (сөйлей де сөйлей); сарт-сұрт (сарт та сұрт) т.б. Бұдан кейін көпшілік күрделі сөздерден сөз тудырушы жұрнақтар арқылы басқа бір сөз тудыруға болатынын мысалы: биыл-биылғы, қолқап-қолқаптық, қоян-қоянша, аққу-аққудай, ән сал-ән салшы т.б. Қос сөз бойынан ондай қасиеттің байқалмайтынын, күрделі сөздердің арғы тегі, негізінен, сөз тіркесі, некен-саяқ болмаса, көпшілік күрделі сөздерге негіз болған сөз тіркесін тауып, оны түсіндіруге болатынын, ал қос сөздер олай етуге келмейтінін, өйткені ол сөз тіркесінен ажырамағанын айтады. Мысалы: тарс-тұрс, ет-мет, шай-пай, у-шу, емін-еркін, тай-талас, қора-қопсы, киім-кешек, тері-терсек, әптер-тәптер, жүн-жұрқа т.б. дәлел болады дейді. Морфологиялық сипаты, яғни морфологиялық құрамы жағынан қос сөз сыңарлары аса күрделі болатынын. Мәселен: қайталама қос сөздердің компоненттері жалаң түбірлердің жай қайталануынан да (биік-биік, қап-қап), қосымшалы сөздің қайталануынан да (өзді-өзімен, сөйлей-сөйлей) бола беретінін, қосарлама қос сөздердің компоненттері сөздердің қосымшасыз қосарлануынан (кұрт-құмырсқа, бақа-шаян т.б.), және де қосымшалы-қосымшасыз сөздердің қосарлануынан (төсек-орын, тері-терсек, көрген-білген, ұзынды-қысқалы, жата-жастана т.б.), немесе күрделі сөз бен жалаң сөздердің қосарлануынан (бүгін-ертең, ағайын-туған, күндіз-түні, аш-жалаңаш т.б.) жасалатынына, күрделі сөз компоненттері морфологиялық құрамы жағынан жинақы, бір ізділеу болып келсе, қос сөздердікі бытыраңқы,

ала-құла болып келетінін, фонетикалық жағынан қос сөздердің компоненттері буын, дыбыс жақтарынан үйлесіп, ыңғайласып, ұйқасып отыратынын: емін-еркін, қалған-құтқан, есеп-қисап, олпы-солпы тәрізді сөздердің компоненттері екі: мең-зең, у-шу тәріздікі бір буыннан болатынын, абысын-ажын дегенде екі компоненті де бірыңғай дауысты «а» фонемасынан басталса, жүн-жұрқа дегенде бірыңғай дауыссыз «ж» фонемасынан басталып тұрғанын, қос сөздер ішінде бұл сияқты ассонанс, аллитерация құбылыстары жиі ұшырайтынын, ал күрделі сөзде бұл кездеспейтінін анықтаған. Қос сөз құрамындағы сөздердің сөз табына қатынасына келсек, оның құрамында күрделі сөздердей емес, сөз таптары түлелдей кездесетінін мысалы: зат есім (жүген-құрық, жер-су т.б.), сын есім (үлкен-кіші, ащы-тұщы т.б.), сан есім (бір-екі, он-онбес т.б.), есімдік (қай-қайсысы, кімде-кім т.б.), етістік (жатып-тұрып, буынып-түйініп, келді-кетті т.б.), үстеу сөз де (ерте-кеш, әрі-бері т.б.), еліктеу сөз де (даң-дұң, шатыр-шұтыр, маң-маң т.б.), әр тарап сөз де (бар-жоқ), шылау сөз қатысты сөз де (көзбе-көз, ауызба-ауыз т.б.), одағай сөз де (шөре-шөре, ah-yh т.б.) кездесетінін, ал күрделі сөздің құрамында көмекші сөз болмайтынын жазады. Сөз соңында қос сөз мәселесі бұрында зерттелгенін, соған қарамастан оны лексикалық тұрғыдан егжей-тегжейлі зерттеп, тілдің әр саласына жататын жақтарын аршып алмай, оны бір ғана құбылыс деп қарастыру дұрыс емес екендігін айтады.

Күрделі сөз. Тарихи тұрғыдан алғанда күрделі сөздердің арғы тегі, негізінен, сөздердің еркін тіркесі болады. Осы грамматикалық категориядан лексикалық категорияға жататын күрделі сөздің пайда болуы, әрине, кездейсоқ, өзінен-өзі болатын жай емсетігін, күрделі және белгілі бір заңдылықтарға негізделетін, соның нәтижесінде пайда болатын құбылыс екенін, ондай заңдылықтардың бірі тілдің дыбыс жүйесі, екінші лексикасы, үшінші грамматикасы дейді. II Тарауда ғалым «Тұрақты тіркес пен еркін тіркес туралы»: Тұрақты тіркес құрамындағы сөздер еркін тіркесіндегідей бас-басына жеке-жеке емес, тұтасымен бір ғана жалпы мағына білдіреді, көп жағдайда ол мағына құрамындағы сөздердің лексикалық мағынасына қатысы болмай, одан мүлде басқаша мағынада болатынын, тұрақты тіркес лексикалық қана емес, грамматикалық жақтан да іштей бөліп-жаруға келмейтін тұтас бір ғана тұлға болатынын нақты мысалдар арқылы дәлелдейді. Еркін тіркес пен тұрақты тіркеске тән ерекшеліктерді түйіндей келе: еркін тіркес құрамындағы сөздер әр басқа мағына білдірсе, тұрақты тіркестегі сөздер тұтасқан бір жалпы мағына білдіреді, еркін тіркестегі сөздер жеке-жеке сөз табы болып, сөйлемге дербес мүше болса, тұрақты тіркестердің кейбіреулері түйдегімен бір ғана сөз табы орнына жүріп, соған орайлас сөйлемде бір ғана мүшенің қызметінде жұмсалады, еркін тіркес компоненттерінің орнын ауыстыруға, басқа бір сөзбен алмастыруға

болатын болса, ал тұрақты тіркес компоненттерінің кейбіреулері болмаса, көпшілігінің орны бекем, оны тұрған орнынан арлы-берлі жылжытуға, басқа сөзбен алмастыруға үнемі келе бермейді, еркін тіркес құрамындағы сөздер, негізінен екпін сақтайтын болса, ал тұрақты тіркестегі сөздер бір ортақ екпінге бағынып, кідіріссіз, бір фразалық екпінмен айтылады, еркін тіркес сөйлеу, жазу үстінде туатын болса, ал тұрақты тіркес бұрыннан жасалып қойған, сол даяр қалпында қолдануға асады, еркін тіркесті басқа тілге сөзбе-сөз аударуға болса, ал тұрақты тіркестің кейбіреулері ғана болмаса, көпшілігі олай етуге болмайды – деген қорытындыға келеді. Зерттеуші, осы аталған айырым қасиеттер тұрақты тіркесте ғана болады деген ұғым тумау керектігін, өйткені құрылымдық-мағыналық, сондай-ақ грамматикалық тұтастық, оған қосымша жоғарыда аталған айрым қасиеттер біршама күрделі сөз бойынан да табылып қалатынын ескертеді.

Тұрақты тіркес тұлғалары. Ж. Шакенов фразеологиялық оралымның қандай тілдік құбылысқа жататынын, олардың басқалардан қандай түбірлі айырмашылықтары бар деген бірнеше көзқарастарды атап өтеді. В. В. Виноградовтың фразеологиялық оралымды: фразеологиялық тұтастық, фразеологиялық бірлік, фразеологиялық тіркес деп үшке бөлетінін, және мақал, мәтел, термин сөздерді бұл қатарға енгізбегенін жазады. Н. М. Шанский ...төртінші етіп фразеологиялық түсінік дегенді қосқанын және фразеологиялық орамға жататын тілдік тұлғалардың аясын кеңейте түсіп, оған кейбір термин сөздер мен мақал-мәтелдерді де кіргізгенін айтқан. Ж. Шакенов тегінде, мақал, мәтел, термин сөздерді фразеологиялық орамға қатыстыру мәселесі бұрында көтерілгенін жазады, атап айтқанда Л. А. Булаховский, А. И. Ефимов тәрізді тіл мамандарының еңбегіне жүгінеді. Сол сияқты, Ларин мен Молотковтың фразеологиялық тұлғаларға идиома мен фразаны жатқызып, мақал, мәтел, термин сөздер мен нақыл сөздерді одан тыс құбылыс деп қарайтынын да айтып өткен. Қазақ тіл білімін зертеушілер фразеологиялық тізбектер өздерінің жасалуы, фразалық материалы, грамматикалық байланысы, лексикалық мәні жөнінен мына төмендегідей ірі үш түрге бөлінеді: Идиома, Мақалдар, Мәтелдер. Ал аталған оқулықтың 1962 жылғы басылымда «фразеологиялық тіркестердің құрамына идиомалар және басқа фразалық топтар жатады» деген (Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ. «Қазіргі қазақ тілі»). Профессор Балақаев пен Қордабаев тұрақты тіркестерді идиомалық тіркестер, фразалық тіркестер деп екіге бөлген. Проф. А. Ысақов та тұрақты тіркесті идиомалық тіркес, фразалық тіркес деп екіге бөледі. Проф. Аханов «мақал-мәтелдер мен қанатты сөздерді фразеологиялық единицалардың қай тобына жатқызу өте күрделі мәселе» – екендігін айтады.

Ж. Шакенов фразеологиялық орам тұлғалары идиома мен фраза болатыны күман тудырмайтынын? Мәселе, мақал, мәтелдерді бұған жатқызарда

фразеологиялық тұлғаларды басқа тілдік құбылыстардан ажырату да нені межелік белгі етіп алу керек деп, орыс тілшілері көбіне фразеологиялық тұлғалардың компоненттерінің тұрақтылығын, бүкіл тіркестің беретін жалпы мағынасы бөліп-жаруға келмейтінін, тұлғасының күрделі, құрылымы жағынан варианттары болатынын, сөйлеу үстінде құрастырылып жатпай, даяр, жаттанды қалпында ойдан шығарып айтқандай қолданылатынын, басқа тілге сөзбе-сөз аударуға көнбейтінін ескертеді. К. Аханов тұрақты тіркеске тән ерекшелік, біріншіден құрамындағы сөздердің орының тұрақты, бекем болуы, екіншіден, бір бүтін мағына оны құрастырушы сыңарлардың мағынасынан басым болатыны, үшіншіден, бір тілден екінші тілге аударылуы кемсіз, әсіресе оларды тікелей сөзбе-сөз аударуға болмайтыны дейді. Проф. Кеңесбаев: «идиома тобындағы сөздер өзінің жеке тұрғандағы негізгі мағынасынан айрылып қалады да, өзара жымдасып бір ғана негізгі лексикалық ұғым береді. ... идиом категориясының мынадай белгілері болады: а) тұтас бір ұғым жеке сөздерінің ұғымынан алшақ кетеді де, жеке сөздер (компоненттер) өзінің дербес ұғымынан не жартылай, не мүлдем айрылып қалады; ә) бұл тізбектердің көпшілігі екінші тілге сөзбе-сөз аударуға келмейді» – деп жазды. Проф. М. Балақаев, Т. Қордабаев: «... олардың тұтас топ болып тұрғандағы беретін мағынасы жеке тұрғандағы мағыналарына қатысты болмай, мүлде бөтен мағынаны білдіреді. Тұрақты тіркестердің бірқатарының мағынасы оларға қатысып тұрған сөздердің бірі болмаса екіншісінің лексикалық мағынасымен байланысты болады» – дейді. Ж. Шакенов осының бәрін қорытындылай келіп, тұрақты тіркес пен күрделі сөздер де лексикологияның қарайтын объектісіне жатып, екеуі де тілде атаулық қызмет атқарғанымен, бір-бірінен сегіз түрлі елеулі айырмашылықтары барын:

1 Екеуінің де төркіні сөздердің еркін тіркесі болғанымен, одан ажырап, басқа-басқа категорияға қалыптасуға әр түрлі процестер ұйтқы болған, мәселен, тұрақты тіркес тұлғаларына идиомалану процесі, ал күрделі сөздерге фонетикалық фактор мен лексикалану, идиомалану, делексикалану, грамматикалану процестері ұйытқы болған.

2 Екеуінің де қалыптасып қалған құрылым болғанымен, күрделі сөзге қарағанда фразеологиялық тұлғалардікі берік, бекем және де ол көп компонентті; оның құрамы күрделі сөздердей дербес мағынасы бар атаушы сөздермей шектелмей, оған көмекші сөздер де қатысады; олардың кейбіреулері сөз тіркесі, сөйлеммен де құрылымдас келеді.

3 Идиома, фразалар күрделі сөздердей тура, ауыспалы мағынада емес, үнемі бейнелі мағынада жұмсалады.

4 Тұрақты тіркес тұлғалары сөз табы болмайды, бірақ негізгі сөз табымен орайлас келіп, оның сөйлемдегі қызметінде жұмсалады.

5 Күрделі сөз басқа сөздің жасалуына негіз болу қасиетін белгілі дәрежеде сақтаған, ал идиома, фразалар да ол қасиет жоқ.

6 Күрделі сөздердің қолдану аясы кең, ол көптеген сөздермен қарым-қатынасқа түсіп, оның бойындағы әр алуан қасиеттерін айқындайтын болса, тұрақты тіркес тұлғалары, негізінен, мінез-құлық немесе жеке затқа тән ерекше бір белгі-қасиетті білдіреді.

7 Идиома, фразалардың дені басқа тілге сөзбе-сөз аударуға келмейді, күрделі сөздердің жеке түрлері болмаса, көпшілігін басқа тілге аударуға болады.

8 Фразеологиялық тұлғалар сөйлем ішіне түскенде әуел бастағы тұр-тұрпатын сақтайды, ал күрделі сөздер алуан түрлі қосымшалармен өзгеріп түрленеді – деп көрсетеді.

Идиома мен фраза туралы фразеологиялық тұлғалардың жалпы ұғымы мән беретін мағынасына ой жіберіп, олардың бірі оны құрастырушы элементтердің бірде-бірінің лексика-семантикалық мән-мағынасына ешбір қатысы болмай, одан мүлде басқаша мағына білдіретіні, ал екінші бірлері керісінше, ондағы сөздердің бірі немесе екіншісімен қалайда бір байланыста болатыны байқалады деп, фразеологиялық тұлғаларды өз ішінде екіге бөліп қарастырады.

Ж. Шәкенов идиомаға: тонның ішкі бауындай, қой азынан шөп алмас, үріп ауызға салғандай, мұртын балта шаппау, жүрегі тас төбесіне шықты т.б. олардың беретін ұғымы мен білдіретін мағынасы оның құрамындағы сөздердің мағынасынан мүлде басқаша екені келтірілген мысалдардан да көрініп тұрғанын, оның беретін ұғымы құрамындағы сөздерге қатыссыз екені, ол ұғымды одан тыс басқа бір сөз немесе онымен мәндес екінші бір фразеологиялық тұлғалармен беруге келетіні де жоғарғы пікірлер бекіте түсетінін айтады да қой аузынан шөп алмас – момын; аузынан сөзі, үстінен бөзі түскен деп, төбесі көкке жету – қуану, қуанышы қойнына сыймау; жұлдызы оңынан туу – жолы болу я айы оңынан туу деген идиомамен беруге болатынын, және идиоманың фразадан басты ерекшелігі осы аталғандар болса керек дейді. Фраза. Фразаның беретін ұғымы мен мағынасы оның құрамындағы сөздердің бірі болмаса екінші я үшіншілерінің мағынасымен ауыспалы, бейнелі, астарлы түрде болса да байланысты болады. Оған: ұрын бару, еркек кіндік, жүрегі айну, жылқы мінез, наркескен, қуанышы қойнына сыймау т.б. жатқызады да идиомаға қарағанда фразаның аясының кең болуы осыдан. Фразаға: қаба сақал, қолаң шаш, асқар тау, шалқар көл, ми дала, тас қараңғы, құба жон, қамыс құлақ, бөкен қабақ, құс тұмсық т.б. Тәрізді компоненттері біріне–бірі байлаулы, жұбын бұзбай үнемі бірге жұмсалатын сөз тізбектерін да жатқызуға әбден болтатынын, кйбір еңбектерде бұларды идиома, фразадан бөлек ерекше бір топ етіп қарайтынын, біздің ойымызша дейді Ж. Шәкенов бұлар фразаның бір тармағы ретінде қаралуға тиіс екенін жазады. Фразаның идиомадан бір ерекшелігі оның құрамындағы сөздердің бірі немесе екіншісінің онымен мәндес басқа бір сөзбен алмастыруға келуі десек, бұларда да ол қасиет бар. Мысалы: ну орман – қалың орман, тап

басу – дәл басу, даңғыл жол – сара жол, мерт болу – опат болу, сүліктей сору – сүліктей қадалу дегендер оған куә дейді. Осы орайда І. Кеңесбаев пен Ғ. Мұсабаевтың: «... жеке элементтердің негізгі мағынасынан барып жасалған тізбек идиом болмайды, ол фраза болады» – деген тұжырымдарын қолдайды.

Мақал. Ж. Шәкенов мақал сөз тәрізді ұғым емес, пайымдауды білдіретінін, ол тілдік құбылыс ішінде сөйлеммен орайлас, құрылымдас дейді. Мақалдардың қалыпты сөйлемдерден құрылымы жағынан айырмашылығы жоқтығын, беретін мағына жағынан да олардың бір-бірінен онша алшақ кетпейтінін мысалдар арқылы дәлелдейді. Мақал беретін мағынасы жағынан да сөйлемдермен мағыналас келетінін Т. Қордабаев пікіріне сүйенеді. Мақалдағы әрбір сөз сөйлемнің белгілі бір мүшесі ретінде келіп, өз мағынасын сақтайтынын, мәтінде де одан сыртта да тек сол мағынасында жұмсалатынын, ондағы сөздер бір-бірімен байланысу тәсілі жағынан да грамматикалық байланыстың қалыпты үлгісін сақтайтынын, мақалдағы сөздерді де сөйлем мүшесі, грамматикалық байланысына қарай талдау дәстүрге айналған болса, бұларды да қалыпты сөйлемдерше талдауға болар еді, әдетте олай талдамайтынын, бірақ та бұл айтылғандардан олардың бір-біріннен ешқандай да айырмашылық жоқ деген ой тумады дейді. Мақалда екі түрлі ой беріледі, соған орай ол екі түрлі мазмұнда болатынын, тура мағынасы мақал сөйлем мен қалыпты сөйлем екеуінде бірдей ал, мақалға тек қана ауыспалы мағынасы тән болатыны айтылады. Сөйлемдегі сөздерді әдетте орынын ауыстыруға болады, мақалдардың сөздердің орыны бекем екені, сол сияқты мақалдағы синтаксистік байланыс белгілі үлгімен тіркескенімен, әбден қалыптасу нәтижесінде ол байланыстың мәні жойылғанын, ол сөйлем сияқты сөйлеу үрдісі үстінде құрастырылып жатпайтынын, мақал синтаксистік жағынан бөліп-жаруға келмейтін бүтін бір тұлға екендігін жазды.

Мәтел. «... мәтелдер дербес (жеке) сөйлем болмайды, сөйлемнің бір мүшесі ретінде ғана қолданылады, ал «... мақалдар бір сөйлемнен де, көп сөйлемнен де құралады» деген пікіргі сүйенеді. Ж. Шәкенов мәтелдер құрылымы жағынан сөз тіркестерімен ғана құрылымдас болып қана қоймай, сонымен қабат сөйлеммен де құрылымдас келетінін мысалдар арқылы: құрыққа сырық жалғап, тең-теңімен, тезек-қабымен, ұзын арқан, кең тұсау тәрізділерді сөз тіркесімен құрылымдас болады десек ағама жеңгем сай, көппен көрген – ұлы той тәрізді мәтелдер сөйлеммен құрылымдас емес пе. Тіптен мәтелге берілген мысалдарда: үй менікі деменіз, үй артында кісі бар тәрізді құрмалас сөйлем типтес түрлері де кездеседі дейді. Мәтел мен мақалдың айырмашылығын мазмұны жағынан қарастыру керек екенін, мәтелдің беретін мазмұны бұлжытпай турадан тура беретінін, ондағы ой ешбір қалтарыссыз, ол құрамындағы сөздердің тура мағынасынан туады

деп ағамға жеңгем сай ой құрамындағы сөздердің тура мағынасына бара бар, бүтін ой сол сөздерде берілген ұғымның жүйелі тіркесуінен туған, мәтелдің мазмұны ондағы сөздердің тура мағынасымен байланысты, соның жүйелі логикалық байланысынан пайда болады дейді. Мәтелде де кейбір сөздер ауыспалы мағынада тұруы мүмкін екенін, мәтел мақал тәрізді өмір шындығына талдау жасап, оны қорытындылап, топшылап, тұжырымдап жатпайды. Мәтелді қолданушы әдетте ойын бір оймен жалғастыру үшін жұмсайды, ол осындай дәнекерлік қызмет атқаратынын, бірінен екіншісіне ауысу үрдісінде естен шығармайық дегенді айтады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта келгенде, қазақ тіліндегі күрделі сөздер мен тұлғалар біршама зерттеліп, жаңа қырынан көрінуде. Заманның өзгерісіне байланысты бұрынғы кейбір шешімін таппай келген мәселелер қазір зерттеліп, тың деңгейлерге көтерілді. Тарихи тұрғыдан алғанда күрделі сөздердің арғы тегі, негізінен, сөздердің еркін тіркесі болады. Осы грамматикалық категориядан лексикалық категорияға жататын күрделі сөздің пайда болуы, әрине, кездейсоқ, өзінен-өзі болатын жай емсетігін, күрделі және белгілі бір заңдылықтарға негізделетін, соның нәтижесінде пайда болатын құбылыс екенін, ондай заңдылықтардың бірі тілдің дыбыс жүйесі, екінші лексикасы, үшінші грамматикасы дейді. Оның жарқын көрінісі ретінде мына оқып, пайдаланылған ғылыми дерек көздерді көрсетсек те жетеді. Ж. Шәкенов сілтеме жасаған әдебиеттер тізімі төмендегідей. Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языка, Кононов А. Н. Грамматика узбекского языка., Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі., Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі., Аханов К. Грамматика теориясының негіздері., Виноградов. В. В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке., Шанский Н. М. Булаховский Л. А. Введение в языкознание., Ефимов А. И. О языке худож. произведений., Ларин В. А. Очерки по фразеологии. Уч. зап. ЛГУ, Л. 1956. Молотков Л. И. Фразеологический словарь русского языка.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Адамбаев, Б.** Халық даналығы. «Мектеп» баспасы, 1976, 55–80 б. Тозған қазды топтанған қарға жейді. – Алматы : «Рауан», 1991. – 112–121 б.

2 **Қордабаев, Т.** Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы : «Рауан», 1991. – 208–225 б.

3 **Оралбаева, Н., Мадина, Ғ., Әбілқасов, А.** Қазақ тілі. – Алматы, «Қазақ университеті», 1993. – 91–92 б. Әбдуәлі Қайдаров. Халық даналығы. Тоғанай Т. Алматы, 2004. 549 бет. Б. Қасым. Күрделі аталым жасалымы: когнитивті-дискурстық ұстаным (зерттеулер) – Алматы, 2010. – 381 б.

4 Қасым, Б. Қазіргі қазақ тілінің теориялық және қолданбалы аспектісі (ғылыми мақалалар) Алматы, 2010, 371 б.

Материал 31.10.19 баспаға түсті.

A. K. Turyshev

Сложные слова и сочетания

Гуманитарно-педагогический факультет,
Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова,
г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 31.10.19.

A. K. Turyshev

Difficult words and combinations

Faculty of Humanities and Education,
S. Toraighyrov Pavlodar State University,
Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan.
Material received on 31.10.19.

В статье пишется, что Ж. Шәкенов не пришел к окончательному мнению являются ли парные слова лексической формой. В ходе исследования определяется, что отношения парных слов к числу сложносоставных слов до сих пор вызывает много вопросов. Также в ходе исследования определяются, что к таким общим признакам относятся: внешняя форма слов в его/ее составе; наличие структуры, сформированного на основе звучания и внутреннего смысла; принадлежность к определенной части речи; выполнение функций одного и того же члена, а также одного из компонентов в словосочетаниях, когда являются не разделяющимися друг от друга членами предложений.

The article says that J. Shakenov did not reach a final opinion on whether pair words have a lexical form. The study determined that the relationship of paired words to the number of compound words still raises many questions. Also, in the course of the research it is determined that such common features include: the external form of the words in his/her composition; structure based on sound and inner meaning; belonging to a certain part of speech; performing the functions of the same member, as well as one of the components in the phrases, when they are not members of sentences that are not separated from each other.

А. Қ. Тұрышев¹, А. С. Шакиржанова²

¹ф.ғ.д., профессор, Гуманитарлы-педагогикалық факультет, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы;

²магистрант, Гуманитарлы-педагогикалық факультет, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы

e-mail: ¹trushev56@mail.ru; ²trushev56@mail.ru

Қ. ЖҰБАНОВ – ТІЛДІҢ ТАРИХЫ

Мақалада Қ. Жұбанов енгізген жаңалықтар қазақ тіл білімінің дұрыс бағытта дамуына жөн сілтеп қана қоймай, сол кезде-ақ тілтану саласында талас тудырып келген біраз жайттардың түйінін шешіп беріп кеткеніне енді көзіміз жетіп отыр. Қ. Жұбановтың грамматикалық көзқарастарын саралай отырып, ғалымның тіл дамуын бірнеше ондаған жылдар барысында ғылыми-теориялық та, практикалық та жағынан күнделері анықтап бергенін көреміз. Ғалымның грамматикалық ілімдерінен кей жағдайда үнді-еуропа лингвистерінің дәстүрлі ағымдарына, позицияларына жақындық байқалғанымен, оның негізінен төл тіліміздің деректеріне сүйеніп, грамматикалық ерекшеліктерді тексеру барысында қазақ тілінің өзіндік даму сырларын ашып бергеніне куә боламыз.

Кілтті сөздер: көне түркі жазуы, руникалық, ескерткіш, қолжазба, қобыз, біріккен сөздер, кіріккен сөздер, от, өлі түбірлер, хан, эволюция, жалаң жұрнақтар, күрделі жұрнақтар т.б.

КІРІСПЕ

І. Кеңесбаев «Профессор Құдайберген Жұбанов» деген мақаласында бұл жөнінде былай деп жазады: «...Қ. Жұбанов жас қазақ зиялылары машық еткен бірнеше қолжазба журналдың шығуына ұйытқы болған көрінеді. Мәселен, Күйікқалада жүріп ол «Тез», ал Темірде «Ай» деген қолжазба журналдар шығарған» [1, 13]. Әлеуметтік мәнге ие қолжазба журнал дәстүріне ғалым-публицист Қ. Жұбановтың атсалысқанын Ұлттық қауіпсіздік комитетінің архивінде сақталған № 11020 ісі де айғақтап отыр. 1937 жылдың 30 қарашасындағы Қ. Жұбановты тергеу протоколы біраз жәйттің бетін ашады. Қазақстан Ішкі істер халық комиссариаты 4 бөлімінің өкілетті уәкілі Мавлютов жүргізген тергеу протоколында Қ. Жұбанов былай деп жауап

берген (түпнұсқасына сай орыс тілінде беріп отырмыз): «В 1916 г. Еще юношей, обучаясь в русской школе, я издавал рукописную газету «Кусем», а в 1917 году в Илеке журнал «Тез». Издаваемые мной газеты и журнал носили исключительно националистический характер и преследовали цель воспитания молодежи в духе буржуазного национализма» [2].

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қ. Жұбанов қазақ халқымен аймақтық жағынан жақын және алыс орналасқан халықтардың кейбір ән-күй атауларының жазылудағы бірыңғайлығын, бірақ мағынасы жағынан әр түрлі болып келетіндігін айтады. Мысалы, «қобыз» деп қазақтарда біркелкі дыбыс шығаратын аспапты айтады, ал татар және башқұрт тілдерінде «қобыз» деп темірден жасалатын үрмелі аспапты атайды, қырғыз тілінде «комус» деп аталатын қазақ домбырасына ұқсас ішекті аспап көрініс береді, «кобыл» деген аспап Украинада да бар, соңғы -ыл, -за болып ауысып – кобза деген сөз береді. Қ. Жұбанов қазақ ән-күй атауларының және күй жанрының пайда болу мәселелерін екі жақты қарастырады: тіл білімі, сонымен қатар этнология жағынан Б. Хасановтың айтуынша, ғалым қазақ тілі материалдарын өзге моңғол, армян тілдерімен салыстырмалы түрде байланыстырады. Қ. Жұбановтың байланыстыра салыстырған ғылыми-зерттеу жұмыстары бүгінгі күні тіл білімінде игілікті іс болып қалғанын айтып өткен жөн. Өз кезінде қазақ тілі грамматикасына Қ. Жұбанов енгізген жаңалықтар қазақ тіл білімінің дұрыс бағытта дамуына жөн сілтеп қана қоймай, сол кезде-ақ тілтану саласында талас тудырып келген біраз жайттардың түйінін шешіп беріп кеткеніне енді көзіміз жетіп отыр. 1930–60 жылдар аралығында пікір талқысына негіз болған ондай мәселелердің біразын атап өтсек: 1) Қ. Жұбановтың өзіне дейінгі және одан кейінгі оқулықтарында орын алып келген кемшілік – бір сөзді сөйлемде атқарған қызметіне қарай түрлі сөз табына жатқызу болатын. Ғалым оның қисынсыздығын дәлелдеп берді, яғни сын есім мен сан есімнің сөйлемдегі қызметін дұрыс шеше білді; 2) *сайын, таман, арқылы* және басқа септеуліктер мен күшейткіш сөздерді үстеу құрамынан шығарды; 3) қазақ тіл білімінде тұңғыш аналитикалық тұлғадағы сөз тіркестерінің барын анықтап, оны «*қосалқылы*» деп атады; 4) бұрын тіл білімінде еленбей жүрген сөз құрамындағы морфемалардың орналасу тәртібін көрсетіп берді және сөз алды, сөз артында келетін көмекші сөздерді сол сөздің мағыналы бөлшегі, ажырамас элементтері ретінде қарау қажеттігін түсіндірді; 5) тіліміздегі тұлғасы күрделі көмекші етістіктердің (тұр, отыр, жүр, жатыр) бар екендігін дәлелдеп, оның жақ категориясымен тығыз байланысты екенін анықтап берді; 6) «*біріккен сөздер*» терминін «*кіріккен сөздер*» терминімен ауыстырып, олардың шекарасын белгілеп берді; 7) өлі түбірлер мен өлі

қосымшалардың шығу төркінін анықтап берді. Ғалымның соңғы мәселе бойынша айтып қалдырған тұжырымдары бұл күнде қазақ тіл білімі үшін ғана емес, жалпы түркі тілдерінің тарихын тануға қосылған алтын қор, бағалы үлес болып отыр. Дыбыстардың тарихи факторларға сай өзгертуі белгілі заңдылықтар бойынша жүзеге асатын болса, мағыналардың өзгеруі де өзіне тән белгілі заңдылықтарға негізделеді. Соңғы жылдары жалпы тіл білімінде мағыналардың дамуын морфологиялық өзгерістердің себебі ретінде қарауға талпынушылық басым. Осыған орай қазіргі тіл білімінде морфемалардың қалыптасуының негізгі төрт тәсілі қарастырылып жүр. Олар: 1) агглютинация, яғни күрделі сөздердің немесе сөз тіркесінің соңғы компоненттерінің сөз тудырушы формантқа айналуы; 2) жалаң жұрнақтардан бірыңғай күрделі жұрнақтардың жасалуы; 3) адаптация, яғни сөз соңы немесе сөз топтарының соңғы сөзінің сөз тудырушы қосымшаларға айналуы; 4) форма тудырушы қосымшалардың сөз тудырушы қосымшаларға айналуы. Бұл тәсілдердің алғашқы екеуіне қатысты түркітануда нақты қалыптасқан пікірлер, көзқарастар, соған байланысты тілдік деректер жеткілікті.

Профессор Қ. Жұбанов та: «біз флексия атаулының бәрі агглютинация табиғатының жемісі деген тұжырым жасай алмаймыз. Өйткені, кейбір қосымшалар флексия тәсілі күшіне енген кездегі жеке морфологиялық бірлік ретінде жұмсалған өте ерте замандағы түбірлердің органикалық бөлшегі болуы мүмкін» – дейді [1, 212]. Бұл ретте ғалым түркі сөздерінің құрамында бір фонемалы элементтердің өмір сүргеніне және олардың сол кезде-ақ аморфты сөз құрылымымен қатар қолданылғанына шек келтірмейді. Мұндағы Қ. Жұбановтың «түбірлердің органикалық бөлшегі» деп отырғаны үнді еуропа тіл білімінде «детерминатив», Ә. Қайдар еңбегінде «индикатив» деп аталып жүрген элементтер болуы да мүмкін [3, 86]. Қ. Жұбанов өзінің «Из истории порядка слов в казахском предложении» атты көлемді еңбегінде түркітануда бір ғалымдар сөз түрлендіруші жұрнақтар қатарына, бір ғалымдар аралық морфологиялық тұлғалар қатарына жатқызып жүрген кішірейту, еркелету мәнді қосымшалардың эволюциясын дербес түбір сөздермен байланыстырады. Мысалы, Қ. Жұбанов қазақ тіліндегі кішірейту-еркелету мәнді – *шақ/-шек*, – *шық/-шік*, – *ша/-ше*, – *ш* жұрнақтарының шығу төркінін «бала-шаға» қос сөзінің құрамында сақталып қалған *шаға* есім сөзімен байланыстырады. Ғалым «бұл жерде кедергі болып тұрған нәрсе *шаға* сөзінің соңындағы **а** дауысты дыбысының түсіріліп, – *шақ* жұрнағы болып өзгеруі (соңғы тіл арты **ғ** дыбысының **қ** дыбысына қатаңдауы қазақ тілінің өзіндік құбылысы) онша қынжылтпауы тиіс» дейді ғалым, себебі мұндай өзгеріссіз түбір сөздің формальды элементке айналуы өте сирек. Ал А. Фон Габен, А. Н. Кононов пен Г. Рамстедт – *ч* және – *ағ//ақ* екі кішірейту мәнді аффикстердің бірігуінен пайда болған деген пікірді білдіреді [4, 8].

Ғалымдардың мұндай тұжырымдамаларын Б. А. Серебрянниковтің ежелгі алтай дәуіріндегі өмір сүрген жинақтау көптік көрсеткіштерінен *-ш*, *-к*, *-л*, *-н*, т.б. кішірейту-еркелету мәнді қосымшаларының қалыптасқаны жайындағы тілдік деректері толықтыра түседі [5, 166–167].

Профессор Қ. Жұбанов «шаға, шак» сөздерін «шейін» шылауын, *-шақ/-шек*, *-шық/-шік*, *-ша/ше* жұрнақтарының этимологиясын былайша түсіндіреді: «Монғол тілінде *цаган-шаган* (*ақ*) сөзінің қысқарған *цақ* және *шақ* түрін кездестіреміз. Ендеше «шаға» сөзінің толық формасы «шаған» (соңғы үнді дыбыс түсіп қалған) деп есептеуге болады. Себебі Н. Я. Маррдың пікірінше «бала, сәби» сөзі көне тілдік дәуірде «күн» сөзімен бір мағынада жұмсалып, бұдан «жарық-нұр-ақ-пәк-уақыт-сәби-бала-дүниеге келу» деген өзара мәндес сөздер туындаған.

Қ. Жұбанов әдетте «кенже ұл – шаңырақтың отын сөндірмеуші» немесе «үйдің оты» деген ұғымда түсінеді; монғол тілінде бұл ұғым *одхан*, *од-шегін*, *од-тегін* тіркесімен беріледі. Мұндағы бірінші элемент – *од* «от» сөзі де, екінші сыңары жазба ескерткіштерден және тірі тілдегі колданыстардан белгілі «хан» және «ханзада» титулдары. Алайда профессор Қ. Жұбанов бұл талдаулармен келіспейтіндігін білдіреді. «Себебі, – дейді ғалым, – «хан» сөзі монғол жазуында (орхон ескерткіштерінде де) «қаған. хаған» тұлғасында қолданылған. Егер орхон сөзінің соңғы сыңары «хан» мағынасында жұмсалған болса, ол «қаған» түрінде жазылар еді, бірақ ондай заңдылық сақталмаған. Ендеше, монғол тіліндегі «бішіхан (біші – өте кішкене), «кеу-кен, хи-хың (эйел-бала)» сөздерінің құрамындағы – *хан*, *-кен*, *-хың* шылаулары қазақ тіліндегі – *-қан*, *-кен* кішірейткіш жұрнақтарымен мағыналас екендігіне күмән келтірместен, «отхан» сөзін «оттың баласы» (салыстыр: каз. отау иесі) – деп аударуға толық негіз бар деп тұжырымдайды. Ал «тегін» сөзі («одхан» титулының варианты) монғол тілінде «ханзада, патша баласы, сәби» дегенді білдіреді екен [6, 39]. М. Қашқари келтірген халық этимологиясының негізіндегі лингвистикалық аңызда «тегін» сөзі ертеде құлдың лақап аты немесе қосалқы есімі болып, кейіннен «патша баласы» деген мағынаға ие болған. Ойлаудың қазіргі деңгейінде «тегін» – сөзінің дәлме-дәл мағынасы «шыққан тегі, аталықты, текті» деген ұғымды білдіреді, түбірі «тек». Ал, түбірдің сонындағы *-н* (*ін*) негіздің органикалық бөлшегі немесе ертедегі құралдық септіктің қосымшасы болуы мүмкін, – дейді Қ. Жұбанов [7, 62].

Сондай-ақ Қ. Жұбанов «тек» сөзін «шығу тегі» мағынасымен қатар «тәрізді, кейіпті» түріндегі көмекші шылау мағынасында да жұмсалынатынын анықтайды. Бір сөздің бұлайша екі мағынада жұмсалыуы олардың шығу тегі жағынан ұқсастығын көрсетеді. Ол қазақ тіліндегі салыстыру, ұқсату мәнін білдіретін – *дай*, *-дей*, *-тай*, *-тей* (уйғыр өзбек тілдерінде – *-тек*, *-дек*

-дақ, орхон жазуында тегі жұрнақтарының «тек» сөзінен туындағанына күмән келтірмейді. «Тек» сөзі «сәби, кішкентай» мағыналарына ие болу арқылы сәбилік, кішкентайлықтың морфологиялық символы – кішірейту қосымшасына айналған. Қ. Жұбанов «қазақ тіліндегі – дей (-дай) салыстыру қосымшасы қазіргі ұйғыр, өзбек тілдеріндегі – *-тек, -дек, -дақ*, орхон жазбаларында *тег* (*тәңірі тег* – «тәңірідей») тұлғалары ежелгі «тег» түбірінен тараған дейді. Ғалым бір затты екінші затқа ұқсату, шамасы, екі заттың, да жалпы шығу тегін анықтау деп түсінгеннен болу керек дейді. «Тек» сөзі ертеде әрі шылау, әрі қосымша орнында қолданылған. Бұлайша «тек» сезінін ішкі мүмкіндігім екі жақты қолдану (*тек және тектес*) соңғы семантикалық стильдік айырымдардың мағыналарының бір-біріне етене жақындығын көрсетеді.

Бір қызығы, қазақ тілінің тарихын танып-білуге тікелей қатысы бар VII–VIII ғасырдағы көне түркі жазба ескерткіштерінде кішірейту мәнді «чағ» сөзі жеке лексема (уақыт, мезгіл) мәнінде де, *-шақ* форманты қатарында да кездеспейді. Оның тек орта ғасыр жазба деректерінен бастап қолданыла бастағанын аңғарамыз. «Шейін» тұлғасының *-ша, -ше* ықшамдалған шылау қызметінде қолданылуы да осы кездерден басталады.

В. Г. Кондратьевтің VIII ғасырдағы көне түркі руникалық ескерткіштерін зерттеуге арнаған «Көне түркі тілі грамматикасының очеркі» атты еңбегінде де *-ш* тұлғалас қосымшалардың ішінде зат есім тудырушы – *ч* аффиксі мен үстеу тудырушы *ча/-че* (отча, субча) аффикстері ғана аталып өтсе, ал тұлғасы мен мағынасы жағынан осыған ұқсас шылаулардан *тег* ұқсату демеулігі мысалға келтіріледі. Бұдан көне түркі дәуірінде *тег* ұқсату көмекші сөзі мен оның қосымшаға айналған *-ча* формантының қатар қолданылғанын анықтасақ, ал осындағы сөз тудырушы деп берілетін – *ч* формантының қайдан, қалай пайда болғаны белгісіз. Олай болса, көне түркі ескерткіштерінде *-шақ* тұлғасының не дербес сөз, не қосымша тұлғаларына кездеспеуі бізге жалаң – *ч* формантының шығу төркінін Қ. Жұбановша айтқанда түбірдің органикалық бөлшегі, Б. А. Серебренниковше жинақтау көптік көрсеткіштерінен пайда болған аффикстік элементтермен байланыстыруға мүмкіндік береді. Соған қарағанда *шоқ* (уақыт, кішкене, сәби) сөзінің алсақ, мал атауларына көмекші сөз қызметінде тіркесіп келіп, кішірейту және мезгілдік мәнде жұмсалуды орта ғасырдан басталса керек. Олай болса жалаң құрамды *с* (*ш*) кішірейту-еркелету форманты алғашқы да, түркі тілдерінде, қазақ тілінде кеп сөзінің негізінде пайда болған – *қаң/-кен* кішірейту-еркелету мәнді грамматикалық тұлғалар, соған сәйкес *-шак/-шек* субъект мәнді жұрнақтар да екінші, кейін қалыптасқан форманттар болып табылады.

Сондай-ақ осы «Көне түркі сөздігінен» аз, *шамалы* (малый, незначительный) мағынасында жұмсалатын *sig* сөзін де кездестіреміз.

Салыстыр: *olagda goj sig ol* «оларда қой шамалы (аз)». Мүмкін шалшық (аз ғана лай су), талшық, көлшік, балшық және т.б. сөздердің құрамындағы – *шық* пен осы түбір *sig* өзара төркіндес тұлғалар болар. Сонда аталған тілдік деректерді салыстыра отырып, «Көне түркі сөздігінен» қазіргі *-шық -шақ* (анатолы түріктерінде *қыз-жығ-аз*, Омар Хаям «құл жукас, ит жукас») аффиксіне тұлғалық мағыналық жағынан сәйкес келетін *тег, sig /* сөзін, *-қан/-кен* қосымшасына сәйкес келетін кепс сөзін анықтаймыз.

ҚОРЫТЫНДЫ

Мұндай көне, орта түркілік материалдарға шолу бізге түбір мен қосымшалар арасындағы мынадай әрі мағыналық, әрі тұлғалық сабақтастықты көрсетеді: *шаға/шақа*, гов. «шақ» тұлғалары мен *-шақ/-шек* аффикстерінің сәйкес келуі (құлыншақ, келіншек); 2) уақыт пен шектік, ұқсату мәнді *шақ* (уақыт), *шек* (шекара) сөздері мен дейін //шейін шылауы, *-ша/-ше, -дай/-дей, -тай/-тей* жұрнақтарының сәйкес келуі; 3) көне түркі дәуіріндегі *кепс* (кішкене) сөзіне, қазіргі түркі тілдерінде кенже, кейін сөздерінің *-қан/-кен* жұрнағы мен *қана//кене* шылауларына сәйкес келуі; 4) көне түркілік *sig* сөзін – *шық/-шік* (қапшық, үйшік) жұрнағы мен шақты шама, шамалы, шағын сөздерінің сәйкес келуі.

Сонымен, профессор Қ. Жұбановтың грамматикалық көзқарастарын саралай отырып, ғалымның тіл дамуын бірнеше ондаған жылдар барысында ғылыми-теориялық та, практикалық та жағынан күнілгері анықтап бергенін көреміз. Ғалымның грамматикалық ілімдерінен кей жағдайда үнді-еуропа лингвистерінің дәстүрлі ағымдарына, позицияларына жақындық байқалғанымен, оның негізінен төл тіліміздің деректеріне сүйеніп, грамматикалық ерекшеліктерді тексеру барысында қазақ тілінің өзіндік даму сырларын ашып бергеніне куә боламыз.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Жұбанов, Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы, 1999 ж. – 212 б.
- 2 Қайдар, Ә. Структура односложных корней и основ в казахском языке. – Алматы, 1986 ж. – Б. 86.
- 3 Кононов, А. М. О природе тюркской агглютинации // Вопросы языкознания. – Москва, 1976 г. – № 4 – С. 8.
- 4 Серебрянников, Б. А. Вероятностные обоснования в компаративистике. – Москва, 1974 г. – С. 166–167.
- 5 Тектігүл, Ж. Ғылымның шынар шыңы // Ақиқат. – Алматы, 2006 ж. – №2 – Б. 39.

6 Оралбай, Ә. Құдайберген Жұбанов және қолжазба журнал дәстүрі // Ақиқат. – Алматы, 2005 ж. – № 1 – Б. 62.

Материал 31.10.19 баспаға түсті.

A. K. Turyshev¹, A. S. Shakirzhanova²

Қ. Жұбанов – история языка

^{1,2}Гуманитарно-педагогический факультет,

Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова,

г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 31.10.19.

A. K. Turyshev¹, A. S. Shakirzhanova²

K. Zhubanov – history of the language

^{1,2}Faculty of Humanities and Education,

S. Toraighyrov Pavlodar State University,

Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan.

Material received on 31.10.19.

В статье описывается, что новинки, представленные К. Жубановым, не только привели к развитию казахской лингвистики в правильном направлении, но и решили ряд вопросов лингвистики, которые вызывали споры. Рассмотрев грамматические взгляды К. Жубанова, мы видим, что ученый заранее определил развитие языка с научно-теоретической и практической точки зрения на десятилетия вперед. Хотя грамматика ученого имеет некоторые тенденции в традициях и позициях индийско-европейских лингвистов, она в основном основана на языке и грамматических особенностях нашего родного языка.

The article describes that the novelties presented by K. Zhubanov not only led to the development of Kazakh linguistics in the right direction, but also solved a number of linguistic issues that caused controversy. Having examined the grammatical views of K. Zhubanov, we see that the scientist determined in advance the development of the language from a scientific-theoretical and practical point of view for decades to come. Although the scholar's grammar has some tendencies in the traditions and attitudes of Indo-European linguists, it is mainly based on the language and grammatical features of our native language.

FTAMP 16.01. 07

А. Қ. Тұрышев¹, Б. А. Қаратай²

¹ф.ғ.д., профессор, Гуманитарлық-педагогикалық факультет, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы;

²магистрант, Гуманитарлық-педагогикалық факультет, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы

e-mail: ¹trushev56@mail.ru; ²Karatay.bekzat@mail.ru

КОГНИТИВТІК ЛИНГВИСТИКА ЖӘНЕ ФИЛОСОФИЯ

Ежелгі дәуір философтардың еңбектерінде бүгінгі күнгі «когнитивті лингвистика» – термині тұрғысына сай мәнде кей жағдайда айтылмаса да, философтардың шығармаларында таным бейнесі өте ертеден қарастырылғаны аталған еңбектерден, зерттеулерден көруге болады. Тіл мен таным, таным мен ақыл көне замандардың өзінде-ақ философтардың басты зерттеу нысаны болған. Тіл–таным құралы, адам оның көмегімен әлемді, мәдениетті танып, біледі. Сондай-ақ тіл–мәдениет құралы, ол адамды тұлға ретінде қалыптастырады, оның іс-әрекетін, өмір салтын, дүниетанымын, ұлттық мінезін, ділін, идеологиясын анықтайтыны белгілі.

Кілтті сөздер: когнитивті, философия, таным, ой, логика, ұғым, пайымдау, тіл, түсінік, парадигма, лексика, термин, пікір, нысан, лингвистика, мәдениет т.б.

КІРІСПЕ

Тіл білімнің философиямен байланысы ерте заманнан басталады. Тіл мәселесімен көбіне философтар айналысты. Мысалы Л. Витгенштейн сөзді ойнатты. Ежелгі гректерді тіл мен ойлау қатты қызықтырды. Тіл білімі өз алдына дербес ғылым болып қалыптасқанымен түбегейлі философиядан қол үзіп кеткен жоқ және үзбейді де. Қазіргі кездегі тіл білімінің философиясының тіл философиясы дейтін тарауымен байланысады. Бұл екеуіне ортақ нысан болатын мәселе – тіл мен ойлаудың, мағына мен форманың байланысы. Олай болатын себебі ойлау мен оның заңдары – философияның негізгі проблемаларының бірі болып табылады [1, 3 б.]. Әл-Фарабиді де тіл мен ойлау мәселесі қатты толғандырғанын еңбектерінен білеміз. Тіл – ойлаудың құралы, ал ойлау, яғни таным-шындық дүниенің бейнесі. Адам баласының

таным түсінігі толысқан сайын санада қалыптасқан ұғымды таныту деңгейі де кеңейе түсетіні белгілі. Тілді когнитивтік бағытта зерттеуші ғалымдардың пікірлері «тіл мен таным арақатынасы адамға қатысты мәселені шешумен түйінделеді» [2].

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Біз қозғайын деп отырған өте күрделі мәселе ол – философия және когнитивтік лингвистика яғни танымның байланысы. Алдымен оларға түсінік берейік., философия дүниеге адамзат өркениеті қалыптасып жатқан шақта келген-ді. Бір қарағанда, филолософия жөнінде әр адамның өз түсінігі бар сияқты. Өйткені адам – жануар емес, оның ішкі түйсіктері сөніп, тарихи даму барысында олардың орнына ақыл-ой, зерде келіп, тұлғаның дүниені пәлсапалауына, яғни толғауына мүмкіндік береді. Екінші жағынан алып қарасақ, философияны оқымай-ақ «әр адам өзінше философ», өйткені оның санасы бар, ол өмір жөнінде ойланып, толғана алады. Мұндай көзқарас ғасырлар бойы сақталып келеді. Уақытында Г. Гегель адамның миымен қатар, аяқкиімнің өлшемі ретінде аяқтарының да бар екенін мысқылдап айтқан болатын. Бірақ етікшіден басқа адам: «Мен етікшімін», – деп айта алмайды. Ол үшін бұл мамандықты игеру, терінің, басқа керек материалдардың қасиеттерін білу, дизайнерлік талант қажет [3, 5 б.].

Ендігі кезекте, когнитивтік лингвистикаға келетін болсақ, басқа ғылымдар сияқты кең зерттелмегендіктен, тарихына шолу жасауды жөн көрдік. Когнитивтік лингвистика XX ғасырдың аяғында тілді зерттеу адамның танымдық қызметі тұрғысынан қарала бастады. Сөйтіп, когнитивтік лингвистика антропоцентристік парадигма аясында когнитивизм базасында пайда болды. «Когнитивті грамматика» термині 1975 ж. Дж. Лакофф пен Г. Томпсонның «Когнитивтік грамматиканы ұсынамыз» атты мақаласында қолданылған. 1987 жылы Р. Лангакердің алғаш «Когнитивті грамматика негіздері» атты еңбегінің I томы жарыққа шықты. XX ғ. 90 жылдардың басында шетелдік когнитивтік лингвистика жеке дара зерттеу бағдарламалары, сәл ғана байланысы бар немесе мүлдем байланысы жоқ салалардың қатынас бірліктерін зерттеуге бейімделе бастады. Бұл зерттеу бағдарламалары бойынша Дж. Лаккофф, Р. Лангакер, Т. Ван-Дейк, Дж. Хейман т.б. үлкен жұмыс жасады. 1990 жылдың орта шенінде Еуропада алғаш рет когнитивті лингвистика оқулықтары шыға бастады. Ф. Унгерер мен Х. И Шмидтің «Когнитивті грамматикаға кіріспе», (1996 ж), Б. Хайне «Грамматиканың когнитивті негіздері» (1997 ж.) т.б. [4].

Когнитивтік ғылым пәнінің негізгі мақсаты – адам санасы мен оның технологиялық ойлауы. Бұл пәнаралық ғылым адам санасының белгілі бір жақтарын, ең алдымен оның жүйелі түрде ойлауымен және дүниені тану

үдерістерімен байланысын зерттеуге арналғандығы. Когнитивтік лингвистика – тілдің танымдық теориясы мен танымдық қызметін зерттеп, адамзат білімінің түзілуі мен оның қызмет болмысын қарастырады. Когнитивті лингвистиканың зерттеу нысанына сондай-ақ концептілер жатады. Олар концептілік жүйе құрап, өзіндік белгілерімен ерекшеленетін концептуалды кеңістікті құрайды. Когнитивтік лингвистика когнитивтік құрылымдарды қарастырумен қатар, адам санасында тілдік және тілдік емес ақпараттарды игеру, өңдеу, қолдану тәрізді әрекеттердің жүзеге асуын қарастырады. Тілдік таңба арқылы кодқа салынған ақпаратты ашып немесе ақпараттарды кодқа салу тәрізді әрекеттер когнитивтік лингвистиканың құзырына жатады. Когнитивизм – адам ақыл ойын, олармен байланысты менталды процестерді зерттеу объектісі етіп алған ғылымдарға бағытталады. Қазіргі кезде ғылым салаларында «когнитивтік төңкеріс» туралы сөз болуда. Американдық белгілі лингвист Н. Хомский: «Когнитивтік төңкеріс ақыл-ой мен мидың жағдайын, олардың адамның когнитивті болмысына: біліміне, ұғымына, түсінігі мен сеніміне қалай ықпал ете алатындығын зерттейді» (Хомский, 1999) – деп жазды [5, 5 б.]. Осы орайда, Әл-Фараби мен Мәшһүр Жүсіп Көпеев шығармаларындағы когнитивтік лингвистиканы талдаған едік. Сондықтан да осы – тақырыпқа кездейсоқ келмегімізді білдіріп отырған жайымыз бар. Әл-Фарабидің ойымен үндестік тауып жатқан және оқыған М-Ж. Көпеев те өте ауыр дәуірде, аса бір қиын саяси-әлеуметтік күштердің арасындағы идеологиялық қайшылықтардың шиеленіскен және қақтығысқан тұсында өмір сүрді. Зерттеушілер бұл – кезеңнің өз қиыншылықтары барын өте жақсы біледі [6, 3 б.]. Философия ғылымдардың атасы болып саналатын, философия тарихын зерттеген Сократ, Платон, Аристотель, әл-Фараби еңбектерінде де тілдің таным құралы бола алатындығы жөніндегі пікірлерді кездестіруге болады. Мәселен, ғұлама ойшыл Платон «Кратиль» атты философиялық еңбегінде: «белгілі бір затқа танылған атаулардың көмегімен қоршаған ортаны тану танымдық құрылымның төменгі сатысын ғана құрайды, ал бұл жүйенің ең жоғарғы сатысы тілдік құрылымдар арқылы көрініс табады» [7]. Әлемнің екінші ұстазы атанған Әбу Насыр әл-Фарабидың таным туралы ілімінің негізгі көздеген нысанасы – ғылымның рөлін көтеру, философия мен діннің қызметін даралау, бөлу, ең бастысы өзі үлкен атсалысқан, қатысқан танудың ғылыми әдістерін (методтарын) (эксперименттік-теориялық әдіс, табиғат туралы білімдерді математикаландыру) жасау және дамыту болып табылады [8, 20 б.]. Әл-Фараби тактаттарында «философия уақыт жағынан алғанда «діни ілімнен» бұрын жүреді» деген қағиданы оқыдық. Оның көзқарасы бойынша адамның шынайы рухани кемелдікке жетуі оның танымның теориялық және практикалық тұрғыдан тең меңгерілуіне байланысты. Ал бұл дегеніміз философия мен когнитивтік лингвистика яғни

танымның байланыстығын көрсетеді. Мысалы: Әл-Фараби Аристотель философиясын үйрену үшін қажетті шарттар туралы 9 қағиданы айтады. Соның үшіншісінде – философ болу үшін қажетті ғылымдарды тани білу – дейді [9, 28 б.]. Ғылым туралы Әл-Фараби және Мәшһүр-Жүсіптің айтқан пікірлеріне келетін болсақ, Әл-Фараби адамның мақсаты бақыт, адамның бақытқа қауышуы «белсенді сана» (фаал ақыл) яғни ғылымды меңгеріп, білімді болған кезде ғана болады. Әл-Фараби шығармаларында Бірінші [Тұлға] жөнінде Алла деп сену керек. Ол Екінші себептердің және әрекетшіл ақыл-парасаттың өмір сүруіне ең жақын себебі болып табылады – дейді. [10] «Барлық жан біткеннің өмір сүруінің бастапқы себебі». Олай болса біздің өмір сүруімізге себеп болған Әл-Фараби тілімен айтқанда «Бірінші Тұлғаны» қалайша танымауымыз керек. Адамның рухы Тәңірге ұмтылғанда ғана игілікке беттейді. «Игілікке ұмтылу – тек игілік үшін болғанда ғана ең ұлы бақыт болып саналады» [11]. Мәшһүр-Жүсіпке келетін болсақ: Құдайды да «бір» – деп, онан соң жаратқан (иаратқан) нәрсесін де «бір» – деп білуді ғылым: «Таухид» – дейді [12] «Не нәрсе парыз болса, ғылым – парыз, Ғылым білсең, өтелер қанша қарыз» – дейді [13]. Сол сияқты, ғылым, білім туралы жазғанында: Ғылым-білім немен болады? – деген сұраққа былайша жауап береді. Әуелі жаратушы Құдай тағаланы танумен болады. Бұған дәлел – бұл сөз әуелі: «Ғылым мағырапта жаббар. Ғылым-білімнің ең алды – Құдай тағаланы танымақ. Демек, бұл жерде Әл-Фараби мен Мәшһүр-Жүсіп ғылымның басы Құдай Тағаланы танумен болатынын еңбектеріннен оқып, көзіміз жетеді. Осы бір-екі мысалдың түсінігіне қарағанда философия мен когнитивтік лингвистика (таным) өз ара тығыз байланыстылығы байқалады. Өткен дәуірдің философтары да философияны қарастыра отырып, соның ішінде когнитивтік лингвистиканы сырт айналып өтпейді, яғни таным құралы ретінде сөз қозғайды. Неміс философы – В. Гумбольдт, «тілдің адам болмысы мен танымның барлық аясын қамтитын адами рухтың басты қызмет екендігін баса көрсеткен болатын», француз философы – О. Конт философия өз дамуында үш сатыдан өтетінін айтады. Олар – теологиялық, метафизикалық және позитивтік. Соңғы сатысында философия тек қана жалпы ғылым және таным әдістері жөніндегі пәнге айналмақ, қалған мәселелердің бары жеке ғылымдардың үлесіне кете бермек [14, 21 б.]. Философия көп мәселенің басын қайрығанмен, негізі екі мәселеге келіп тоқталады. Бірінші – онтологиялық жағы: «Бұл дүние не?» – деген сұраққа жауап берсе, екінші – гносеологиялық, праксеологиялық, аксиологиялық жақтары: «Бұл дүниені қалайша танып-біліп, бағалап, өзгертуге болады?» – деген сұраққа жауап береді [14, 36 б.]. Қазақ ғалымдарының еңбектеріне сүйенсек, Б. И. Нұрдәулетованың «Когнитивтік лингвистика» деген кітабінде «Философияда таным теориясымен айналысатын гносеология бөлімі бар» –

дейді. С. Мырзалының «Философия» – деген оқу құралында Эпистемология (Таным мәселелері) деген тарауында «Танымды» адамның айнала қоршаған ортаны зерттеудегі ерекше іс-әрекеті – дейді. Гносеология (дүниетаным) мәселелері тарауында тағы да танымды қозғайды. «Таным мәселелеріне келгенде, біз Б. Спинозаны рационализм бағытына жатқызамыз. Ол әрқашанда сезімдік танымды ой елегінен өткізген білімнен айыру керек екендігін басым айтқан. Сезімдік таным әрқашанда бұлдыр, көмескі. Тек ақыл-ой ғана айқын білім береді. – дейді [14, 170 б.]. Қ. Жұбановтың еңбектерінен алынған мысалдарды қарастырып көрелік: Имя собаки Бөрбасар от бөрі (волк) и басар – причастие будущего времени от бас «давить – давящая волков» – дейді [15]. Осы мысалдағы біздің көңілімізді аударған бөрі – түркі символы. Себебі., қазақ халқы қазіргі күнге дейін ержүрек, батыл жігіттерді «көк бөріге» теңеп, сүйсініп кеткенде ел ішінде әлі де «қасқырдай» – деген теңеуді қолданады. «Көк бөрі» көне түркінің байрағана түсті. Тасқа таңбаланды. Көркем шығармаларда да бөріні батылдық пен батырлықтың символы ретінде бейнелеп, суреттейді. Ш. Айтматов, Джек Лондон, Әуезов т.б. Еліміз егемендігін алған соң «қыран бүркіт», «қар барысы» – жыраулардың сөзінен шығып, Қазақстан Республикасының төрінен орын алды, ұлттың нышанына айналды. Таным мен тіл мәселесі туралы академик Р. Сыздықованың мына ойынан сырт айналып кете алмадық. Зерттеулерінде сөз болатын маңызды мәселелер қатарында тілдің танымдық қызметі, қоғамдық, ұлттық, мәдени нормаларды сұрыптау ерекшелігі, адам мен қоршаған әлем байланысы, олардың тәжірибе мен білімге негізделген табиғаты туралы пікір-көзқарасты құрайды. Ғалым тілдің дамуы этникалық танымның, саяи сананың, әлеуметтік өсудің негізінде жүзеге асатынын атап көрсете отырып, тілдік «жаңғырудың» алғы шарты ретінде «халықтардың өзін-өзі тану санасының оянуы» – деп біледі [16].

ҚОРЫТЫНДЫ

Қортындылай келе, әрине, ежелгі дәуір философтардың еңбектерінде бүгінгі күнгі «когнитивтік лингвистика» – термині тұрғысына сай мәнде кей жағдайда айтылмасада, философтардың шығармаларында таным бейнесі өте ертеден қарастырғаны аталған еңбектерден, зерттеулерден көруге болады. Демек, когнитивтік лингвистика да барлық философтарды ежелден толғандырған мәселе екендігі байқалады. Тіл мен таным, таным мен ақыл көне замандардың өзінде-ақ философтардың басты зерттеу нысаны болған. Тіл–таным құралы, адам оның көмегімен әлемді, мәдениетті танып, біледі. Сондай-ақ тіл–мәдениет құралы, ол адамды тұлға ретінде қалыптастырады, оның іс-әрекетін, өмір салтын, дүниетанымын, ұлттық мінезін, ділін, идеологиясын анықтайды [17]. Қазіргі заман философтарының кейбірі

«танымды» – эпистемология, гносеология – деп қарастырып жүргенін айтып өтуге болады. «Философия» – деген еңбектерде «таным» мәселесі кейбір ретте жеке қаралады. Таным дегеніміз – өмір шындығын жай селқос аңғарып қана қою емес, оны қызу түрде, мақсатқа сай бейнелеу болып табылады. Танымның субъектісі – адам, қоғам. Танымның объектісі – қоршаған орта екендігі зерттеушілікке белгілі. Адам қызметінің, іс-әрекетінің екі негізгі жағы, негізгі айқындықтары, соны көрсететін философиялық категориялар [18, 100 б.] Олай болса, философия мен когнитивтік лексика дүниені тану, қоршаған ортаны тану жағынан бір арнаға келіп тоғысатынын байқауға болады. Бізді толғандырған күрделі мәселе жайындағы ойымыз қысқаша осындай. Осы – ойымызды сіздермен бөліскенді жөн көрдік.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Тұрышев, А. Қ.** Тіл философиясы. Оқу құралы. – Семей. 2017 ж. – 154 б.
- 2 **Самекбаева, Э. М.** Когнитивтік лингвистика Электронды құрал <https://edu.semgu.kz/data/2280/4fea3d32-1805-1805-11e5-88d8-f6d299da70eeСамекбаева%20Э.М.%20ЭЛЕКТРОН.ОҚУЛЫҚ.pdf>
- 3 **Мырзалы, С.** Философия – Алматы : «Бастау» баспасы 2014 ж. 648 б.
- 4 **Самекбаева, Э. М.** Когнитивтік лингвистика Электронды құрал <https://edu.semgu.kz/data/2280/4fea3d32-1805-1805-11e5-88d8-f6d299da70eeСамекбаева%20Э.М.%20ЭЛЕКТРОН.ОҚУЛЫҚ.pdf>
- 5 **Нұрдаулетова, Б. И.** Когнитивтік лингвистика. – Алматы, 2011. – 5 б.
- 6 **Тұрышев, А. Қ.** Мәшһүр Жүсіп – Асыл жақ. Монография –Т 2. – Павлодар, 2013 ж. – 3 б.
- 7 Платон. Письма-М., 1972. – Т 5. С. – 343.
- 8 **Көбесов, А.** Әл-Фарабидің ашылмаған әлемі. – Алматы : «Санат» 2002 ж. – 176 б.
- 9 **Машани, А.** Әл-Фараби көпірі: Мақалалар, «Әл -Фараби» романы. – Алматы : «Алатау» баспасы, 2005 ж. – 352 б.
- 10 Әбу Насыр әл-Фараби таңдамалы трактаттары. «Арыс» баспасы, – Алматы, 2009 жыл., – 379 б.
- 11 **Нысанбаев, Ә., Кенжетай, Д.** «Ислам философиясы» 4 том. – Астана : Аударма, 2005 ж. – 534 б.
- 12 Мәшһүр-Жүсіп шығармалары. 9 том. «ЭКО» ЖШС., – Павлодар, 2006 ж. – 326 б.
- 13 С. Торайғыровтың 125-жылдығына арналған «Х Торайғыров оқулары» атты халықар. Ғыл.-тәжіриб.конф. материалдары. – Павлодар : 2018 ж. – 129 б.

- 14 **Мырзалы, С.** Философия – Алматы : «Бастау» баспасы 2014 ж. – 648 б.
- 15 Құдайберген Жұбанұлы. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы, 2013. – 175 б.
- 16 **Сыздықова, Р., Қойгельдиев, М.** Қадырғали би Қасымұлы және оның жылнамалар жинағы. – Алматы : «Қазақ университеті», 1991. – 272 б.
- 17 **Тер-Минасова, С. Г.** «Тіл және мәдениетарлық коммуникация». – Алматы : Ұлттық аударма бюросы, 2018 ж. – 166 б.
- 18 **Кактаева, Г. Ә.** «Философия негіздері» – Астана : Фолиант, 2006 ж. – 180 б.

Материал 31.10.19 баспаға түсті.

А. Қ. Тұрышев¹, Б. А. Қаратай²

Когнитивная лингвистика и философия

^{1,2}Гуманитарно-педагогический факультет,
Павлодарский государственный университет имени С. Торайғырова,
г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 31.10.19.

A. K. Turyshev¹, B. A. Karatai²

Cognitive linguistics and philosophy

^{1,2}Faculty of Humanities and Education,
S. Toraighyrov Pavlodar State University,
Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan.
Material received on 31.10.19.

В трудах философов древнего мира термин «когнитивная лингвистика» иной раз не упоминался в прямом значении, но процесс познания в отдельных случаях, в произведениях и исследованиях философов наблюдаются. В целом, основной целью исследований древних философов было познание связи языка и познания, познания и разума. Язык – средство познания, с помощью него человек познает мир, культуру. Также язык – средство познания культуры, формирует человека как личность, определяет его действия, мировоззрение, характер, менталитет, идеологию.

The term «cognitive linguistics» was not mentioned directly in the writings of the ancient world philosophers, but the process of knowledge in some cases, in the works and studies of philosophers, is observed.

Generally, the main purpose of the study of ancient philosophers was the knowledge of the connection between language and cognition, cognition and reason. The language is the meaning of knowledge, with the help of it a person knows the world, culture. Also, language is a cognition of culture, it forms a person as a person, determines his actions, worldview, character, mentality, ideology.

FTAMP 16. 21. 21

А. Қ. Тұрышев¹, А. С. Шакиржанова²

¹ф.ғ.д., профессор, Гуманитарлық-педагогикалық факультет, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы;

²магистрант, Гуманитарлық-педагогикалық факультет, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы

e-mail: ^{1,2}trushev56@mail.ru

КӨНЕ ТҮРКІ ОЙМА ЖАЗУЫ

Мақалада ойма жазу ескерткіштері – әдеби-тарихи философиялық танымы жағынан бізге жеткен бірегей жазба ескерткіш болуы себепті біздің өткен тарихымызды сақтап қалған түрік халықтарының бәріне ортақ бірегей ата мұрасы екендігі туралы сөз болады.

Көне түріктік ойма жазулар соңғы жылдары Қазақстан мен Орта Азия территориясынан көптеп табылып отыр. Қазақстан жерінен табылған (Ертіс, Талас, Шу өзенінің аңғарлары) руникалық жазба ескерткіштерді Мерке гибадатханасынан табылған қойтастардағы ойма жазулар толықтырады. Бұл руникалық жазулар түркі мемлекеттерінің өмір сүру дәуірімен тікелей байланысты болғаны жан-жақты зерделенеді.

Кілтті сөздер: есік жазуы, ойма жазу, көне түркі жазуы, руникалық, күміс, білезік, әріп, ескерткіш, ата мұра, шежіре, ширек, гажайып, құпия, мирас, етістік, кісі аттары т.б.

КІРІСПЕ

Тасқа ойылып жазуы себепті ойма жазу деп, Стерленберг руна жазуы деп аталып кеткен түрік жазуы Енисей-Орхон өзенінен Балқан тауларына дейін тас бетінде бедерлендірілген мыңға жуық ескерткіштер – адамзаттың рухани ұлы мұрасына айналып отыр. Ойма жазудың тұтас қолданылу мерзімі әзірше, 2500 жыл (Есіктегі күміс тостағандағы жазу) деп мойындалып отыр. Бірақ ойма жазу ескерткіштері VII–X ғасырда араб жазуымен алмасуы себепті халықтың тарихы жадынан шығып өшіп қалған. З. Бабурдың орта ғасырда түрік әрпін (алфавит) өзінше қайта жасағанда, ерте заманда түрік жазуы болмағанына қамыға отырып өкінетіні бар, яғни түрік жазуын соңғы ұрпақ мүлде ұмытқаны көрініп тұр. Ойма жазуы ескерткішін

XIX ғасырда швед офицері Стерленберг ашқан. Оны алғашқы рет оқыған Дания ғалымы профессор Томсон болса, оның артынша академик В. Радлов (1893 ж.) болды. Осыдан бастап түркология саласында үзбей зерттеліп келеді. XX ғ. 50 жылдарынан бері қарай қазақ ғалымдары С. Аманжолов, Қ. Айдаров, М. Жолдасбеков, Қ. Өмірәлиев т.б. зерттеп келеді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Ойма жазу ескерткіштері – әдеби-тарихи философиялық танымы жағынан бізге жеткен бірегей жазба ескерткіш болуы себепті біздің өткен тарихымызды сақтап қалған түрік халықтарының бәріне ортақ бірегей ата мұрасы. Жанры жағынан Орхон ескерткішін ғалым М. В. Стеблева, Ғ. Айдаров, М. Жолдасбеков өлең түрде жазылған туынды десе, Қ. Өмірәлиев қара сөзбен жазылған шежіре тарих түріне жатқызады. Өйткені Орхон жазу ескерткішінде өлең құрылысының басты белгілері жоқ, бірақ шешендік сөздің іздері бар делінеді [1, 95]. Көне түріктік ойма жазулар соңғы жылдары Қазақстан мен Орта Азия территориясынан көптеп табылып отыр. Қазақстан жерінен табылған (Ертіс, Талас, Шу өзенінің аңғарлары) руникалық жазба ескерткіштерді Мерке ғибадатханасынан табылған қойтастардағы ойма жазулар толықтырады. Бұл руникалық жазулар түркі мемлекеттерінің өмір сүру дәуірімен тікелей байланысты. Мерке өңірінен бүгінгі таңда үш ойма жазу табылып отыр. 2000 жылы шілде айында табылған бірінші ойма жазу – «Мұң тарқатар жазу» көне түрік кезеңіне жатады. Бес руникалық таңбадан тұратын бұл көне түрік жазуын профессор А. Аманжолов түрікше «бұ қыл йас» деп оқыды. Қазақша баламасы «Мұңым-күйзеліс» (күйреу), екінші баламасы «Мұңымды тарқат», «Шерімді жаз!» деген мағынаны білдіреді. Ғалымдар бұл қойтастағы жазудың хронологиялық уақытын көне түркі заманының соңғы ширегі деп болжайды. «Көне түріктердің көк тәңірге тасқа ойып жазған тілегі» 2004 жылы тамыз айында табылды. Ғажайып таңбалары бар қойтастың ұзындығы 4 м, ені 2 м. Жазудың өзі тасқа терең етіп ойылған ерекше үш таңбадан тұрады. Әр таңбаның биіктігінің өзі жарты метр шамасында. Таңбаларды зерттеу нәтижесінде түрік жазуының оңнан солға қарай оқылатыны анықталған. Бір ғажайып, жазу жоғарыдан, яғни көк аспаннан оқуға арналған тәрізді. Мұндағы жазу «абыну» немесе «абынғу» деп оқылды. Ол уану, жұбану деген мағына береді. Бұл сөздің түбірі – көне түрік етістігі абын-қазақ тілінде уан түрінде осы күнге дейін сақталған. Ғалымдардың пайымдауынша, бұл қойтастағы көне руникалық жазу көк тәңірге арналған. Қойтастың жоғарғы жағындағы ойықтар мен тастың үлкендігін ескере отырып, бұл аймақты ғалымдар, осы өңірді мекен еткен көне түрік тайпаларының құрбандық шалуға арналған айрықша қасиеті де, киелі орны деп отыр [2, 110]. Қазақстан жеріндегі Шу өзені

алқабындағы Мерке өңірінен табылған келесі жаңалық 2005 жылы болды. Қойтасқа ойып жазылған үшінші руникалық жазу екі таңбадан тұрады. Оның көне түрікше оқылуы ық «ық жер» дегенді білдіреді [5, 18]. Бұл көне руникалық жазуды оқыған профессор А. Аманжоловтың айтуы бойынша, қойтастағы жазу жайлаудағы ызғар желден, жауын-шашыннан пана болатын жерді белгілеп, көрсетіп тұрғандай. Талас бойынан табылған төрт бұрышты тас мөр мен дөңгелек тастың жарты сынығындағы руникалық ойма жазуларды оқып және олардың мазмұнын тиісті деңгейде айқындалды. Тас мөр қазірде Жамбыл қаласындағы облыстық өлкетану музейінде, ал сөз етіп отырған екінші ескерткіш астанадағы Қазақстанның Орталық музейінде сақтаулы тұр. Сыр бойындағы ескі кенттердің (Оңтүстік Қазақстан облысы) орнынан табылған саз балшықтан күйдіріліп жасалған дөңгелек алқа, құмыраша сияқты бұйымдарға ойылған руникалық жазулар белгілі болды. Қазірде Ленинградтағы мемлекеттік Эрмитаждың ертедегі шығыс бөлімінің көрмесінде тұрған гүлмен көмкерілген қола айнадағы руникалық жазудың да, оның табылуының да өзіндік сыры мол. Қола айнаны 1935 жылы Қазақстанды зерттеу қоғамының экспедициясы Семей облысындағы Үржар ауданынан әкелген еді. Шынын айтқанда, Сасықбастаудағы қорым жанынан арық қазғандар тауып, содан алынған екен де, атақты археолог А. Н. Бернштам 1948 жылы бұл жөнінде «Эпиграфика Востока» жинағында жариялап, бірақ ондағы руникалық таңбаларды келтіргенімен де, оны оқу жолдарын таппаған еді [6, 62]. Дегенмен де, оған тереңірек үңіліп, әлденеше рет суретке түсіріп байқағанымызда, ондағы бедерлі руникалық таңбаларды, яғни көне түркі сөздерін былай кестелеуге болады екен: **ер чүчүк** (тегі **сүчүг** «тәтті», «шарап») **өсіз** (өдсіз) **өлүт**. Қазіргі қазақ тіліне аударсақ: «Ер азамат, шарап (ішу) – мезгілсіз өлу» деген ежелгі қағида, ұрпақтан-ұрпаққа мирас болар өнегелі өсиет болып шығады. Руникалық жазуы бар екінші қола айна Шығыс Қазақстан облысының Шемонаиха ауданынан Ертістің оң жағасындағы қорымнан 1969 жылы табылды. Ол жазуды 1973 жылы жарияланған Ф. Х. Арсланова мен С. Г. Кляшторныйдың оқылу жөніндегі болжамы негізінен дұрыс болса да, біраз күмән туғызатын жақтары бар – **йебчі** «жебеуші, демеуші», **ар** «қызыл күрең», **ессер** «азайтса», «желпісе» сөздері дұрыс анықталмаған еді [7, 35]. Сонда айна ортасындағы таңбалардың оқылуы: **йебчі йегрен ар лү** – «жебеуші жирен қызыл күрең айдаһар», ал айна жиегіндегі жазудың оқылуы: **іші күнісін ессер қуты басар** – «Әйел күншілдігін азайтса, құты қонады». Соңғысын «Әйел – үйдің құты» деген қазақтың мақалымен салыстырсақ та болады. Семей облысының Жарма ауданынан 1983 жылы табылған жартастағы руникалық жазу (екі таңба) **абам** деп оқылып, «атам, үлкен ағам» деген ұғымды береді [3, 15]. Шығыс Қазақстан облысының

Марқанкөл ауданын 1985 жылы жартасқа қашалған көне түркі руникалық жазу табылған еді. Жазу былай оқылады екен: **Ай еліг йурты**. Қазіргі қазақ тіліне аударсақ: «Ай хан жұрты (тұрағы)» деген сөз болып шығады [4, 8]. Шығыс Қазақстан облысының Күршім ауданынан жазуы бар төрт бұрышты тас мөр табылғандығын Ақаш Жүнісов жолдас хабарлады. Бауға тағылатын тас мөр табанына ойылған таңбалар руникалық жазу болып шықты. Оқылуы: **сеч абын**. Қазіргі тілімізде былай деп түсінуге болады: «Таңда, уан!». Демек, өмірден әр нәрсені таңда да, содан мейірім тап дегенді меңзейді. Павлодар облыстық тарихи өлкетану музей қызметкерлері хат жолдап, музейге 1987 жылы қабылданған күміс білезіктегі көне жазу жөнінде пікір айтуды сұраған еді. Білезіктің тарихы: Семей педагогика институтының студенті Гүлстан Жанқошқароваға әжесі бірнеше ұрпақтан бері мирас болып келе жатқан білезігін сыйлаған екен. Ондағы жазуды оқуға алғаш талаптанған тарихшы Амантай Исин білезіктегі көне жазу жөніндегі өз жорамалдарын жергілікті газетке жариялап, білезіктің фотосуретін әкелген еді. Студент қызды көне жазудың мәдениет тарихына қосар үлесі толғандырған болуға тиіс, құпия жазуы бар сыйға алған білезігін тарихи өлкетану музейіне тапсырыпты.

Күміс білезіктегі жазудың оқылуы: сачкук ағы қоқуш. Қазіргіше: «Шашылған асыл қазына – қоқыс», былайша айтқанда: «Шашылған асыл қазына күлмен тең» деген мағынаны береді.

Сурет 1

ҚОРЫТЫНДЫ

Асыл байлықтың алтын қоры халықта ғой. Ондағы мәдени қордың әлі де қалтарыста қалып келе жатқан салаларына мән беріп, зер сала қарасақ, ғылымның көк жиегін кеңейтерлік деректер табыла берері хақ. Сондықтан да бүкіл халық болып, әуесқой, ізденімпаз азаматтарға, жасөспірім шәкірттерге риясыз көңілден құрмет көрсетіп, ізденімпаз істерін ризашылық сезіммен қабыл алып, бағдар беріп отырсақ көп нәрсені ілгері дамыта аларымыз сөзсіз. Бұл салада Қазақ тарих және мәдениет ескерткіштерін қорғау қоғамына қол ұшын беріп, ондағы игілікті істердің өркендей беруіне мұрындық бола берсек, оның қосар үлесі де мол екенін ескерейік.

Ата мұрамызды танып білудегі мақсат – өткен тарихымызды танып білуге дендеу, түрік халықтары рухани бірлігінің ұйтқысы оның жазу таңбасы болса, сол ата жазуымыз ойма жазуды тірілту, келешекте оны бүкіл түркі халқының рухани тұтастығының қастерлі ұйтқысына айналдыруда жатса керек-ті.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Мырзахметұлы, М.** Түрік халықтарының ортақ әдеби мұрасы // Шәкәрім – Алматы, 2006 ж. – № 2 – Б. 95.
- 2 **Аманжолов, А.** Түркі филологиясы және жазу тарихы (қазақ тіл білімінің антологиясы). – Павлодар, 2008 ж. – 110–115 б.
- 3 **Кәдірімбетова, Н.** Көне түріктік әдеби мұра // «Мәдениет және тұрмыс» – Алматы, 2009 ж. – № 8 – Б. 15.
- 4 **Есбергенова, Б.** Жазба ескерткіштер // «Қазақ әдебиеті» – Алматы, 1995 ж., 20 желтоқсан, – Б. 8.
- 5 **Досымбаева, А.** Ғибадатхана ескерткіштері // «Ұлт тағылымы» – Алматы, 2003 ж. – № 2 – Б. 18.
- 6 **Бернштам, А. Н.** Проблемы происхождения сакской археологической культуры // КРҰҒА хабарлары. Жалпы ғылым сериясы – 2008ж. – №1 – Б. 62.
- 7 **Кляшторный, С. Г.** История Центральной Азии и памятники рунического письма. – СПбГУ, 2003 г. – С. 35.

Материал 31.10.19 баспаға түсті.

А. Қ. Тұрышев¹, А. С. Шакиржанова²

Древнетюркская руническая письменность

^{1,2}Гуманитарно-педагогический факультет,

Павлодарский государственный университет имени С. Торайғырова,

г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 31.10.19.

A. K. Turyshev¹, A. S. Shakirzhanova²**Ancient Turkic runic writing**

^{1,2}Faculty of Humanities and Education,
S. Toraighyrov Pavlodar State University,
Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan.
Material received on 31.10.19.

В данной статье описывается роль древнетюркского рунического письма, письменности как уникального наследия всех тюркских народов, которая сохранила нашу историю как памятник.

В последние годы древнетюркские рунические письма часто находят на территории Казахстана и Центральной Азии. Письма – памятники которые находили на территории Казахстана (в ущельях рек Иртыш, Талас, Шу) дополняют каменные скульптуры в святилище Мерке. Эти рунические надписи имеют прямое отношение к периоду процветания тюркских государств.

This article describes the role of ancient Turkic runic writing, such as unique heritage of all Turkic peoples, which preserved our history as a monument.

In recent years, ancient Turkic runic letters are often found on the territory of Kazakhstan and Central Asia. Letters are monuments that were found on the territory of Kazakhstan (in the gorges of the Irtysh, Talas, Shu rivers) are complemented by stone sculptures in the Merke sanctuary. These runic inscriptions are directly related to the period of prosperity of the Turkic states.

FTAMP 17.07.51

Қ. М. Хамзина

ф.ғ.к., доцент, Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті,
Қарағанды қ., 100026, Қазақстан Республикасы
e-mail: jako199473@mail.ru

АҚЫН ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ТИПОЛОГИЯЛЫҚ ӨРІСТІҢ ДАМУ БАҒЫТТАРЫ

Бұл мақалада қазақ халқының ұлы ақыны – Мағжан Жұмабаев шығармашылығының өмірімен байланыс көріністері, орыс әдебиетінің көрнекті өкілдерімен ұқсас тұстары және ізденіс бағыттарының арналары анықталып, көрсетілген. Сыршыл ақынның ізденіске толы ғұмырындағы қиыншылықтар, жақын адамдарымен толыққанды дұрыс қарым-қатынастың орнамауы, мінезділігі мен шығыс әлеміне ғашық болуы ақын шығармашылығының шындалып, шығармаларындағы әр кезеңдегі көріністердің байқалуы жайында сөз болмақ. Тіршіліктегі түрлі өзгерістер мен құбылыстарды жүрек көзімен жан-жақты не жалпылама қабылдай отырып, сезім көзімен бағалауға бейім жаратылған Мағжан ақынның болмысы элегиялық сарынға да бой ұруы туралы баян етіледі. Мағжан ақынның лирикасының қазақ әдебиеті шынынан ғана емес, әлем әдебиеті биігіне көтеретін тек өзіне ғана сай әрі бай шығармашылығының жан-жақты зерделеу нәтижелерінің қысқаша шоғыры.

Кілтті сөздер: поэзия, типология, қазақ әдебиеті, сентиментализм, символизм, романтизм.

КІРІСПЕ

Қазақтың Абайдан кейінгі яғни XX ғасырдағы ұлы ақыны Мағжан Жұмабаевтың өмірі жайлы, өнері жайлы ертелі-кеш жазылған недәуір еңбектер бар. Ұлы перзентті қаралаған да, ақтаған да дүниелер баршылық. Оның бәріне тоқталу бұл шағын еңбектің міндетіне жатпайды, алайда Мағжантану іліміне ірі үлес қосқан еңбектер қатарына жататын төмендегі авторлар зерттеулерін көрсеткен абзал. Олар: Ж. Аймауытов [1], М. Әуезов [2], Ө. Тәжібаев [3], С. Қирабаев [4], Ш. Елеуенов [5], М. Базартаев [6], Р. Нұрғали [7], М. Әлімбаев [8], С. Құдаш [9], Ө. Күмісбаев [10], Б. Қанарбаев [11], Е. Тілешев [12] т.б еңбектері.

Қандай ақын болмасын, ол өз қоғамы мен уақытынан тыс тұра алмайды. Өз дүниетанымы арқылы ақын өзін толғандырған жайттарға, қоғамдық-

элеуметтік тарихи саяси жағдаяттарға баға береді. Ақын – сезімнің адамы. Табиғат, махаббат, адамның түрлі көңіл-күйі сәттерін жырлау оған айрықша тән. Және құлар-қарлық ақындарға тән сипаттар. Тек мәселе сол жайттарды яғни мәңгілік тақырыптарды ақынның қалай жырлауында. Осы тұрғыдан келгенде, Мағжан поэзиясы ұлттық әдебиетке ғана емес, әлем әдебиетіне ерекше үлес қосқанын қоса айтқан абзал. Демек, ақын шығармаларының типологиялық өрісі айрықша арнасы деу қажет. Типологияның мағынасы «...классификация предметов или явления по общности каких-либо признаков» екенін ескерсек, бұл салада Мағжан жырлаған, Мағжан көтерген проблемасының «Уақыт пен Кеңістік» аясындағы әлем әдебиеті деп аталатын ұлы руханиятқа қаншалықты серпінді үлес қосқанын байқаймыз [13, 496].

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Мағжан Жұмабаев – әлемдік деңгейдегі арғы-бергі ақындармен еркін иық теңестіре алатын талантты ақын. Бұл – бүгінде аксиомаға айналған ақиқат. Бұл тұрғыда басқаларды айтпағанның өзінде, 1923–1927 жылдары Мәскеудегі Жоғары әдебиет-көркемөнер институтында оқып жүрген кезінде дәріс берген ұстазы, орыс ақыны В. Брюсовтың Мағжанды «Қазақтың Пушкині» деп атауы, жазықсыз жаланың кесірінен ақынның атын атаудың өзі мүмкін болмай қалған тұста башқұрт елінің халық жазушысы Сәйфи Құдаштың 1969 жылы Қазақстан Жазушылар одағының басқармасына арнайы хат жолдап, ол хатында: «Өзінің қайталанбайтын ерекшелігімен М. Жұмабаев поэзиясы А. Ахматова, Б. Пастернак, А. Блок творчествосын еске салады» [14] деп бағалауы Мағжан ақынның шығармашылық-көркемдік тұрғысынан жалпы адамзаттық биіктікті игерген талант екендігін көрсетеді.

Әлемдік деңгейдегі шығармашылық тұлғалармен иық теңестіру үшін бірегей талант болып жаратылу қажеттігі даусыз. Алайда жалғыз талант қуатымен қандай өнерпаздың да адамзаттық көркемдік асқарынан көрінуі неғайбл. Талант қуатына қуат үстелу үшін білім керек, қажетті білімге қол жеткізу үшін мақсатты да толассыз ізденіс қажет. Ізденістің қай арнада өріс табуы шығармашылық адамының адамдық болмысына тән қызығушылық бағыттарына тікелей байланысты болмақ.

Қызылжар медресесінде оқыған жылдарында шәкірт Мағжан Шығыс поэзиясына етене жақындайды, Фирдоуси, Сағди, Хафиз, Омар Хайям, Низами, Науаи шығармаларын түпнұсқадан оқуға қалыптасады. Сол уақыттарда қазақ қоғамы арасында кеңінен тарала бастаған татар әдебиетімен тереңдей таныс болады. Демек, ақындық даралығы айқындалған тұста:

Қайғыланба, соқыр сорлы, шекпе зар,
Мен – Күн ұлы, көзімде күн нұры бар.
Мен келемін, мен келемін, мен келем,

Күннен туған, ғұннан туған пайғамбар», – деп жырлайтын болашақ ұлы ақынның азаматтық ұстанымында айрықша маңыз иеленген ұлтшыл, түркішіл, шығысшыл көзқарастың алғашқы дәнегі Қызылжар медресесінде шайырлана тән көркемдік үлгілерін санаға сіңіру, үлгі тұту, үйрену нәтижесінде көктей бастағаны анық.

Шығыс шайырларын үлгі тұту үрдісі, Шығыс поэзиясына ден қою әрекеті 1910–1911 жылдары Уфадағы «Ғалия» медресесінде білім алған кезеңде де үзіліп қалмағаны, тіпті жаңа өріс тапқаны сөзсіз. Өйткені «Ғалияда» берілетін білімде дәріс беретін ұстаздар да Шығыс дүниесіне, мұсылман әлеміне көбірек бейімделгені мәлім. Сонымен бірге аталмыш медреседе жаратылыс ғылымдарының оқытылуы, шәкірттер арасында кеңінен тарала бастаған демократтық бағыттағы жаңашыл ой-пікірлердің Мағжан түсінігіне, көзқарасына өзгеріс әкелмеуі де мүмкін емес. Сол себепті адамзат дүниесі, қазақ қоғамы, элеумет өміріне қатысты таным-түсінігі біршама қалыптасып үлгерген 17–18 жасар бозбала Мағжанның дүниетаным тұрғысынан да, шығармашылық таным тұрғысынан да жаңа өріс іздеп, жаңа кеңістіктерге көз салған тұсын осы жылдармен орайластыра тану орайлы.

Оның еуропалық білім алуға, білімін ел игілігіне, ұлт мұратына жаратуға бекем бел бұғандығын танытатын оқиғалардың бірі – әкесі Бекенмен қарым-қатынасының бұзылуы. Баласының орысша оқуына қарсы болған әкесінің теріс батасына да қайырылмай, Омбыдағы мұғалімдер семинариясына оқуға кетуі, сырттан келер еш жәрдем болмаса да, өзінің табандылығы мен жігерінің, қайсарлығының арқасында 1913–1916 жылдар аралығында осы оқу орнында оқып шығуы Мағжан жаратылысына тән бірбеткей мінезділікті айғақтаса керек.

Сонымен бірге назар аударуды қажетсінетін жәйттердің бірі – жас Мағжанның аз ғана жылдар аясында араб, парсы әдебиеттері дәстүріндегі Шығыстық мәдениетке де, орыс әдебиеті, орыс тілі арқылы қазақ даласына жеткен Батыс мәдениетіне де бой ұрып үлгеруі, ең бастысы, солардың қай-қайсынан да өзінің дүниетанымын кеңейтуге, шығармашылық кеңестігін ұлғайтуға мүмкіндік беретін қажетті білім негіздерін қабылдап ала білуі. Бұл жағдайдың өзі ақын Мағжан болмысындағы тынымсыз еңбекқорлық, ізденшілік сияқты қасиеттердің оған туа бітті дарығанын аңғартады.

Қалай болғанда да, ақын Мағжанның әлемдік әдебиет алыптары қатарынан табылуына жол ашқан қасиеттердің бірі оның «басынан сөз асырғысы келмейтін» мінезділігі болғандықтан жоққа шығара алмаймыз. Өйткені ақынның дәл осы мінезі оның ұдайы алға ұмтылуына, ұдайы ізденуіне, ұдайы өзгелерге ұқсамайтын жаңа дүниелер жасауына себепші болды. Өмірінің түрлі кезеңдерінде оның шығармашылық саласында түрліше ағым-бағытқа «еліктеуінің» сыры да осында.

Осы орайда қысқаша ой түйінін жасар болсақ, Мағжан Жұмабаевтың алғашында ауыл мұғалімімен сауат ашудан басталған білім әлеміндегі әр қадамы, әр кезеңі оның азаматтық, ақындық жаратылысында ізсіз өтпеді. Қызылжардағы Бегішев медресесінде, Уфадағы «Ғалия» медресесінде оқыған жылдары ол жалпы Шығыс пен түркі дүниесінің мәдениеті мен әдебиетімен мол мағлұмат алып, Шығыстың ұлы шайырларының туындыларын түпнұсқадан оқып-игеруге дағдыланса, А. Байтұрсынов, М. Дулатовтардан тағылым алған жылдары мен Омбыда оқыған кезеңінде ол орыс әдебиетін тереңдей танып-білуге, олардың озық үлгілеріндегі шығармашылық жаңалықтар мен ізденістердің қыр-сырына тереңдей бойлауға қалыптасты. Нәтижесінде Мағжан Жұмабаев өз бойында туған халқының, түркі жұртының, Шығыс пен Батыстың озық мәдениеттерін тел дарытқан, қандай да бір құбылыстар мен жағдайларға жалпы адамзаттық құндылықтар биігінен қарап, бағалай алатын аса жоғары деңгейдегі ақындыққа бет түзеді.

Бүгінде Шығысқа қаншалықты іш тартқанымызбен, Мағжанның саналы ғұмыры бастау алатын XX ғасыр басында ұлт зиялылары арасында орыс әдебиетінің, орыс мәдениетінің әсері жоғары болғандығын жоққа шығару әбестік. Өйткені Абайдан бергі кезеңде қазақ әдебиеті үшін орыстың озық бағыттағы әдебиеті жаңа сипатты, жаңа мазмұнды көркемдік үлгілерін игеру, жаға тұрпатты шығармашылық ізденістерге жетігу мектебі болғаны шындық.

Бұл үдерістен жас дарын Мағжан да қағыс қалмайды.

Бұл бағыттағы ізденістердің Мағжан шығармашылығында қалай көрініс тапқаны, қандай сипатта өріс алғаны ақынның тұңғыш жыр жинағы «Шолпандағы» өлеңдерден айқын аңғарылады. Жинақтағы өлеңдердің тақырыбына, мазмұнына, көтерген проблемасына, идеясына назар аударсақ, бұл мәселелердің қай-қайсысынан да сол кезеңде ұлт зиялыларының негізгі көзқарасын айқындаған демократтық-ағартушылық ұстанымдар анық танылады. Мағжан ақынмен қатарлас өмір сүрген яки оның өзі қоян-қолтық араласқан оқыған азаматтардың барлығы да ұлы Абай дәстүріне бағыт ұстанғанын ескерсек, Мағжанның да шығармашылық ізденіс жолында демократтық бағыттағы орыс әдебиетіне бетбұрыс жасауына Абайдың әсер-ықпалы зор болғаны даусыз. Данышпан ақынды ұлық тұтатынын Мағжанның өзі де осы жинақтағы «Атақты ақын – сөзі алтын хакім Абайға» өлеңінде ашық айтады.

Хакім Абайдың «сөзін көсем қылып, жөнге жүрер қазақтың жас балаларының» бірі – жас Мағжанның өзі болса, Абайдың кейінгі «жас балаларға айтқан» жөндерінің бірі – орыстың озық мәдениетімен үйрену болғаны мәлім. Бұл тарапта ақын Мағжан хакім ұстаз өнегесіне лайықты шәкірт бола біледі, Абайдың демократтық мазмұндағы поэзиясы үлгісінде

шығармалар жазып, қазақ жұртын өнер-білімге шақырады, өскен елдер қатарына жетуге үндейді.

Сол мақсатына орай «Қарағым», «Өнер-білім қайтсе табылар», «Сорлы қазақ», «Балалық шағы» сияқты өлеңдерінде оқу-білімге ашық үндеп, оған қол жеткізудің жолы білім қуып, іздену екендігін көрсетсе, «Бір күні», «Жатыр», «Жазғы таң», «Қазағым», «Құр қалыппын», «Оразада», «Тілегім», «Күз», «Осы күнгі күй» өлеңдерінде айтар ойын туған халқының басындағы түрлі жағдайларды көркем бейнеге, суретке айналдыра отырып алға тартады.

М. Жұмабаев шығармашылығын орыс әдебиетімен байланыстыра қараған тұста айрықша байқалатын жәйт Мағжанның орыс әдебиетімен ғасырлар бойына жинақталып, қалыптасқан көркемдік озық үлгілерді, әдеби дәстүрлерді, әдіс-тәсілдерді, ағым-бағыттарды аз ғана жылдар аясында жан-жақты танып, тереңіне бойлай игергені болып табылады. Бұл жағдайдың өзі ақын Мағжанның білім жолындағы, ақындық шеберлікке жетілу жолындағы ізденісінің үздіксіз әрі нәтижелі болғанын, сондай-ақ оның болмысына жігер, білімге құштарлық, даралыққа ұмтылу сияқты қасиеттердің етене болғанын танытады. Мағжан мен орыс әдебиеті мәселесінде салмақты маңыз иеленетін келесі кезең «Шолпаннан» кейінгі жылдар еншісіне тиесілі.

М. Жұмабаев шығармашылығында өмірлік шындықпен арқауласа өрілетін реализммен қатар романтизм, символизм, сентиментализм, декаденттік іспетті әдеби ағымдар мен бағыттардың көріністері, сарындары айқын аңғарылып жатады. Оның себебін Мағжанның өзіне ұнаған еуропалық әдеби үлгілерге еліктеумен байланыстыра түсіндіруге ұмтылудың жаңсақтық боларын ұғынуымыз керек. Өйткені Мағжан поэзиясында еуропалық әдебиетте өз кезеңдерінде кеңінен таралған аталмыш ағым-бағыттар мен әдіс-тәсілдердің ақын өмірінің түрлі кезеңдерінде түрлі деңгейде көрініс беріп отыруының сыры. «Мағжанның көзсіз еліктегіштігінен» туындап жатқан жоқ, ақынның туа бітті жаратылысына тән қасиеттерден, өмір жолындағы әрқилы жағдайлардан, солардың ақын жанына әсерінен өріс алып жатыр. Сөз шындығына көз жеткізу үшін аталған ағым-бағыттардың мәніне, туу себептеріне және тағдыр-талайына сан қилы сын-сынақ бұйырған Мағжанның өмір жолына да үңіліп байқау керек. Сонда ғана даму жолында сан алуан ағымдар мен бағыттарды, әдеби мектептерді бастан аталған ағым-бағыттардың ерекше әсер етуінің сырын дұрыс бағамдай аламыз.

Орыс әдебиетіндегі романтизмнің ізашар үлгілеріне тән нышандар мен сарындардың М. Жұмабаев поэзиясында көрініс табуына себепкер болған жәйт – бұл үлгілердің қазақ қаламгеріне әсер еткен орыс ақындарының поэзиясында молынан ұшырасуы. Романтизмнің бастауында тұрған мұндай үлгілерді қазақ ақынына поэзиясы жақсы таныс болған В. А. Жуковский, А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов, А. А. Делвиг, А. А. Фет, А. А. Блок сияқты

көптеген орыс акындарының кей жағдайларда өз шығармашылығында кеңінен пайдаланып, олардың бұл бағыттағы шығармалары өз тұсындағы орыс әдебиетінде көркемдік құбылысқа айналғанын ескерсек, қазақ ақыны Мағжанның поэзиясында ұшырасатын медитативті лирикаға тән нышандардың, элегиялық сарындардың арғы бастауын аңдай аламыз.

Алғашқы көріністері Ресей жерінде XIX ғасырдың алғашқы ширегінде байқала бастап, В. А. Жуковскийдің «Вечер», «Славянку», А. С. Пушкиннің «Брожу ли я вдоль улиц шумных», «Когда порой воспоминашь», М. Ю. Лермонтовтың «Выхожу один я на дорогу», А. А. Феттің «На стог сена ночью южной» сияқты танымал өлеңдерінде айшықтана танылған медитативті лириканың орыс поэзиясындағы даралық белгілері ретінде ақынның әсер жетегінде өзімен-өзі оңаша ойға салынуы арқылы болмыстың тылсым заңдылықтарын танып-білуге ұмтылуы, өмір мәнін ақыл-оймен пайымдауға талпынуы, өткеннің суреттерін еске ала бейнелеу, сол бейнеге әсерлене ой түю сияқты жәйттерді атауға болады.

Аталған орыс акындарының туындыларымен етене таныс болған М. Жұмабаевтың олардың поэзиясына тән көркемдік үлгілерін шығармашылықпен игере отырып, қазақ поэзиясына әкелген жаңалықтардың бірі медиативті лирика нышандары болғанына көңіл қойған жөн. Біз бұл орайда Мағжан еуропалық әдебиетте дара жанр ретінде өмір сүрген медиативті лириканы сыртқы пішіні, ішкі мазмұны, бейнелеу құралдары мен тәсілдерін қаз-қалпында сақтай отырып, қазақ топырағына жеткізді деуден аулақпыз. Алайда М. Жұмабаев өлеңдерінен медиативті лирикаға тән сарындар жиі аңдалады. Ақынның «Қысқы жолда», «Жазғы жолда» сияқты өлеңдерінің жоғарыда аталған орыс акындарының өлеңдерімен тақырыптық мазмұн тұрғысынан да, идеялық жағынан да, ой мен бейнені астастыра ұсыну тәсілдері жағынан да үндестік тауып жатуының сырын олардың көркемдік ізденіс жолындағы өрістерінің ортақтылығынан іздеу орайлы.

Ресейлік революциялардан кейін орыс акындарының жан әлемінде болған сан алуан құбылыстар, өзгерістер қазақ ақыны Мағжанның өмірінде де, ой дүниесінде де, шығармашылығында да ізсіз кетпеді. Төңкерістен кейінгі ел өмірінде бірін-бірі жоққа шығара, бірімен-бірі қайшыласа жүріп жатқан қым-қиғаш оқиғалар нәтижесінде пайда болған көңіл күйдегі құбылыстар, ой-санадағы толқындар, көзқарастағы өзгерістер әсерімен Мағжан поэзиясында жаңғыра көрінген поэтикалық жаңалықтардың бірі медиативті лирика болды. «Жаңғыра көрінді» деп отырған себебіміз – медиативті лирика орыс поэзиясын оқу арқылы қазақ ақынының түсінігінде қалыптасып үлгерген, бірақ поэтикалық қолданыс ретінде көрінбеген үлгі болатын.

Өмірдегі қандай да бір өзгерістер мен құбылыстарды жүрек көзімен қабылдап, сезім көзімен бағалауға бейім жаратылған Мағжан ақынның болмысы осы кезеңде элегиялық сарындарға да бой ұрды. Оның сыры да медиативті лириканың Мағжан поэзиясында көрініс беру себептерімен орайлас. Десек те, сәттік эмоцияға, әсерге, оңашадағы ой ағынына, аңсар-арманға бағдар ұстанып, көбіне-көп уайым, мұң жетегіндегі ішкі ой-сезімді бірінші жақтан бейнелеуге бейім элегия жанрына тән белгілердің «Сағындым», «Айға», «N... альбомына», «Күзді күні», «Ботамды көрдім түсімде» іспетті өлеңдер арқылы Мағжан шығармашылығынан орын алуының ең басты себебі ақынның өз болмысын айшықтайтын сезімталдық, әсершілдік сияқты қасиеттермен және ақынның мұңлы ойларға, уайымға берілуіне себепкер болған өз өміріндегі қайшылықты, қайғылы оқиғалармен байланысты екендігі шүбәсіз.

Мағжанның көркемдік ізденістері нәтижесінде ұлттық поэзиямызға енген элегиялық бейнелеудің әсерлі үлгілерінің бірін «Күзді күні» өлеңінен көре аламыз. Өлеңде ақын жаратылыста бар нәрсенің бәрі де ақтық сәті жеткенде тыншу табарын қара жер, көк аспан, жас қайың, қара ағаш әрекеттерін жарыстыра бейнелеу арқылы жеткізе келіп, өмір мен өлім хақында толғанады. «Өлмей мәңгі кім қалар?!» – деп, өзіне-өзі риторикалық сауал қоя отырып, сауалдың жауабын өз тағдырымен, өз мұңымен сабақтастыра іздейді.

Әсершіл де сезімтал Мағжан болмысымен үндес келіп, ақын өмірінің қайсы бір сәттерінде көңіл күйіне, сезім ауанына, көзқарас өзгерісіне орайласа, оның төл шығармаларында көрініс тауып отырған еуропалық әдеби үлгілердің тағы бірі – сентиментализм нышандары.

Кеңестік әдебиеттануда буржуазиялық әдебиет үлгісі ретінде танылып, адамды күйректік сезімдерге жетелейтін әдеби ағым ретінде қарастырылған сентиментализм шын мәнінде адам жаратылысын ішкі әлемі, жан дүниесі арқылы танып, бейнелеуге бағдар ұстанған өз дәуіріндегі жемісті көркемдік-шығармашылық ізденіс болды. Себебі XVIII ғасырдың екінші жартысында еуропа елдерінде пайда болған аталмыш ағым демократтық көзқарастармен үндестік тапты, қарапайым адамның ішкі сезіміне, қайғы-мұңына, жан толқыныстарына үңілді, өзіне дейінгі әдеби ағым-бағыттарға тән болған жасанды бейнеліліктен бой тартып, шынайы сезім дүниесін көрсетуге алғаш қадам жасады. Осы бағыттағы ізденістерінде көп жағдайда әлсірей бейнелеу іспетті кемшіліктерге жол беріп қойғанына қарамастан, тұтастай алғанда, сентиментализм көркем әдебиеттің адам сезімін бейнелеуге бағдар ұстануында маңызды қызмет жасағаны шындық.

Орыс әдебиетінде А. Н. Радищев, В. А. Жуковский шығармалары арқылы өріс алған сентиментализмге тән белгі-нышандардың орыс әдебиетімен

етене таныс М. Жұмабаев поэзиясынан да қылаң беруін тосын құбылыс ретінде бағалаудың орайы жоқ. Мағжан ақынның шығармашылық ізденіс жолында көркемді әлемінің сан тарау арналарына жемісті барлау жасағанын, ізденіс сапарының қай-қайсынан да олжасыз оралмағанын ескерсек, оның шығармаларында көрініс тапқан сентименталистік дара сезім суреттеріне де тосырқай қарау қажетсіз болмақ.

М. Жұмабаев сентиментализмі оның ағартушылық идеяларымен, демократтық көзқарасымен астарлас. Тіпті, кейбір тұстарда Мағжан сентиментализмі жоғарыда аталған медиативті лирикамен, элегиямен, романтикалық яки реалистік көріністермен де астасып кетіп жатады. Дегенмен де, сентиментализмнің басты ерекшеліктерінің бірі – дара сезім, жеке адамның сезімі екендігін ескерсек, Мағжан поэзиясындағы сентиментализм үлгілерін айқындай тану қиындыққа түспейді.

Бір ғана әйелдер тағдырына арналған «Шын сорлы», «Зарлы сұлу», «Жәмила», «Тілегім» өлеңдеріне назар аударып көрелік. Алғашқы өлең реалистік үлгідегі шығарма болса, қалғандарынан реализммен қатарласа қолданылған сентименталистік нышандарды аңғарамыз. «Шын сорлыда» ақын аязды күні күйеуінен қорлық көріп, далада қалған әйелдің аянышты бейнесін реалистік дәстүрде көрсетеді.

Жалпы, М. Жұмабаев шығармашылығында басым көрінетін негізгі сипаттардың бірі-даралық, оқшаулық, оңашалану болып келеді. Яғни жеке адамға тән ой мен сезім, оңашадағы әсер, кейіпкердің жеке әрекет етуі яки жалғыз қалуы сияқты жәйттер. Мұндай жағдай ақынның реалистік шығармаларына да тән. Мәселен, жоғарыда айтылған «Шын сорлы» өлеңінде қарлы боран, үскірік өтінде жалғыз қалған әйел – Оразкен, тіпті кең құлашты, эпикалық поэма «Батыр Баян» Баянның көбісіне көп оңаша жалғыз қалуы, оңаша ойға берілуі сияқты көрінстер Мағжан шығармашылығында жалғыздық проблемасының маңызды орын алатынын байқатса керек.

М. Жұмабаев поэзиясында оқшаулану, жалғыздық проблемасының басым көрінуінің түпкі сыры ақынның өмір жолында жиі ұшырасқан ауыртпалықтарда, қоғамдық-идеологиялық жағдайларға байланысты ақынның өзінің көбіне-көп жалғыздыққа ұшырауында, сенісер дос-жолдас таппай, көбінесе айналдан оқшау қалып, оңаша ой-сезімге берілген сәттерінің көп болуында жатқан сынды. Өмір жолында кезіккен сын-сынақтарға жалғыз қарсыласу, оңашада ойға шому, сезімге берілу, жақсылықты Жаратқаннан ғана күту әрекеттері Мағжан өмірінде әкесі Бекенмен арадағы келіспеушіліктен басталған сынайлы.

Балаң кезінде көптің алдында, көштің басында болуға бейімділік танытқан ақын болмысы өзі өмір сүрген қоғамның қатыгездігі салдарынан біртіндеп өзгеріске ұшырай бастайды. Қоғамдағы қарым-қатынастардан

көңілі шайлыққан ақын жаны қалың әлеуметтің көз алдында болудан гөрі оңашалықты, жалғыздықты көбірек аңсауға көшеді. Оңашадағы ойлар үстінде сезім жетегіне ілесе өзінің жан дүниесі тереңіне бойлау, ішкі арман-аңсарларын әспеттеу, жаратылыс тылсымдарына ұмтылу, Жаратқанға қол созу сияқты әрекеттерінің бейнесі ақын жырларында көрініс табады. Ақын Мағжанның символизмге бой ұруы – орыстың символист ақындарына көзсіз еліктеудің жемісі емес, өз өміріндегі, жан дүниесіндегі құбылыстарға байланысты алас ұрған ақын жанымен үндесе көрініс берген шығармашылық әрекет.

ҚОРЫТЫНДЫ

Символизм ақынның шығармашылық ізденіс жолында ғана айрықша із қалдырған жоқ, сонымен қатар оның жеке өмірде де қиындықтарға тап болуына, тіршілігінде сан қилы сергелең-сарсандардың, таукіметті сәттердің көбеюіне ықпал етті. Олай дейтін себебіміз – ақынның символистік сипаты басым өлеңдерінің мәніне бойлай алмаған замандастары өз тарапынан ақын Мағжанға түрлі айыптар тағуға, кінәлап, күстәнәлауға дейін барды. Бұл шындық ақын өміріне арналған зерттеулерде кеңінен айтылып жүр. Соның салдарынан ақын Мағжан бойында жұрт ортасында жүріп-ақ жалғызсырау, өзін түсінбейтін әрі өзі түсінбейтін қоғамнан алшақтай беру сезімдері үдей түсті. Бұл жағдай өз орайында ақынның шығармашылық әлемінде символистік әсерлер мен сезімдердің, ұғым-танымдардың дендей жетілуіне мүмкіндік берді.

Қорыта келгенде, М. Жұмабаев поэзиясы – қазақ өнерінің төл топыраққа ғана емес, әлем руханияты кеңістігіне қосылған зор үлес екенін дәлелдеген өлмес мұра.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Аймауытов, Ж.** Мағжанның ақындығы туралы. кітабы: Ж. Аймауытов. Шығармалары. А., Жазушы, 1989.
- 2 **Әуезов, М.** Мағжанды сүйемін. Ұлттық поэзия падишасы. А., Орталық ғылыми кітапхана, 2001.
- 3 **Тәжібаев, Ә.** Мағжан Жұмабаев. Кітап: Жұмабаев М. Шығармалары. А., Жазушы, 1989.
- 4 **Қирабаев, С.** Ұлт тәуелсіздігі және әдебиет. А., Ғылым, 2001.
- 5 **Елеукенов, И.,** Мағжан. А., Рауан, 1991.
- 6 **Базарбаев, М.** Көрікті ойдан – көркем сөз. А., Рауан, 1994.
- 7 **Нұрғали, Р.** Әуезов және Алаш. А., Санат, 1997.

8 **Әлімбаев, М.** Толқыннан толқын тауады. – А. : Қазақ университеті, 1992.

9 **Құдаш, С.** Қазақ ақыны Мағжан Жұмабаев//Қазақ әдебиеті, 23 желтоқсан 1988 ж.

10 **Күмісбаев, Ө.** Мағжан және әлем әдебиеті// Қазақ әдебиеті, 13 тамыз 1993 ж.

11 **Қанарбаева, Б.** Жырымен жұртын оятқан. – А. : Ана тілі, 1998.

12 **Тілешев, Е.** Суреткер және көркемдік әдіс. – А. : Арқас, 2005.

13 Словарь иностранных слов. 13-е изд. – М. : Русский язык, 1986.

Материал 31.10.19 баспаға түсті.

К.М. Хамзина

Пути развития типологической структуры творчества поэта

Карагандинский государственный технический университет,

г. Караганда, 100026, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 31.10.19.

K. M. Khamzina

Ways of development of the typological structure of the poet

Karaganda State Technical University,

Karaganda, 100026, Republic of Kazakhstan.

Material received on 31.10.19.

В этой статье рассказывается о взаимоотношениях великого поэта казахского народа – жизни Магжана Жумабаева, сходствах с выдающимися представителями русской литературы и путями творческого поиска. Трудности в жизни поэта, отсутствие у него хороших отношений с близкими людьми, его характеру и любовь к восточному миру отразятся на творчестве поэта и это рассматривается на каждом этапе его творчества. В статье также рассказывается о том, что творчество Магжана приближено к элегии, так как сам поэт принимает изменения и перемены жизни чувственно, близко к сердцу. Данная статья является кратким повествованием всех убеждений и результатов исследования лирики поэта Магжана, которая является не только достоянием казахской литературы, но и мировой.

This article describes the relationship of the great poet of the Kazakh people – the life of Magzhan Zhumabayev, the similarities with

prominent representatives of Russian literature and ways of creative search. Difficulties in the life of the poet, his lack of good relations with close people, his character and love for the Eastern world will affect the work of the poet and this is considered at every stage of his work. The article also tells that Magzhan's work is close to an elegy, since the poet himself accepts alterations and changes in life sensually, close to his heart. This article is a brief narration of all the convictions and the results of Magzhan's poetry research, which is not only the domain of Kazakh but also the world literature.

G. A. Khamitova¹, A. V. Aliyassova², A. Zh. Kairambaeva³

¹Candidate of Philological Sciences, professor, Faculty of Business, Education and Law, Innovative University of Eurasia, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan;

²Candidate of Philological Sciences, Faculty of Business, Education and Law, Innovative University of Eurasia, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan;

³Candidate of Philological Sciences, Faculty of Business, Education and Law, Innovative University of Eurasia, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan
e-mail: ¹gkhamitova@mail.ru; ²nastja_sh@mail.ru; ³aigul_zh@inbox.ru

THE IMAGE OF AN OFFICIAL IN THE LINGUISTIC CONSCIOUSNESS OF AMERICANS

To identify the figurative component of the «Official» concept, we have analyzed the synonyms of the key word. The image of the American official is actualized also by a number of metaphorical words and phrases (white-collar, formalist, etc.). The figurative characteristics of the «Official» concept, highlighted mainly on the material of the modern American press and associative dictionary data, include the appearance along with clothing and age, gender, education, and field of activity.

Keywords: concept, figurative component of the concept, official, American culture.

INTRODUCTION

Cognitive linguistics has firmly taken its place in the paradigm of concepts of modern world linguistics. It is its emergence and rapid development at the present stage that is a characteristic feature of linguistics at the turn of the century.

In research and articles, researchers are increasingly making attempts to classify trends in modern cognitive linguistics. Our work adheres to a linguistic-cultural approach, which involves the study of the specifics of the national concept sphere from culture to consciousness. Researchers working in the framework of the linguocultural approach include Yu. S. Stepanov [1], V. I. Karasik [2], V. A. Maslova [4], V. V. Krasnykh [3] N. F. Alefirenko [5] et al. This approach defines the concept as a basic unit of culture with figurative, conceptual and value components, with the predominance of the latter.

The main method of research is considered to be conceptual analysis. The purpose of the conceptual analysis can be considered «identifying the paradigm of culturally significant concepts and a description of their concept sphere» [6, p. 80].

The object of the study is the meanings conveyed by individual words, grammatical categories or texts, and the use of a large body of contexts for the use of the word in fiction allows not only to describe the concept under consideration, but also to structure it, isolating a set of the most characteristic features.

The figurative component includes «visual, auditory, tactile, gustatory, perceptible by the sense of smell characteristics of objects, phenomena, events reflected in our memory» [7, p. 5].

MAIN PART

To identify the figurative component of the concept of «Official», we have analyzed the synonyms of the key lexeme. In the linguistic consciousness of carriers of American culture, the image of an official is fixed by means of a synonymous series of the key lexeme, some of the synonyms are used in official communication (*official, officeholder, civil servant*, etc.), and others in unofficial communication (*apparatchik, bean counter, big cheese*, etc.) **Official communication:** *official, officeholder, civil servant, administrator, jobholder, government official, administrative official, civilian, clerk, officer, functionary* **Unofficial communication:** *apparatchik, bean counter, big cheese, bigwig, bureaucrat, white-color, pen pusher, desk jockey, jack-in-office, paper-pusher, red tapist* [8].

The study of the synonyms of the key lexeme allows us to see the world picture of the native speaker of the American variant of the English language in terms of officialdom and its relationship to it in linguistic and non-linguistic terms.

Let's start with the lexeme used in unofficial communication, *apparatchik*. According to the explanatory dictionaries of the American version of the English language a term *English speakers borrowed from Russian*, «*apparat*» essentially means «*party machine*.» An «*apparatchik*,» therefore, is a cog in the system of the Communist Party. The term is not an especially flattering one, and its negative connotations reflect the perception that some Communists were obedient drones in the great Party machine. In current use, however, a person doesn't have to be a member of the Communist Party to be called an «*apparatchik*»; he or she just has to be someone who mindlessly follows orders in an organization or bureaucracy [9].

According to the Online Etymology Dictionary [10], the term is also used to mean «*communist agent or spy*,» first voiced in the writings of Arthur Koestler (1941).

According to the Merriam-Webster Dictionary [11]: *apparatchik is a member of a Communist apparat; a blindly devoted official, follower, or member of an organization (as a corporation or political party) <a movie studio apparatchik>.*

Thus, initially denoting a member of the Communist Party of the Soviet Union, the word *apparatchik* eventually acquired the meaning of an official or bureaucrat working in a particular organization, and, while retaining the negative connotations of the original Russian word, characterizing such negative qualities as incompetence, low quality of work, negative attitude towards people, exists in English to mean a devoted member of the organization.

«*Big cheese*» is an English idiom usually used when someone is making a reference to the boss of some organization. This phrase can also be used to describe anyone who is important in some aspect of life when compared to others. At times, someone using this phrase might be making snide reference to how the person being described is a bit pompous in the way he or she acts. People began using this phrase in the early 20th century, when the idiom «*big cheese*» evolved from the European practice of simply calling someone «the cheese» [12].

It is still popularly used today, although the context and tone of the speaker decides whether the phrase is a glowing compliment or snide barb.

The term *bigwig* originated in the 17th century, when the short lived fad of wig-wearing was at its peak. It became fashionable for people to shave their heads and replace their hair with wigs. However hair to make up these wigs was quite rare and expensive. Hair was sold by the strand and it was not uncommon for the lower classes to be seen wearing wigs consisting of only several strands of hair. The rich folk on the other hand were able to purchase large wigs made up of thousands of strands of hair and very soon the term ‘bigwig’ became associated with the very wealthy. This fad faded away as quickly as it had come with the advent of the top hat; however it lives on in the large ceremonial wigs seen in the British courts [13].

In French, a bureau is a desk, so bureaucracy means basically «government by people at desks». A *bureaucrat* is a member of a bureaucracy and can compose the administration of any organization of any size, although the term usually connotes someone within an institution of government. Bureaucrats play various roles in modern society, by virtue of holding administrative, functional, and managerial positions in government. They carry out the day-to-day implementation of enacted policies for central government agencies, such as postal services, education and healthcare administration, and various regulatory bodies [11].

White-collar workers usually perform job duties in an office setting. They are highly skilled and formally trained professionals. Many white-collar workers, such as accountants, bankers, attorneys and real estate agents, provide professional services to clients. Other white-collar workers, such as engineers and architects, provide services to businesses, corporations and government agencies. White-collar work generally requires formal education. White-collar workers typically have at least a high school diploma, while most complete an associate's, bachelor's,

master's or professional degree. White-collar jobs generally pay well because of the education level required for entry into most occupations. White-collar workers usually earn a salary. For example, the median annual wage for lawyers as of May 2009 was \$113,240 according to the Bureau of Labor Statistics. The median wage for financial managers was \$101,190, while the median wage for civil engineers was \$76,590 [14].

If you call someone a *pen-pusher*, you mean that their work consists of writing or dealing with documents, and does not seem very useful or important [15].

Desk jockey is a person who works at a desk, usually in an office [9]. It is a US Military term (ca. 1960s-1990s) used by «line» types (fleet, aviation crew & flight line, special forces, infantry) to refer with contempt to HQ and staff (non-operations) personnel, especially bureaucratic types who push petty regulations as a way to harass others. Also used as mildly derisive term by aviation types to refer to crewmembers temporarily removed from flying and assigned «desk» (non-flying) duties for administrative or disciplinary purposes [16].

The expression *Jack-in-office* translates as self-confident, arrogant, important person, bureaucrat [17].

Sir Edwin Landseer, an artist and sculptor, whose four bronze lion sculptures adorn Trafalgar Square, named one of his paintings ‘*Jack in Office*’. It depicts a terrier guarding a cart with meat from cats and dogs, and next to it four dirty lousy dogs, starving to death, circle around this cart, looking at the luggage [18]. *I have tried several times to see the Secretary of State, but they keep fobbing me off with some jack-in-office* [19].

The slang term «*paper pusher*» is used to describe someone who works in an office environment. People often use this term in a derogatory way, to suggest that the worker does not have a real job or responsibilities.

Paper pushers are often bureaucrats, such as city employees, government clerks, and so forth. Government employees are often required to do a great deal of paperwork for their jobs. The setting of standards is also designed to ensure equal treatment. A classic example of a *paper pusher* is the government employee who processes passports. He or she is almost a parody of the classic paper pusher, requiring specific forms from customers and insisting that these forms be filled out in precise detail. Someone who omits a single piece of documentation or leaves a line on a form blank will be forced to start all over again, thanks to the very rigid standards at passport offices. The term is generally meant to be used in a denigrating way to insult someone, although some people may refer to themselves as *paper pushers* as an act of self deprecation to make themselves or their jobs seem less important. «*I've been a paper-pusher all my life. This is my chance to do something good*» [12].

The term is closely related to *Bean counter*. A disparaging term for an accountant, or anyone excessively concerned with statistical records or accounts [20]. The first use of this expression with the current meaning was in the early 1900s. The idea behind the expression is that beans are so small, that to count them individually is a waste of time. Only someone overly concerned with minute details would do that. This term can have either a negative or neutral connotation [21].

Red tapist is a colloquial term for bureaucratic practice of hair splitting or foot dragging, blamed by its practitioners on the system that forces them to follow prescribed procedures to the letter. It gets its name from the color of the ribbon used in tying government documents [75].

Thus, the image of the American official is updated not only by the key lexeme 'official', but also by a number of rethought, often metaphorical words and phrases. Some of them are used in a dismissive tone, often in an unfriendly way, criticizing such a feature of officials as failure to perform real affairs, delaying consideration of issues, doing nothing, shifting pieces of paper, etc. On the other hand, the importance of their work with respect to following all the necessary procedures to maintain order in society is discussed.

In order to study the non-linguistic component of the figurative component of the 'Official' concept, we reviewed appearance along with gender, age, clothing, education, and sphere of activity of American officials.

Gender and race

A study by the *Who Leads Us* [22] project on demographics of elected officials in the United States found that white men hold the majority of positions at all levels of government. Who Leads Us identified a cohort of 40,994 elected officials in all states, from federal to county level. Elected officials generally remain 90 % white, which makes up 72 % of men and continues to make up 65 % of white men. Regarding the gender issue, the predominant representation of men (71.5 % of male) in federal institutions is quite obvious. Practically the same picture is seen at state level (24.0 of female vs. 76.0 % of male).

Age

According to Article 1, Section 2 of the US Constitution, an elected official must be at least 25 years old and must be a US citizen for at least seven years [23].

According to statistics from the Office of Public Service (ORM), the average age of a public servant is 47.5 [24].

Clothing:

US officials must strictly follow the dress code. Civil servants put on a suit with a white shirt and take a case. The costume can be dark gray, black, blue or dark blue. Blue is the most popular color in the campaign. The dark blue color indicates that the person is smart and trustworthy. The dark gray color depicts a person adhering to established traditions. The black suit gives the official a sense

of authority. An important part in the image of a public servant is a tie. The main colors for the tie are red and blue. The red color of a tie is associated with love, strength, nobility. A tie of this color shows determination, courage and self-confidence. A blue tie is associated with openness and calm. Also, the color of the tie indicates party affiliation: the Democratic Party – a blue tie, the Republican Party – a red tie [25].

Education

The requirements for education and work experience in civil service positions vary depending on the place of work. Typically, entry-level posts (clerical and administrative) require at least a high school diploma. Candidates must also pass a civil service exam to prove that they are able to competently perform the work they are looking for. Work at a professional level usually requires a combination of post-secondary education and experience. For example, if you want to become a public sector procurement officer, you will need at least a bachelor's degree in procurement, finance, or business. To work in top-level positions, you may need a master's degree and extensive professional experience, and experience in public service [25].

Qualities

To succeed in public service, an official must possess such qualities as excellent communications skills, strong skills in public relations, decision-making skills, problem-solving skills, a reasonable understanding of government policies, the desire to serve the public and a passion for your country [26].

CONCLUSION

We also found that lexeme 'official' is often used in phrases with a positive connotation (*decent official, upright official, virtuous official, etc.*).

Using the verbal and non-verbal information about an American official, we can model his or her image. Thus an American official is a discreet, honest, rules-compliant, important white man, 47 years old. He usually dressed in a black suit with a white shirt and red tie. He has a higher education, possessing such qualities as sociability, communication skills with the public, determination, patriotism. An American official covers many areas of human life, such as public service, military, politics, government, etc. He or she works in large organizations such as NASA, NATO, the White House, etc. It works at the table with documents and reports.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 **Степанов, Ю. С.** Константы: Словарь русской культуры / Ю. С. Степанов. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1997. – 824 с.
- 2 **Карасик, В. И.** Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград, 2002.

3 **Маслова, В. А.** Введение в когнитивную лингвистику: [Учебное пособие] / В. А. Маслова. – М. : Флинта: Наука, 2004. – 296 с.

4 **Красных, В. В.** От концепта к тексту и обратно. К вопросу о психолингвистике текста [Текст] / В. В. Красных // Вестник Моск. ун-та. – Сер. 9: Филология. – 1998. – № 1. – С. 53–70.

5 **Алефиренко, Н. Ф.** Современные проблемы науки о языке: учебное пособие – Москва : Издательство «Флинта», 2014.

6 **Бабенко, Л. Г., Васильев, И. Е., Казарин, Ю. В.** Лингвистический анализ художественного текста. – Екатеринбург, 2000.

7 **Карасик, В. И.** Языковой круг: личность, концепты, дискурс – Волгоград : Перемена, 2002. – 477 с.

8 **Чернец, Е. В.** Образ чиновника в языковом сознании // Вестник Челябинского государственного университета. 2011. № 28 (243). Филология. Искусствоведение. Вып. 59. – С. 144–146.

9 Online Cambridge Dictionary [Электронный ресурс] / Режим доступа: <https://dictionary.cambridge.org>.

10 Online Etymology Dictionary [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://www.etymonline.com>.

11 Online Merriam-Webster Dictionary [Электронный ресурс] / Режим доступа: <https://www.merriam-webster.com>.

12 What Is a «Big Cheese»? – wiseGEEK [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://www.wisegeek.com/what-is-a-big-cheese.htm>.

13 [Электронный ресурс] / Режим доступа: <https://davidsidhu.wordpress.com/2009/03/28/etymologies-bigwig/>.

14 [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://smallbusiness.chron.com/bluecollar-worker-whitecollar-worker-11074.html>.

15 [Электронный ресурс] / Режим доступа: <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/pen-pusher>.

16 [Электронный ресурс] / Режим доступа: <https://www.urbandictionary.com/define.php?term=Desk%20Jockey>.

17 American Slang Dictionary [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://www.englishspace.com>.

18 **Брайан Локетт.** Английский язык: вчера, сегодня и завтра. – М., 2005. – С. 114–122.

19 **Поталуй, В. В.** Национальная специфика лексико-фразеологических полей «Наименования руководителей» в русском и английском языках // автореф. на соиск. уч. степ. к. филол. н., Воронеж, 2004. – 158 с.

20 [Электронный ресурс] / Режим доступа: <https://www.phrases.org.uk/meanings/bean-counter.html>.

21 [Электронный ресурс] / Режим доступа: <https://writingexplained.org/idiom-dictionary/bean-counter>.

22 [Электронный ресурс] / Режим доступа: <https://wholeads.us/electedofficials/>.

23 U.S. Constitution, Article I, section 2, clause 2 [Электронный ресурс] / Режим доступа: https://www.senate.gov/civics/constitution_item/constitution.htm.

24 [Электронный ресурс] / Режим доступа: <https://www.opm.gov/policy-data-oversight/data-analysis-documentation/federal-employment-reports/reports-publications/full-time-permanent-age-distributions/>.

25 [Электронный ресурс] / Режим доступа: <https://www.eldo.co/tie-colors-and-memorable-moments-in-presidential-debate-fashion-history.html>.

26 [Электронный ресурс] / Режим доступа: <https://www.theclassroom.com/good-qualities-for-a-public-official-12083325.html>.

Material received on 31.10.19.

Г. А. Хамитова¹, А. В. Алиясова², А. Ж. Кайрамбаева³

Американдықтардың тілдік санасындағы шенеуніктің бейнесі

^{1,2,3}Бизнес, білім және құқық факультеті,

Инновациялық Еуразия университеті,

Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы.

Материал 31.10.19 баспаға түсті.

Г. А. Хамитова¹, А. В. Алиясова², А. Ж. Кайрамбаева³

Образ чиновника в лингвистическом сознании американцев

^{1,2,3}Факультет бизнеса, образования и права,

Инновационный Евразийский университет,

г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 31.10.19.

«Official» тұжырымдамасының бейнелік компонентін анықтау үшін біз «Official» кілт белгісінің синонимдерін талдадық. Американдық шенеуніктің имиджі ‘official (шенеунік)’ ғана емес, сонымен қатар бірқатар метафоралық сөздер мен тіркестермен (white-collar, formalist және т.б.) жаңартылады. Біз назар аударатын заманауи американдық баспасөз материалдары мен мамандандырылған сөздіктердегі мәліметтерде «Official» тіл тұжырымдамасының бейнелік сипаттамаларына киім мен жас ерекшеліктері, жынысы, білімі және қызмет саласы кіреді.

Для выявления образной составляющей концепта «Official» нами проанализированы синонимы ключевой лексики «Official». Образ американского чиновника актуализируется не только лексемой 'official (чиновник)', но и рядом метафорических слов и словосочетаний (white-collar, formalist и др.). Образные характеристики лингвокультурного концепта «Official», выделяемые нами преимущественно на материале современной американской прессы и данных специализированных словарей, включают в себя внешний облик наряду с одеждой и возрастом, гендерную принадлежность, образование, сферу деятельности.

ГРНТИ 16.21.33

А. А. Шахин¹, Г. Мусаканова²

¹научный руководитель, к.ф.н., доцент, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан;

²магистрант, Филологический факультет, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан

e-mail: ²gmussakanova@mail.ru

**ПОРТРЕТИРОВАНИЕ КАК МЕТОД ИЗУЧЕНИЯ
ЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ**

В статье рассматривается понятие языковой личности, ее характеристики, показано отличие «языковой личности» от «речевого портрета». В отличие от «языковой личности», «речевой портрет» предполагает разрез в развитии коммуникативного потенциала личности, а, с другой стороны, может быть представлен как совокупность характеристик, составляющих речевой образ личности. В статье также отмечены основные проблемы «языковой личности». Кроме того, обозначено, что лингвисты, при подготовке языковых и речевых портретов, используют разные уровни языка. Рассмотрено «портретирование» как метод изучения языковой личности. Проведен анализ литературы, который показал, что данный метод отличается большим разнообразием. Проблема размещения настройки портрета имеет много разных решений, и зависит от задач, которые находятся в центре внимания исследования.

Ключевые слова: портретирование, речевой портрет, языковая личность.

ВВЕДЕНИЕ

Прежде чем перейти к изучению портретирования, как метода изучения языковой личности, проясним сущность понятий «языковая личность» и «речевой портрет».

Языковая личность – личность, проявляющая себя в речевом поведении, характеризующаяся целым комплексом ситуационно обусловленных лингвистических и экстралингвистических особенностей.

Параллельно с понятием «языковая личность», в лингвистике используется и такое понятие, как «речевой портрет». Речевой портрет можно охарактеризовать как статическое значение, которое рассматривается в определенный промежуток времени и которое определяется условиями, заданными характеристиками жанра и регистра речи.

В отличие от «языковой личности», «речевой портрет» предполагает разрез в развитии коммуникативного потенциала личности, а, с другой стороны, может быть представлен как совокупность характеристик, составляющих речевой образ личности, именно так традиционно воспринимает и оценивает эту личность общественность, то есть стереотипный образ.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В настоящее время лингвистика, как наука, продолжает свое развитие в антропоцентрической парадигме изучения языка в связи с человеческой деятельностью, что привлекает внимание многих исследователей. Изучение языковой личности представляет большой интерес. Проблема языковой личности рассматривается во многих работах, например, Г. И. Богиней, Ю. Караулов, С. Г. Воркачев и другие.

Особое внимание к языковой личности связано с именем В. В. Виноградова, хотя ученый и не раскрывает сущность понятия «языковая личность», но упоминает его в контексте анализа работ И. А. Бодуэна де Куртенэ и пишет, что «языковая личность» – вместилище социально-языковых и коллективных норм, а также центр смещения разных социально-языковых категорий» [1, С. 120–146].

Языковая личность – это многопараметрическое явление, которое постоянно трансформируется в процессе социального взаимодействия. Один из методов изучения языковой идентичности исследователей – предложить образ, то есть «нарисовать» портрет человека. Толковый словарь определяет портрет как изображение, или описание человека или группы людей; в искусстве один из жанров (и отдельное произведение), в котором воссоздается облик и человеческая индивидуальность. Портрет изображает духовный мир человека, создает типичный образ представителя народа, класса, эпохи [2].

Концепция портрета неоднократно встречалась в научных исследованиях. В лингвистике, исследователи склонны составлять речевой портрет человека. Основа речевого портретирования заложена в литературной критике, в частности, в речевых портретах персонажей. Перевод принципов литературно-речевого портрета в языковую сферу, породил множество вариантов образа языковой личности. Например, работа Б. А. Ларина [4, С. 61–74], в каком

городе он рассматривается с точки зрения диалектологических описаний, фонетический портрет М. В. Панова [3].

Как показал обзор научной литературы, лингвисты, при подготовке языковых и речевых портретов, используют разные уровни языка. Например, Китайгородская М. В. и Н. Н. Розанова, анализируют ортоэпические и акцентологические особенности в структуре речевого портрета, а именно, наиболее частым выбором ортоэпического варианта, в пределах литературной нормы, преобладание той или иной акцентуации в речи [5].

Е. В. Осетрова выбирает тот или иной слой, как характерную особенность речевого портрета, лексику, отражающую социальный статус портретного объекта. Кроме того, автор рассматривает построение фраз и различные способы выражения [6, С. 124–138].

Таким образом, подготовка речевого портрета, предполагает описание особенностей одного, или нескольких уровней языка, особенно часто лексического уровня.

Большинство речевых портретов имеют социолингвистическую ориентацию. Характеристики языковой личности, при составлении такого портрета, представлены в дополнение к популярным описаниям языковой системы информанта, а также биографическим сведениям о языковой идентичности. В этих портретах «характеристики индивидуальных особенностей в речи субъекта сочетаются с появлением особенностей, характерных для конкретной социальной группы» [7, С. 27–43].

Представление речи, как процедуры, основано на фактах, доступных для непосредственного наблюдения. Материал для речевого портрета представляет собой полный набор дискурсивных практик, тех, которые составляют речевое поведение индивида (группы), а не то, что удобно для интерпретации. Речевой портрет не является продуктом деятельности лингвиста, а моделируется социальной или профессиональной группой в процессе реализации стратегии социальной или профессиональной идентичности, СМИ и человеком, как представителем конкретного сообщества.

Речевой портрет формируется под влиянием многих факторов: возраста, образования, профессиональной деятельности, семейных традиций, национальных традиций, социального статуса и социальной роли и др.

Поскольку «речевое портретирование» предполагает не только реконструкцию внешнего вида модели, но и раскрытие духовного мира объекта портретирования, представляя его сложную характеристику – его характерные, социальные, национальные, исторические особенности, ученые выделяют и другие типы портрета, отражающие различные аспекты и параметры языковой идентичности.

Например, Л. Н. Евменова и И. Ю. Кудинова проанализировали культурный портрет, требующий категории семиотики: языки культуры, знак, символ, текст для их интерпретации [8]. Важной характеристикой культурного портрета является отражение характера, жизненных ценностей изображаемого человека, что может быть сделано при изучении городских мифов, легенд, персонажей. Наиболее ценным, с их точки зрения, является указание на динамичность культурного портрета, то есть детерминизм текущего состояния прошлого и открытость будущего.

Определенная идентичность с культурным портретом – это лингвокультурный тип, концепция которого была разработана под руководством В. И. Карасика. Лингвокультурологический тип «более или менее объективное интеллектуальное образование, генезис, обобщающий характеристики реального, или созданного творческим воображением народа» [9]. Лингвокультурный типаж состоит из нескольких характеристик (рисунок 1).

Рисунок 1 – Лингвокультурный типаж – характеристики

В основе развития лингвокультурных типов лежит гипотеза о том, что лингвокультурные понятия различаются ментальным образованием, содержанием которого являются обобщенные типы личности, т.е. лингвокультурные типы.

Лингвокультурный тип школы понимается как обобщенный портрет языковой личности, характеризующийся особой ценностью в культуре, а также ценностными предпочтениями.

По нашему мнению, источником анализируемой информации, в формулировке особенностей лингвокультурного портрета, являются культурные коннотации лексических единиц, представляющих объект образа. Лингвокультурный портрет включает в себя соотношение описываемого объекта с его идеальной моделью, с идеей права.

Существует также этнолингвистический портрет, в понимании Н. А. Тита представляющий собой совокупность признаков (мотивов, признаков), которые относятся к изучаемой лингвокультурной реальности и группе реалий в традиционной культуре. Исследователь отмечает, что в разных вариантах этнолингвистических портретов, может быть разное соотношение исходных данных, то есть языковых фактов, фольклора, ритуалов и верований. Портрет составлен из различных характеристик реальностей, «видимого языка» [10, С. 170–184].

Этнолингвистический портрет может быть структурирован несколькими способами: с точки зрения содержания репрезентации, функциональных типов мотивов, характера информации, тематических групп словаря и реализации мотивов.

ВЫВОДЫ

Таким образом, портретирование рассматривается как метод изучения языковой личности. Этот метод весьма разнообразен. Задача размещения портретной установки имеет множество различных решений и зависит от задач, которые находятся в фокусе исследования.

СПИСОК ИСПОЛЗУЕМЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 **Виноградов, В. В.** Избранные труды: о языке художественной прозы / В. В. Виноградов. – М. : Наука, 1980, – С. 120–146.
- 2 Толковый словарь [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://slovaizbukv.ru/портрет.html> (дата обращения 12.02.2019).
- 3 **Панов, М. В.** Труды по общему языкознанию и русскому языку. Т. 1 / М. В. Панов; под ред. Е. А. Земской, С. М. Кузьминой. – М. : Языки славянской культуры, 2004.
- 4 **Ларин, Б. А.** О лингвистическом изучении города / Б. А. Ларин // Русская речь. – Вып. 3. – Л., 1928. – С. 61–74.
- 5 **Китайгородская, М. В., Розанова, Н. Н.** Русский речевой портрет: Фонохрестоматия. М., 1995.

6 **Осетрова, Е. В.** Губернатор Красноярского края: наброски к речевому портрету / Е. В. Осетрова // Российский лингвистический ежегодник. Вып. 2(9) / под ред. Т. М. Григорьевой. – Красноярск : Сиб. Федерал. ун-т, 2007. – С. 124–138.

7 **Иванцова, Е. В.** Проблемы формирования методологических основ лингвоперсонологии / Е. В. Иванцова // Вестник ТГУ. – 2008. – № 3(4). – С. 27–43.

8 **Евменова, Л. Н.** Культурологический портрет как понятие и метод исследования города / Л. Н. Евменова, И. Ю. Кудинова // Политематический журнал научных публикаций «дискуссия». – Вып. № 10(40). – 2013. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://journal-discussion.ru/publication.php> (дата обращения 20.02.2019).

9 **Карасик, В. И.** Лингвокультурный типаж «Английский чудак» / В. И. Карасик, Е. А. Ярмахова. – М. : Гнозис, 2006.

10 **Синица, Н. А.** К вопросу о параметрах этнолингвистического портрета (на материале портретов служителей культа в славянских языках) / Н. А. Синица // Научный диалог, 2016. – Вып. № 12(60). – С. 170–184.

Материал поступил в редакцию 31.10.19.

A. A. Shakhin¹, G. Mussakanova²

Портреттеу тілдік тұлғаны зерттеу әдісі ретінде

^{1,2}Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы.
Материал 31.10.19 баспаға түсті.

A. A. Shakhin¹, G. Mussakanova²

Making up a portrait as a method of studying linguistic personality

^{1,2}L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan.
Material received on 31.10.19.

Мақалада тілдік тұлға түсінігі, оның сипаттамасы қарастырылады, «тілдік тұлғаның» «тілдік портреттен» айырмашылығы көрсетілген. «Тілдік тұлғаға» қарағанда, «сөйлеу портреті» тұлғаның коммуникативтік әлеуетін дамытуда кесуді көздейді, ал екінші жағынан, тұлғаның сөйлеу бейнесін құрайтын сипаттамалардың жиынтығы ретінде ұсынылуы мүмкін. Мақалада «тілдік тұлғаның» негізгі мәселелері де атап өтілді. Сонымен қатар, лингвистер тілдік және сөйлеу портреттерін дайындауда тілдің

түрлі деңгейлерін пайдаланады. «Портреттеу» тілдік тұлғаны зерттеу әдісі ретінде қарастырылған. Әдебиетке талдау жүргізілді, ол бұл әдіс алуан түрлі екенін көрсетті. Портретті орнату мәселесі әртүрлі шешімдер бар және зерттеу назарындағы міндеттерге байланысты.

The article deals with the concept of linguistic personality, its characteristics, shows the difference between «linguistic personality» and «speech portrait». In contrast to the «linguistic personality», «speech portrait» involves a cut in the development of the communicative potential of the person, and, on the other hand, can be represented as a set of characteristics that make up the speech image of the person. The article also highlights the main problems of the «language personality». In addition, it is indicated that linguists, in the preparation of language and speech portraits, use different levels of language. Considered «portraiture» as a method of studying the linguistic personality. The analysis of the literature, which showed that this method is very diverse. The problem of placing a portrait setting has many different solutions, and depends on the tasks that are the focus of the study.

Н. А. Шахметова¹, Г. С. Самсенова², М. Зима³

¹к.ф.н., ассоц. профессор, Гуманитарно-педагогический факультет, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан;

²магистр гуманитарных наук, Гуманитарно-педагогический факультет, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан;

³доцент, Департамент гуманитарных наук, Костанайский социально-технический университет имени академика З. Алдамжара, г. Костанай, 110000, Республика Казахстан

e-mail: n.shakhmetova@mail.ru; ³m-sima@mail.ru

ОРНИТОЛОГИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ КАЗАХСКОЙ И РУССКОЙ ЛИНГВОКУЛЬТУР

В данной статье представлен лингвокультурологический анализ орнитологических метафор в поэтическом дискурсе казахских и русского языков. На материале поэтических текстов выявляются универсальные и уникальные особенности сопоставляемых культур. Исследуемые орнитонимы выступают национальными кодами казахской и русской культур.

Ключевые слова: орнитологическая метафора, троп, культурный код, поэтический дискурс, национальное мировосприятие.

ВВЕДЕНИЕ

Природа является древнейшим и основным материалом символических представлений в поэзии. На протяжении всей истории развития общества человек использует природные образы для выражения своих мыслей и чувств. Нахождение аналогий человеческим переживаниям в окружающем нас мире со временем приобретает постоянный характер, наблюдается традиционность в сближении образов, на границе семантических полей «человек» и «природа» обнаруживаются типичные сравнения, метафоры и другие тропы.

Человеческая жизнь издавна связана с животными. В течение многих тысячелетий человек имел разные формы общения с животным миром. Изначально животные считались божествами, потом были рабочей силой, некоторые животные внушали древним людям страх, некоторые – приносили радость, снабжали пищей и одеждой. Очевидным фактом является то, что

человек и животное находились в постоянном контакте, тесное общение человека и животных отразилось в языке, как способ адаптации древнего человека к окружающему миру.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В поэтическом дискурсе многих народов присутствует орнитологический компонент. Обращение к символике орнитологических образов в казахской и русской поэзии не случайно, оно объясняется тем, что зоологический код является частью национальной картины мира у разных народов. Как отмечает Н. А. Назарбаев в своей статье «Семь граней великой степи»: «Использование образов животных в быту было символом взаимосвязи человека и природы, указывало на духовные ориентиры степняков» [1, с. 1]. Повышенный интерес к образам природы в литературе обусловлен и обострением экологических проблем в современном обществе. Изучение способов репрезентации образов природы в казахской поэзии через ее сравнение с русской является одной из актуальных задач в изучении культурных кодов этих народов.

В культуре каждого народа существует свой «птичий пантеон», обусловленный географическими факторами, биологическими особенностями наиболее часто встречающихся в данной местности птиц, мифологическими, фольклорными и литературными традициями, которые формируются в словесности.

Цель настоящей статьи – определить орнитологические признаки казахского и русского лингвокультурных сообществ, выявить уникальные и универсальные особенности национального мировосприятия носителей казахского и русского языков.

Орнитология (от греч. ὄρνις, ὄρνιθος – птица и λόγος – учение) – раздел зоологии, изучающий птиц [2, с. 352].

В нашей статье орнитологическая метафора – это метафора, сфера-источник которой – образ птицы, служащий стимулом возникновения вторичного значения.

В ходе исследования нами были проанализированы орнитологические метафоры в поэтических текстах казахских и русских авторов XX века. Творчество их представляет собой уникальное соединение ментальностей Запада, с присущими ему индивидуализмом и рационализмом, и Востока, со свойственными ему коллективизмом, духовностью и мудростью, диалог двух культур в контексте евразийства.

Универсальные значения образа птицы у разных народов мира, в том числе у казахского и русского и в разные времена связаны с представлением о птице как воплощении души, существе, наделенном вещим даром, посреднике между небом и землей, миром живых и миром мертвых. Птица

– символ свободы и вместе с тем привязанности к определенному месту, ее гнездо ассоциируется с человеческим домом. Образ птицы традиционно связан с календарной тематикой, прежде всего с приходом весны, который символизирует прилет и пение птиц.

Анализ мифологических и символических значений наименований животных позволяет сделать вывод о параллельном развитии коннотативных признаков наименований животных в казахском и русском языках, что обусловлено актуализацией общепринятых ассоциаций, с общими языковыми стереотипами казахского и русского народов, а также со взаимопроникновением культур и религий древних тюрков и славян.

Образ-символ птицы может быть по структуре двух типов – строится: 1) «на приеме параллелизма, на соотнесении птицы ... и человека (лирического героя)»; 2) на соотнесении «конкретной реалии пейзажа (птица) ... с комплексом человеческих чувств, переживаний, эмоций вообще» [3, с. 11].

В казахской литературе лирическому герою авторы приписывают орнитологические черты:

Шынымен түсінбей ме мына қасқа, / Мына – көз, мына – жүрек, мына – басқа?! / Мына қасқа шынымен түсінбей ме, / Бұлбұлдың қонбайтынын құ ағашқа?! [8, с. 11]; Дарыңа асылсамбұрын мен, / Римде өлімге бұйырып. / Қыран боп жаралдым бүгін мен / Оралдық құрыштан құйылып! [9, с. 32]

Но преобладающим мотивом служит образ птицы в пейзаже, передающий настроение лирического героя: *Сағымнан шәй жамылған, / Қырмызы тоты құстар-ай. / Аулақтап жастық бағымнан, / Көзімнен бұл-бұл ұшқаны-ай! [8, с. 34]; Уа, қызғыш құс, қызғыш құс! / Қанатың қатты, мойның бос, / Исатайдан айырылып, / Жалғыздықпен болдым дос...» [9, с. 38]; Қанатын талдырмайды / Қырғилар аспандағы. / Қалайша алдырмайды / Қырағы қасқалдағы [10, с. 29]; Емес құстың бірі өгей, / Барлығы да бірегей/ Айдындасы аққудың/ Аман болсын шүрегей! [10, с. 63]; Құлақ шіркін қанатын/ Құмыр бұлбұл үніне./ Құстар ұя салатын/ Қалың шидің түбіне [10, с. 82].*

Такое представление орнитологических метафор в первую очередь связано с мировосприятием казахского этноса. У казахов испокон веков была неразделимая связь с природой. «Природа для кочевника – его постоянный дом. Звери и птицы – его, растения и явления природы, луна и звезды – его постоянные ежедневные спутники. С ними он связывает свой успех, от них зависят его неудачи. Реалии окружающего мира – для него повседневные и хорошо знакомые вещи» [4, с. 406].

Из рассмотренных нами примеров русской поэзии наиболее частотны случаи сравнения лирического героя с птицей: *Он взвился бы буйной птицей – / Цепи-вороги крепки, / Из темницы до светлицы / Перевалы далеки*

[11, с. 60]; Но свет у тебя за плечами, / Такой ослепительный свет, / Там длинные пламени реют, / Как два золоченых крыла [11, с. 72]; Петь рождена, душа моя запела. / И стало всем крылато, стало бело, / И музыка у всех была в ушах [11, с. 83]; Мы тишины еще такой / Не знали тишины прощенья. / Как два крыла, рука с рукой / В последнем соприкосновенье [11, с. 86]; Ступает тишь, как сторож у ворот, / Не шелохнет ни листика, ни ветки, / Лишь дочка чернокося соседки, / Как птица полуночная, поет [11, с. 108]; Пил, как птицы. / Тянул до потери сознания. / Звезды долго горлом текут в пищевод, / Соловьи же заводят глаза с содроганьем, / Осушая по капле ночной небосвод [11, с. 116].

Действия лирического героя, события выражаются предикатами, характерными для действий птицы: *В тот час, когда ужас безликий / Расширит пустые зрачки, / Взовьешься из черной, из дикой, / Из дикой и черной тоски [11, с. 54].*

Каждая птица задается в составе своего, глубоко оригинального поэтического контекста. В каждом конкретном случае в образе той или иной птицы актуализировано устойчивое значение.

При сопоставительном анализе мы остановились на одних из наиболее распространенных образах птиц как в казахской, так и в русской литературе.

Среди народов, населяющих Алтай, в том числе и среди казахов, ворон считается священной птицей, даже является тотемом. Такое отношение, ставшее традиционным, идет из глубины веков. Как отмечает А. Сейдимбек: «И все-таки, хотя признано, что ворон – достойная тотемического признания птица и существо, исполненное таинственности, но о причинах происхождения такого отношения к ней до сих пор нет единого мнения. Когда речь идет о вороне как о тотеме, то нужно, очевидно, ориентироваться на представления древних, на время и место возникновения этих представлений» [4, с. 256].

В казахском поэтическом дискурсе встречается негативный образ ворон: *Қыр желі, / Арсылдама, абалама! / Құр жаяу жолашыны табалама. / Ол кеше қыран еді саңқылдаған / Ал бүгін жалтылдаған қара қарға [9, с. 36]; Алақарға...Алақарға... / Қарсы өшін құрғырдың! / Шымшықтардың шырылы мен үні қайда / Шынашақтай бұлбұлдың?! / Құстарымды тереземнен кім құды?! [8, с. 11–12]; Білемін, әйтеуір бір замандарда, / Жүреді жүз жыл жасап жаман қарға... / Жазылар естеліктер нешелеген, / Көгерміз онын, бәрін пешенеден [8, с. 81].*

В этом своем значении семантика орнитонима в казахской и русской поэзии близка.

В казахском языке для выражения нежности, ласкового обращения к любимому дитяти употребляются слова қарғам (ворон мой), қарғатайым

(вороненок мой). Девушку-красавицу называют қарғашым. В поэтическом тексте также встречаются такие обращения: *Жолың болсын, бара ғой, айналайын, / Айналайын, қорғаушым, қарғадайым! / Кәсібіңе мен сенің басымды ием, / Басымды ием, несіне арланайын...* [8, с. 61]; *Қарғам менің! / Қарғам менің! / Аласарып барады арман-көгім. / Жалған десе, дүние жалған ба едің?! [8, с. 101].*

В народных любовных песнях большей частью употребляются слова, определяющие объект чувства қарғам-ау (о, мой ворон!), қарғаш-ау (о, моя воронушка), қарғам-ай, (ах, мой ворон!), қарғатай (воронушка) и т.п. варианты, которые повторяются, создают эмоционально экспрессивную тональность песни. А доминантой этой тональности являются слова-обращения, приведенные выше. Привлекают внимание с этой точки зрения повседневно употребляемые, но идущие из глубокой древности слова и сочетания таких слов, как қарғадай болып (будучи малышом), қарғадай кезіңнен (в младенческом возрасте), біздің қолымызға да қарға тышар (и нам, даст бог, выпадет счастье), қарға бойлы (ростом с вороненка), қарға адым (вороний шаг), қарға қарғаның көзін шұқымайды (ворон ворону глаз не выклюет), қарға жүнді қаттас, үйрек жүнді оттас (родственники), қарға тамырлы қазақ (все казахи родственники). Особый смысл имеет сочетание қарға тамырлы қазақ – здесь имеются в виду далекие пращуры, общие корни, исходящие, якобы, от общего предка Ворона. Отзвуки былых верований и миропонимания сохраняются в сознании народа в устойчивых сочетаниях типа қарға тамырлы қазақ. А вот – проклятия типа қарғану (божиться), қарғау (адресное проклятье), қарғыс (проклятье) связаны со словом қарға уже как выражение противопоставления доброго и злого, недоброго как изначально недопустимого и влекущего неотвратимое наказание за измену своей сущности, своей природе, своей вороньей масти. Например, у М. Макатаева есть такие строки: *Қидым саған құла аттың тұяқ күшін, / Қарғамаймын, демеймін ұяттысың. / Сағым болып алыстап кеткеніңмен, / Самал боп оралатын сияқтысың* [8, с. 238].

Таким образом, в представлении казахов образ ворона был амбивалентный, но в большей степени положительный.

В славянской мифологии в вороне видят нечистую силу. Ворон символически связан с царством мертвых и со смертью, выступает вестником зла. Согласно легенде, ворона выпустили из ковчега, чтобы узнать о конце потопа, но он назад не вернулся. В наказание за это он, бывший белым, стал черным, кровожадным. Птицы семейства вороновых связаны со смертью и миром мертвых. В похоронных причитаниях смерть залетает в окно черным вороном. Крик его вблизи жилья предвещает скорую смерть. Следовательно, ворон – нечистая и зловещая птица. И поэтому с ним связаны отрицательные коннотации.

В русском языке под выражением *белая ворона* мы подразумеваем человека, резко выделяющегося чем-либо среди окружающих его людей.

В русской поэзии отмечается негативная символика образа ворона, что обуславливается некоторыми универсальными свойствами птицы, в частности резким криком и черным цветом. А. В. Гура отмечает: «Хищность, кровожадность и разбой – характерные мотивы в представлениях о вороне и вороне» [5, с. 534].

Устойчивую связь образа ворона с мортальным кодом можно подтвердить и множеством других примеров из произведений русских поэтов.

Ворон наделялся определенной магической силой, в том числе и способностью проклинать, карканье ворона чаще всего извещало о плохом. Крик ворона мог означать проклятие, ворон как птица, имеющая отношение к потустороннему миру, мог вещать, ср. в стихотворении Ф. Сологуба: *Так надо, так надо, – / Мне вещей ваш ворон твердит* [12, с. 265]. В поэзии символизма актуализируются образы пророческого крика черной (ночной) птицы. Например, в стихотворении А. Блока: *Здесь дух мой, злобный и упорный, / Тревожит смехом тишину; / И, откликаясь, ворон черный / Качает мертвую сосну... / И в этом гуле вод холодных, / В постылом крике воронья, / Под рыбьим взором дев бесплодных / Тихонько тлеет жизнь моя!* [13, с. 156].

В стихотворении А. Ахматовой ворон становится воплощением вестника смерти: *О, горе мне! Эти могилы / Предсказаны словом моим. / Как вороны кружатся, чуя / Горячую свежую кровь, / Так дикие песни, ликуя, / Моя насылала любовь* [14, с. 87].

Еще один смысл образа ворона можно увидеть в казахской и русской поэзии как параллель: ворон относится к разряду хтонических животных, в поисках пищи он копается в земле, он связан с нею; но, как всякая птица, Ворон связан и с небом. Именно поэтому данный орнитологический образ рассматривается и тюрками, и европейцами как посредник между мирами. Эта семантика образа ворона отмечена в работе Е. М. Мелетинского, который напрямую связывает это свойство орнитонима с его биологическими особенностями: «Падаль – уже не животная, но и не растительная пища, поэтому Ворон олицетворяет некий компромисс между хищными и травоядными, противопоставление которых друг другу оказывается в конечном итоге смягчением фундаментальной антиномии жизни и смерти. Поэтому Ворон воспринимается как медиатор между жизнью и смертью» [6, с. 245].

Например, в поэме А. Блока «Возмездие» образ ворона занимает положение медиатора: *...На кладбище был мир. / И впрямь пахнуло чем-то*

вольным: / Кончалась скука похорон, / Здесь радостный галдеж ворон / Сливался с гулом колокольным... [13, с. 167].

Черные вороны воплощают смерть и содержат семантику зловещего предсказания. В стихотворении А. Белого «Убийство» образ ворона поименован наряду с другими птицами отряда врановых – галками и воронами – и связан с фольклорной стилизацией: *Осыпаясь прахом, склоны/ Тихо шелестят; / Галки, вороны, вороны / Стаей налетят. / Неподвижные, как стекла, / Очи раскуют. / Там – вдали, над нивой блеклой, / Там – вдали: поют* [15, с. 200].

Ворон – демонический персонаж русской мифологии. Он считался самой мудрой и вещей птицей. В волшебных сказках он добывает мертвую и живую воду, представляет ветер. По христианским традициям эта птица стала символом дьявольских сил.

В казахских народных сказках «Ворона и беркут», «Вороненок» объясняется о том, почему ворона долго живет и питается падалью.

Таким образом, метафорическое представление ворона в казахской и русской лингвокультуре различаются, в казахской культуре образ ворона амбивалентен, в русской – имеет фатальный, демонический образ.

Теперь обратимся к анализу орнитонима «аққу / лебедь» в казахской и русской лингвокультурах.

Учёный С. Кондыбай так описывает лебедя: «Один из главных национальных символов казахского народа, считающего себя (согласно народной этимологии этнонима «казак» – «ак каз» – «белый лебедь») потомком белого лебедя. Как мифологический персонаж распространен почти у всех тюркоязычных народов. Когда родоначальник казахов Калша Кадыр остался на поле сражения раненым, ему помогает лебедь, оказавшаяся затем красивой девушкой-пери. Калша Кадыр женится на «ней, и она рождает ему сына, нареченного сакральным именем «Казак». Другой прародитель казахов Алатайлы Аншибай также берет в жены двух красавиц-пери, показывающихся людям в облике лебедей.

В древнекоктюркском генеалогическом предании (записанном китайскими авторами) прародитель тюрков, а также хозяин ветра и дождя Нишиду берет в жены дочерей Зимы и Лета. Дочь хозяина летних месяцев родит четырех сыновей, один из которых превратился в лебедя. Этот мальчик-лебедь по имени Надулу позднее станет каганом всех тюрков.

О лебеде, помощнике героя сообщается и в древнетюркском письменном памятнике «Ырк битиг» (Книга судеб):

Отправился мужчина воевать,/ И конь в походе выбился из сил./ Но вскоре лебедь встретился ему,/ И, на спину мужчину посадив,/ Взлетел, пустился с ним в обратный путь./ К родителям доставлен был их сын...» [7, с. 170].

В тюркской мифологии есть множество рассказов об особенностях и святых качествах этой птицы. Лебедь относится к числу животных и птиц, в которых запрещено стрелять. Лебедь в мифологии может обитать во всех трех пространствах. В различных легендах имеются такие направления, которые повествуют о том, что святые, люди, обладающие исключительными способностями, превращались лебедей и улетали. Лебедь – птица, о которой много сложено произведений в нашей национальной поэзии. Мудрый жырау Асан кайгы, живший в XV веке, воспевал в своих произведениях лебедя: «Лунь-раб птиц – питаюсь мышами, линяет, Лебедь – торе птиц – по широкому озеру плавает».

В мифических сюжетах, которые стали основой для сказок, лебеди, приземляясь на море, снимают свои маски и превращаются в девушек, а перед тем, как вернуться обратно, снова превращаются в лебедей. Подобное «перевоплощение» реализуется во взаимосвязи «двух миров».

Казахские поэты, следуя мифологическим традициям интерпретации орнитонима «лебедь», изображали в своих произведениях его чистый, светлый образ. Например, в поэме С. Сейфуллина «Аққудың айырылуы» («Разлученные лебеди») описано чудесное заповедное озеро. Белоснежные лебеди символизируют здесь целомудренную чистоту чувств. В истории двух милых, безвинных птиц, которых безжалостно разлучила пуля охотника-браконьера, показана сила любви и верности лебедя. Он бросился под ноги браконьеру с просьбой убить и его. Но охотник не нашел в себе сил сделать это. Тогда лебедь разбился у его ног: *Өлімді де шіркін ғашық / Сүйгенімен бір көрді, / Жан күйігін мәңгі басып, / Жұбайымен бірге өлді!* [16, с. 23].

У М. Макатаева в стихотворении «Махаббатым өзімде» настоящая любовь сравнивается с лебединой: *Мен нағыз махаббатты армандаймын, / (Оны мен жоғалтып та алғандаймын...) / Ақ қаздар арасынан аққуымды / Ажырата білмеген сормаңдаймын* [8, с. 131].

В произведении «Аққулар ұйықтағанда» («Когда лебеди спят»), написанном на основе легенды «Озеро-сирота», С. Макатаев в облике белых лебедей видит «стройных молодых девиц», за их внутреннюю чистоту и невинность, он сравнивает их с душой. *.. Аққулар... / Аққу мойын, сүмбе қанат, / Алаңсыз тарануда күнге қарап. / Айдыңның еркелері, білмей тұрмын, / Етермін тағдырыңды кімге аманат?! / Жаны сұлу ақ еркем, ары сұлу!* [8, с. 237].

Есть и другое сравнение, оно возвышает лебедей среди других птиц за их благородство: *Қомағай көкқұтандар секілденіп, / Жалп беріп, жағаға кеп қонбайтұғын. / Сондайтұғын, аққулар сондайтұғын, / Ақ мүсін айдынга кеп орнайтұғын. / Әлдилеп ақ төсінде, бермей тыным, / Ақ айдын ақ мүсінін тербейтұғын* [8, с. 239].

Лебедь – очеловеченный психологический образ, несущий в себе чистоту внутреннего мира. Природа – это то изначальное, вечное, что окружает человека всю жизнь. Природа всегда рядом с человеком, поэтому, наверное, он воспринимает ее как само собой разумеющееся, порой даже не замечая ее, порой причиняя ей боль. Как матери, доверяет ей все сокровенные тайны, в счастье и в беде она рядом, не оставит в трудную минуту. Человек не властелин ее, а, прежде всего, покровитель, хранитель, защитник. Вернее, таким он должен быть. Человек – ничто по сравнению с природой, он песчинка в огромном космическом пространстве. И, понимая это, люди стремятся доказать своё могущество, доказать самим себе, потому что всегда хочется считать себя сильнее и могущественнее, чем это есть на самом деле. Человек является лишь частью природы. Иногда животные оказываются душевнее человека. «Все связано в природе, все едино» – писал М. Макаев в поэме «Когда спят лебеди».

В славянской мифологии лебедь относится к почитаемым, «святым птицам». Именно в образе этой птицы, по преданиям, душа странствует по небу. Зверей и птиц теплокровных, подобно человеку, люди в древности почитали как своих предков – тотемов.

Лебедь – символ возрождения, чистоты, целомудрия, гордого одиночества, благородства, мудрости, пророческих способностей, поэзии и мужества, совершенства. Существуют представления о способности души странствовать по небу в образе лебедя. Сочетая в себе две стихии: воздуха и воды, лебедь является птицей жизни, и в тоже время может олицетворять смерть.

Дева-лебедь – древний и всеобъемлющий образ. Сюжет брака человека с лебедем или превращения в лебедя распространен у многих народов, он нашел отражение и в ряде фольклорных образов (царевна-лебедь, герой, превращающийся в лебедя). В сказках, легендах и преданиях лебедь – это олицетворение мудрости и необычайной волшебной силы.

В славянской мифологии в народных сказаниях встречаются существа особой красоты, обольстительности и вещей силы – лебединые девы. По первоначальному своему значению они суть олицетворения весенних, дождевых облаков; вместе с низведением преданий о небесных источниках на землю лебединые девы становятся дочерьми Океан-моря и обительницами земных вод (морей, рек, озёр и криниц). Таким образом, они рождаются с русалками.

В русских народных песнях и былинах лебедь по частоте упоминания стоит на первом. У некоторых славян, по поверьям, детей приносит лебедь. По легенде семейная пара лебедей неразлучна и моногамна, каждый хранит верность другому даже в случае смерти одного из них. Оставшийся супруг

через три года гибнет с горя по убитому. Лебедушка – символ чисто женский, и плавание лебедей сопоставлялось с разными аспектами женской жизни. В свадебных песнях лебеди расплетают навеки косу невесты. Лебедь с лебедятами – образ матери, обремененной семейством. Лебедь у русских – распространенное ласковое обращение к женщине. В некоторых народных песнях это часто символ девицы. Невеста часто носит название «лебедушки и лебеди белой».

В русской классической поэзии к образу лебедя обращаются Г. Державин («Лебедь»), В. Жуковский («Царскосельский лебедь»), Ф. Тютчев («Лебедь»). Образ лебедя встречается в творчестве А. Пушкина, К. Батюшкова, А. Кольцова и других поэтов. Образ лебедя обретает новую актуализацию в русской поэзии первой трети XX века, когда осмысление этого символа связано со стремлением к индивидуализации поэтического контекста, с обращением поэтов модернистского направления к экзистенциальным темам. Представление о том, что лебеди поют только один раз в жизни – перед смертью – и что эта песня отличается необычайной красотой, стало источником ряда сюжетов в европейской литературе, начиная с античности. Например, стихотворение К. Бальмонта «Лебедь»: *Заводь спит. Молчит вода зеркальная. / Только там, где дремлют камыши, / Чья-то песня слышится, печальная, / Как последний вздох души. / Это плачет лебедь умирающий, / Он с своим прошедшим говорит, / А на небе вечер догорающий / И горит и не горит. / ...И когда блеснули звезды дальние, / И когда туман вставал в глуши, / Лебедь пел все тише, все печальнее, / И шептались камыши* [17, с. 61].

Например, у С. Есенина встречаем сравнение женских рук с крыльями лебедя: *Никогда я не был на Босфоре... / Я сюда приехал не от скуки – / Ты меня, незримая, звала. / И меня твои лебяжьи руки / Обвивали, словно два крыла* [11, с. 189].

Смысл образа лебедя в русской поэзии может соотноситься с трагическими событиями истории или современности. Например, стихотворение М. Цветаевой посвящено эмигрировавшей интеллигенции: – *Где лебеди? – А лебеди ушли. / – А вороны? – А вороны – остались. / – Куда ушли? – Куда и журавли. / – Зачем ушли? – Чтоб крылья не достались. / – А папа где? – Спи, спи, за нами Сон, / Сон на степном коне сейчас придет. / – Куда возьмет? – На лебединый Дон. / Там у меня – ты знаешь? – белый лебедь...* [18, с. 368]

Орнитологическая метафора «лебедь» неразрывно связана с древними представлениями людей об этой птице, также в поэзии появляются новые значения. Лебедь в русской поэзии – символ мечты, символ мимолётности всего прекрасного в жизни; лебедь соединяет собой два мира – реальный и потусторонний (что характерно для символизма).

Образ лебедя сохранился и в наше время, он не утерять, со временем, своей символичности. Современные поэты, следуя завещанному достоянию их предшественников, воспевают благородную птицу – лебедь.

Таким образом, орнитоним «лебедь» в казахской и русской поэзии имеет прежде всего возвышенный смысл – воплощение красоты, чистоты, благородства.

ВЫВОДЫ

Родовые характеристики птицы – идея полета, птичьего пения, оперение птицы, наличие крыльев – с древних времен находили аналогии в жизни человека, который, по устойчивым поверьям, когда-то умел летать как птица, и служили раскрытию внутреннего мира человека в мифопоэтическом аспекте. Эти свойства птицы универсальны для разных народов, чего нельзя сказать о видовом обозначении птиц. В представлении разных народов за каждой птицей закреплены определенные функции, которые не всегда имеют универсальный характер.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 **Назарбаев, Н. А.** «Семь граней Великой степи» // Казахстанская правда, 21 ноября 2018 года.

2 Словарь русского языка: В 4-х т. / РАН, Ин-т лингвистич. исследований; Под ред. А. П. Евгеньевой. – 4-е изд., стер. – М. : Рус. яз.; Полиграфресурсы, 1999. – Т.4. – 757 с.

3 **Азбукина, А. В.** Образ-символ «соловей» в русской поэзии XIX века: Автореф. дисс.канд. филол. наук / А. В. Азбукина. – Казань, 2001. – 24 с.

4 **Сейдимбек, А.** Мир казахов. Этнокультурологическое переосмысление: Учебное пособие. Пер. с каз. – Алматы : Рауан, 2001. – 576 с.

5 **Гура, А. В.** Символика животных в славянской народной традиции. – М. : Издательство «Индрик», 1997. – 912 с.

6 **Мелетинский, Е. М.** Ворон // Мифы народов мира. – М. : Сов. энцикл., 1987. Т. 1. – 720 с.

7 **Кондыбай, С.** Казахская мифология. Краткий словарь. – Алматы : Издательство «Нурлы Алем», 2005. – 272 с.

СПИСОК ИЛЛЮСТРИРУЕМЫХ ИСТОЧНИКОВ

8 **Мақатаев, М.** Аманат: жыр жинағы. Құраст. А. Алтай. – Алматы : Атамұра, 2002. – 304 б.

9 **Кекілбайұлы, Ә.** Шығармаларының жиырма томдық толық жинағы. Өлең, толғау, драма. 9-том – Алматы : «Жазушы» 2010. – 388 б.

10 **Мырза Әлі, Қ.** Алтын сәуле. – Алматы «Олжас кітапханасы» баспа үйі, 2012. – 184 б.

11 Чудесное мгновенье. Любовная лирика русских поэтов. Кн. 2 / Сост. Л. Озерова. – М. : Худож. лит., 1988. – 431 с.

12 **Сологуб, Ф. К.** Стихотворения. – Л. : Сов. писатель, 1979. – 662 с.

13 **Блок, А.** Собрание сочинений. В 8т. – Т.3 : Стихотворения и поэмы. 1907–1921 / А. А. Блок; под общ. ред. В. Н. Орлова. – М.-Л. : Гослитиздат, 1960. – 718 с.

14 **Ахматова, А.** Собрание сочинений : в 6 т. – М. : Эллис Лак, 1998. – Т. 1. – 640 с.

15 **Белый, А.** Стихотворения и поэмы. – М. ; Л. : Сов. писатель, 1966. – 656 с.

16 **Сейфуллин, С.** Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы : «Қазығұрт» баспасы, 2004. – Т.3. Баллада. Толғаулар. Дастан. Поэмалар. – 400 б.

17 **Бальмонт, К. Д.** Полное собрание стихов. Том первый. Издание четвертое. – М. : Изд. Скорпион, 1914. – 257 с.

18 **Цветаева, М.** Собрание сочинений в семи томах. – Том 1. Стихотворения 1906–1920. – Москва, Терра, Книжная лавка – РТР, 1997. – 459 с.

Материал поступил в редакцию 31.10.19.

Н. А. Шахметова¹, Г. С. Самсенова², М. Зима³

Қазақ және орыс лингвомәдениеттерінің орнитологиялық сипаттамалары

^{1,2}Гуманитарлық-педагогикалық факультеті,
С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті,
Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы;

³Гуманитарлық ғылымдар департаменті,
Академик З. Алдамжар атындағы

Қостанай әлеуметтік-техникалық университеті,
Қостанай қ., 110000, Қазақстан Республикасы.

Материал 31.10.19 баспаға түсті.

Ornithological characteristics of the Kazakh and Russian linguistic cultures

^{1,2}Faculty of Humanities and Education,
S. Toraighyrov Pavlodar State University,
Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan;

³Department of the Humanitarian Sciences,
Kostanay Social and Technical University
named after academician Z. Aldamzhar,
Kostanay, 110000, Republic of Kazakhstan.

Material received on 31.10.19.

Мақалада қазақ және орыс тілдерінің поэтикалық дискурсында кездесетін орнитологиялық метафоралардың лингвомәдени тадауы жасалады. Поэтикалық мәтін негізінде салыстырмалы екі мәдениеттің ұқсастықтары мен ерекшеліктері айқындалады. Зерттеуде талданған орнитонимдер қазақ және орыс мәдениетінің ұлттық кодтары болып табылады.

This article presents a linguistic and cultural analysis of ornithological metaphors in the poetic discourse of the Kazakh and Russian languages. The material of poetic texts reveals the universal and unique features of the compared cultures. The studied ornithonyms are the national codes of the Kazakh and Russian cultures.

М. Б. Шындалиева¹, А. П. Жанысбаева²

¹ф.ғ.д., профессор, Журналистика және саясаттану факультеті,
Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ.,
010000, Қазақстан Республикасы;

²PhD докторант, Журналистика және саясаттану факультеті, Л. Н. Гумилев
атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан
Республикасы

**ӨҢІРЛІК МЕРЗІМДІ БАСПАСӨЗ:
САЯСИ ЖАҒДАЙ МЕН ҰЛТТЫҚ ИДЕЯ**

Бұл мақалада Қазақстанның саяси өміріндегі өңірлік БАҚ рөлі туралы сөз болады. Ресми бұқаралық ақпарат құралдарының ақпараттық кеңістігі бейресми бұқаралық ақпарат құралдары мен әртүрлі бұқаралық ақпарат холдингтерін салыстыра келе авторлар бұқаралық ақпарат құралдарының қоғамның саяси жүйесінде бағынышты рөлі туралы да айтылады. Өңірлік БАҚ проблемалары, аудиторияның әлеуметтік-демографиялық сипаттамасы, кері байланыстың түрлері, тағы басқа маңызды фактор талдана келе, аймақтағы электрондық БАҚ пен баспасөз ақпараттық саясаттың тиімділігін арттыруды көздейтіні дәлелденген. Өңірлік бұқаралық ақпарат құралдары белгілі бір аймақта жұмыс істейтіні, олар осы аумақта жұмыс істейтін компаниялар үшін тиімді байланыс арнасы болып табылатыны, билік органдары, жергілікті іскерлік қауымдастық, оқырмандар, тыңдарман, көрермендер аудиториясына әсер етудің маңызды құралы екені нақты мысалдармен дәлелденген.

Кілтті сөздер: өңірлік, бұқаралық ақпарат құралдары, қоғам, саясат, ұлттық идея, насихат.

Қазақ қоғамында жиырмасыншы ғасырдың соңғы онжылдығында жаһандық әлеуметтік өзгерістер болды. Академиялық бағдарлама бойынша жұмыс жасайтын жетекші қазақстандық әлеуметтанушылар ХХІ ғасырдың қарсаңында Қазақстанда ХХ ғасырдың соңғы онжылдығында орын алған әлеуметтік-экономикалық, әлеуметтік-саяси және әлеуметтік-мәдени үрдістердің әртүрлі зерттеулерін жүргізді.

Заманауи қоғам мен әлеуметтік үдерістер арасындағы байланыс пен ақпарат қоғам өмірінің қажетті элементтері ретінде өзара қарым-қатынас жасау, көшіру және ақпарат алмасу, пікір ортақтығы, бағалау, құндылықтар

және т.б. жүзеге асырылатын жетекші орындардың бірі болып табылады. Бүгінгі Қазақстанда демократияландыру және басқа да қоғамдық-саяси өзгерістерге байланысты БАҚ пен ақпарат өте маңызды рөлге ие.

Мемлекет көптеген отандық БАҚ-тарды, оның ішінде өңірлік БАҚ-ты бақылауды жоғалтты. Ресми (мемлекеттік) бұқаралық ақпарат құралдарының ақпараттық кеңістігі бейресми емес (бұқаралық емес) бұқаралық ақпарат құралдары мен әртүрлі бұқаралық ақпарат холдингтері тарапынан көбінесе «жабылады». Посткеңестік Қазақстанның бұқаралық ақпарат құралдары қоғамның саяси жүйесінде бағынышты рөлді ойнауды тоқтатты. Бұқаралық ақпарат құралдарын макро деңгейде трансформациялау өңірлік бұқаралық ақпарат құралдарының жұмысына және дамуына айтарлықтай әсер етті. Қазақ қоғамын реформалау жағдайында бұқаралық ақпарат құралдарының функциялары, соның ішінде өңірлік БАҚ-тың функциялары да өзгереді.

Жариялылықты мақұлдаған кезде бұқаралық ақпарат құралдары қоғамдық сананың, қоғамдық пікірдің, халықтың саяси мәдениетін қалыптастыруға айтарлықтай ықпалын тигізе бастады және белгілі бір әлеуметтік-саяси тапсырыстарды орындауға кірісті. БАҚ-ты әлеуметтік мекеме ретінде реформалау өңірлерге әсер етті. Өңірлік электронды БАҚ пен баспасөз қоғам мен мемлекетті демократияландыру үдерісіне елеулі әсер ететін маңызды институттардың бірі болып табылады.

Өңірлік БАҚ проблемаларын зерделеу, аудиторияның әлеуметтік-демографиялық сипаттамалары, кері байланыстың болуы, бұқаралық ақпарат құралдарының табысты жұмыс істеуіне ықпал ететін маңызды фактор – аймақтағы электрондық және баспасөз БАҚ-тары ақпараттық саясаттың тиімділігін арттыруды көздейді. Бұқаралық ақпарат құралдарының аудиторияға қазақстандық қоғамды трансформациялау тұрғысынан әсер етуі осы саладағы теориялық зерттеулерден әлдеқайда жоғары болғандықтан, осы кезеңде өңірлік БАҚ-тардың жұмысын талдау қажет. Бұл туралы С. Садықов пен Н. Шыңғысова «Өңірлік мерзімді баспасөз және ұлттық идея» [1] атты оқу құралын жазды. Бұл еңбекте өңірлік баспасөздің даму бағыттары жүйеленіп, тарихи тағылымдары мен өнегесі, журналистердің кәсіби шеберлігі айқындалған.

Өңірлік мерзімді басылымдар мемлекеттік және мемлекеттік емес басылымдар болып бөлінеді. Мемлекеттік басылымдар – құрылтайшылары (құрылтайшылары) сайлауды тағайындау (өткізу) туралы шешімді ресми жариялау (жариялау) күні алдындағы жыл үшін тиісті басылымның бюджетінің кемінде он бес процентімен қаржыландырылатын мемлекеттік органдар, ұйымдар, мекемелер және (немесе) республикалық мемлекеттік органдар, Қазақстан Республикасының мемлекеттік органдары бөлінген қаражат есебінен шығады.

Басылымдар мемлекеттік және облыстық мекемелер, ұйымдар мен мемлекеттік органдар бөлінген қаражаттың 15 пайызынан астамы қаржыландырылмаған құрылтайшылардың (құрылтайшылардың) арасында өңірлік мемлекеттік емес мерзімді басылымдардың редакциясына кіреді.

Өңірлік мемлекеттік мерзімді басылымдардың редакциялары тиісті сайлауда заңнамада белгіленген тәртіппен сайлау алдындағы үгітті жүргізуге және сайлаушыларға тіркелген кандидаттардың сайлау бағдарламаларын ұсынуға тең жағдайларды қамтамасыз етуге міндетті.

Өңірлік мемлекеттік емес мерзімді басылымдар басылымдары тіркелген кандидаттар үшін баспасөз орындарын ақылы түрде беруге құқылы. Басып шығарылған аумақ болған жағдайда, төлем мөлшері мен төлеу мерзімі барлық тіркелген кандидаттарға бірдей болуы керек, олар басып шығарылған аймақпен қамтамасыз етіледі.

Өңірлік бұқаралық ақпарат құралдары белгілі бір аймақта жұмыс істейді. Олар осы аумақта жұмыс істейтін компаниялар үшін тиімді байланыс арнасы болып табылады. Себебі, олар билік органдары, жергілікті іскерлік қауымдастық, оқырмандар, тыңдарман, көрермендер аудиториясына әсер етуге мүмкіндік береді. Өңірлік газеттер әрдайым жергілікті компаниялардың жұмысындағы жетістіктер туралы жаңалықтарға толы болып келеді. Мұнда жаңа сауда желілерінің, медициналық клиникалардың немесе мейрамханалардың ашылғаны туралы да жиі хабарланады. Мемлекеттік және жеке құрылымдардың өңірлік басшылары, қоғамдық пікірдің көшбасшылары өңірлік бұқаралық ақпарат құралдарында да жиі көрінеді, өйткені бұл олардың беделін нығайтудың тамаша құралы.

Жергілікті БАҚ белгілі бір жерде жарияланады: қала, аудан, ауыл. Мұнда тұратын адамдар үшін пайдалы ақпарат таратады. Ақпаратты өндірушілерге тұтынушылармен тікелей байланыс орнатуға рұқсат береді. Жергілікті БАҚ әдетте тұтынушылармен, жалпы жұртшылықпен, серіктестермен, жергілікті билік органдарымен тікелей байланыс жасау үшін өз өкілеттілігін пайдаланып, компанияның қызметі туралы толық ақпарат береді.

Сарапшылардың пікірінше, адам баласы баспасөз басылымдарын жазбаша түрде жақсы қабылдайды және толыққанды ақпарат алады. Сонымен қатар, баспасөз оқырмандары, әдетте, қалыптасқан префикстер мен әдеттерге ие тұлғалар қалыптасады. Сондықтан бүгінгі таңда басылымдарда жарияланымдар компанияның және оның көшбасшысының беделін нығайтудағы маңызды қадамдар ретінде қарастырылады. Баспасөз әртүрлі, бұл оқырмандар аудиториясының әртүрлілігін көрсетеді. Әлеуметтік және саяси басылымдар әдетте, елдің маңызды әлеуметтік, саяси және экономикалық мәселелерін қамтитын республикалық немесе өңірлік басылымдар. Мұндай басылымдарда жариялау ұйымға әлеуметтік жауапты,

ашық және табысты болуға мүмкіндік береді, осылайша қоғамдағы оның ықпалын және беделін арттырады.

Бұқаралық баспасөзде көпшілікке арналған әлеуметтік маңызды мәселелерден бастап үй шаруашылық кеңестеріне дейінгі әртүрлі ақпаратты қамтитын басылымдар жатады. Бұқаралық басылымдар көбінесе белгілі бір өмір саласын қамтиды: сән, көлік, спорт, үй және отбасы, ерлерге арналған басылымдар және т.б. Мұндай баспасөз өте көп шығарылыммен басылады және ауқымды аудиторияға арналған. Мұндай басылымдар тұтыну тауарларын, кез-келген басқа жаппай өндіріс пен қызметтерді өндірушілерге қызығушылық тудырады. Бұқаралық ақпарат құралдарының көмегімен компанияны және оның өнімдерін тануды арттыруға, адал тұтынушылардың санын көбейтуге болады.

Іскерлік басылымдар бизнестің өкілдеріне және жалпы жұртшылыққа арналған, тұтастай алғанда бизнес-қауымдастықтың дамуын, нарықтың түрлі салаларында және секторларында, бірігу мен сатып алу процестеріне, бәсекелестік соғыстарға, қор нарығындағы жаңалықтарға арналған. Мұндай басылымдардағы жарияланымдар іскери серіктестер, инвесторлар арасында беделді нығайтуға, кәсіби қоғамдастықта, мемлекеттік құрылымдарда беделді көтеруге мүмкіндік береді.

Мамандандырылған кәсіби баспасөзде белгілі бір саланы дамытудың өзекті мәселелеріне қатысты, өндірушілердің кәсіподақтарының мүдделерін қолдауға, қорғауға көмектеседі. Мұндай басылымдардағы жарияланымдар компанияға өз саласын және кәсіби қауымдастықтағы өз беделін нығайтуға, іскерлік серіктестер қатарын кеңейтуге және іскерлік салаға тартуға мүмкіндік береді. Корпоративтік басылымдар корпоративтік мәдениетті және ішкі коммуникацияларды қалыптастыру мен дамытуға әсер етеді. Корпоративті басылым кәсіпорын үшін басқарудың тиімді арнасы болып табылады, оның көмегімен компания басшылығы қызметкерлермен өзара әрекеттесе алады, олардың біртұтастығы мен адалдығын арттырады. Деректерді «жоғарыдан төменге» дәстүрлі түрде түсетін иерархиялық басқару моделі бар құрылымдарда аса маңызды болып табылатын әрбір қызметкерге жеткізу өте маңызды. Егер мұндай жарияланым интерактивті болса оған кез-келген қарапайым қызметкер қатыса алады, ол ұйымның беделін едәуір арттыруға көмектеседі. Корпоративтік жарияланымның пішімін таңдаған кезде оның мақсатына және есептелетін аудиторияға жүгіну қажет. Бұл газет, журнал, радиостанция болуы мүмкін. Өңірлік баспасөздің менеджменті туралы жазып жүрген филология ғылымдарының кандидаты Қ. Н. Мысаева қазіргі таңдағы біртұтас ақпараттық кеңістіктің құрылуы, жаңа ақпараттық технологиялардың қарқынды қолданыла бастауын, аймақтарда түрлі бағыттағы басылымдардың шығуын, өңірлік баспасөздің даму тенденцияларын жан-жақты зерттеген [2, 64 б.].

Қазақстанның саяси өміріндегі өңірлік БАҚ рөлі зор. Оны төмендегі қорытындылардан көруге болады:

Біріншіден, ұлттық деңгейде ырықтандыруға арналған бағыт туралы айтуға болатын өңірлік саясат Қазақстандағы саяси процестің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Жалпыға бірдей саяси үдеріс әрбір өңірде орын алған саяси үдерістерден «дамиды», бірақ олармен бірдей болмайды. Әр аймақтың деңгейіндегі саяси процестер ұлттық саяси үдерістерге тең келмейді. Аймақтардағы «либерализм мен ашықтық» деңгейі әртүрлі. Сондай-ақ, әрбір аймақтағы билік өкілдерімен бұқаралық ақпарат құралдарының қарым-қатынасы әрқалай. Экономикалық ахуалдың, мәдени дәстүрдің бұқаралық ақпарат құралдарын дамытуға әсері олардың «демократия» деңгейіне әсер етеді.

Екіншіден, аймақтардың ақпараттық кеңістігінде республикалықтан өңірлік деңгейге оқырмандардың мүдделеріне ауысу фактісі байқалады. Халықты тиісті ақпаратпен қамтамасыз ете алатын жергілікті газеттер мен журналдардың маңыздылығын арттыру керек. Өйткені, оқырман, ең алдымен, «олардың» жаңалықтарына қызығушылық танытады, ал содан кейін – орталық жаңалықтарды қарайды. Орталық газеттер мен журналдардың бағасы жергілікті газеттерге қарағанда әлдеқайда жоғары екендігі маңызды. Реформа жылдарында басылымдардың жалпы саны өсіп келеді. Коммерциялық және жекеменшік БАҚ қарқынды дамып келеді. Сондай-ақ, жаңа қызметтің бағыттары: банктік, шағын және орта бизнестің және басқа да мәселелердің жай-күйіне талдау жасалды. Бірақ экономикалық шындық жергілікті баспасөздің жергілікті билік құрылымдарында немесе коммерциялық құрылымдарға кірмей-ақ өмір сүре алмайтындығы белгілі.

Үшіншіден, өңірлік бұқаралық ақпарат құралдары Қазақстан Республикасында демократияландырудың, азаматтық қоғам құрудың маңызды құралы бола алады. Өңірлік айырмашылықтарға, түрлі көзқарастарға, жергілікті жағдайларға бағдарланған елдің интегралдық даму үлгісінде Қазақстанның өңірлері оны қалыптастырудың қуатты ресурсы болып табылады. Өңірлік басылымдар билікке деген сенімділік қорын қалпына келтірумен қатар, үкімет пен қоғам арасындағы үнқатысудың медиаторы ретінде – бұқаралық ақпарат құралдарына сенімділік ресурсын қалпына келтіру қажет. Бұған облыстық бұқаралық ақпарат құралдарының барлық зерттеушілері, тіпті жергілікті БАҚ беттерінде журналистер өздері де назар аударады. Өйткені, бұқаралық ақпарат құралдары белгілі саяси және әлеуметтік күштердің, ірі экономикалық құрылымдардың өкілдерінің ырықмен жүруі басым болып келеді. Басылымдардың құрылтайшысына экономикалық тәуелділігі саяси тәуелділікті тудырады. Мемлекеттік емес БАҚ-тарда журналистер тікелей БАҚ иелерінің мүдделерін, саяси беделін

қорғайды. Құрылтайшыны қуантатын деректерді қолданып, тапсырыс беруші баспасөзге тән феноменге айналады. Түрлі саяси топтардың өкілдері арасында «текетірес» жиі газет беттеріне түседі. Міне сондықтан да саяси және экономикалық талдаудың толыққанды болмауы баспасөздің беделін төмендетеді.

Төртіншіден, зерттеудің нәтижелері өңірлік элитаның этникалық популизм сияқты саяси құбылыстарды белсенді пайдаланатынын көрсетті. Әсіресе, байқағанымыздай, бұл өңірлік сайлау науқандарының үлгісінде айқын көрінеді. Аймақтардағы саяси тәжірибені талдау бізге ең жарқын популистік құрылғылардың бірі – «облыстық» облыстағы жаппай этникалық сана-сезімге идеологиялық әсер етуді анықтауға мүмкіндік берді. Облыстық аймақтарында: Оңтүстік Қазақстан облысы мен Жамбыл облысында ұлттық мәселе әлдеқайда аз, себебі бұл өңірдің тұрғындарының басымы көпшілігі қазақ ұлты. Өңірлік билік құрылымдары тез арада «қайта бағдарланған», ұлттық мәселені артта қалдырды. Дегенмен, бұл қадам «ұлттық жаңғыру» идеясын толығымен қабылдау ретінде қарастырыла бастады.

Бесіншіден, өңірлік баспасөзді дамыту, журналистердің бұқаралық ақпарат құралдарының басты мақсаты қоғамдық пікір мен азаматтық келісімнің қалыптасу орталығы болатынын түсінуімен байланысты, жалпы мәдениет пен этносаралық қатынастардың мәдениеті қазақстандық өңірлік басылымдарда қалыптасып болды десек болады. Өңірлік басылымдарда этносаралық өзара қарым-қатынастың рухани-адамгершілік қағидалары маңызды рөл атқарады, бұл адамдар арасындағы қарым-қатынас деңгейіне сөзсіз кері әсерін тигізеді. Ұлттық аймақтардағы этносаралық қатынастарды талдау нәтижесінде біз қазіргі ұлттық проблемаларды жасырудың жолын ұстану мүмкін емес деп есептейміз. Профессор Т. Қожакеев «Жыл құстарын» еңбегінде: «1929 жылы республика орталығы Алматыға көшкеннен кейін Қызылордада жаңа басылым шығару мәселесі шешілді. «Осы газеттің, – деп жазды А.Тоқмағамбетов, – атын қоюға газеттің алқа мүшелері және Мансұр Гатауллин болып жиналыс жасадық. Гатауллин көп жыл газетте істеген білімді, әрі талантты жігіт еді. Газеттің атын ойластырып «Сыр бойы» болсын деп келістік» [2], – деп өз пікірін ортаға сала келе, сонау жиырмамыншы жылдардың өзінде өңірлік басылымдар өзінің дамуын бастағанын нақты мысалдармен дәлелдейді. Өңірлік БАҚ – бұл қызықты құбылыс. Жергілікті деңгейде өңірлік басылымдардың танымалдығы республикалық БАҚ танымалдылығымен өте ұқсас. «ТВ бағдарламасымен ең арзан газет» санатында олар сөзсіз көшбасшы. Кез-келген қалада іс жүзінде жергілікті аудиторияға бағытталған 1–2 тамаша бұқаралық ақпарат құралы бар. Бұқаралық ақпарат құралдарымен өзара әрекеттесу кезінде жарнама мен басқа да жұмыс түрлерінің арасындағы айырмашылықты білу қажет.

Жарнаманы орналастыра отырып, контентті толығымен бақылап отыруға болады. Жарнаманың жұмыс істеуі үшін, әрине, пайдалы нәрсе ұсынуы керек. Көптеген жарияланымдар жарнама берушінің әкелген ақпаратын дәл басып шығарады, бұл жарнаманың қалай жұмыс істейтінін білмеудің салдары. PR құралдарды пайдаланған кезде журналистке және оның оқырмандарына шын мәнінде қызықты және пайдалы нәрселер беру керек. Жергілікті баспасөз үшін жергілікті оқиғалар мен жаңалықтар ең бағалы болып табылады.

Ақпарат алу – кез келген адам үшін әр уақытта маңызды қажеттілік болып келген. Ақпарат алу адамның санасының айналада не болып жатқанына қызығуына, сол ақпаратқа ұмтылуына негізделген. Ол адамның өзін-өзі дамытуға деген ұмтылысы. Өңірлік журналистиканың пайда болуы осы қажеттілікпен тікелей байланысты. Шындығында, жалпы журналистика қоғамның әлемде не болып жатқанынан хабардар болу, жаңа ақпарат, жаңалық алу қажеттілігінен туындағаны белгілі. Сол үшін де «жаңалықтар» – журналистика үшін негізгі ұғым. Қазақстанның БАҚ саласында тағы бір маңызды мәселе бар. Ол аймақтарда жергілікті баспасөзді жергілікті билік органдары бақылайды. Астаналық БАҚ еркін, оларға саяси ақпарат көздері қолжетімді. Аймақтардағы БАҚ-та бұл мәселенің әлі де шешімі табылмаған тұстары баршылық. Өңірлік журналистиканың экономикалық дәременсіздігі, билік құрылымдарының талап етілетін жағдайды түсіндіруді монополияландыру туралы талаптары, әртүрлі саяси күштердің бұқаралық ақпарат құралдарына өздерінің ойлары мен пікірлерін енгізу әрекеттері бар. Бұл жағдайлар, әсіресе билік пен немесе экономикалық құрылымдардан басылымдардың тәуелсіздігі жиі құбылмалы болатын аймақтарда бұл өзекті және өткір болып қалып отыр.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Садықов, С., Шыңғысова, Н.** Өңірлік мерзімді баспасөз және ұлттық идея. – Алматы : Қазақ университеті, 2015.
- 2 **Мысаева, Қ. Н.** Өңірлік мерзімді баспасөз менеджменті. ҚазҰУ хабаршысы. Журналистика сериясы. № 3 (34). 2013.
- 3 **Қожакеев, Т.** Жыл құстары. – Алматы : Қазақстан, 1991.

М. Б. Шындалиева¹, А. П. Жанысбаева²

Региональная периодическая печать: национальная идея и политическая ситуация

^{1,2}Факультет журналистики и политологии

Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,

г. Нур-Султан, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 31.10.19.

M. B. Shyndaliev¹, A. P. Zhanysbayeva²

Regional periodicals: national idea and political situation

^{1,2}Faculty of Journalism and Political,

L. N. Gumilyov Eurasian National University,

Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan.

Material received on 31.10.19.

В этой статье рассматривается роль региональных СМИ в политической жизни Казахстана. Сравнивая информационное пространство официальных средств массовой информации с неформальными средствами массовой информации и холдингами массовой информации, авторы выявляют подчиненную роль СМИ в политической системе общества. Изучая проблемы региональных СМИ, социально-демографические характеристики аудитории, виды обратной связи, и другие важные факторы в регионе, выявлено что региональные электронные и печатные СМИ работают на повышение эффективности информационной политики. Доказано на конкретных примерах, что региональные средства массовой информации действуют в определенных регионах, которые являются эффективным каналом связи на данную территорию для местных компаний, органов власти, делового сообщества для воздействия на аудиторию читателей, слушателей и зрителей.

This article examines the role of regional media in the political life of Kazakhstan. Comparing the information space of official mass media with informal mass media and mass media holding companies the authors reveal the subordinate role of mass media in the political system of society. Studying the problems of regional media, socio-demographic characteristics of the audience, types of feedback, and other important

factors in the region, it is revealed that regional electronic and print media work to improve the effectiveness of information policy.

It is proved by concrete examples that regional mass media operate in certain regions, which are an effective channel of communication to this territory for local companies, authorities, business community to influence the audience of readers, listeners and viewers. Heads of regional public and private structures, leaders of public opinion, often appear in regional media, it is said that through these regional media their authority and prestige are strengthened.

К. К. Дүйсекова¹, М. Қ. Джунусбаева²

¹ф.ғ.д., профессор, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы;

²докторант, Абылай хан атындағы ҚХҚ және ӨТ Университеті, Алматы қ., 010000, Қазақстан Республикасы

e-mail: ¹kuliash@yahoo.fr; ²mjunusbayeva@gmail.com

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘТІНДЕРДІ АУДАРУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақалада халықаралық құқықтық мәтіндерді аударудың кейбір ерекшеліктері қарастырылып, халықаралық құқықтық терминологиясы мен құқықтық мәтіннің аудару тәжірибесі сарпаталған. Сонымен қатар, халықаралық құқықтық мәтіндерді аудару кезінде аударма ерекшеліктеріне әсер ететін әртүрлі факторларға талдау жасалған.

Кілтті сөздер: Біріккен Ұлттар Ұйымы, халықаралық құқықтық мәтіндер, халықаралық құқық теориясы, кәсіби құқықтық терминология, заңнама ұғымдарының тезаурусы, когнитивті ақпараттар, халықаралық келісім, конвенция, пакт, келісім шарт.

КІРІСПЕ

Қазіргі таңда Қазақстан Республикасы тәуелсіз ел және Біріккен Ұлттар Ұйымының мүшесі ретінде көптеген халықаралық шарттарға қол қойып, оларды мойындады. Жаһандану жағдайында халықаралық қарым-қатынас, халықаралық құқық пен халықаралық принциптердің мәтіндері мен терминдері қоғамның барлық салаларында кездесіп отыр. Еліміздің білім, ғылым, өнер, өнеркәсіп, сауда сияқты салаларында халықаралық құқықтық терминдерді пайдалану кең етек алып келеді.

Осыған орай, халықаралық құқықтық мәтіндерді аударуда заң саласы мен құқық саласына қатысты терминологияны зерттеу маңызды рөл атқарады. Жалпы, құқықтық аударма, оның ішінде халықаралық құқықтық терминдерді аудару, құқықтық мәтіндерді түсіндіру және оларды басқа тілге сәйкестендіру терең мамандандырылған білімді қажет етеді. Сонымен қатар, соңғы уақытта халықаралық құқықтық терминдердің элементтері келісімшарттардың, нұсқаулықтардың, сертификаттардың және аудармашылардың кәсіби қызметінде кеңінен кездесіп отыр.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Еліміздегі барлық дерлік заң жобалары орыс тілінде дайындалып, кейіннен қазақшаға аударылатыны құпия емес. Нормативтік құқықтық актілер жобаларының орыс тілінде әзірленуі, Парламентке келіп түскенше осы жобалардың сол тілдегі мәтіні ғана пысықталып, ал қазақ тіліндегі аударма нұсқасының назардан тыс қалуы, депутаттық жұмыс топтарында да жобамен жұмыстың негізінен орыс тілінде жүргізілуі, жалпы алғанда ұлттық заңнама тілінің, оның терминологиясының орыс тіліндегі нұсқаға байланып қалуы ұлттық заңнаманың тілі мен терминдеріндегі бірізділіктің сақталмауына себеп болып отыр. Ал, заң жобаларының орысша мәтіндері, өз кезегінде, батыс елдерінің үлгі заңдарына және ағылшын тілінде жазылған халықаралық шарттарға негізделіп жазылады. Соның салдарынан өміріміздің алуан түрлі салаларына арналған заңдарымыздың қазақ тіліндегі мәтіндері шет елдердің тіл ерекшеліктеріне бейімделмегендіктен, сөз тіркестері, әсіресе жалпыға белгілі қазақы ұғымдар бұрмаланып, қарапайым халықты айтпағанда, маман – заңгерлердің түсінуін қиындатады.

Көне грек, парсы, латын, француз және басқа да шет тілінен еніп, сіңісіп кеткен, халықаралық деңгейде қолданылатын термин сөздерді жобамен баламалап, екіұдай мағынада қолдануға болмайды. Себебі мұндай қателік пен ағаттық заңдардың негізгі нормаларына кері әсер етіп, кейде құқықтық мағынасын мүлдем өзгертіп жіберуі мүмкін. Ал оның қандай салдарға әкеп соғатыны айтпаса да түсінікті. Ал енді шетелдің кейбір сөздерінің мағынасын дәл беретін баламасы табылып жатса, оны дұрыс қабылдап, сөздік қорымыздың аясын кеңейте түсуге болады. Ондай сәтпен табылған сөздер, тіпті сөз тіркестері аз емес (мысалы: «арбитраж-төрелік», «рынок-нарық», «глобализация– жаһандану», «стаж-өтіл», «резюме-түйіндеме», «реквизит– деректеме», «ставка-мөлшерлеме» және т.б.), олар қазір сөздік қорымызға еніп, кеңінен пайдаланылуда [1].

Халықаралық құқықтық мәтіндерді аудару құқықтық мәтіннің элементтерін шет тілдерден ана тілімізге аудару үшін қажет, сонымен қатар, бұл аудару елдердің құқықтық жүйелерінің арасындағы сәйкестіктерді бұзбауы тиіс. Халықаралық құқықтық мәтіндерді аударудың негізгі қиындықтары, әдетте, кәсіби құқықтық терминологияны түсіндіруге байланысты болып келеді. Аудармашының ең қиналатын тұсы, осы нақты құқық жүйесіндегі құқықтық терминдер мен олардың құқықтық түсіндірмелерін дұрыс жеткізуінде болып отыр.

Қолданыстағы екі тілді, яғни ағылшынша – қазақша, французша – қазақша және тағы басқа құқықтық сөздіктер аударма мәселесін шеше алмайды, себебі әртүрлі халықаралық құқықтық мәтін әр нақты жағдайда қандай аударма нұсқасын таңдау қажеттілігін білуді талап етеді. Аталған

қиындықтарды жеңу үшін, аудармашылар мен заңгер мамандар бірлесіп қоғамның әрбір саласы бойынша заңнамалық актілерге қатысты заң терминдерін жасап, тұрақты тіркестерді қалыптастырған жөн, яғни қолданыстағы заңдарымыздың тезаурусын құрастыру қажет. Содан соң халықаралық құқық теорияның қазіргі принципіне сай терминдерді стандарттау және өзара үйлестіру жұмысына көшуіміз қажет. Себебі, біз халықаралық құқық теориясынан, оның терминологиясынан тыс қала алмаймыз. Үлкен қиындық туғызып жүрген проблеманың бірі – мемлекеттік тілдегі терминдік қордың әлі жеткілікті деңгейде қалыптаспағаны. Еуропаны айтпағанда бұрынғы ТМД елдерімен салыстырғанда да біз бұл жөнінен көп кенжелеп қалдық [2].

С. Ожеговтың «Орыс тілінің сөздігінде» тезаурусқа «қандай да бір арнайы саланың терминдері мен ұғымдарын толық қамтитын сөздік немесе деректер жинағы» деген анықтама берілген. Ондағы ұғымдар барынша стандартталған әрі нысандық және ұғымдық жағынан өзгеріске ұшырамай, қалыптасқан шаблон сияқты қайталанып келіп отырады. Мұның өзі заң мәтіндерінде жекелеген сөздер мен сөз тіркестерін қолданғанда бірізділікті сақтауға мүмкіндік береді. Заңгер – журналист әрі тәжірибелі – аудармашы Д.Омашұлының «Заңнама ұғымдарының тезаурусы» атты кітабы осы салада мемлекеттік тілде жарық көрген тұңғыш еңбек. Осындай игі істерді әрі қарай дамытып, жалғастыра беру қажет деп ойлаймыз [3].

Заң ғылымдары мен лингвистика ғылымдарының соңғы зерттеулерінің жетістіктеріне сүйене отырып, халықаралық құқықтық мәтіндерді аударудың ерекшеліктеріне тоқталып кетсек.

Ресей ғалымы Т. П. Некрасованың айтуынша, «құқықтық терминология – тіларалық сәйкестікті іздеудің теориясы мен практикасын ғылыми түрде түсіндіре алатын ең күрделі және сұранысқа ие бола алатын салалардың бірі» [4].

Шындығында, құқықтық терминология әртүрлі қоғамдық қатынастарды реттейтін нормативті актілер мен экономиканың барлық салаларында кеңінен қолданылып отыр. Халықаралық құқықтық терминдерді аударуда тек құқықтық терминдерді аударып қана қоймай, осы құқықтық терминдердің мәдениетаралық сәйкестіктерін мұқият талдау қажет.

Ресей ғалымы И. С. Алексееваның айтуы бойынша, «құқықтық мәтіннің ғылыми және нұсқаулық мәтіндермен ұқсастығы бар, өйткені ол когнитивті және өкімдік функцияларды орындайды» [5]. Сонымен қатар, И. С. Алексеева заң мәтнінде қамтылған ақпарат түрлеріне қарай, аударма үшін маңызы бар заңды мәтіннің ерекшеліктерін анықтайды [6].

Когнитивті ақпарат негізінен халықаралық заңды шарттармен жүзеге асырылады. Оларда терминдердің барлық ерекшеліктері бар (бізмәнділік, эмоциялық бояудың болмауы, контекстен тәуелсіз болу).

Халықаралық құқықтық мәтіндер негізінен танымдық ақпаратты береді. И. С. Алексееваның айтуы бойынша, «белгілі бір стандартты терминдермен қатар, заңды мәтіндерде басқа да танымдық, яғни когнитивті ақпараттарды беру жолдары бар» [7]. Автордың айтуы бойынша, заң мәтінінің тағы бір ерекшелігі, әрбір сөз тіркестерінен кейін зат есім қайталанып отырады, яғни кейінгі пайдаланудағы зат есімдері контекстік синонимдермен алмастырылмайды. Заңды мәтіннің бұл ерекшелігі ақпараттың барынша ашық болуын қамтамасыз ету қажеттілігінен туындайды.

Халықаралық құқықтық мәтіндер тек когнитивті, яғни танымдық ақпаратты ғана емес, сонымен қатар, өкімдік функцияларды да орындайды. Ресей ғалымы Н. Д. Голев «Құқық қоғамның жекелеген мүшелерін жалпы әлеуметтік нормаларға бағынуға мәжбүрлеуге негізделген және оның барлық компоненттері, соның ішінде тілде, осы функцияға бағынады. Бұдан шығатыны, заң мәтіндерінің негізгі мақсаты заң шығарушының еркі болып табылады және бұл императивтік әдіс болып табылады» [8]. Халықаралық құқықтық мәтіндердің императивтілігі көбінесе жасырын түрде болып келеді.

Сонымен қатар, халықаралық құқықтық мәтіндер өзінің қарапайымдылығымен де ерекшеленеді. Ресей ғалымы В. Б. Исаков былай дейді: «Құқық тіліне грамматикалық құрылымдардың қарапайымдылығы мен сенімділігі тән» [9]. Осылайша, синтаксистік құрылымдардың әртүрлі болуы барлық құқықтық құжаттарда лингвистикалық айқындық ерекшелігіне бағынышты болуы керек. Біртекті сөйлемдердің қайталануы, И. С. Алексееваның ойынша, «әр ұстанымды толығымен және біркелкі білдіріп, біркелкі емес түсіндірулерден аулақ болу керектігінен туындайды» [10].

Халықаралық құқықтық мәтіндерге тән тағы бір ерекшелік, басты мақсаты ақпаратты толық жеткізу болғандықтан, олардағы сөздерде қысқартулардың болмауы. Ресей ғалымы И. С. Алексеева былай деп жазады: «Компрессивтілік құқықтық мәтінге тән емес. Ол қысқартулар, жақшалар, сандық белгілермен сипатталмайды. Әдетте, сандар цифрмен емес, сөзбен жазылады» [11].

Халықаралық құқықтық мәтіндерді аударуға құқық мәтіндерін заңдастыру дәрежесі де айтарлықтай әсер етеді. Ресей ғалымы Н. Д. Голев құқық мәтіндерін заңдастырудың төрт дәрежесін атап көрсетеді [12].

Автордың айтуынша, заңдастырудың ең жоғары дәрежесі ең алдымен терминологиялық мәтіндермен жасалады.

Орташа дәреже заңдарды орындауға қатысты мәтіндерде, мысалы, кәсіби заңгерлермен жасалған ресми хат мәтіндерінде кездеседі.

Үшінші дәреже – заңгер емес мамандар жасаған құқықтық мақсатта жазылған мәтіндерде кездеседі.

Төртінші дәреже – құқықтық мақсатта емес құрылған мәтіндерде, бірақ объективті себептерге байланысты, лингвистикалық сараптамадан

өткізуге арналған тұлғаны сөзбен қорлау немесе балағаттауға байланысты лексикалық мәтіндер.

Халықаралық құқықтық мәтіндерді аудару ерекшелігі тек мәтінді заңдастыру деңгейімен ғана емес, сонымен қатар аударылған мәтіннің санаты мен түріне де байланысты болады. Осы тұрғыда, Ресей ғалымы О. П. Сологубтың «құқықтық мәтіндердің жанрлық құрамын анықтау құқықтық лингвистиканың өзекті мәселесі», – деген пікірімен қосылуға болады [13].

Халықаралық құқықтық мәтіндердің жанрлық құрамына: шетелдік мемлекетпен немесе халықаралық ұйыммен жазбаша нысанда жасасқан халықаралық келісімді, конвенцияны, пакты, келісім шартты және т.б. жатады.

Көріп отырғанымыздай, халықаралық құқықтық мәтіндерді аудару кезінде аударма ерекшеліктеріне әсер ететін әртүрлі лингвистикалық және экстралингвистикалық факторларды ескеруіміз қажет.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта айтқанда, халықаралық құқықтық мәтіндерді аудару кезінде төмендегідей ерекшеліктерге көңіл аударуымыз керек сияқты:

– аудармашылар мен заңгер мамандар бірлесіп қоғамның әрбір саласы бойынша заңнамалық актілерге қатысты заң терминдерін жасап, тұрақты тіркестерді қалыптастырған жөн, яғни қолданыстағы «заңдарымыздың тезаурусын» құрастыруымыз қажет;

– халықаралық құқық теорияның қазіргі принципіне сай терминдерді стандарттау және өзара үйлестіру жұмысына көшуіміз қажет;

– халықаралық құқықтық терминдерді аударуда тек құқықтық терминдерді аударып қана қоймай, осы құқықтық терминдердің мәдениетаралық сәйкестіктерін мұқият талдау қажет;

– халықаралық құқықтық мәтіндерді аудару кезінде халықаралық құқықтық терминдердің когнитивті ақпарат және өкімдік функцияларын орындайтындығын ескеруіміз керек;

– халықаралық құқық тіліне грамматикалық құрылымдардың қарапайымдылығы мен сенімділігі тән екендігін ұмытпауымыз керек;

– халықаралық құқықтық мәтіндерге тән тағы бір ерекшелікті, яғни олардағы сөздерде қысқартулардың болмауына аса мән беруіміз қажет;

– халықаралық құқықтық мәтіндерді аудару кезінде халықаралық құқық мәтіндерін заңдастыру дәрежесіне мән беруіміз қажет;

– халықаралық құқықтық мәтіндерді аудару кезінде оның жанрлық құрамына, яғни қандай санатта немесе қандай түрде қабылданды: шетелдік мемлекетпен немесе халықаралық ұйыммен жазбаша нысанда жасасқан

халықаралық келісім, конвенция, пакт, келісім шарт және т.б. аса мән беруіміз қажет.

Халықаралық құқықтық мәтіндерді аударудың ерекшеліктері заңгер сарапшылардың және тілдік аудармашылардың алдын-ала талдау жүргізуіне және сауатты аударма жұмысын жүзеге асыру үшін қажет.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Шолан, Б.** Заң терминдерін аударуда бірізділік қажет. [Электронды ресурс]. – // <http://anatili.kazgazeta.kz/?p=63243>

2 **Омашұлы, Д.** Заң қай тілде жасалып жатыр. [Электронды ресурс]. – <https://egemen.kz/article/zan-kay-tilde-zhasalip-zhatir>

3 Омашұлы Дәуітәлі Заңнама ұғымдарының тезаурусы [Текст] – Алматы : «Сөздік Словарь», 2013. – 192 б.

4 **Некрасова, Т. П.** Особенности перевода юридической терминологии с русского языка на английский язык [Текст] : Дис. ... канд. филол. наук, – М., 2013.

5 **Алексеева, И. С.** Профессиональный тренинг переводчика [Текст] : учеб. пособие. – СПб. : СОЮЗ, 2001. – 216 с.

6 **Алексеева, И. С.** Профессиональный тренинг переводчика [Текст] : учеб. пособие. – СПб. : СОЮЗ, 2001. – С. 216–219.

7 **Алексеева, И. С.** Профессиональный тренинг переводчика [Текст] : учеб. пособие. – СПб. : СОЮЗ, 2001. – 218 с.

8 **Голев, Н. Д.** Правовая коммуникация в зеркале естественного языка [Текст] : // Юрислингвистика -7 : Язык как феномен правовой коммуникации: Межвуз. сб. науч. ст. – Барнаул : Изд-во Алт. ун-та, 2006. – С. 6–37.

9 **Исаков, В.Б.** Язык права [Текст] : // Юрислингвистика-2: Русский язык в его естественном и юридическом бытии : Межвуз. сб. науч. тр. – Барнаул : Изд-во Алт. ун-та, 2000. – С. 65–80.

10 **Алексеева, И. С.** Профессиональный тренинг переводчика [Текст] : учеб. пособие. – СПб. : СОЮЗ, 2001. – С. 217–218.

11 **Алексеева, И. С.** Профессиональный тренинг переводчика [Текст] : учеб. пособие. – СПб. : СОЮЗ, 2001. – С. 218.

12 **Голев, Н. Д.** Юридизация естественного языка как лингвистическая проблема [Текст] : // Юрислингвистика-2 : Русский язык в его естественном и юридическом бытии: межвуз. сб. науч. тр. – Барнаул : Изд-во Алт. ун-та, 2000. – С. 8–40.

13 **Сологуб, О. П.** Исковое заявление : жанроведческий анализ [Текст] : // Юрислингвистика-7 : Язык как феномен правовой коммуникации : Межвуз. сб. науч. ст. – Барнаул : Изд-во Алт. ун-та, 2006. – С. 118–127.

К. К. Дуйсекова¹, М. К. Джунусбаева²

Особенности перевода международных правовых текстов

¹Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,
г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан;

²Казахский университет международных отношений
и мировых языков имени Абылай хана,
г. Алматы, 050000, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 31.10.19.

К. К. Duisikova¹, M. K. Junusbaeva²

Features of the translation of international legal texts

¹L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan;

²Kazakh Ablai khan University of International Relations
and World Languages,
Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan.
Material received on 31.10.19.

В статье рассмотрены некоторые особенности перевода международных правовых текстов.

The article deals with some peculiarities of translation of international legal texts.

Ж. Т. Бимагамбетова¹, Г. К. Жантлеуова²,
К. Сагидолдин³

¹к.ф.н., доцент, кафедра «Дипломатического перевода», Факультет международных отношений, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан;

²ст. преподаватель, кафедра «Дипломатического перевода», Факультет международных отношений, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан;

³магистрант, 1 курс, кафедра «Переводческое дело», Факультет международных отношений, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан

e-mail: ¹bimzhibek@gmail.com; ²zhantleuova.gulmira@kaznu.kz;

³sagidoldin.k@gmail.com

ПРОБЛЕМА ПЕРЕВОДА ПОЛИТИКО-ПРАВОВЫХ ТЕКСТОВ В ДИПЛОМАТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ: НА МАТЕРИАЛЕ АНГЛИЙСКОГО И РУССКОГО ЯЗЫКОВ

В статье рассматривается одна из ключевых проблем перевода политико-правовых текстов в дипломатическом дискурсе на основе лексических аспектов, что позволило современной науке ближе подойти к раскрытию проблем «взаимосвязи языка и власти, языка и политики».

Ключевые слова: мультикультурное государство, глобализация, перевод, дипломатия.

ВВЕДЕНИЕ

Современный Казахстан – это мультикультурное государство, где проживают представители 130 этносов. Учитывая политическую, экономическую, межэтническую стабильность, иностранные компании активно открывают совместные предприятия, которые сегодня производят до 40 % валового продукта. В связи с этим «кросс-культурный» [1, с. 24] аспект становится объектом пристального внимания.

Процесс глобализации, охвативший сегодня все сферы жизни во всем мире, не оставил в стороне и Казахстан. Мы сотрудничаем в международных политических, экономических и профессиональных организациях, участвуем

в международных форумах и конференциях, работаем в многонациональных компаниях, обмениваемся опытом в производственной и профессиональной сферах, пишем деловые письма по электронной почте, наши студенты обучаются за рубежом, казахстанские туристы путешествуют по всему миру. «Чтобы поддерживать разнообразные и многоуровневые контакты, сегодня многие в России (от школьников до дипломированных специалистов) занимаются изучением английского языка, поскольку именно этот язык наиболее активно используется в международном общении. Начав изучать любой иностранный язык, обучаемые достаточно быстро убеждаются в том, что помимо чисто лингвистических норм и правил (фонетики, грамматики, синтаксиса) им приходится усваивать нормы и правила иноязычной культуры» [2, с. 99].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Язык дипломатии весьма, своеобразен. У него своя система терминов, у которой много общего с другими терминологиями, но есть и особенность – насыщенность международными терминами. «В средние века в Западной Европе общим дипломатическим языком был латинский, потом французский (XVIII – начало XIX в.). Только в дипломатии употребляются этикетные слова» [2]. Такие обращения к представителям других государств, с обозначением титулов и форм титулования все еще придерживаются.

Наиболее общие подходы разграничения понятий «текст» и «дискурс» включают противопоставление «устный» (дискурс) – «письменный» (текст); «процесс» – «продукт (результат)»; широкую трактовку дискурса, сводимую к формуле «дискурс = речь + текст» [3, с. 59]. Это позволило современной науке ближе подойти к раскрытию проблем взаимосвязи языка и власти, языка и политики, проблемам языкового манипулирования, неискренности (С. Н. Плотникова, Е. И. Шейгал).

Официальный (протокольный) перевод на высоком уровне — это особый вид переводческой деятельности, предъявляющий повышенные требования к переводчику: это и более высокая ответственность за точность перевода и необходимость строго соблюдать дипломатический этикет и проявлять во всех ситуациях подчеркнутую политкорректность.

С лексической точки зрения особого внимания переводчика требует эквивалентный перевод принятых в системе ООН должностей и перевод однородных определений. Для русскоязычного читателя, даже владеющего терминологией ООН, концепт *senior official* может не создать однозначной устойчивой ассоциации (для него служебная иерархия исторически представлена смысловыми парами «начальник – подчиненный», «коллега – коллега» и т.д.; понятие *senior official* не эквивалентно ни одному из этих традиционных понятий).

При переводе рассматриваемого фрагмента проблема решается, на наш взгляд, на когнитивном уровне путем калькирования исходного словосочетания и введения нового термина «старшее должностное лицо» (что позволяет говорить о когнитивной стратегии перевода). Калькирование как стратегия применяется при переводе номинации *resident coordinator* (*координатор-резидент*); для перевода словосочетания *humanitarian coordinator* используется модификация гиперонима (*координатор по гуманитарным вопросам*) [4, с. 99].

На переводчика, занимающегося дипломатическим или протокольным переводом, может быть возложена и масса других, непереводаческих обязанностей, и он должен быть всегда готов к самым неожиданным ситуациям и указаниям высокого начальства.

Для синтаксиса языка дипломатии характерны длинные предложения, развернутые периоды с разветвленной союзной связью, с причастными и деепричастными оборотами, инфинитивными конструкциями, вводными и обособленными выражениями.

1 К числу таких исследований относятся всеобъемлющий обзор *политико-правовых вопросов*, касающихся Антарктики, и развернутый анализ соотношения правового режима, введенного Конвенцией по морскому праву 1982 года с правовым режимом, введенным Договором об Антарктике 1959 года.

One of these studies was a comprehensive review of *legal and political issues* related to Antarctica and the other was a detailed analysis of the interrelationship between the legal regime established by the 1982 Law of the Sea Convention and the legal regime established by the 1959 Antarctic Treaty.

2 Эта работа осуществляется в Центре по *политико-правовым вопросам* Мирового океана, Университет штата Виргиния; уже опубликовано четыре тома.

This work is being carried out at the Center for *Oceans Law and Policy* of the University of Virginia; four volumes have already been published.

Нередко предложение состоит из отрезков, каждый из которых выражает законченную мысль, оформлен в виде абзаца, но не отделен от других точкой, а входит формально в структуру одного предложения.

Такое синтаксическое строение имеет, например, преамбула (вступительная часть) всеобщей декларации прав человека. Весь длинный фрагмент текста (преамбула) представляет собой одно предложение, в котором абзацами подчеркнуты деепричастные обороты, подчиняющие себе придаточные части. Если речь идет, скажем, об английском языке, то переводчик наряду с классическим (оксфордским) языком должен знать и английский-американский, тем более что многие термины, в том

числе юридические, в этих двух языках различаются. С этим пришлось столкнуться в последнее время в связи с расширившейся практикой заключения так называемых меморандумов понимания.

Переводчик должен хорошо знать дипломатические термины, латинские выражения, касающиеся дипломатии. Он должен быть находчив. Он может встретиться с такими выражениями собеседника, которые и лучшие знатоки языка не сразу смогут перевести, в особенности, когда это касается очень сложных вопросов или поговорок, новых словообразований и терминов («россиянин», «процесс пошел»). От переводчика требуется прежде всего точность, близкая к абсолютной.

Анализ дискурса на современном этапе развития науки приобретает междисциплинарный характер; изучаются различные аспекты дискурса со сменой ракурса в сторону стратегичности порождения и функционирования дискурса, его объемности.

«Институциональные формы дискурса, интерактивное взаимодействие дискурсивного и социального привлекают исследователей широкими возможностями лингвистического и экстралингвистического анализа, что позволило современной науке ближе подойти к раскрытию проблем взаимосвязи языка и власти, языка и политики, проблемам языкового манипулирования, неискренности» [5, с. 68]. Отсюда, различные подходы к типологии дискурсов, аналитические модели исследования, вопросы интерреляции понятий «дискурс», «текст», «коммуникация» требуют описания социальных структур, субъектов и процессов коммуникативного взаимодействия.

Язык законов – это официальный язык, язык государственной власти, на котором она говорит с населением. Язык законов требует, прежде всего, точности. Здесь недопустимы какие-либо двусмысленности, кривотолки. Главное – точность выражения мысли. Другая важная черта языка законов – обобщенность выражения. Законодатель стремится к наибольшему обобщению, избегая частных и деталей. Для языка законов характерны также полное отсутствие индивидуализации речи, стандартность изложения. Закон обращается не к отдельному, конкретному человеку, но ко всем людям или группам людей. Поэтому язык законов абстрагируется от индивидуальных речевых особенностей людей, и поэтому необходима известная стереотипность изложения.

«Юридический перевод – это перевод текстов, относящихся к области права и используемых для обмена юридической информацией между людьми, говорящими на разных языках. Поскольку право является предметной областью, связанной с социально-политическими и культурными особенностями страны, юридический перевод представляет собой

непростую задачу. Для адекватной передачи юридической информации язык юридического перевода должен быть особо точным, ясным и достоверным [6, с. 2]».

1. The programme of specific measures to re-house the deportees is being implemented in four areas: socio-economic matters, *political and legal affairs*, international assistance and humanitarian issues.

Программа конкретных действий по обустройству депортированных реализуется по четырем направлениям: социально-экономическая сфера, *политико-правовые вопросы*, международная помощь и гуманитарная сфера.

2. This note by the UNCTAD secretariat attempts to clarify *legal issues* related to competition *policy* and summarize the basic characteristics of competition legislation.

В настоящей записке секретариат ЮНКТАД делает попытку уточнить связанные с конкурентной *политикой правовые вопросы* и изложить в обобщенной форме основные особенности конкурентного законодательства.

3. One of these studies was a comprehensive review of *legal and political issues* related to Antarctica and the other was a detailed analysis of the interrelationship between the legal regime established by the 1982 Law of the Sea Convention and the legal regime established by the 1959 Antarctic Treaty.

Иногда юридический перевод считают особым видом технического перевода.» При переводе юридических текстов, не следует забывать, что каждая страна имеет свою правовую структуру и соответствующую ей терминологию. Так например: город – графство в Англии – *County of city (of town)*, *county* – графство, а город – округ в США – *a metropolitan town*; округ – *county*, *court of error* – апелляционный суд (в ряде штатов в США) и т.д.

К числу таких исследований относятся всеобъемлющий обзор *политико-правовых вопросов*, касающихся Антарктики, и развернутый анализ соотношения правового режима, введенного Конвенцией по морскому праву 1982 года с правовым режимом, введенным Договором об Антарктике 1959 года.

ВЫВОДЫ

Многие обычные слова при переводе в юридических текстов могут иметь терминологическое значение, и чтобы избежать интерференцию, в данном случае вмешательства каких либо известных значений слов и выражений общего и специального значения в юридический текст, необходимо пользоваться специальными словарями.

Таким образом, современные международные отношения охватывают все новые сферы общения, в том числе в тех областях, которые традиционно считались внутринациональными. Исследование перевода политико-

правовых текстов с позиций лингвистического понимания дипломатического дискурса, с точки зрения его стратегичности, изучение языковых средств современной дипломатии позволяют рассмотреть дополнительные аспекты процесса функционирования международного взаимодействия.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 **Персикова, Т. Н.** Межкультурная коммуникация и корпоративная культура. – М. : ИГ «Логос», 2004. – 288 с.
- 2 <http://englex.ru/english-idioms-about-business/> [Электронный ресурс].
- 3 **Волкова, Т. А.** Когнитивная стратегия перевода дипломатического документа [Текст] / Т. А. Волкова // Вестник Костромского государственного университета им. Н. А. Некрасова. / Гл. редактор Н. М. Рассадин. – Кострома : Изд-во Костромской гос. ун-та, 2005. – № 12. – С. 110–114.
- 4 **Volkova, Tatiana.** Discourse-Based Linguistic Research of Diplomatic Documents [Текст] / Т. А. Волкова // The Second Scandinavian Ph.D.22 Conference in Linguistics and Philology in Bergen. June 4–6, 2007. Universitas Bergensis, Bergen, Norway. – P. 57–58.
- 5 **Гальперин, И. Р.** Стилистика английского языка. / И. Р. Гальперин – М., 1981. – 336 с.
- 6 **Алимов, В. В.** Юридический перевод. Практический курс. Английский язык. – М. : Ком.Книга, 2005. – 160 с.

Материал поступил в редакцию 31.10.19.

Ж. Т. Бимагамбетова¹, Г. К. Жантлеуова², К. Сагидолдин³

Дипломатиялық дискурстағы саяси-құқықтық мәтіндердің аудару мәселесі : ағылшын және орыс тілдеріндегі материалдар негізінде

^{1,2,3}Әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті,

Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы.

Материал 31.10.19 баспаға түсті.

Zh. T. Bimagambetova¹, G. K. Zhantleuova², K. Sagidoldin³

The problem of political-legal texts translations in diplomatic discourse: on the English and Russian languages

^{1,2,3}al-Farabi Kazakh National University,

Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan.

Material received on 31.10.19.

Мақалада заманауи ғылымның өзара байланыс тілі мен билік, тіл және саясат проблемаларының айқындалуына жол ашқан, лексикалық аспектілер негізіндегі саяси-құқықтық мәтіндердің өзекті мәселелерінің бірі – проблемалық аударма қарастырылады.

The article considers one of the key translation's problem of political-legal texts in diplomatic discourse on different lexical aspects, which would be closed to reveal the interconnections of «the language and the power, the language and the policy».

**Ж. Т. Бимагамбетова¹, А. Ш. Муртаза²,
А. М. Абирова³, У. Б. Байлиева⁴**

¹к.ф.н., доцент, кафедра «Дипломатического перевода», Факультет международных отношений, Казахский национальный университет имени аль Фараби, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан;

²ст. преподаватель, кафедра «Дипломатического перевода», Факультет международных отношений, Казахский национальный университет имени аль Фараби, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан;

³магистрант, 1 курс, кафедра «Переводческое дело в правовых и международных отношениях», Факультет международных отношений, Казахский национальный университет имени аль Фараби, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан;

⁴магистрант, 2 курс, кафедра «Переводческое дело в правовых и международных отношениях», Факультет международных отношений, Казахский Национальный университет имени аль Фараби, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан
e-mail: ¹bimzhibek@gmail.com

ИЗУЧЕНИЕ ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДЧЕСКИХ ТРАНСФОРМАЦИЙ С РУССКОГО ЯЗЫКА НА АНГЛИЙСКИЙ

Данная статья посвящена изучению проблемы лексико-семантических преобразований при переводе с русского языка на английский. В статье рассматривается одна из ключевых проблем переводоведения – переводимость речевых единиц, а также методы ее преподавания в рамках теоретических и практических аспектов по переводу.

Цель данной статьи заключается в раскрытии понятия переводимости трансформаций при переводе различных текстов, а также их специфических средств выражения.

Актуальность исследования заключается в том, что трансформации являются незаменимой и неотъемлемой частью переводческой деятельности, которые сопровождаются различными видами трансформаций.

Ключевые слова: переводоведение, методика преподавания перевода, проблема переводимости, эквивалентность перевода, переводческие трансформации, английский язык.

ВВЕДЕНИЕ

Переводимость – это одна из фундаментальных проблем переводоведения, которую мы изучаем в различных аспектах и темах. Для изучения, обязательными являются краткий обзор истории науки о переводе, изучение вклада крупнейших казахстанских и зарубежных ученых в развитие ее теории и прикладных аспектов. Необходимо сформировать у студентов понимание тесной связи между развитием научных концепций и методологий и совершенствованием самого процесса перевода и качества. В. Н. Комиссаров, выдающийся переводчик и педагог, который сформулировал ключевые положения современного переводоведения и внес большой вклад в развитие методики подготовки профессиональных переводчиков. Он подчеркивал важность использования результатов научных исследований в преподавании: именно научные разработки помогают определить, какие знания нужны будущему переводчику, над какими навыками и умениями необходимо работать. Он поставил задачу научного обоснования программ подготовки переводчиков [1].

Известно, что перевод начинается там, где заканчиваются словари. Хотя это несколько преувеличено, это высказывание действительно отражает природу перевода. Словари перечисляют все регулярные соответствия между элементами лексических систем языков. Перевод имеет дело не столько с системой языка, но с речью (или, если быть более точным – с текстом, который является продуктом речи). Так что в процессе перевода, нужно выяснить самому, какое из значений многозначного слова подходит под контекст, чтобы увидеть, приобретет ли под влиянием этого контекста слово новое значение и решить, каким образом этот новое значение (не перечисленный ни в одном словаре) может быть представлен в языке перевода. Например, ни один словарь никогда не переводил глагол «быть(to be)» как «лежать», тем не менее это лучший способ перевести это в предложение *She was in hospital.* – Она лежала в больнице. Более того, уже было сказано, что каждый язык имеет свой особый способ выражения вещей, способ, который может быть совершенно чужд другим языкам. Вот почему буквальный (дословный) перевод иностранного текста может оказаться неуклюжим. Чтобы этого избежать, приходится прибегать к каким-то специальным приспособлениям и методам разработанным теорией перевода.

Хорошо известно, что межкультурная коммуникация была достигнута с помощью переводческой науки, поскольку ясно, что без этой науки межкультурные обмены не могли бы произойти. Начиная с создания человеческой жизни, различные вербальные и невербальные интерпретации между различными сообществами должны были быть переданы. Межкультурное общение в значительной степени зависит от перевода и

интерпретации, которые являются двумя очень важными инструментами для создания моста пересечения смысла, от одного языка к другому и от одной культуры к другой. Точный перевод связан с ролью переводчика в общении, а также с признанием элементов бега, а также с социальным контекстом, в котором происходит процесс.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В целом, современный мир, то, каким он представляется нам сегодня, и каким он, по нашим предположениям, будет к 2050 году, даст возможность увидеть, какое замечательное место сейчас занимает перевод в научной, политической и культурной сферах.

Несомненно, перевод является активным участником современного процесса, и без него невозможно представить мир сегодня. Прежде всего, вы не можете понять перевод и дать ему научное определение, исключая его социальную природу, социальную сущность. Спектр деятельности, охватываемый термином «трансфер», очень широк. Известно, что переводом являются стихи, художественная литература, научно-популярные книги из разных областей знаний, дипломатические документы, деловые газеты, новости, интервью людей, говорящих на разных языках и вынужденных прибегать к помощи посредника. Отсюда, перевод – это сложный и продуктивный творческий процесс, в котором задействованы все духовные силы человеческого разума, интуиции, эмоций, воображения, воли, памяти [4].

Перевод – это творческий процесс, который порождает переведенные произведения.

В. Комиссаров приходил к заключению, что «перевод – сложный и многогранный вид человеческой деятельности. Хотя обычно люди говорят о переводе «с одного языка на другой», на самом деле это не просто замена одного языка другим. Разные культуры, люди, образ мышления, эпохи литературы, уровни развития, традиции и мировые противоречия сталкиваются друг с другом в переводе» [3].

По словам М. Брандеса, «перевод является своего рода языковым посредничеством, при котором содержание иностранного текста (оригинала) переносится на другой язык путем создания коммуникативно эквивалентного текста на этом языке» [10].

Согласно Л. Бархударова, «перевод – это процесс преобразования речевого продукта на одном языке в речевой продукт на другом языке с сохранением неизменного значения» [6].

Переводчик играет важную роль в процессе межкультурного общения, поскольку ему часто приходится не только переводить предложения, но и интерпретировать культуру коммуникантов. Он служит посредником для

обеих сторон, объясняя им основные правила поведения и обычаи стран. Он должен подобрать эквивалент языкового феномена, который напрямую отражает другую культуру. Эмпатия – основа взаимопонимания в общении, способность представить себя на месте другого человека, попытка увидеть мир своими глазами. И если переводчику удастся это сделать, процесс перевода будет полноценным и успешным. Сопутствующие элементы и необеспеченные элементы отличаются сравнением языков и культур. Будучи культурным компонентом, язык в целом является необеспеченным элементом. Прежде всего, лексикон, лишенный эквивалента, является необеспеченным элементом.

Приведем в качестве примера следующий вариант перевода с английского языка на русский, выполненный студентом-магистром первого года обучения. В нем неумение вскрыть особенности конкретной речевой ситуации приводит к непониманию ключевых деталей предмета сообщения. Фрагмент исходного текста: In the conventional spirit of a review article, I take this opportunity to write a rejoinder that expresses, hopefully, an equally informed position from the perspective of individuals who have experienced precisely some of the situations discussed in the book.

Перевод студента: В духе обычной обзорной статьи я воспользовался возможностью высказаться в надежде на равную информированную позицию людей, которые пережили некоторые ситуации, обсуждаемые в книге. Прежде всего в данном переводе налицо потеря некоторых существенных элементов смысла, в связи с чем содержание исходного сообщения передается неверно. Переводчик не понял, что фраза о равной информированности, а также фраза о позиции очевидца событий относится к самому автору рецензионной статьи, который пишет от первого лица. Допущены ошибки в выборе эквивалентов на лексико-семантическом и грамматическом уровне. В частности, дана неверная трактовка контекстуального значения слова *conventional*, и вследствие этого признак перенесен к другому денотату; не совсем уместен выбор эквивалента в духе; утеряна важнейшая субъектно-предикатная часть придаточного определительного *that expresses*, относящаяся к существительному *rejoinder* (ответ, возражение), что приводит к грубому искажению смысла. Смысловые группы соединены в сложноподчиненное предложение с нарушением правил синтаксических связей, что делает высказывание неудобочитаемым и непонятным. Допущены также значительные стилистические ошибки. После проведенного критического анализа перевода и сопоставления его с переводами других студентов мы остановились на следующем варианте перевода как наиболее полно передающем мысли автора исходного текста [2].

Недостаточное знание истории страны, традиций и культуры приводит к неправильному пониманию сравнений, исторических ссылок, неправильному пониманию даже в повседневной беседе, другими словами, к некомпетентности языка. Дж. Катфорд указывает, что «помимо непереводаемости языка существует культурная непереводаемость». Переводчики, как правило, опускают или меняют неуместные в культурном отношении предметы, чтобы в конечном итоге они стали переводимыми или понятными. Поскольку культурные различия являются частью культуры, культурная непереводаемость зависит от сочетания языков в переводе. Это означает, что культурная непереводаемость не в равной степени применима ко всем языковым комбинациям, аудитории и переводчикам.

Понятие культурной непереводаемости важно для перевода. Хороший перевод не должен звучать как перевод. Ключевым требованием является естественность. Культурная непереводаемость важна только тогда, когда культурные различия очень велики, потому что, не сталкиваясь с этими различиями, переводчикам трудно достичь естественности или даже передать коммуникативную функцию исходного текста.

Трансформация перевода – это особый вид перефразирования, кросс-языка, который сильно отличается от трансформаций внутри одного языка. «Когда мы говорим о одноязычных преобразованиях, мы имеем в виду фразу, которая отличается друг от друга по грамматической структуре, лексическому содержанию, имеет (почти) одинаковое содержание и способна выполнять в этом контексте одну и ту же коммуникативную функцию. Сравнивая оригинальные и трансформируемые тексты, мы неосознанно отмечаем, что некоторые разделы исходного текста переведены «слово в слово», а некоторые являются существенными отклонениями от буквальных соответствий. Особенно заметны места, где перевод текста в его лингвистических средствах совершенно отличается от оригинала. Поэтому в нашем языковом сознании существуют некоторые межъязыковые соответствия, отклонения от которых мы воспринимаем как межъязыковое преобразование. В зависимости от характера единиц исходного языка, которые рассматриваются как начальная операция, трансформационное преобразование разделить на стилистические преобразования, суть которых заключается в изменении стилистической окраски переводных единиц.

Пример : – Когда я уже не мог этого выносить, я поднялся на колени, все еще держась руками, и, таким образом, освободил голову. – Когда я почувствовал, что силы покидают меня, я сел на колени, не отпуская кольцо из рук, и моя голова оказалась над водой [3].

Уже было сказано, что каждый язык имеет свой особый способ выражения вещей, способ, который может быть совершенно чужд другим

языкам. Вот почему буквальный (дословный) перевод иностранного текста может оказаться неуклюжим (если не смешным) в целевом тексте. Чтобы этого избежать, приходится прибегать к каким-то специальным приспособлениям разработанным теорией перевода и известны как лексические преобразования (или контекстные замены, лексические трансформации, или контекстуальные замены).

На уровне предложений наиболее распространенные преобразования, которые делает каждый переводчик. Они различают несколько грамматических преобразований: транспозицию или перестановку, замену, исключение, комплексное преобразование, обобщение, интегральное преобразование и т.д. Вот некоторые примеры из них приведены ниже. Перестановка – это грамматическое преобразование, в результате которого изменяется порядок слов в словосочетании или предложении, например:

1) Опускание. Пр: The treaty was pronounced null and void. – Договор был аннулирован;

– bold and courageous struggle – мужественная борьба [4].

2) Дополнение.

3) Транспонирование. Транспонирование включает изменение порядка слов в целевом тексте (ТТ) по сравнению с исходным текстом (СТ).

4) Смена грамматических форм. He is a poor swimmer. – Он плохо плавает. She is no good as a letter-writer. – Она не умеет писать письма [2].

5) Компенсация потери смысла включает добавление или усиление в исходном тексте в одном месте, чтобы компенсировать то, что не было переведено в другом месте в том же тексте. Пр: – ...they said «he don't» and «she don't»... – ...они говорили «хочут» и «хочете»... [4]

6) Конкретизация используется, когда что-то в языке перевода обычно выражается с использованием понятий с более узким значением или когда сохранение исходных понятий с более широким значением приведет к неуклюжему переводу: – He moved so quietly that even with her trained senses, she did not hear him until he stepped into the firelight. – Он двигался так тихо, что даже своим натренированным слухом она не услышала его, пока он не появился в свете костра.

Трансформация именного сказуемого, например, при переводе с английского обычно требует конкретизации глагола. – He is at school. – Он учится в школе [4].

7) Обобщение используется, когда что-то в языке перевода обычно выражается с использованием понятий с более широким значением или когда сохранение исходных понятий с более узким значением приведет к неуклюжему переводу:

8) Антонимический перевод включает в себя перевод фразы или предложения, содержащего отрицание, с использованием фразы или предложения, которые не содержат отрицания, или наоборот. В англо-русских переводах эта трансформация применяется особенно часто, когда в оригинале отрицательная форма употреблена со словом, имеющим отрицательный префикс: – She is not unworthy of your attention. – Она вполне заслуживает вашего внимания [2].

9) Расширение смысла или развитие смысла включает в себя перевод причины по ее следствию или наоборот.

10) Метонимический перевод. Метонимический перевод похож на расширение значения.

Еще один аспект трансляционных преобразований связан с пониманием механизма трансформаций. Эта проблема, изначально связанная с лексическими преобразованиями, вызвала бурную дискуссию, которая показала ее принципиальное значение в понимании природы любых преобразований. В 1980 г. И. И. Рецкер опубликовал в журнале «Тетради переводчика» свою знаменитую статью «Что же такое лексические трансформации?», в которой освещалась эта актуальная проблема практики перевода. Автор противопоставил два диаметрально противоположных взгляда на понимание лексических преобразований, высказанные, с одной стороны, Л. С. Бархударовым и с другой стороны, Т. Р. Левицкой и А. М. Фитерман [7].

Во время процесса перевода переводчик прибегает к различным модификациям либо фрагментов (сегментов) текста, либо всего текста. Преобразования, включающие сегменты текста, могут относиться к элементам семантического, лексического, морфологического, синтаксического (с двумя подуровнями – для фразы и для предложения) уровней, тогда как текстовые преобразования активны на уровне текста как организация. Все вышеперечисленные уровни преобразований, за исключением семантического уровня, могут включать изменения на двух уровнях: содержание и форма. Соответственно, в реальной практике перевода различные трансформации перекрывают друг друга, затрагивая различные аспекты речевого блока: семантический, синтаксический и прагматический. Ниже приведены примеры преобразований разных уровней, но для иллюстрации мы приведем только те, которые относятся к конкретному типу:

а) лексико-семантический, – А я вот сиди и работай на него как каторжный!.... (Чехов) [8] – So I must sit here and slave away for him (пер. К. Кук).

Вместо использования словарных соответствий слова каторжный (осужденный, заключенный, уголовник, преступник) переводчик прибегает

к ряду преобразований, в том числе лексико-семантическим, заменяя слово в сравнительной группе слов на фразовый глагол на основе несколько общих семантических компонентов: ср. каторжный – человек, сосланный на каторгу [каторга – содержание заключённых в тюрьмах с особо суровым режимом и с привлечением к тяжёлому физическому труду], slave away – work continuously like a slave [раб-кто-то, кто по закону принадлежит другому лицу и работает на них без денег].

б) морфологический, ... а заглянешь в душу – обыкновеннейший крокодил (Чехов, Медведь)[8] – ... yet gaze into her soul and what do you find – a regular hyena (К. Кук). Поскольку английское слово «регулярный» используется в качестве усилителя, нет необходимости использовать его в превосходной степени.

в) синтаксический I (уровень фразы), Сестра опять всю ночь не спала (Чехов, Чайка)[8] – My sister had another sleepless night (К. Кук). Синтаксический II (уровень предложения), И бедняк может быть счастливым (Чехов, Чайка) [8] – People can be poor and still be happy (К. Кук). г) текстовый уровень (текст как сущность), название книги В. Гроссмана «Все течет ...» и перевод ее трансформации «Forever Flowing» (Уитни Томас Портер) имеют смысл только в контексте вся книга.

Методы перевода относятся к конкретным действиям переводчика и конкретным способам перевода, которые приводят к определенной модификации или трансформации. Л. С. Бархударов описал свои преобразования в терминах четырех основных техник: (а) реструктуризация (или транспонирование), (б) замены, (в) добавления и (г) пропуски (или исключения). По его мнению, все основные классификации методов переводчика сводятся к этим четырем [9].

Вине и Дарбельне предложили гораздо более широкую классификацию методов перевода, которые выделили семь типов: заимствование, перевод кредита, дословный перевод, перестановка, модуляция, эквивалентность, приспособление [8].

Авторы указывают, что технические способы и средства перевода ограничены и могут быть исчерпывающе описаны в терминах тех семи выше, которые перечислены в зависимости от степени сложности перевода. В классификации они относят первые три метода перевода к прямому (или буквальному) переводу благодаря структурному или металингвистическому (условному) параллелизму в двух языках. Остальные четыре метода связаны авторами с непрямым переводом и обусловлены либо структурными или металингвистическими несоответствиями, либо «пустыми ячейками» [10]. Кажется, что такой широкий подход к методам перевода вряд ли может быть оправдан, поскольку, с одной стороны, первые три типа на самом деле

связаны с выбором единицы перевода, а не методов, и, с другой стороны, с четырьмя явлениями «Модуляция», «адаптация», «эквивалентность» и транспозиция могут быть квалифицированы как разновидности замен, которые вызваны различными факторами: модуляция обусловлена необходимостью выражения определенного сообщения обычным способом, который приемлем в целевом тексте

ВЫВОДЫ

Использование трансформаций является важным в процессе перевода, где переводчик должен подобрать подходящий вариант трансформации при анализе формы и содержания текста путем сравнения их с данными исходного текста. Сравнительный анализ позволяет выявить технику перевода, эквивалентные единицы и выяснить, какие преобразования следует применять, чтобы сделать перевод вполне эквивалентным с точки зрения лексики, грамматики и стилистики.

Преобразования могут быть лексическими и грамматическими в зависимости от языковых единиц источника, которые рассматривались как материал для преобразований. Английский и русский языки различаются по лексике и грамматическим системам, поэтому изучение грамматических преобразований жизненно важно для литературного перевода. Изучение грамматических преобразований помогает выявить основные препятствия и трудности для создания стилистически и эмоционально эквивалентного целевого текста.

Однако проблема перевода направлена на выбор правильного слова и реализацию комплекса лексических и грамматических преобразований, переход от лексических единиц к грамматическим.

Следовательно, проблема переводимости решается в рамках современного лингвистического переводоведения с привлечением понятия многоуровневой эквивалентности перевода как основы коммуникативной равноценности текстов оригинала и перевода. И из практики перевода хорошо известно, что переводчик обращает свое внимание на некоторые неизвестные лексические единицы, затем рассматриваются специфические грамматические шаблоны, включающие эти слова, и, наконец, переводчик обрабатывает всю единицу перевода. Таким образом, только переводчик определяет роль каждого преобразования, лингвистически ориентированного на перевод (в частности, на английский) после изучения и классификации преобразований.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 **Комиссаров, В. К.** Теория перевода. – М. : Высш.шк., 1990. – 253 с. – с. 8.
- 2 **Федоров, А. В.** Основы общей теории перевода : Лингвистические проблемы. – М. : Высш.шк., 1968. – 303 с.
- 3 **Комиссаров, В. Н.** Лингвистика перевода. – М., 1980.
- 4 **Боброва, С. Е.** Изучение проблемы переводимости речевых единиц на занятиях по переводоведению // Вестник РУДН, серия Русский и иностранные языки и методика их преподавания, 2011. – № 4.
- 5 **Alex Peres, Looters.** – USA. : publ : Guernica magazine. – 7 p.
- 6 **Степанов, В. Г.,** Редакционная подготовка изданий переводной литературы : Конспект лекции. – М. : Изд-во МГАП «Мир книги», 1997. – 64 с.
- 7 **Рецкер, Я. И.** Теория перевода и переводческая практика. – М. : изд-во Международные отношения., 1974. – 216 с.
- 8 **А. П. Чехов.** Полное собрание сочинений и писем в 30-ти томах. Сочинения. Том 13. – М. : «Наука», 1986.
- 9 **Бархударов, Л. С.** Язык и перевод. – М., 1975. с. 1961.
- 10 **Ж.-П. Вине, Ж. Дарбельне.** Технические способы перевода : Учебное пособие. – М., 1978. – С. 157–167.

Материал поступил в редакцию 31.10.19.

Ж. Т. Бимагамбетова¹, А. Ш. Муртаза², А. М. Абилова³, У. Б. Байлиева⁴

Орыс тілінен ағылшын тіліне аудару трансформациясының мәселелерін зерттеу

^{1,2,3,4}әл-фараби атындағы қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы.

Материал 31.10.19 баспаға түсті.

Zh. T. Bimagambetova¹, A. Sh. Murtaza², A. M. Abirova³, U. B. Bailieva⁴

To studying the problems of transformations in translation from Russian into English

^{1,2,3,4}al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan.

Material received on 31.10.19.

Бұл мақала орыс тілінен ағылшын тіліне аударма барысында лексикалық және семантикалық өзгеру мәселелерін зерттеуге

арналған. Мақалада сөйлеу бірліктерінің аудармалары, сонымен қатар оны теориялық және практикалық пәндер аясында оқыту әдістері бар.

Осы мақаланың мақсаты – әртүрлі мәтіндердің аудару кезінде аударма мәтіндерінің ұғымдарымен түсініктерін ашу.

Зерттеулерге сілтеме жасай отырып трансформацияның әр түрлі түрлендірумен қатар жүретін аударма ісінің ажырамас бөлігі екенін және әр түрлі түрлендірулермен бірге жүретіні анықталды.

This article is devoted to the study of the problems of lexical and semantic transformations in the translation from Russian into English. Translations of speech units are available in the article, as well as methods of teaching it within the framework of theoretical and practical disciplines in translation.

The purpose of this article is to disclose the concepts of translation texts when translating various texts, as well as their specific expressions.

Relevance is that transformations are an indispensable and integral part of translation activity, which is accompanied by various types of transformation.

**ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ
НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ ПГУ ИМЕНИ С. ТОРАЙГЫРОВА
(«ВЕСТНИК ПГУ», «НАУКА И ТЕХНИКА КАЗАХСТАНА»,
«КРАЕВЕДЕНИЕ»)**

Редакционная коллегия просит авторов руководствоваться следующими правилами при подготовке статей для опубликования в журнале.

Научные статьи, представляемые в редакцию журнала должны быть оформлены согласно базовым издательским стандартам по оформлению статей в соответствии с ГОСТ 7.5-98 «Журналы, сборники, информационные издания. Издательское оформление публикуемых материалов», пристатейных библиографических списков в соответствии с ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

**Статьи должны быть оформлены в строгом соответствии
со следующими правилами:**

– В журналы принимаются статьи по всем научным направлениям в

1 экземпляре, набранные на компьютере, напечатанные на одной стороне листа с полями 30 мм со всех сторон листа, электронный носитель со всеми материалами в текстовом редакторе «Microsoft Office Word (97, 2000, 2007, 2010) для WINDOWS».

– Общий объем статьи, включая аннотации, литературу, таблицы, рисунки и математические формулы не должен превышать **12 страниц печатного текста**. *Текст статьи: кегль – 14 пунктов, гарнитура – Times New Roman (для русского, английского и немецкого языков), KZ Times New Roman (для казахского языка).*

Статья должна содержать:

1 **ГРНТИ** (Государственный рубрикатор научной технической информации);

2 **Инициалы и фамилия** (-и) автора (-ов) – на казахском, русском и английском языках (*прописными буквами, жирным шрифтом, абзац 1 см по левому краю, см. образец*);

3 **Ученую степень, ученое звание;**

4 **Аффилиация** (факультет или иное структурное подразделение, организация (место работы (учебы)), город, почтовый индекс, страна) – на казахском, русском и английском языках;

5 **E-mail;**

6 **Название статьи** должно отражать содержание статьи, тематику и результаты проведенного научного исследования. В название статьи необходимо вложить информативность, привлекательность и уникальность (*не более 12 слов, заглавными прописными буквами, жирным шрифтом, абзац 1 см по левому краю, на трех языках: русский, казахский, английский, см. образец*);

7 **Аннотация** – краткая характеристика назначения, содержания, вида, формы и других особенностей статьи. Должна отражать основные и ценные, по мнению автора, этапы, объекты, их признаки и выводы проведенного исследования. Дается на казахском, русском и английском языках (*рекомендуемый объем аннотации – не менее 100 слов, прописными буквами, нежирным шрифтом 12 кегль, абзацный отступ слева и справа 1 см, см. образец*);

8 **Ключевые слова** – набор слов, отражающих содержание текста в терминах объекта, научной отрасли и методов исследования (*оформляются на языке публикуемого материала: кегль – 12 пунктов, курсив, отступ слева-справа – 3 см.*). Рекомендуемое количество ключевых слов – 5-8, количество слов внутри ключевой фразы – не более 3.

Задаются в порядке их значимости, т.е. самое важное ключевое слово статьи должно быть первым в списке (см. образец);

9 Основной текст статьи излагается в определенной последовательности его частей, включает в себя:

– слово ВВЕДЕНИЕ / КІРІСПЕ / INTRODUCTION (нежирными заглавными буквами, шрифт 14 кегль, в центре см. образец).

Необходимо отразить результаты предшествующих работ ученых, что им удалось, что требует дальнейшего изучения, какие есть альтернативы (если нет предшествующих работ – указать приоритеты или смежные исследования). Освещение библиографии позволит отгородиться от признаков заимствования и присвоения чужих трудов. Любое научное изыскание опирается на предыдущие (смежные) открытия ученых, поэтому обязательно ссылаться на источники, из которых берется информация. Также можно описать методы исследования, процедуры, оборудование, параметры измерения, и т.д. (не более 1 страницы).

– слова ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ / НЕГІЗГІ БӨЛІМ / MAIN PART (нежирными заглавными буквами, шрифт 14 кегль, в центре).

Это отражение процесса исследования или последовательность рассуждений, в результате которых получены теоретические выводы. В научно-практической статье описываются стадии и этапы экспериментов или опытов, промежуточные результаты и обоснование общего вывода в виде математического, физического или статистического объяснения. При необходимости можно изложить данные об опытах с отрицательным результатом. Затраченные усилия исключают проведение аналогичных испытаний в дальнейшем и сокращают путь для следующих ученых. Следует описать все виды и количество отрицательных результатов, условия их получения и методы его устранения при необходимости. Проводимые исследования предоставляются в наглядной форме, не только экспериментальные, но и теоретические. Это могут быть таблицы, схемы, графические модели, графики, диаграммы и т.п. Формулы, уравнения, рисунки, фотографии и таблицы должны иметь подписи или заголовки (не более 10 страниц).

– слово ВЫВОДЫ / ҚОРЫТЫНДЫ / CONCLUSION (нежирными заглавными буквами, шрифт 14 кегль, в центре).

Собираются тезисы основных достижений проведенного исследования. Они могут быть представлены как в письменной форме, так и в виде таблиц, графиков, чисел и статистических показателей, характеризующих основные выявленные закономерности. Выводы должны быть представлены без интерпретации авторами, что дает другим ученым возможность оценить качество самих данных и позволит дать свою интерпретацию результатов (не более 1 страницы).

10 Список использованных источников включает в себя:

– слово СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ / ПАЙДАЛАҢҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ / REFERENCES (Нежирными заглавными буквами, шрифт 14 кегль, в центре).

Очередность источников определяется следующим образом: сначала последовательные ссылки, т.е. источники на которые вы ссылаетесь по очередности в самой статье. Затем дополнительные источники, на которых нет ссылок, т.е. источники, которые не имели место в статье, но рекомендованы вами для кругозора читателям, как смежные работы, проводимые параллельно. Рекомендуемый объем не более чем из 20 наименований (ссылки и примечания в статье обозначаются сквозной нумерацией и заключаются в квадратные скобки). Статья и список литературы должны быть оформлены в соответствии с ГОСТ 7.5-98; ГОСТ 7.1-2003 (см. образец).

11 Иллюстрации, перечень рисунков и подрисовочные надписи к ним представляют по тексту статьи. В электронной версии рисунки и иллюстрации представляются в формате TIF или JPG с разрешением не менее 300 dpi.

12 Математические формулы должны быть набраны в Microsoft Equation Editor (каждая формула – один объект).

На отдельной странице (после статьи)

В бумажном и электронном вариантах приводятся полные почтовые адреса, номера служебного и домашнего телефонов, e-mail (для связи редакции с авторами, не публикуются);

Информация для авторов

Все статьи должны сопровождаться двумя рецензиями доктора или кандидата наук для всех авторов. Для статей, публикуемых в журнале «Вестник ПГУ» химико-биологической серии, требуется экспертное заключение.

Редакция не занимается литературной и стилистической обработкой статьи.

При необходимости статья возвращается автору на доработку. За содержание статьи несет ответственность Автор.

Статьи, оформленные с нарушением требований, к публикации не принимаются и возвращаются авторам.

Датой поступления статьи считается дата получения редакцией ее окончательного варианта.

Статьи публикуются по мере поступления.

Периодичность издания журналов – четыре раза в год (ежеквартально).

Статью (бумажная, электронная версии, оригиналы рецензий и квитанции об оплате) следует направлять по адресу:

140008, Казахстан, г. Павлодар, ул. Ломова, 64,

Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, Издательство «Кереку», каб. 137.

Тел. 8 (7182) 67-36-69, (внутр. 1147).

E-mail: kereku@psu.kz

www.vestnik.psu.kz

Оплата за публикацию в научном журнале составляет **5000 (Пять тысяч) тенге.**

Наши реквизиты:

РГП на ПХВ Павлодарский
государственный университет имени
С. Торайгырова
РНН 451800030073
БИН 990140004654
АО «Цеснабанк»
ИИК KZ57998FTB00 00003310
БИК TSESKZK A
КБс 16
Код 16
КНП 861

РГП на ПХВ Павлодарский
государственный университет имени
С. Торайгырова
РНН 451800030073
БИН 990140004654
АО «Народный Банк Казахстана»
ИИК KZ156010241000003308
БИК HSBKZZKX
КБс 16
Код 16
КНП 861

ОБРАЗЕЦ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ:

ГРНТИ 396.314.3

А. Б. Есімова

к.п.н., доцент, Гуманитарно-педагогический факультет, Международный Казахско-Турецкий университет имени Х. А. Ясави, г. Туркестан, 161200, Республика Казахстан
e-mail: ad-ad_n@mail.ru

СЕМЕЙНО-РОДСТВЕННЫЕ СВЯЗИ КАК СОЦИАЛЬНЫЙ КАПИТАЛ В РЕАЛИЗАЦИИ РЕПРОДУКТИВНОГО МАТЕРИАЛА

В статье рассматриваются вопросы, связанные с кодификацией норм устной речи в орфоэпических словарях, являющихся одной из отраслей ортологической лексикографии. Проводится анализ составления первых орфоэпических словарей, говорится о том, что в данных словарях большее внимание уделяется устной орфографии в традиционном применении, а языковые нормы устной речи остались вне внимания. Также отмечается, что нормы устной речи занимают особое место в языке программ средств массовой информации, таких как радио и телевидение, и это связано с тем, что диктор читает свой текст в микрофон четко по бумажке. В статье также выявлены отличия устной и письменной речи посредством применения сравнительного метода, и это оценивается как один из оптимальных способов составления орфоэпических словарей.

Ключевые слова: репродуктивное поведение, семейно-родственные связи.

ВВЕДЕНИЕ

В настоящее время отрасль мобильной робототехники переживает бурное развитие. Постепенно среда проектирования в области мобильной ...

Продолжение текста

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

На современном этапе есть тенденции к стабильному увеличению студентов с нарушениями в состоянии здоровья. В связи с этим появляется необходимость корректировки содержания учебно-тренировочных занятий по физической культуре со студентами, посещающими специальные медицинские группы в...

Продолжение текста публикуемого материала

ВЫВОДЫ

В этой статье мы представили основные спецификации нашего мобильного робототехнического комплекса...

Продолжение текста

Пример оформления таблиц, рисунков, схем:

Таблица 1 – Суммарный коэффициент рождаемости отдельных национальностей

	СКР, 1999 г.	СКР, 1999 г.
Всего	1,80	2,22

Диаграмма 1 - Показатели репродуктивного поведения

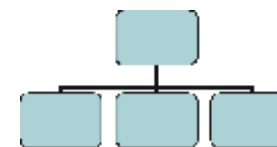
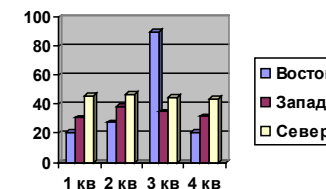

Рисунок 1 – Социальные взаимоотношения

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Эльконин, Д. Б. Психология игры [Текст] : научное издание / Д. Б. Эльконин. – 2-е изд. – М. : Владос, 1999. – 360 с. – Библиогр. : С. 345–354. – Имен. указ. : С. 355–357. – ISBN 5-691-00256-2 (в пер.).
- 2 Фришман, И. Детский оздоровительный лагерь как воспитательная система [Текст] / И. Фришман // Народное образование. – 2006. – № 3. – С. 77–81.
- 3 Антология педагогической мысли Казахстана [Текст] : научное издание / сост. К. Б. Жарикбаев, сост. С. К. Калиев. – Алматы : Рауан, 1995. – 512 с. : ил. – ISBN 5625027587.
- 4 http://www.mari-el.ru/mmlab/home/AI/4/#part_0.

А. Б. Есімова

Отбасылық-туысты қатынастар репродуктивті мінез-құлықты жүзеге асырудағы әлеуметтік капитал ретінде

Гуманитарлық-педагогикалық факультеті,
Қ. А. Ясави атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік университеті,
Түркістан қ., 161200, Қазақстан Республикасы.

A. B. Yesimova

The family-related networks as social capital for realization of reproductive behaviors

Faculty of Humanities and Education,
K. A. Yesevi International Kazakh-Turkish University,
Turkistan, 161200, Republic of Kazakhstan.

Мақалада ортологиялық лексикографияның бір саласы – орфоэпиялық сөздіктердегі ауызыша тіл нормаларының кодификациялануымен байланысты мәселелер қарастырылады. Орфоэпиялық сөздік құрастырудың алғашқы тәжірибелері қалай болғаны талданып, дәстүрлі қолданыстағы ауызыша емлесімен, әсіресе мектеп өмірінде жазба сөзге ерекше көңіл бөлініп, ал ауызыша сөздің тілдік нормалары назардан тыс қалғаны айтылады. Сонымен қатар ауызыша сөз нормаларының бұқаралық ақпарат құралдары – радио, телевизия хабарлары тілінде ерекше орын алуы микрофон алдында диктордың сөзді қағаз бойынша нақпа-нақ, тақпа-тақ айтуымен байланысты екені атап көрсетілді. Сөздікте ауызыша сөзбен жазба сөздің салғастыру тәсілі арқылы олардың айырмасын айқындағаны айтылып, орфоэпиялық сөздік құрастырудың бірден-бір оңтайлы жолы деп бағаланады.

The questions, related to the norms of the oral speech codification in pronouncing dictionary are the one of the Orthologous Lexicography field, are examined in this article. The analysis of the first pronouncing dictionary is conducted, the greater attention in these dictionaries is spared to verbal orthography in traditional application, and the language norms of the oral speech remained without any attention. It is also marked that the norms of the oral speech occupy the special place in the language of media programs, such as radio and TV and it is related to that a speaker reads the text clearly from the paper. In the article the differences of the oral and writing language are also educed by means of application of comparative method and it is estimated as one of optimal methods of the pronouncing dictionary making.

ПУБЛИКАЦИОННАЯ ЭТИКА

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ ПГУ ИМЕНИ С. ТОРАЙГЫРОВА
(«ВЕСТНИК ПГУ», «НАУКА И ТЕХНИКА КАЗАХСТАНА»,
«КРАЕВЕДЕНИЕ»)

Редакционная коллегия журнала «Вестник ПГУ. Серия филологическая» в своей работе придерживается международных стандартов по этике научных публикаций и учитывает информационные сайты авторитетных международных журналов.

Редакционная коллегия журнала, а также лица, участвующие в издательском процессе в целях обеспечения высокого качества научных публикаций, избежание недобросовестной практики в публикационной деятельности (использование недостоверных сведений, изготовление данных, плагиат и др.), обеспечения общественного признания научных достижений обязаны соблюдать этические нормы и стандарты, принятые международным сообществом и предпринимать все разумные меры для предотвращения таких нарушений.

Редакционная коллегия ни в коем случае не поощряет неправомерное поведение (плагиат, манипуляция, фальсификация) и приложить все силы для предотвращения наступления подобных случаев. В случае, если редакционной коллегии станет известно о любых неправомерных действиях в отношении опубликованной статьи в журнале или в случае отрицательного результата экспертизы редколлегий статья отклоняется от публикации.

Теруге 31.10.2019 ж. жіберілді. Басуға 06.12.2019 ж. қол қойылды.
Пішімі 70x100 $\frac{1}{16}$. Кітап-журнал қағазы.
Шартты баспа табағы 24,2. Таралымы 300 дана. Бағасы келісім бойынша.
Компьютерде беттеген: А. Елемесқызы
Корректорлар: А. Р. Омарова, Д. А. Кожас
Тапсырыс № 3515

Сдано в набор 31.10.2019 г. Подписано в печать 06.12.2019 г.
Формат 70x100 $\frac{1}{16}$. Бумага книжно-журнальная.
Усл. печ. л. 24,2. Тираж 300 экз. Цена договорная.
Компьютерная верстка: А. Елемесқызы
Корректоры: А. Р. Омарова, Д. А. Кожас
Заказ № 3515

«Toraighyrov University» баспасынан басылып шығарылған
С. Торайғыров атындағы
Павлодар мемлекеттік университеті
140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

«Toraighyrov University» баспасы
С. Торайғыров атындағы
Павлодар мемлекеттік университеті
140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.
67-36-69
E-mail: kereku@psu.kz
www.vestnik.psu.kz